مەسعوود محەمەد

شکۆی زمان

کۆکردنەوەی سایتی مامۆستا

www.mamosta.net

مەسعوود محەمەد

شکۆی زمان

ئەم بەرگە هەوڵێکە بۆ کۆکردنەوەی گوتارەکانی مەسعوود محەمەد کە دەربارەی زمانن و لە ڕۆژنامە و گۆڤاراندا بڵاوکراونەتەوە.

لە تایپکردنەوەی گوتارەکاندا، بەناچاری و بۆ پەیڕەوکردنی ڕێنووسی باو، پیتەکانی «ڗ - ۊ - ێ» گۆڕان بە «ڕ – وو – ی/یی».

بۆ کەشکۆڵی گوتارە ئەدەبییەکان بڕوانە «شکۆی ئەدەب».

سایتی مامۆستا www.mamosta.net

پێڕست

گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی

گۆڤاری «پەروەردە و زانست»، ژمارە 6، ساڵی 1973

وەزارەتی کاروباری ژووروو. بەرێوەبەرێتیی گشتی خوێندنی کوردی

لیژنەی ئامادەکردنی یەکەم کۆڕی لێکۆڵینەوە لە بارەی کتێبی قوتابخانە بە زمانی کوردی

25-27 ی تەمووزی ساڵی 1973، شەقڵاوە

گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی

ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری کورد، مەسعوود محەمەد جەلیزادە

بەر لە هەموو شتێک دەبێت ئەوە بڵێم پێویست نابینم وشەی «گیروگرفت» کەوا لەبەر گوێ و زمان دەنگ و تامی ناسازە، دڵشکستمان بکا و زیاد لە مافی خۆی زیاتر نرخی پێ سەغڵەتبوونمان لێ وەرگرێ، چونکە گیروگرفت بەشێکی پێکهێنەری هەموو کارێکی ئەم جیهانەیە کە بزووتنەوە و پێشکەوتن و گوڕانی تێدابێ. با بڵێم ژیان بە تێکڕایی و ژیانی ئادەمیزاد بە تایبەتی زنجیرەیەکی بێپچڕانەوەی گیروگرفت و تەنگوچەڵەمەیە و مرۆڤ لە سەرەتای مێژووی مرۆڤایەتییەوە هەر خەریکە گرێ و ئاڵقەکانیان بکاتەوە زۆرجارانیش پێی ناکرێتەوە. بە نیسبەت گەلی کوردیشەوە ڕەنگە تەگەرەکانی ڕێنووس لەچاو تەگەرەی مەیدانەکانی تری ژیانی کوردەواری، لە هەر دوو لانی ماف و ئەرکەوە لە جۆری تەگەرە خۆشکەڵە ڕوحسووکە ژیکەڵەکانی بێ، نەک جۆرێکی تر. لەو ڕووەوە کە هیچ میللەتێک نییە خاوەن نووسین بێ و تەگەرەی ڕێنووسی نەبێ، کەواتە لە نێوان جەغزی ئەم مشکیلەیەدا، ئێمەی کورد دەتوانین خۆمان بە خزم و هاوڕێی میللەتانی تر حیساب بکەین و بێپەروا بچینە ڕیزیانەوە.

شاعیری خۆمان، تاهیر بەگ، پێشبینییەکی باشی بۆ کردووین لە دۆزینەوەی مەیدانی خۆ بەخزم زانین لەگەڵ جیهاندا بەم بەیتە ژیر و ناسکەی کە دەڵێ:

سەد شوکری خودا مەرکەزی سەد میحنەت و دەردم
وا تێمەگە لەم دائیرەیی چەرخە بیروونم

بەڕاست ئەگەر لە ڕێی تەنگوچەڵەمەوە نەچینە ناو کۆڕی میللەتان کە تێدا حازربوونی بیتاقە و بانگهێشتنی ناوێ، لە چ مەیدانێکی تردا دەمانتوانی بێ ترس و شەرم و بیتاقە و بانگهێشتن خۆمان تێهەڵقورتێنین و داوای خزماتییان لەگەڵدا بکەین؟

سەرەڕای ئەم دەستکەوتە زلەی هاودەردیمان لەگەڵ میللەتان، لایەنێکی تری زۆر خۆش و دڵدەرەوە لە گیروگرفتی ڕێنووسمان ئەوەیە کە فەرمانی ڕەواندنەوە و چارەسەرکردنی زیاتر لە گیروگرفتەکانی تری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕۆشنبیری، لەبەر دەست و خواهیشتی کورددایە وکەمتر غەیری کورد تێیدا خاوەن پشکە.

ڕێم هەیە بڵێم ئیشکالی ڕێنووس ئەوەندە ملکەچە بۆ خۆمان دەتوانین تۆڵەی ئەو ئیشکالانەی دەستیشمان ناگاتە ڕەواندنەوەیان لەوەی بستێنینەوە، وەک کابرای نان و ماستی لە ماڵی خۆی شک دەبرد، هەرجارە لە دەرەوە خواردنێکی دەدەیت و حەزی لێدەکرد دەستی نەیدەگەیشتێ، ڕای دەکردەوە بۆ ماڵێ و بەردەبوە نان و ماست خواردن.

هەر ئەو خۆماڵییەی ڕێنووسەکەمان هۆی زۆربوونی چارەسەرکردن و پێشنیاری هەمەچەشنەی نووسەران و زمانەوانی کوردە تاکوو حاڵ گەیشتووەتە ئەو ڕادەیە کە پێشنیارەکان بۆ خۆیان بوونەتە ئیشکالی نوێ و سەختتر لە گرفتی ڕێنووسەکە خۆی. هەر پێشنیارێکی کە هەیە و لە دواکاتدا دەبێت لەگەڵ چەندین پێشنیاری تری حازربەدەست پێک دەکەوێتەوە کە هیچ کامێکیان خۆ بەکەمتر ناگرێ لە درواسێکەی و باییی تۆسقاڵێک ئامادە نییە بەخۆشی هودنەی لەگەڵدا بکا.

بە نموونەی سووربوونمان لەسەر بیروباوەڕی تایبەتیمان حیکایەتێکی کورتیلەی تەجرەبەی خۆم دەگێڕمەوە لەم مەیدانەی ڕێنووسەدا. لە هەڵکەوتێکی وتووێژ لەسەر دەنگەکانی زمانی کوردی هەندێک لەو بەشدارانەی وتووێژەکە کە ئەو ڕایەیان هێنایە پێش کە ئەو دەنگەی لەناو وشەکانی وەک: «نوێژ، شوێن، دوێنێ»دا هەیە و لە سلێمانی و هەندێ شوینی تری کوردستاندا بەدەنگی «نە واو نە یێ» دەی درکێنن ئەمە دەنگێکی ڕەسەنە و دەبێ پیتی سەربەخۆی بۆ دانرێ لە نووسیندا. من یەکێک بووم لەوانەی دژی ئەم ڕایە بوون و ئێستاش بۆ خۆم وا تێدەگەم ڕاستیەکەی ئەمەیە نەک یەک دەنگ بەڵکوو دوو دەنگی بێگومانی «واو» و «یێ» یە و چ فەرقێک نییە لە ڕووی «چەند»ـەوە لە میانی «سرێژ» و «نوێژ»دا، هێندە هەیە خەڵقی ناوچەیەکی کوردستان بە جۆرێک کە زمانیان پێی ڕاهاتووە دوو دەنگی «واو» و «یێ» یەکە تێکەڵ دەکەن و دەیکەن بە دەنگێکی تایبەتی ناوچەیی نەک دەنگێکی ڕەسەن. بەو پێیە، بەلای قەناعەتی منەوە، دەبێ لە نووسیندا وشەکانی «نوێژ، توێ، نوێ، نوێن»... هیی تر بە دوو پیتی «واو» و «یێ» بنووسرێن، لەوە بەولاوە هەرکەس ئازاد بێ لە چۆنیەتیی خوێندنەوەیان. بۆ سەپاندنی ڕایەکی خۆم و هاوباوەڕانم چەند بەڵگەیەکم هێنایەوە وەک:

یەکەم: بەشێکی زۆری کورد وشەکان بە دوو پیتی «واو» و «یێ» دەخوێننەوە لەمەڕا دیارە دەبێ ڕاستیی وشەکانیش هەر وابێ، دەنا زۆرینەی کورد بەو هەڵەیەدا دەڕوا و بێلزووم پیتێک بە زیادەوە دێنیتە ناو وشەوە؟

ئەم بەڵگەیە ڕەد کرایەوە بە وەرامێک لەو بابەتانەی کە خۆیان لە خۆیاندا بەڵگەنین بەڵام لەسەر نەبوونی چ مانعێک لە گوتنەوەیان دەگوترێنەوە و دەوامیشیان لەسەر دەکرێ.

دووهەم: ئەگەر ئەم دەنگە (واو و یێی تێکەڵ) لە لەهجەی سلێمانیدا ڕەسەن با، بۆ دەبێ هەر لەو وشانەدا بەدی بکرێ، کە لە لەهجەکانی تردا دەبێتەوە «واو» و «یێ»؟ دەزانین لە لەهجەی بادینی و زمانی فەرەنسیدا ئەم دەنگە ڕەسەنە بەوەدا لە وشەی بێگومان و بێتەئویل خۆ بەدەر دەخا وەک ئەوەی کە وشەی «دوور» (بعید) -ی سۆرانی لە بادینیدا بە دەنگی «واو» و «یێ»ی تێکەڵ تەلەفوز دەکرێ. لە بیرم نەماوە وەرامی ئەم بەڵگەیە چی بوو...

سێیەم: لە نووسیندا ئێستاش و لەمەوپێشیش خەڵقی سلێمانی ئەو وشانەیان بە دوو پیت دەنووسی وەک خەڵقی ئەو جێگایەنی بە دوو دەنگ دەیخوێننەوە، دەوجا ئەگەر خەڵقەکە بە دوو دەنگیان دانەنابا، بۆ بە دوو پیتیان دەنووسی؟

لەوەرامدا گوترا نووسین نابێتە بەڵگە چونکە لەسەر دەستوور و فۆنێتیک نەهاتووە.

چوارەم: شاعیرە زلەکانی سەدەی نوزدەهەمی بابان ئەم وشانەیان بە هەردوو دەنگەوە بەکارهێناوە و نەیانکردووە بە «دیفتۆنگ» خۆ ئەگەر وایان کردبا شیعرەکانیان لەنگ دەبوو. نالی دەڵێ:

هەرجۆگە وو جێگایە کەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆششی گریانی منە خوێنە ڕژاوە

وشەی «سوێر» بکەی بەو وشەیە کە «واو» و «یێ» تێدا تێکەڵ دەبێ وەزنی شیعرەکە تێک دەچێ. هەروەها نالی دەڵێ:

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاور دەکاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

لێرەشدا وشەی «توێ» قافیەی وشەکانی «هوردوێ و نادوێ و نارِوێ» یە دەبێ هەردوو دەنگی تێدا بخوێنرێتەوە دەنا نابێ بە قافیەیان و کێشی شیعرەکەش تێک دەچێ.. وەک ئەمانەش شیعری تر زۆرن لە شیعری بویژەکانی سلێمانی کە ئەمە بەڵگەی قەتعییە بۆ سەپاندنی ڕایەکەی من و هاوبیرەکانم.

لە وەرامدا گوترا، وا دەزانم وەرامەکەش زادەی ئەو لەحزەیە بوو پێشتر فکری لێ نەکرابۆوە، چونکە ئەو دەنگی «واو و یێی تێکەڵ» لە بنەڕەتدا لە دوو دەنگ پێکهاتووە، شاعیر ڕێی داوە بە خۆی بۆ زەرووڕەتی شیعر هەڵیان وەشێنێ و دەنگەکان بەپێی داخوازی قافیە بکاتەوە بە دوو دەنگ.

گوتم کە ئەمە وابێت ئەدی بۆ دەبێت جارێک لە جاران هیچ شاعیرک لەو هەڵوەشاندنەیەدا نەهات دەنگی «یێ» پێش خات و بلێ «خیۆن، تیۆ، سیۆر، نیۆژ» کە ئەسلی وەشەکان «خوێن و توێ و سوێر نوێژ» نەبن دەبوا هەردوو ڕێگە لەپێش زمانی شاعیر بکرێنەوە و بە شیعر بگوترێتەوە. لێرەدا چ وەرام پەیدا نەبوو لەوە زیاتر کە بێوەرامیی خاوەن ڕایەکانی سووتر کرد لەسەر هەڵوەستی خۆیان.

ئەمە نموونەیێکی پێداگرتنمانە لەسەر بیروباوەڕ لە فەرزی ئەگەر خاوەنەکانی ئەو ڕایە نیشان پێکابێ و من و هاوباوەڕەکانم بە هەڵەدا چووبین ئاوا بێداگرتنەکە هەر هەیە و چ فەرقێک نییە لەوەدا من لەسەر غەڵەتی خۆم سوور بم یان ئەوان، بێگومان لە دلّی خۆیاندا ئەوانیش دەڵێن فڵانە کەس چەند نەسلمێنە، هەرچی بەڵگەیێکی بۆ ڕەد کرایەوە کەچی هەر پێی چەقاند لەسەر چەقی هەڵە.

بەمەدا دەمەوێ بڵێم تەگەرەیێکی سەرەتایی و گرنگ لە ڕێنووسی کوردیدا خۆمانین، واتا زحمەتیی ڕێککەوتنمان لەسەر یەک باوەڕ و تەعەسسوبی هەریەکەمان بۆ بیروڕای خۆی ڕێمان پێدەگری و لێمان دەبێتە لەمپەر بەر لەوە هەنگاومان هەڵێنابێ بۆ ئیشکلاکە خۆی. ئەوەی ڕاستی بێ نەک هەر لە بارەی ڕێنووسەوە بەڵکوو لە بارەی هەموو کارێکەوە پێویستی هەبێت بە هاریکاری و یارمەتیدانی یەکتری ئێمەی کورد لاساریمان، یاخود بڵێم مەیلی تاکڕەفتاریمان ڕێی هەموو هاریکارییێکمان لێ دەبەستێتەوە ئەمەش ئەنجامێکی عادەتی و چاوەڕوانکراوە لە میلەتێکی وەک کورد کە لەبەر نەبوونی کیان و حکوومەتی خۆی لە مێژوویەکی کۆنەوە ڕانەهاتووە بە کاری گلەکۆیی. هەزارن ساڵە ئەم میللەتە هێزێکی ناوەندی و دەسەڵاتێکی ڕێکخەری لەناو خۆیادا نەبووە تاکەکانی باوێتە سەر ڕێبازی کاری تێکڕایی و فێری یارمەتیدانی یەکتریان بکا.

هەمووومان لە کۆنێکی کۆنەوە فرچکمان گرتووە بە شێوازی «کردەوەی تاکەکەس» و ڕانەهاتووین لەگەڵ یەکدیدا هاوبەشی کردەوەیەک بین. لەگەڵ ئەمەشدا، بەرە و تاقمی خوێندەوار دەبێ بە خۆی بوێری و مل بنێتە کاری گەلەکۆیی، کە بەرژەوەندی گشتی لێی داوا کرد واز لەو مەیلە میراتییەی «تەنهاکاری» بێنێ، کە ئەمە نەکەین هیچ کۆبوونەوەیەکمان سوودی نابێ، ئەو سوودە نەبێ بەگژ یەکدیماندا بێنێ، هەریەکە بیهەوێ لە کاری کۆمەڵدا بەشدار بێ دەبێ خۆ لە بیر بکا و سوودی گەل لەو کارەدا بکا بە تاکە ئامانج. کە ئەمە نەکا و بیهەوێ خەریکی نمایشاتی خۆی بێ ئۆباڵی میللەتەکەی دەکەوێتە ئەستۆی، هەزار بەڵگان بێنیتەوە بۆ سۆز و پەرۆش و چاکەخوازیی خۆی یەکێکی ڕاستی تێدا نییە و هەمووی چەشمبەندییە و پەردەی عەیبپۆشییە.

قسەکانم خۆم دەگرێتەوە بەر لە هەموو کەس، بایی ئەوەی کە گیانی کۆمەڵدۆستی بمبزوێنێ کەڵکی کاری گەلەکۆییم پێوە دەبێ، کە ئەو گیانەم نەبێ بە تەنها کار بکەم. نەک هەر باشترە، بەڵکوو تاکە ڕێگەیەکی پەسندە بۆ من لە کارکردندا، خۆ هەر نەبێ ئیش لە خەڵق تێک نادەم.

لەبەر تیشکی ئەم ڕاستییەی خۆ لەبیرکردنە و لکان بە مەوزووعەوە، هێندەی کەمن تێی بگەم گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردی چەند جۆرێکن.

یەکەمیان ئەم ئیشکالانەی کە لە خودی ئەو ئەلفبێیانەدا هەیە کوردیان پێ دەنووسرێ. ئەلفبێی عەرەبی دوو ئەرکی زۆر گەورە داوێتە سەر ئەستۆی کەسانێک لە نووسیندا بەکاری دێنن.

ئەرکی یەکەم لەوە دێ پیتەکانی «ا، د، ذ، ڕ، ز، و» بە پیتی دواخۆیانەوە نالکێن و نووسەر ناچار دەبێ چەندین جار لە نووسینی یەک وشەدا دەست هەڵگرێ و خامە هەڵەنگێوێ. بەڕاستی نووسەر بە ئەلفبێی عەرەبی هێندە قەڵەمەکەی هەڵدەگرێ و بۆ پێشەوە و سەرەوە و ژێرەوە و دواوەی دێنێ و دەبا هەر دەڵێی ڕەسامە و فرچەکاری دەکا لە تابلۆی ڕسم. ئەم کەرتکردنەی وشە کە بەخۆی لە ئەسڵدا یەک پارچەی سەرانسەرە کارێکە دژی داخوازی «سروشت» و خۆڕاهێنانە بە پیشەیەکی درۆزن. لەوەش زیاتر ئەو هەموو دەست هەڵگرتنە و خامە هەڵەنگاوتنە یەکجار پەکی نووسەر دەخەن لە خێراکردن و ڕەوانی لە نووسیندا نرخێکی گەورەش لە فکر و زیهنی وەردەگرن بەوەدا کە هەموو دەم وەک سواری وڵاخ دەبێت لە جڵەوی خامەکەی بداتەوە و لە ساتمەی بگێڕێتەوە.

لە کوردیدا هەرچەند پیتی «ذ» نییە ئەگەر لەهجەی هەورامانی لێ دەرکەین بەڵام چەندین فەلاکەت هەیە دە جاران زیاتر تۆڵەی نەبوونی «ذ» دەکەنەوە. جارێ لەجیاتی «ذ» پیتی «ژ» هەیە بە خۆی و سێ نوقتەوە لە جیاتی نوقتەیەکی «ذ» ئینجا دوو جۆرە «ر» هەیە، قەڵەو و لاواز. ئینجا سێ جۆرە «و» هەیە واوی لە جێگەی «ضمە» و واوی قووچاوی «موو» و واوی کراوەی «بۆر».

دوای ئەمانە ئەو پیتە مەلعوونەی «ە» کە لە جێگەی «فتحە» بەکاردێ و وەک مووی لووت وایە لەویش زیاتر و ناقۆلاترە. ئەمانەن با لەبیر بن تا باسی ئیشکالی دووهەم دەکەین لە ئەلفبێی عەرەبیدا.

ئیشکالی دووهەم: پیتی نوقتەدارە. لە عەرەبیدا پازدە پیت لە بیست و هەشت پیتان نوقتەیان هەیە، دەک ماڵت شێوێ دانەری ئەلفبێ بۆ ئەو هەموو حەزەت لە گرێ و گاڵ.

چ موبالەغە نییە لەوەدا کە بڵێم نووسەری عەرەبی چەند خەریک دەبێ لەباری دەستوور (قواعد)ی زمان هەڵە نەکا هێندەش لەباری ڕێنووسەوە خۆ بە دانانی نوقتانەوە دێنێ و دەبا. لەڕێنووسی عەرەبیدا جارێکی دیکەش بوون و نەبوونی نوقتە خۆدەکاتە ئیشکال کە زۆرینەی پیتەکانی شکڵیان بەیەکدی دەچێ، بە نوقتە و بێ نوقتە: ف، ق / ر، ز / س، ش / ص، ض / ط ظ / ع غ / ب ت ث / ج ح / د ذ ئیتر وا دەبێ هەڵەکردن لە دانان و دانەنانی نوقتە و زیاد و کەم کردنی بە تەواوی واتا و مەبەس دەگۆڕێ یا تێکی دەدا یان نایهێڵێ.

ئەم ئیشکالە لە کوردیدا هێندی عەرەبی بە ملەوەیە:

پیتی نوقتەداری کوردی بە قەدەر هی عەرەبی دەبێ، پ / ژ / چ / ڤ دەچنە بەرابەر ث / ذ / ظ / ض و کەلێنیان پڕدەکەنەوە خۆ ئەگەر «ذ» لەهجەی هەورامان بێنینەوە ڕیزی پیتەکانی کوردی ئەوا ژمارەی پیتی نوقتەدار لە کوردیدا پتر دەبێ لە هی عەرەبی، بەڵام ئیشکالەکە بەوەندە کۆتایی نایە.

ئیشکالی دانانی نیشانە لەسەر پیتان لە کوردیدا دوو جاران لە هی عەرەبی زیاترە، لە عەرەبیدا سێ نیشانە هەیە «ضمة، فتحة، کسرة» لە کوریدا (ێ، ی تیژ، ۆ، وی تیژ، ڕ، ڵ) نیشانەدارن.

تۆ سەیرکە ئەو چووکڵەی پیتی «ت»ی ناو وشەیەکی وەک «دیتن» بۆ شەش ئیحتیمال دەست دەدا «ب / پ / ی / ێ / ت / ن». لەوانەیە هەڵە لە نوقتەکان یا ئیشارەکاندا ببێتە هۆی گۆڕینی واتا یا نەهێڵانی واتا هەربەجارێ. وشەی «تەلەفۆن» کە خۆی سێ بڕگەیە حەفت جاران خامەی تێدا هەڵدەنگێوی. وشەی «وەرە» کە تاکە وشەیەک و دوو بڕگەیە چوار جاران دەستی تێدا هەڵدەگری، خۆ ئەگەر نوقتە و نیشانە هەبێ لەسەر پیتەکانی وەک وشەی «زەڕە» دەبێ شەش جاران دەست هەڵگری. وشەی «زۆر» خۆی بڕگەیەک و سێ پیتە بەڵام پینج جاران خامەی تێدا هەڵدەقۆزیتەوە. ئەم وشەیەی «دەقۆزیتەوە» سێزدە جاران خامە تێیدا جێگۆڕکێ دەکا (د، ە، ق، ۆ، ز، ێ، ت، ە، و، ە) دوو خاڵی قافەکە، نیشانەی سەر واوەکە، خاڵی زێیەکە، دوو خاڵی یێیەکە، نیشانەی سەر یێیەکە، دووخاڵی تێیەکە.

وەک گوتم دانانی نێشانەیەکەی نەلکاو بەدوا خۆیدا لە جێگەی «فەتحە» ئەم ئیشکالەی دەست هەڵگرتن و قەڵەم بڵندکردنەوەی بەجارێ بێسنوور کردووە لە کوریدا. دەتوانی ڕستەی وەها پەیداکەیت نیوەی پیتەکانی ئەو «ە»یە بێ وەک

«وەرە دەرەوە» یاخود «زەرەرەکە کەمە» یاخود «گەمە مەکە»، «کەوەکە بەڵەکە»، «ڕەشە لە دەرەوەیە» ئەوجا تا بکەویتە میانی پیتانەوە لە پاڵ یەکیان هەڵدەوەشێنێ و نووسین پچڕپچڕ دەکا.

ئەم هەموو پیتی نەلکاو و خاڵ و نیشانەیە نووسین و خوێندنەوەی شێواندنەوە و ڕێگەی داوە بە هەڵەکردن تێیاندا شتێکی خراتریشی کردووە بەوەدا کە هەڵوەشاندنی تاکە وشە و کەرتکردنی نووسەر ناچار دەکا بۆ ئاگاداربوونی هەمیشەیی لە جیاکردنەوەی مەودای بەینی کەرتەکانی یەک وشە لەمەودای بەینی دوو وشەی سەربەخۆ. تۆ کە دەنووسی «وەرە لام» ئەگەر ئاگاداری خۆت نەبی مەودای میانی چوار کەرتی وشەی «وەرە» لەگەڵ مەودای میانی وشەی «وەرە» و وشەی «لام» لەیەکتری جیا ناکرێتەوە، تێکڕای ڕستەکە وەک یەک وشە خۆ دەنوێنێ لەوانەشە هەندێ وشەی یەکەم لە نووسیندا خۆ نزیک کاتەوە لەوشەی دووهەم بنووسیت «وەرەلام» یا خود «وەر-ە لام» یاخود «و ەرەلام – و ە رە لام»... هتد. خولاسە ئیحتیمالی هەڵە لە نووسینی کەرتەکانی وشە سەروبنی نییە، تا بڵێی فراوانە.

نووسینی کوردی بە ڕێنووسی لاتینی بایی ئەوە کە هەموو پیتەکانی دەلکێن بە دواخۆیانەوە و تێکڕایان خاڵ و نیشانیان لە ڕێنووسی عەرەبی کەمترە، بێگرفتترە کە دەکا فەرقێکی تا بڵێی زۆر، هەم لە ڕووی ئەوەوە کە هەڵە تێداکردنی کەمتر دەبێ و هەم لە ڕووی ئەوەوە زەین هێندە خەریک نابێ بە نقش و نیگاری خاڵ و نیشانەکان و جیاکردنەوەی مەودای نێوانی کەرت و بڕگەکانەوە، سەرەڕای ئەمانەش کە دەست هەڵگرتن لە نووسینی ڕستە کەم بۆوە مێشکیش کەمتر ڕچەی فکرەکانی لە یەکدی دەپچڕێنەوە.

لەو پیتانەی لاتینیش کە ئێمە شارەزایان هەین دوو پیتی j, i خاڵدارن و پیتی t ش خیتکەی سەرەوەی قەڵەم بەرزدەکاتەوە، بەلای منەوە پیتی x وەک «لا»ی عەرەبی وایە، بریتییە لە دوو پیتی سەربەخۆ نابێ بێتە ناو ئەلفباوە. بەداخەوە خاوەنەکانی ئەو ئەلفبایە، کە ئەورووپایین تا بڵێی غەدریان لێ کردووە، چونکە لە نووسیندا وای بەکار دێنن. هەندێ جار هەر دەڵێی نووسینی هێرۆگلیفییە، پیتەکان دەنگی خۆیان نادەنەوە لە وشەدا بەڵکوو وێنەیەکی سەرلەبەر دەبێتە نیشانە بۆ وشەیەکی سەرلەبەر، یان ڕستەیەک. لە وشەی Leigh, Thigh, Maugham و گەلێکی تری وەک ئەمانە پیتەکان کەمێک نەبی ئەو فەرمانە نابینن کە لە بنەڕەتدا بۆیان دانراوە. فرەنسیش وەک ئینگلیزی ئەم بێئینسافییەی کردووە لە گەڵ پیتەکان و ئەغڵەب وا دەبێ بەپێی جێگە دەنگیان دەگۆڕێ.

وەنییە ئەم کارەی ئینگلیز و فەرنسا لەگەڵ پیتی لاتنیدا نرخی ڕێنووسەکەی کەم کاتەوە، بەڵام بە هۆی ئەوەوە نووسەرانی کورد چاویان ڕاهاتووە لەو نووسینانە، ئەوانیش لە هەندێ جێگە و هەڵوێستدا شوێنیان کەوتوون و هەڵەی وان دووبارە دەکەنەوە، وا بووە دەگەڵ خاوەن شاهەدەی بەرز لە زماندا دووچاری مناقەشەی ئەو بەدیهییە بووم، ئاخۆ «ئۆ، ئا، ئی» کە لە لاتیندا هەریەکیان بە پیتێک دەنووسرێن لە حەقیقەتدا یەک دەنگیان هەیە یان زیاتر؟ (هەڵبەت «ئا» هەمزە و ئەلفە، «ئۆ» هەمزە و واوە، «ئی» هەمزە و یێیە) کەچی خاوەن شەهادەکە سوور بووە لەسەر هەندێ کە ئەمانە یەک پیتن و یەک دەنگیشن. بێگومان سەهووەکەی لەوەوە هاتووە کە چاو و مێشکی ڕاهاتووە بە جۆری بەکارهێنانیان لە زمانەکانی ئەورووپادا.

ئەم هەمزەیەی سەرەتای وشەکان کە لە نووسینی ئێستاکەی لاتینیدا تێدەچێ و لەگەڵ بزوێنی خۆیدا دەکرێ بە یەک پیت، یەکێکە لە گیروگرفتی ئیملای کوردی بە لاتینی، لەوەشدا سووچی پیتەکان نییە ئێمە خۆمان ڕەفتارمان نادروستە لەگەڵیاندا. تۆ کە بڵێی «ئا» لە لاتینیدا بەیەک پیتی A وە یا شکڵێکی تر بینووسی ئەوسا مەنتیق لێت داوا دەکا وشەی «با»-ش بە یەک پیت بنووسی هەروەهاش... دا، را، تا، یا، ها، ... چونکە هەموویان وەک «ئا» دوو دەنگن ئیتر کە «ئا» بەیەک پیت بنووسرێ ئەوان تاوانیان چییە کە بکرێن بە دوو پیت، یاخود ئەگەر ئەوان بە دوو پیت نووسران «ئا»ی بەستەزمان بۆ کورت بکرێتەوە.

ئەگەر یەکێک بڵێ تازە ئەم نووسینەی هەمزە و بزوێن بە یەک پیت بۆتە دەستوور لە ڕێنووسی لاتینیدا و پێی ناوێ ئیشکالێکی نوێ دروست بکەین بە تێکدانی دەستوورەکە، من لەلای خۆمەوە بە تەنها نابمە بەرهەڵست کە بڕیاری گشتی یا زۆربەی نووسەران و خاوان ڕایان دەستوورەکەی پەسەندکرد، هێندە هەیە وەک بەدیهییە ئاشکرایە بە یەک پیتیش

بنووسرێ لە حەقیقەتدا دوو دەنگی سەربەخۆی بێفێڵی تێدایە وەک «لا»ی عەرەبی کە بریتییە لە «لام» و «ئەلف» با لە ئەلفبێی کۆنی عەرەبیشدا بەیەک پیت حیساب کرابێ. ئێمە ڕاستیەکە دەبێ بزانین، بەدوا زانینی ڕاستیدا چی دەکەین، ئەگەر غەڵەتیش بێ، بە چاوی کرایەوە دەیکەین دەڵێن بەرژەوەند وای داوا کردووە.

وەک مەسەلەی ئەم «هەمزە و بزوێنە» مەسەلەیەکی تریش هەیە دەبێ مرۆڤی شارەزای ڕێنووس لێی بەسەهوو نەچێ. ئەو سێ بزوێنی «سەر و بەر و ژێر» کە لە لاتینیدا بە پیتی سەربەخۆ دەنووسرێن، لە حەقیقەتدا ئەمانە پیتی سەربەخۆ نین. بەڵێ مەعلوومە دەنگن و دەنگی کورتیش، بەڵام وەک پیتەکانی ڕەسەن ئیمکان نییە بە تەنها تەلەفوزیان پێ بکرێ، تا بەدوا پیتی تردا نەیێن دەربڕینیان مومکین نییە. تۆ دەتوانی هەموو پیتەکانی هیجا (غەیری بزوێنی ئەلف کە حیکایەتێکی فۆنۆتێکیی درێژی بە دوادا دێ) بە تەنها بڵێیتەوە و دەنگەکانیان لە مەخرەجی خۆیان بهێنیتە دەرەوە بەڵام بزوێنە کورتەکان «سەر و بەر و ژێر» وجوودی سەربەخۆیان نییە و بەتەنیا ناگوترێن، واتە خزمەتکاری پیتە ڕەسەنەکانن. لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێم پیتی «ی» و «و» هەرچەند دەشبن بە بزوێنی درێژ، «و [ی کەشیدەدار]، ۆ — ی [ی کەشیدەدار]، ێ» بەڵام بە ئەسڵ هەریەکەیان بە هەموو جۆرەکانییەوە، چ بزوێن چ دەنگدار هەر یەک پیتن. وای وەستاو (ساکن) و یێی وەستاو کە درێژت کردەوە دەبێتە واو و یێی بزوێن. واوی وشەی «ڕاو» و یێی وشەی «دایک» درێژ کەوە دەبنە واو و یێی بزوێنی قووچاو. ئەم درێژکردنەوەیە نەک هەر بۆ واو و یێ دەبێ بەڵکوو پیتی تریش هەن وەک «س، ز، ر، ل، م، ن» ئیمکانی درێژکردنەوەیان هەیە... ئەمە بۆتە دەڵێم تا سەیرت بەو قسەیەم نەیێ کە گوتم «واو و هێ درێژ کەوە»، بۆیەیشمە کە مەعلووم بکرێ هەر وەک درێژکردنەوەی س، ز، ڕ، ل... نایان کا بە پیتێکی تر، هەروەهاش درێژکردنەوەی و، ی – کە دەیانکا بە بزوێن – نەیگۆڕیون بەوەشدا مەعلووم دەکرێ واو و یێی بزوێن و دەنگدار یەک شتن.

قسەکردن لەبارەی ئیشکلات و چاکە و خراپەی پیتی عەرەبی و لاتینی کە کوردییان پێ بنووسرێ گەلێک لەمە زیاتری بە بەرەوەیە بەڵام لزووم نابینم لە باسێکی وا کورتدا ڕووپێوێکی پانی پێ بگرمەوە. ئێمە کە هەموو چاکە و خراپەکانمان زانی و هەموو ڕاستییەکمان ئاشکرا کرد، ئایا ڕێمان هەیە بەپێی سوودی زمانی کوردی چی چاکە ئەوە هەڵبژێرین؟ تۆ بڵێی ئیمکان هەبێ پیتی لاتینی بێنینە کایەوە و واز لە پیتی عەرەبی بێنین لە وەزعی ئێستاکەماندا؟ لە فەرزی بۆشمان بلوێ وا بکەین ئایا ئەمە کارێکی پەسندە لە حاڵێکدا هەموو کوردێکی عێراق بەپێی داخوازی بەرژەوەندی بەیەکەوە ژیان لەگەڵ عەرەبدا ناچارە دەبێ ئیملای عەرەبی فێر بێ ئەوساش ئەرکەکەی لێ دەبێتە دوو ئەرک؟

وابزانم قسەکردن لە بەکارهێنانی ئیملای لاتینی لە زەرفی ئێستاکەماندا زەحمەتی بێهوودەی پێ دەڵێن، ئەوەندەی کە لەسەر مەوزووعیشم نووسی لەوەوە هات کە نووسینی کوردی بە ڕێنووسی لاتینی کارێکە لەبەرچاوان و لە ناو دڵان، زۆریش نووسینی کوردی هەیە بە پیتی لاتینی، هەڵبەت بێدەنگبوون لە ڕواڵەتێکی فراوانی ئیملای کوردی کاری کردەنی نییە.

تۆ بڵێی دوای زانینی عەیب و عاری ئیملای عەرەبی، بەتایبەتی دوای ئەوە کە لە چەرخ بدرێ بۆ نووسینی کوردی، هیچ ڕێگە و توانا و ئیمکانێک هەیە بۆ لێقوتاربوونی؟ کەس دەتوانێ یا دەوێرێ پیتی نەلکاو لەناو ببا یاخود پیتی خاڵدار بگۆڕێ بە پیتی بێخاڵ یاخود نیشانان نەهێڵێ؟ کەس حەدی ئەوەی هەیە پێشنیار بکا بۆ گۆڕینی پیتەبزوێنی «سەر» بە شکڵێکی ئەوتۆ بلکێ بە پیتی دوا خۆیدا؟

تا ئێستا، بە قەدەر ئەوەی من بزانم و ئاگادار بم، تاکە یەک تیشک لە چ لایێکەوە دیار نییە. ڕێبازی چارەسەرکردنی ئەو ئەگەرە زلانەمان بۆ ڕوون کاتەوە، هەروەک ناکرێ نوێژی عەسر ببێتە سێ ڕکعەت هەروەهاش ناکرێ خاڵەکانی «ت، ن، ز، ج» بفەوتێن یان بگۆڕێن. بە کەسیش ناکرێ پیتەبزوێنی سەر «ە» دەست لێ بدا و «حجرالاسود»ی ئیملای کوردی بلەرزێنێ.. کەواتە ئێمە کە بمانەوێ چارەسەری گیروگرفتەکانی ڕێنووسمان بکەین هەر دەبێ خەریکی ڕێکخستنی ئەو کۆت و زنجیرانە بین کە لە بەندیخانەی ڕێنووسی کۆن بە نارێکی لە خامەمان ئاڵاون.

بەڵام بەرلەوە یەخەی ئەلفوبێ و برگە و نیشانە بگرین ئیشکالێکی گەورەتر لە خودی ڕێنووسەکە دێتە پێشمان لەوەدا کە زۆر لەهجەی زمانی کوردی ڕێ نادەن بۆ قەرارداده‌کردنی یەک ڕێنووس. قسەکردن لە یەک ڕێنووس بۆ کۆمەڵێک لەهجە خۆ تەفرەدانە. هەر نەبێ بە نیسبەت تاکێکی وەکوو منەوە کە بە هیچ جۆر دەسەڵاتی ئەوەم نییە ڕێنووسێکی گونجاو لەگەڵ یەک لە لەهجەکانی کوردیدا بکەم بە دەستوور، دەسەڵاتی ئەوتۆیی، وەک بزانم، بەخشراوە بە کۆڕی زانیاری کورد، کۆڕیش مەیدانێکی باشی بڕیوە لە قەراردادەکردنی جۆری نووسینی بەشێکی تەواوی ئەو شوێنانەی تەگەرەیان تێدایە، بەشکڵی پێشنیار بڕیارەکانی کۆڕ لە یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەیدا بڵاوکراونەوە و تکای دەربڕینی بیروباوەڕیشی کردووە لە نووسەرانی کورد بەرانبەر ئەو پێشنیارانەی کەواتە شتێک من لێرەدا بیڵێم دەبێتەوە پێشنیارێکی شەخسیی خۆم لە عاست ئەو بڕیارانەدا کە خۆم یەکێک بووم لەوانەیە تێیدا بەشداربوون، بەڵام مەرج نییە بە بەشداربوونی من یا غەریری من بکرێتە بەڵگەی لێڕازیبوون، هێندە هەیە بەش بە حاڵی خۆم شتێک کە بووە بڕیاری نیهائی لەلایەن کۆڕەوە من پەیڕەوی دەکەم.. بۆ دەربڕینی بیروباوەڕیش ماوەی شەش مانگ دانراوە من و نووسەرانی تری کورد ڕێمان هەیە چی بە چاک دەزانین بیخەینە ڕوو.

وێنەی دەنگەکانی کوردی وەک ا، ز، هـ ، م، د... هتد لەلایەن کۆڕەوە بۆتە بڕیارێکی نیهائی، ژمارەی یەکەمی گۆڤارەکەش هەر بەو وێنانە نووسراوە تەنانەت ئەو گوتارانەی بۆی هاتن لەلایەن نووسەرانەوە چ لە دەرەوە چ لە ناوەوەی وڵات هەموویان خرانە سەر ئەو ئەلفوبێیە. بەلای منەوە نەهێشتنی دوو «واو» و دوو «یێ» و دوو «ڕێ» لە نووسیندا کارێکی هێندەی بڵێی پەسند بوو چونکە سەیرێکی گەلێک سەیرە یەک دەنگ بە دوو پیت بنووسرێ. تۆ کە دەڵێی «دەڕۆم» یەک دال و یەک ڕێ و یەک واو و یەک میمت گوتووە بۆ دەبێ لە نێو هەمووواندا «ڕێ»یەکە لە نووسیندا دووبارە بکرێتەوە هەر بۆ خاتری ئەوە «ر» لە «ڕ» جیاکەیتەوە؟ جیاکردنەوە ڕێبازی تری هەیە کە غەڵەتیش نییە وەک ئەوەی وێنەیەکی تایبەتی بۆ دانێی یاخود نیشانە بخەیتە سەر یەکێکیان. لزووم نییە لەسەر ئەم باسە قسە درێژ کەینەوە. لێرە بەپێشەوە خەلق زۆری لەسەر ڕۆیشتووە، بە نیسبەت منیشەوە بڕیاری نیهائیی کۆڕ ڕێگەی موناقشەی بەستووە هەر ئەوەندە دەڵێم ئیعتیرازگرتن لە دانانی نیشانەی «٧» لەسەر ڕێی قەڵەو (ڕ) لەو ڕووەوە کە شکڵەکەی نزیک دەکاتەوە لە پیتی «ژ» ئەم ئیعتیرازە کە خرایە بەر تیشکی لەیەکچوونی «ب، ی، ن، ت، پ»ـی ناوەڕاست هێزی کەم دەبێتەوە چونکە لەوانەیە بێ بە پێ بخوێنرێتەوە یا پێ بە یێ یا نوون بە تێ بخوێنرێتەوە. هەر پیتی «ژ» لەوانەیە ببێتە «ز» «چیم»ـیش براجمرانەی «چیم»ـە کەوایە موبالەغەکردن لەو نیشانەیەی سەر «ر» بە ئانقەست یا بە سافیلکەیی، کۆمەڵێک موشکلیلەی وەک ئەو لەبیر خۆی دەباتەوە و پێ دادەگرێ لەسەر تاکە شتێک کە برادەری زۆرن.

پێشنیارەکانی کۆڕ هی وایان تێدایە بەتێکڕای دەنگی ئەندامەکانی پەسندکراوە، هەندێ جاریش وا بووە زۆرینەی دەنگی ئەندامەکان پەسندی کردووە. من لەو باوەڕەدا بووم ئیسمی فاعیلی (مرکب) سەرلەبەری هەردوو کەرتی بەیەکەوە بنووسرێن با واتایێکی تایبەتیش ڕانەگەیەنن وەک ئەوەی بنووسرێ «نانخۆر» هەرچەند نەشبووبێ بە ناوی «حرفە»ی وەک «جلدروو» یاخود «سەرتاش». هەم لەبەر ئەوەی کەرتی دووەمی وشەکە سەربەخۆ واتا ڕاناگەیەنێ هەم لەبەر هێندێ کە ئەم کەرتەی دووهەمە بۆتە «عامل»ی کارتێکەری وشەی پێشەوە (لە ڕاستیدا وشەی پێشەوە مەفعوولە) و وای پێوە نووساوە لێی ناپچڕێتەوە، بەڵام کۆڕ بڕیاری وا بوو تا بە هەر دوو کەرت وشەیێکی قامووسی (فەرهەنگی) پێک نەهێنن و واتایێکی تازە دانەهێنن بەیەکەوە نەنووسرێن.

من مەیلم بۆ ئەوە دەچوو ڕاناوی لکاو کە هاتە ناو وشەوە، پیتە دابەشکەری وشەکە، واتە ڕاناوەکە بە کەرتی پێش خۆیەوە بلکێ و لە کەرتی دوا خۆی جیابێتەوە وەک «بم بینە، دەت بینم، نەمان دیتی» بەڵام کۆڕ ئەم بڕیارەی هەر بۆ ئەو حاڵاتە بوو کە ڕاناوەکە دەکەوێتە دوای پێشگرەوە وەک «هەڵم گرت، دامان گرت، پێمان کرد»...

وابزانم ئەوسا کە لێژنەی ئیملا خەریک بوو گیروگرفتەکان یەک لا بکا لەبیری چوو باس لەوە بکا کە حەرفی «نە»ی نەفی بە واتای neither و nor بەکار دێ دەکەوێتە پێش فیعلەوە چۆن بنووسرێ؟ بلکێ یا نەلکێ؟ تۆ دەڵێی نەدەخوا نەدەخواتەوە. دەبینی ئەم «نە»یە لێرەدا وەک «نە»ی نەفیی عادەتی حەرفی «دە» ی مضارعی لەناو نەبردووە. نەفی عادەتی «دە»یەکە تێ دەبا و دەڵێ: ناخوا و ناڕوا و ناچێ... هتد. بڕیاری کۆڕ ئەوەیە ئەمرازەکانی «نەفی و نەهی و ئەمر و

مضارعە» لە هەموو حاڵدا بلکێن بە فیعلەوە، تەنانەت کە دوو ئامرازیش بەیەکەوە هاتن. ڕاناوی لکاویشیان لەگەڵدا بوو هەر بلکێن وەک: نەیاندەگرتین، مەمبینە، بتانگرم... بەڵام وا دەزانم «نە»ی بە واتای neither و nor هەڵناگرێ بلکێ چونکە وەک ئەمرازەکانی تر نییە حیساب بکرێ بە کەرتی ئەسڵیی فیعل، ئەم ڕاستییە جارێکی دیکەش بەوەدا دەردەکەوێ کە «نە» بە واتای neither و nor لەگەڵ «ب»ی ئەمرازی ئەمریش کۆدەبێتەوە و دەگوترێ «نە بکەی نە بخۆی» ئەگەر نەهی عادەتی با دەگوترا «نەکەی نەخۆی» لەبەر ئەمە مەعقوول نابینم مامڵەتی ئەمرازەکانی تری لەگەڵدا بکرێ، بەو پێیە نەلکانی لەگەڵ سروشتیدا زیاتر ڕێک دەکەوێ و دەبێ بنووسرێ «نە دەچی و نە دێ».

بەڵام دەبێ تێبینیی ئەوە بکرێ لە صیغەی (ماضي استمراري) ئەمرازی «نە»ی نەهی عادەتیش «دە»ی نیشانەی «مضارع» تێ نابا، دەڵێی «نەدەڕۆیشت» لەبەر ئەمە لە ڕواڵەتدا وەک «نە»ی neither خۆ دەنوێنێ، بەڵام لە لایەن واتاوە وەک دەزانین زۆر لەیەکدی جودان.[1] بەلای منەوە لەم حاڵەشدا دەستوورەکە نەگۆڕی باشە، واتە کە ویستت «نە»ی وشەی «نە دەڕۆیشت» بە واتای neither بێ ئەوسا مەیلکێنە، کە ویستیشت «نە»ی نەفی بێ بیلکێنە. ئەم لکان و نەلکانە لە ئەلفبێی عەرەبی [ئێستاکەمان] زۆر باش دەرناکەوێ چونکە پیتە بزوێنی وشەی «نە» کە نیشانەکەی «ە»یە بەدوا خۆیەوە نالکێ. بەڵام ئێمە لکانی ئەوەمان مەبەستە کە ببێتە کەرتێکی وشە ئەوسا لە نووسیندا مەودا ناکەوێتە میانی ئەو و بڕگەکانی تری وشەوە بە نموونە دەڵێم کە ویستت neither بەکاربێنی دەنووسی «نە دەڕۆیشت و نە دەهات»، کە مەبەستیشت نەفیی عادەتی بوو دەنووسی «نەدەڕۆیشت، نەدەهات».

یەکێک لە گرفتەکانی نووسینمان هاتنی «کسرەی مختلسە»یە بۆ ناو وشەی کوردی. من ئەو بزوێنە یەکجار بێهێزە ناو دەنێم «بزوێنی بێتەرف» (محاید) چونکە دەیهێنییە ناو وشەوە مەبەستت نییە بەرەو هیچ یەکێک لە بزوێنە کورتەکان بیدرکێنی، وەک ئێستاکە باسی لێ دەکەم ئاغڵەب وا دەبێ زەروورەت دەیهێنێ و کە زەروورەت نەما لەخۆوە لادەچێ یا میسال بێنمەوە تۆ دەڵێی «گەنمەکەم کڕی» لێرەدا پیتی «ن» وەستاوێکی تەواوە، بەڵام کە وشەی «گەنم» بە تەنها بڵێی ناچاری قورسایی بخەیتە سەر پیتی «ن»ـەکە و بەدوا ئەودا «م» لە وشەی «گەنم»ـدا بوەستێنی واتە لێرەدا وەستاو و بەدوا وەستاودا نایێ مەگەر خۆتی تێدا سەغڵەت کەی بۆیە «ن»ـەکە قورس دەکەیت و بزوێنێکی سووکی بێهێزی بێتەرەفی دەدەیتێ تا بتوانی «م»ـە وەستاوەکە بدرکێنی.

ئیشکال لە دۆزینەوەی زاراوە نییە بۆ ناونانی ئەو بزوێنە، با پێی بگوترێ بێتەرەف، کسرەی مختلسە، Stress یا هەرچی بێ، ئیشکال لەوەدایە ئاخۆ ئەم بزوێنە پشتگوێ بخرێ، یەکجارەکی، یاخود ئیشارەی بۆ دانرێ؟ کە پشتگوێی خەیت ئینکاری بوونی شتێکی هەبوویت کردووە، خۆ لە شیعردا وا دەبێ ئەگەر ئەم بزوێنە مافی تەواوی خۆی نەدرێتێ شیعرەکە لەنگ دەبێ، واش دەبێ کە تێی نەبەی و نەیکەی بە وەستاوی تەواو ئەوسا لەنگی پەیدا دەبێ. من مەبەستم ئەو شوێنانە نییە کە بزوێنە بێتەرەفەکە هەمیشە تێیاندا دەردەکەوێ وەک کاف و دال لە وشەی «کردن»ـدا یاخود پیتی تێ لە وشەی «بەستن»ـدا، بڕیارێک کە بۆ ئەو تەرزە شوێنانە بدرێ تەگەرەی تێدا نییە بەڵام لە زۆر وشەدا جارێکیان ئەم بزوێنەی تێدایە بنووسرێ و جارێکیان نا؟ مەعقوولە دوو جۆرە ڕێنووس بۆ یەک وشە؟

[1] - تەنانەت لەم سیغەیەشدا کە «کار» (فعل)ەکە تێپەڕ (متعدی) بوو «نە»ی بە واتای *nor* سەربەخۆیی خۆی ڕادەگەیەنێ. بە نموونە دەڵێم کاری تێپەڕی «خواردم» با بکەینە ڕابردووی استمراری کە دەبێتە «دەمخوارد»، ئینجا با بیکەینە «نەفی»ی عادەتی دیارە دەبێتە «نەمدەخوارد»، کەچی «نە»ی بە واتای *nor* کارەکە وەک خۆی دەهێڵێتەوە و تەرکیبی ناگۆڕێ و دەگوترێ «نە دەمخوارد نە دەمخواردەوە». هەمان شکڵ ئەم «نە»یەی *nor* لەگەڵ سیغە «انشائی»یەکانی کاری تێپەڕیش خۆی جیا دەکاتەوە لە «نە»ی نەفی دەگوترێ: نەمخواردبا، نەمخواردبێ، نەمخواردبووبا. ئەمە لە حاڵی نەفیی عادەتی بەڵام لەگەڵ «نە»ی *nor* دەگوترێ: نەخواردبام، نەکردبام، نە خواردبێتم، نە کردبێتم، نەخواردبووبام، نەکردبوویام – لە سلێمانی بۆ ئەم صیغەیەی دوایی دەڵێن نەخواردبوومایە، نەکردبوومایە).

دەزانم ئێستاکە بڕیاری گشتی، بە کردەوە نەک بە «تصویت»، لەسەر هێندێیە ئەم بزوێنە لە ڕێنووسی کوردی بە پیتی عەرەبی نیشانەی بۆ دانەنرێ و دەرخستن و دەرنەخستنی بدرێتە بەر زەوقی خوێنەر و پێویستی جێگە، بەڵام لەو باوەڕەدام ئەم خۆ بێدەنگکردنە لە ئاست ڕێنووسی لاتینی بە زەحمەت بچێتە سەر، هەم لەبەر ئەمە کە لاتینی پیتی حازر و زۆری هەیە بۆ هەموو دەنگێک تا وا دەبێ لە هەندێ ڕێنووس چەند پیت بە زیادەوە دەنووسرێن لە بریتی یەک دوو دەنگ لە وشەدا، هەم لەبەر ئەمەش ڕێنووسە لاتینییەکانی تا ئێستا بۆ کوردی دانرابن غاڵبیان نیشانەیان بۆ ئەم بزوێنە داناوە.

ئەوەی ڕاستی بێ، دۆزینەوەی ئەو پیتانە کە دەگونجێن بەدوایەکدیدا بێن بە سکوونی تەواو، کارێکە تا ئێستا نەکراوە لە کوردیدا ئەگەر کەسیش کردبێتی من نەمدیوە. بۆ نموونە دەڵێم نوونی وەستاو دێتە پێش گافی وەستاوەوە وەک لە وشەی: دەنگ، ڕەنگ، شەنگ، پونگ، دونگ... هتد ـدا دیاری دەکرێ، هەرگیزیش زەوقی کوردی قبووڵ ناکا نوونەکە ئەم بزوێنە بێتەرەفەی بدرێتێ لەو وشانەدا کەچی هەمان پیتی «نوون»ی وەستاو کە هاتە پێش کافی وەستاوەوە هەر دوو جۆرە تەلەفوز قبووڵ دەکا، دەتوانت بڵێی «دەنک» بە وەستاندنی نوونەکە، دەشتوانی بڵێی «دەنک» بە قورسکردنی نوونەکە. من نیشانەی زەنەی لەسەر دادەنێم.

نموونەیێکی تر پیتی «س»ـە، ئەم پیتە زۆر ئامادەیە بە وەستاوی بێتە پێش ئاغڵەب پیتەکانەوە هەرچەند لەگەڵ هەندێکیان خزمایەتیی خۆشترە وەک پیتی «ت»، تۆ دەڵێی «دەست» بە وەستاندنی سینەکە و هەرگیز ناڵێی «دەست» بە قورسکردنی. بەڵام کە دەڵێی «دەسک» هەردوو جۆر تەلەفوز دەگونجێ، کەچی لەگەڵ پیتی ز، ش، هەر کۆ نابێتەوە نە بە سکونی تەواو نە لەگەڵ بزوێنی بێتەرەفدا.

حەز ناکەم کاتێکی زۆر بخایێنم لەگەڵ ئەم تەگەرەیەدا کە تەگەرەی stress کسرەی مختلسە، بزوێنی بێتەڕەف ـە، نەک لەبەر کەمبایەخیی تەگەرەکە لە ڕووی لێکدانەوەی فۆنێتیکییەوە، بەڵکوو لە ڕووی ئەوەوە تەگەرەکە لە ڕێنووسی پیتی عەرەبیدا کەمتر هەستی پێ دەکرێ، خەڵقیش چاوی ڕاهاتووە لە تێ نەخوێندنەوەی ئەم بزوێنە. بەڵام پێویستە زمانەوانانی کورد لە ماوەی درێژدا دیراسەیێکی تەواوی هەموو دەنگەکانی ئاخافتنی کوردی بکەن و لەو دیراسەیەدا قابلییەتی وەستاندنی هەر دەنگێک لە پێش دەنگێکی تری وەستاودا دەربخەن.

یەکێک لەو پرسیارانەی داخوازی وەرامدانەوە دەکا چۆنەتیی نووسینی وشەی لێکدراو (مرکب) ە. بڕیارەکانی کۆڕ هەندێ جۆری ئەو تەرزە وشانەی گرتۆتەوە وەک ئەوەی لە «فعل»ـدا پێشگر تەرکیبەکە پێک بێنێ «هەڵگرتن، ڕاکردن، تێ دامان» یاخود جووتە وشەیێک بەیەکەوە واتاییکی تازە ببەخشن «سەرتاش، جلدروو..». بۆ ئاگاداربوون لە بارەی بڕیارەکانی کۆڕەوە تەماشاکردنێکی یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەی لزووم بە کوتانەوەیان ناهێڵێ. لێرەدا من ڕێ بە خۆم دەدەم ڕایەکی گشتی لەو مەوزووعە دەربڕم.

من دەڵێم هەر وشەیێکی لێکدراو کە لەوانە بێ ببێتە وشەی فەرهەنگی و واتاییکی تازەی ئاشکرا بە دەستەوە بدا کە لە کەرتەکانی تەرکیبەکە نەفامرێتەوە بەڵکوو لە کۆبوونەوەی هەمووان پێکهاتبێ، ئەو وشەیە هەموو کەرتەکانی بەیەکە بنووسرێن جا بە هۆی پێشگر و پاشگرەوە یا لە دوو وشەی سەربەخۆوە یا لە نیمچە جملە phrase ەوە پەیدا بووبێ فەرقێک نەکا. هەڵبەت ئەم پێشنیارە ناو و کار و ئاوەڵناو و ئاوەڵکار و هیچ بەشێکی ئاخاوتن جودا ناکاتەوە و هەمووان دەگرێتەوە و یەک بڕیاریان بۆ دەدا، بە نموونە دەڵێم کە قەناعەتمان کرد «سەر لێ دان» بخرێتە قامووسەوە لە بەرابەر وشەی «(زیارة» visit با بەیەکەوە بنووسرێن «سەرلێدان».

لەمەدا، دەبێ بڵێم جیاوازییەک دێتە پێش لەگەڵ یەکێک لە بڕیارەکانی کۆڕ، چونکە ئەو وای پەسند کردووە کە دوو پێشگر، یا زیاتر، هاتنە پێش وشەوە تەنها ئەوەی ڕاستەوخۆ دەکەوێتە پێش وشەکەوە هەر ئەویان پێوەی بلکێ، واتە لە نووسینی وشەی «تێ هەڵ ئەنگوتن» یەکەم پێشگر «تێ» دەبێ بەجودا بنووسرێ، تەنها پێشگری «هەڵ» بە فعلەکەوە بلکێ «تێ هەڵئەنگوتن». دەوجا کە پێشنیاری کۆڕ ئەمە بێ و نەهێڵێ یەکەم «پێشگر» بلکێ دیارە ڕێ نادا وشەیێکی سەربەخۆی وەک «سەر» بە نیمچە جوملەی «سەر لێ دان»ـدا بە دوا خۆیەوە بلکێ، هەر «لێدان»ـەکە بە یەکەوە دەلکێنێ.

دەبێ ئەوەش بڵێم کەوا لە فەرزی پێشنیارەکەی من پەسەندیش بکرێ، کە هات و وشەی وەها لێکدراو چووە ناو ڕستە و داخوازی جێگە لەبەر یەک هەڵوەشا و تێک چرمسانەکەی (التحام) نەما دەبێ کەرتەکانی بە جودا بنووسرێن بەپێی ئەو دەستوورانەی کە بڕیار دەدرێن بۆ لەیەکتر جوداکردنەوە، واتە کە «سەرلێدان» خرایە جوملەوە و بوو بە «سەرم لێیان دا - سەرم لێ دان» ئەوسا وەک جملە مامڵەتی لەگەڵدا بکرێ نەک تاک وشە، چونکە دەبێتە جوملەیێکی عادەتی وەک «گۆشتم پێ فرۆشتن، دەستم بۆ هەڵبڕین، نامەم بۆ خوێندنەوە».

بەپێی بڕیاری کۆڕ ئەمرازی «لە» نالکێ بە دوا خۆیەوە و دەنووسرێ «لە شار بووم» هەر ئەمەیشە ڕچەی نووسینی هەموو نووسەرانی کوردی. نووسینی ئەمرازی «لە» بە تەنهایی ئیشکال دروست ناکا ئەگەر تەواوکەری «ەوە، را، دا»ی لەگەڵدا نەبێ، بەڵام کە ئەم تەواوکەرانە هاتن ئیشکال دێتە ناوەوە. فەرموو قەڵەم بگرە و بنووسە:

- لە کەرکووکەوە- لە کەرکووک ەوە؟
- لە کەرکووکڕا- لە کەرکووک ڕا
- لە کەرکووکدا- لە کەرکووک دا

بڕیاری کۆڕ ئەوەیە تەواوکەرەکان بلکێن.

بەشی زۆری نووسەران «لە کەرکووکەوە» و «لە کەرکووکڕا» بەیەکەوە دەنووسن بەڵام «لە کەرکووک دا» جیا دەکەونەوە.

هەر بڕیارێک بدرێ دوای لێکۆڵینەوە و سرنجدانی قووڵ تا ئەو ڕادەیە بەلای کەمەوە قەناعەت بە خاوەنەکانیان بێنێ باشترە لە بڕیاری سەرپێیی، هەرچەند خۆم ئەندامی ئەو کۆڕەم پێشنیاری کردووە «لە» نەلکێ و تەواوکەرەکانی بلێکن، خۆم پێ ناگیرێ لەوەدا کە بڵێم دوو جۆرە ڕەفتار لەگەڵ دوو کەرتی یەک شت کارێکە پرسەک (علامە استفهام)ی بەسەرەوەیە.

ئەمرازی «بە» ئەویش لە هەندێ ڕووەوە وەک «لە» وایە. وا دەبێ تەواوکەری بە دوادا دێت. دەڵێی «بە پێوە»، «بە ماڵ و منداڵەوە...». بە نیسبەت «لە» و «بە» قسە درێژەی پتری هەیە هەندێکی ئیزافەی سەر ئەوەندەی دەکەین تا ئێستا گوترا.

«لە» وا دەبێ دەکرێ بە «لێ»، واش دەبێ دەکرێتە «تێ» و دەبێتە پێشگری «کار» (فعل) و بەپێی پێشنیاری کۆڕ بە کارەوە دەلکێنرێ، دەڵێی: «بەردێکم تێ گرت»، کە بە ئەسڵ بەردێکم لە نیشانە گرت، «ڕەخنەم لە مامۆستا گرت» بووە و «لە»یەکە کراوەتە «تێ، لێ»، بەنیسبەت «بە» دەگوترێ «قسەم بە دارا گوت»، «قسەم پێ گوت».

دەبینی دوو ئەمرازی «بە، لە» کە دەچنە سەر کار یا ڕاناوی لکاو یاخود کە دبنە کەرتی چاوگ وەک «تێگرتن، لێگرتن، پێکردن» دەگوترێن و دەلکێن بەدوا خۆیانەوە لە نووسیندا. دەوجا کە ئێمە بڕیار بدەین «لە، بە» بۆخۆیان نەلکێن دەبێ ئەوەمان لەبیر بێ کاتێک کە دەبنە «لێ، تێ، پێ» دەلکێن، سەرەڕای ئەوە کە هەموو تەواوکەرەکانیشیان هەر دەلکێن (هەموو تەواوکەرەکان بەپێی پێشنیاری کۆڕ دەلکێن، هەموو نووسەرانیش تەواوکەری «ەوە» دەلکێنن لە فەرزی تەواوکەری «دا، ڕا»ش نەلکێنن). من نامەوێ لە خۆمەوە لکان و نەلکانیان تەرجیح بکەم، خۆ ئەگەر تەرجیحیش بکەم چ کارێکی بەدم نەکردووە، هەر ئەمەم مەبەستە ئیشکالەکە بە ڕوونی و بەتەواوی بخرێتە بەرچاوان.

گرفتی نووسین و نەنووسینی «ی»ێکی زیاد لە حاڵی وەصف و ئیزافەی ئەو وشانەی کۆتاییان «ی»ی درێژ و تیژە (وەک ترۆزی، سپی، پیاوەتی) یا بەدوا کاری ڕابردوودا کە بە ئەسڵ کۆتاییەکەی «ی»ی تیژی درێژ بێ و بخرێتە پاڵ کەسی سێیەمی تاکەوە (وەک نووسی، دزی) بە درێژی لە گوتارەکەی خۆمدا لێی دواوم، ئەو گوتارەی لە ژێر ناونیشانی «بەکارهێنانی ((ی)) لە ڕێزمانی کوردی» لە یەکەم گۆڤاری کۆڕدا بڵاو کرایەوە، لزووم نابینم لێرەدا تێ هەڵچمەوە ئاخۆ

بنووسرێ «ترۆزیی ناسک» یاخود «ترۆزی-ی ناسک»، «ئەخۆل نووسی» یاخود «ئەخۆل نووسیی». وەک ئەم باسە هەموو باسەکانی تریش کە لە گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکراوەتەوە لەباری «ڕێنووس»ـەوە پێویست نییە لێرەدا دووبارە بکرێتەوە بە نووسین، ئیمکان هەیە وتوویژیان لەسەر بکرێ و لایەنی پەسند و ناپەسندیان بخرێتە بەر سرنجلێگرتن و لێکدانەوە. هەموو ئەو گرفتانەش کە لە گۆڤارەکە یا لێرەدا باسیان نەکراوە دەشێ باس بکرێن و بەپێی بیروباوەڕێ خاوەن ڕایان پێشنیاری مناسبیان بۆ دانرێ.

«...»

فۆنەتیک چیمان بۆ بکا؟

گۆڤاری «کۆڕی زانیاری کورد»، بەرگی سێیەم / بەشی یەکەم ساڵی 1975

هەرچەند بابەتی «فۆنەتیک» م نەکردوە بە مەیدانی چالاکی خۆم، بەڵام بە بۆنەی ئەوەوە کە فۆنەتیک یەکێکە لە باسەکانی سەربە ئاخاوتنەوە، بایی ئەوەندەم ماف پێیەوە هەیە لە گۆشەی نیگای زمانی کوردییەوە سەیرێکی بکەم وەیا دەستێکی ڕەخنە هەڵبرم لەو بیروڕایانەی کە لەگەڵ ڕاستە حسابی زمانی کوردی و سروشتی دەنگەکان و بزوێنەکان و برگەکانی ناگونجێن، ڕێی ئەوەشم لێ کوێرنابێتەوە داوا بکەم لە فۆنەتیکزانەکانی کورد کەوا خۆیان ڕزگار کەن لە تەسلیمبوون بۆ بیروڕای زاناکانی بێگانە کە «تصور» یان بەرانبەر دەستوور و ڕێبازەکانی فۆنەتیک و جۆری دەنگ دەربڕینی برگەو وشەو ڕستە... لە زمانی ئەوتۆوە پەیدابووە کە سروشت و تایبەتیەکانی لە هی زمانی کوردی دوورن، وەیا هەر نەبێ هەموو جاران لە گەڵیدا ڕێک نایەن. ناوناوە دەبیەین و دەخوێنینەوە، یەکێک لەوانەی باسی فۆنەتیک دەکەن وەهامان لەگەڵدا دەدوێ وەک ئەوەی برِیار و بیروڕای زاناکانی فۆنەتیکی ئەورووپا بووبێتە زانستی «تطبیقی - مختبری» و قسەکانیان لەم مەیدانەدا ڕەخنە و دەمەتەقە هەڵنەگرێت.

ئەم گوتەیە هەرچەند پتر بێنێ خۆ هەڵدانەوەی خاوەنەکەی لێوە دێ لەو ڕووەوە کە وا ڕادەگەیەنێت خۆی بووبێتە میراتگری فۆنەتیک و زانستی زاناکانی فۆنەتیک و چ مافی من و تۆی بەسەرەوە نەمابێت، لەگەڵ ئەمەشدا بۆ مەبەستی کورتکردنەوەی دەمەتەقە گوتەکە بەڕاست دەگێرین و هیچ ڕەخنەیێکی لێ ناگرن، ئەوەش لەبیر خۆمان دەبەینەوە کە زاناکانی فۆنەتیک تائێستاش لەسەر شتێکی یەکجارەکی ڕێک نەکەوتوون، ئالەم حاڵەشدا ڕێم هەیە بڵێم؛ ئەی فۆنەتیکزانی کوردی تۆ لە خوێندنەوەی کتێبەکانی فۆنەتیک هەر دەستوورە گشتیەکانی «زانست» ی فۆنەتیک فێربوویت، جارێ یەک هەنگاوت نەهاویشتوە بۆ ناو گیروگرفت و کێشە و بێنەوبەرەی سروشت و تایبەتیەکانی دەنگ و برگە و وشە و ڕستە و گوتە و گرتن و ڕەهاکردن و دیاردان و ژێرلێوخستنی ئاخاوتنی کوردییەوە هەر وەک خوێندنی کتێبەکانی ڕێزمانی بێگانە لەوەندەت زاناتر ناکا کە پێت بڵێ فلانە شت Verb ـە و ئەویتریش Noun ـە کە بەمەدا یەک میلیمەتر ناتباتە ناو زمانی کوردییەوە و لەوانە دەبێت بە «ظرف» ی بڵێی «صفە« و بە «ضمیر» ی کوردی بڵێی «حرف ربط»، هەروەها خوێندنی کتێبەکانی فۆنەتیک بە عەرەبی وەیا ئینگلیزی وەیا... ژاپۆنی لە خۆوە ناتکەن بە زانای فۆنەتیکی کوردی و دیسانەوە لەوانە دەبێت دوای ئەزبەرکردنی ئەو کتێبانە چی هەڵەوغەڵەت و پەڵەتە ئەوە بکەیت بە دەستووری فۆنەتیک لە کوردیدا با صەد جارانیش هەڕەشەمان لێ بکەیت بە قسەی وەک «زانایان وایان گوتووە». من بە گوێی خۆم بیستومە لە خاوەن شەهادەی دکتۆرا لە «زمان» گوتویەتی «سووتا، برژا، ڕما، پسا، ڕژا» ئەمانە هەموویان فعلی «مبنی للمجهول» ن شەهادەی بەستەزمان لەخۆوە نایێ هەڵەی خاوەنەکەی ڕاستکاتەوە وەیا لێی ببێتە مامۆستا و سەرلەنوێ فەرقی نێوانی «مبنی للمعلوم و مبنی للمجهول» ی بۆ شەرح کات...

گریمان زانای «قواعد اللغة – ڕێزمان» بە باشیش لە دەستوورەکانی گەیشتبێ مەرج نییە ببێتە «زانای زمان» هەروەک زانای زانستی «عروض» مەرج نییە ببێتە شاعیر وەیا زانای «مقام» ببێتە گۆرانیبێژ. بەو پێیە دەتوانین بڵێین، ڕاستیش دەکەین کە دەڵێین، زانای زانستی فۆنەتیک مەرج نییە ببێتە شارەزا و پسپۆڕ لە سروشت و تایبەتییەکانی دەنگەکانی ئاخاوتنی مادەرزادی خۆی. فۆنەتیکزان، سەرەڕای زانینی فۆنەتیک و لەویش زیاتر پێویستی بە وردبینی و قوڵبوونەوە هەیە، لەگەڵ ئەم وردبینی و قوڵبوونەوەیەشدا دەبێ سەلیقەی ڕاست و زیهنی تیژ و هەست و نەستی کارا پاڵ پشتی لێ بکەن و چرای بۆ هەڵکەن تاکوو تاریکی ناو تەرکیبی ڕیس و تەونی ئاخاوتنی بۆ ڕوون کەنەوە.

ئەم مەرجانە هەر بۆ فۆنەتیک پێویست نین، لە ڕاستیدا هەموو زانستێک پێویستی پێیان هەیە. مرۆڤ کە نیگای لێڵ بوو هەرچی زانستی جیهان هەیە نایکا بە پسپۆڕ لە هیچ مەیدانێکدا. بە نموونە دەڵێم، کە تۆ سەلیقەی شیعرت نەبوو هەموو دیوانی کائینات لەبەرکەیت نابێ بە شاعیرێکی هەڵکەوتوی زیندوو وەیا کە زیهنی «ریاضي» ت نەبوو هەرچی دەستووری

«ریاضیات» هەیە لە مێشکی خۆتدا کۆمەڵ بکەیت نابێ بە بلیمەت لەم زانستەدا. لێ هاتووی و بلیمەتی و ئامادەییش نە بە قسەی من و غەیری من پێک دێن و نە دەشسڕێنەوە، بەڵام هەند ئاشکران هیچ چاوێکیان لێ بە سەهو ناچێ. من دیتومە و تۆش دیتوتە نەخوێندەوارێکی دڵ هۆشیار مامەڵەی هەزاران دیناری کردوە بە کڕین و فرۆشتن و قەرز و سەلەم بێ ئەوەی یەک هەڵەی تێدا کردبێ، کەچی قوتابییێکی زەین کوێری ڕیازیات نەیزانیوە ئەو قەرزەی بۆ باوکی وەردەگرێتەوە لە کام خانەی دەفتەری دووکانەکەی تۆمار بکات و بیخاتە بەر کام یەکێک لە چوار «عملیە» ی حیسابەوە هەر لە بیرمە کاتێک لە پۆلی پێنجەمی سەرەتایی دەستمان کرد بە خوێندنی «قەواعدی عەرەبی» قوتابی وەهامان تێدابوو دەیگوت «کتب» ئیسمی موراضیعە، هی وەهاشمان هەبوو هەڵەی مامۆستای ڕاست دەکردەوە لە خوێندنەوەدا. مەلاکانی کورد لە زۆربەی عەرەبەکان پتر شارەزای «قواعد اللغة العربیة» و صرف و نحوی عەرەبین و تێیاندا هەیە کتێبی داناوە لەسەر ئەو «قواعد» ـە بەڵام ڕەنگە یەکێکیان نەتوانێ هەنگاوێک باوێژێ بۆ ناو ڕێزمان وەیا فۆنەتیکی کوردی هەرچەند زیرەکیش بێ چونکە جارێ خۆی نەداوەتە وردبونەوە لە تایبەتیەکانی زمانی کوردی.

هیچ دوور مەبینە یەکێک لەوانەی خۆ بە زانای فۆنەتیک دادەنێن و لە بارەوەیە دەنووسن، ئەویش لەتەک سروشت و تایبەتیەکانی دەنگەکانی کوردی وەک ئەو مەلایە وابێ و بەقەدەر ئەو تێیدا کوێرەوار بێ بەڵام پشت ئەستوورە بەوە کە زانستی فۆنەتیک جارێ لە نێو کورداندا زۆر باوی نەستاندوە و کتێبەکانی سەر بە فۆنەتیک بە نێویاندا بڵاو نەبۆتەوە، جا ئەگەر قەلەندەرێکی دڵسۆز بۆ زمانی کوردی لێی بە دەنگ هات و گوتی فڵانە فەرموودەت لەگەڵ زمانی کوردی ڕێک ناکەوێ لێی سوورهەڵگەرێ و بڵێ تۆ و فۆنەتیک کوجا مەرحەبا! چوزانی فڵانە پرۆفیسۆر و فیسار دکتۆر لەبارەی فۆنەتیکەوە چییان گوتوە؟ خۆ ئەوەی ڕاستی بێ ڕەنگە چ ڕەخنەیێک نەیەتە سەر گوتەی ئەوان پسپۆڕ و پرۆفیسۆرانە، بەڵام ڕاستکردنی ئەوان لەخۆوە نابێتە شەفاعەتکار بۆ هەڵەی فۆنەتیکزانان لە باسی فۆنەتیکی کوردیدا.

ئەوان زانایانە هەرچی دەبن بابن، پایەی وان نابێتە لەمپەڕ لەپێش من وەیا قوتابییێکی تری کورد لەوەدا کە بزانین فڵانە دەستووری فۆنەتیک بە هەڵە بەسەر فڵانە دەنگ و بڕگەی ئاخاوتنی کوردیدا «تطبیق» کراوە هەروەک هۆشمان بە دەستوورەکانی ڕێزمان دەشکێ و دەزانین ئاخۆ بیروڕای زانایێکی ڕۆژاوا وەیا ڕۆژهەڵات لەبارەی بەشەکانی ئاخاوتنەوە بۆ زمانی کوردی دەست دەدا یا دەست نادا، هەروەهاش هۆشمان بە قسەی پسپۆڕەکانی فۆنەتیک دەشکێ و لێمان دەوەشێتەوە تێ بگەین ئایا قسەکانیان لەگەڵ ڕاستیدا دەگونجێن یاخود پێویستیان بە ڕاستکردنەوە هەیە، کە ڕاستیش بوون ئایا فۆنەتیکزانێکی کورد بە دروستیی بەکاریان دێنێ وەیا نابەدڵانە.

من لەوەش زیاتر دەتوانم لەسەر ڕەخنەگرتن و بە جواب هاتنی خۆم و هی وەک خۆم بکەمەوە؛

یەک پرۆفیسۆر و پسپۆڕی بێگانە نییە بە قەدەر کوردێکی وەک من لە سروشتی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردی بگات و لە تەرکیبی ناوەکیی زمانی کوردی شارەزا بێ. فۆنەتیکزانێکی زیرەکی کورد دەتوانێ گەورەترین زانای ڕۆژاوا بە سەهوو ببا لە عاست سروشت و تایبەتییەکانی فۆنەتیک وەیا چەند و چۆنی ڕێزمانی کوردی بەڵام ناتوانێ بە ئاسانی من وەیا قوتابییێکی کوردی وەک من هەڵفریوێنێ بەتعلیلی چەوت و چوێر. کێ دەڵێ من وەیا یەکێکی تری وەک من ناتوانێ فۆنەتیکزانێکی کورد بەهەڵە ببا لە گەلێک چۆنیەتی ئاخاوتنی لەهجەی ناوچەیی چەندین هۆزی کورد کە ئەو فۆنەتیکزانە نەدیتوونی نەبیستوونی؟

هەموو خوێندەوارێک دەتوانێ لە ماوەیێکی مناسبدا بزانێ مەبەست چیە لە «مۆرفیم و فۆنیم و سینتاکس و فۆنەتیک و... هتاد» بەڵام زانایێکی ئەورووپا یەکجار درەنگ دەزانێ هۆزی مەنگوڕ لامی قەڵەو چەند جار هێندی هی سلێمانی قەڵەو دەر دەبڕێ کەچی خەڵقی شەقڵاوە لامە قەڵەوەکەی «عبد الله، و الله» دەکەن بەلامە لاوازە عادەتیەکەی «لۆکە، ملوانکە»، هۆزی ئەوتۆش هەیە لە نێوانی ڕانیە و ڕەواندزدا کە سوێندی «نفی» دەخوا لە جیاتی «ناوالله» دەڵێ «ناوەی» هەر هەتا خۆی لە لامە قەڵەوەکەی «الله» بدزێتەوە.

خوێنەر با لێم بە سەهوو نەچێ لەوەی لەم گوتارەدا دەیڵێم دەربارەی سوودی فۆنەتیک؛ من ناڵێم زانستی فۆنەتیک پێویست نییە بۆ زانای فۆنەتیک کە دەیەوێ توێژینەوە لەو مەیدانەدا بکات هەروەک ناڵێم زانینی ڕێزمان پێویست نییە بۆ

زانای ڕێزمان و لێکۆڵینەوەکانی. من دەمەوێ بڵێم زانستی فۆنەتیک بەس نییە بۆ زانینی سروشت و چۆنەتی و تایبەتی دەنگەکانی ئاخاوتن، لە کوردی بێت یا لە زمانێکی تر. یەکێک کە زانستی فۆنەتیکی زانی، جارێ، هەر فۆنەتیک دەزانێ و بەس. کەس بە تەنها زانینی دەستوور و زاراوەکانی زانستی فۆنەتیک ناچێتە ناو ڕایەڵەکانی ئاخاوتن وەیا شارەزای پێکدا تێپەڕینی تاروپۆیەکانی بێت. خزمایەتی و دژایەتی نێوان دەنگەکانی ئاخاوتن کارێکە تابڵێی جودایە لەو مەعلوماتە بێتەڕەفە ساردوسڕەی کە لە زانستی فۆنەتیکەوە پەیدا دەبێ.

فۆنەتیکزانێک کە دێ و پێمان دەڵێ دەنگی «د» لە فڵانە شوێنی پووکەوە بە هاوکاری زمان پەیدا دەبێ، بەمەدا قسەیێکی کردوە گەلێک لەپێش ئەودا گوتراوە، ئەگەر نەشی گوتبا لەخۆمانەوە دەمان توانی بیزانین، کە دەشی زانین هیچ
سوودێکمان لەوەدا وەرنەگرتوە دەنگی «د» یش بەخۆی و هەموو جۆرەکانی هەر ئەوە دەبێ کە هەیە با فۆنەتیکزان بڵێ لە مەڵاشوەوە وەیا لە لوتەوە وەیا لە دووکەڵکێشی سەماوەرەوە دەردێت. بەڵێ دەبێ بزانین دەنگەکان لە کوێوە دەردێن و چۆن دەردێن، ڕەنگە لەمەشدا زانای «وظائف الأعضاء» لە فۆنەتیکزان باشتر سەرەدەری بکات و نیشان بپێکێ، بەڵام زانینەکە خۆی لە خۆیدا ئەمرازێکی بێتەڕەف (محايد) ـە تا دەکەوێتە دەستی بەڵەدێکی زیرەکی شارەزا بە
پەناوپەسیوەکانی ئاخاوتنی سەرلەبەری میللەتێک، وەیا بەشی زۆری لەهجەکانی. کە پێم گوترا دەنگی «د» لە فڵانە شوێن و بە فڵانە چۆنەتی دەردەبڕێ، چاوەنۆڕ دەکەم پێشم بگوترێ دەنگی «د» ی کوردی وەک هی ئینگلیزی نییە و کورد ئەم دەنگە وەک عەرەب دەردەبڕێ با عەرەب سامیش بن و ئینگلیزیش ئاری. بەدوا ئەم ڕاستییە سەرەتاییەدا دەمەوێ هەموو ئەو تایبەتیانەشم پێ بگوترێ لەبارەی دەنگی «د» ی کوردییەوە کە لە جێگەی خۆیدا ئەم گوتارەم لێیەوە دەدوێ.
فۆنەتیکزانێکی کورد کە هات و گوتی «د» لە فڵانە شوێنەوە دەردەبڕێ لە سەریەتی بڵێ ئەم ڕاستییەم (ئەگەر ڕاست بێ) لە فڵانە سەرچاوە و فڵانە کتێبەوە وەرگرتوە تاکوو گومانی خودپەسندی و دەست بەسەر شتدا گرتنی لێ نەکرێ ڕەنگە دوای ئەمانە هەموویان ئەو ئیحتیماڵە هەر بمێنێتەوە کەوا هەندێک وەیا بەشێکی زۆر لەو بیروڕایانەش هەڵە بن.
سەیری، ئێمە لە باسی دەنگی «د» جارێ هەر بەلای شێوە «د» ـەکەی سلێمانی نەچوین کە چەند لە ئەسڵە «د» ی ئاسایی کوردی لاداوە و چۆن بەپێی دراوسێیەتی لەگەڵ دەنگی تردا ئەویش دەنگەکەی دەگۆڕێت وەک ئەوەی کە بەدوا دەنگی «ن» دا بێت وەیاخود کە دەگۆڕێت بە دەنگی «گ» و هۆی ئەم گۆڕانە چییە و ئەنجامی چییە!!

فۆنەتیکزان دەبێ پێم بڵێ دەنگی ئەوتۆ هەیە دەشێ لە دوو شوێنی جوداوە دەرببڕێت وەک دەنگی «خ» کە هەڵدەگرێ بەرەژوور ببڕێت بۆ لای قوڕگ، دەشتوانرێ لە لێوان نێزیک خرێتەوە بۆ لای مەڵاشو، واتە لە هەردوو لای شوێنی دەنگی «ق» ـەوە دەربڕێت. کە ئەمەشی گوت پێویستە بەدوا ئەنجامی ئەم تایبەتیەی دەنگی «خ» بکەوێ بەڵکوو لە ڕێی ئەمەوە بگاتە تعلیلی هەندێک لەو گۆڕانەی کە بەسەر بەشێک لە وشەکانی کوردیدا دێت لە لەهجەیێکەوە بۆ لەهجییێکی تر، وەیا هەر دیاردەیێکی تر بێ کە لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەدا پێی دەگات.

فۆنەتیکزانێکی کورد دوای ئەوەی بە هەموو دەست خاوێنییەکەوە شوێنی دەربڕینی دەنگەکانی ئاخاوتنی (بەتایبەتی هی کوردی) باس کرد و سەرچاوەکانی باسەکەی بە دەستەوە دا، دەبێ بزانێ لەم کارەیدا، بەرانبەر هەموو دەنگەکان نەک تەنها هی «د، خ» جارێ زانستێکی سەرەتاییە بە خەڵق ڕاگەیاندووە وەک «أمر واقع» وایە کە ئەگەر لێشی بێدەنگ بووبا کارەکەی پەکی نەدەکەوت. کوردێک وەیا عەرەبێک کە قسە دەکا وەیا دەنووسێ لەسەر ئەوە ڕاناوەستێ
فۆنەتیکزانێک پێی بڵێ هۆ کابرا ئەم دەنگەی «م» کە درکاندت وەیا نووسیت لە لووتەوەی دەربێنە نەک لە لێو، چونکە کابرا لە خۆوە بێ مامۆستا دەنگی «م» دەردەبڕێت. زانستی فۆنەتیکیش چ سوودێکی گەورەی پێناگات بەوەدا کە بگوترێ دەنگی «ە» لە ژوورووی دەنگی «ح» ـەوە دەردێت ڕەنگە چ زەرەرێکیش ڕوو نەدا ئەگەر بە هەڵە بگوترێ «ح» لە ژووروی «ە» ـەوە دەردێت، خۆ دەزانین زمان هەیە دەنگی «ح» ی تێدا نییە هی واش هەیە «ە» ی تێدا نییە، زمانی تریش هەیە هەردوو دەنگی «ح، ە» ی تێدا نییە تاکوو جێگەی ڕاست وەیا چەوت بۆ دەرهاتنی ئەو دەنگانەی تێدا دیار بخرێت. مەبەستم ئەوەیە بڵێم هەرچەند دەستنیشانکردنی جێگەی ڕاستەقینەی دەنگەکان یەکێکە لە فەرمانەکانی
فۆنەتیک، بەڵام ئەم دۆزینەوە و دەستنیشانکردنە خۆی لە خۆیدا سوودی نابێ ئەگەر زانینی تری لێ نەکەوێتەوە، وەک ئەوەی وێنەی پیتەکانی «ابجدية» بنووسرێ بەڵام وشە و ڕستەی پێ ڕێک نەخرێ... ڕەنگە فۆنەتیکزان هەبێ بڵێ زانستی

فۆنەتیک بەندە بە دیارخستنی جێگەی ئەو دەنگانە، بەڵام ئەوەی لێمان مەعلومە ئەوەیە کە ئێمە دەتوانین لە گوتەی فۆنەتیکزان و باسەکانی فۆنەتیک بگەین بێ ئەوەی پێمان بگوترێ دەنگی «ق» لە عەرەبیدا بە حەرفێکی «قلقلة» دەژمێردرێ، وەیا دەنگی «ح» لە هەندێ زماندا دەکرێ بە «ها» وەیا ڕووسەکان دەنگی «ث» دەکەن بە «ف».
سەرەڕای ئەم کەمبایەخیەی دیارکردنی جێگەی دەربڕینی دەنگەکان دەبێ ئەوەش بزانین فۆنەتیکزانی ئەوتۆ هەیە ئەوەندە بە سەهوو دەچێ لە باوەڕەکانی دەربارەی شوێنی دەربڕینی دەنگەکان، باشتر ئەوەیە هەر لێیان بەدەنگ نەیێ چونکە ڕەنگە بەقەدەر کۆڵەوارێک تێیاندا بە هەڵە بچێ، دوای بە هەڵەچوونیشی ئەوەندە لە خۆی بێخەبەر بێ بە قەدەر پێغەمبەرێک شانازی بە خۆی و هەڵەکانی بکات. من نووسەری ئەوتۆم دیوە گوتوەتی فڵانە دەنگی ئاوێستا هەر خۆیەتی کە ئێستا لە کوردیدا بەکاردێت نەک لە فارسی. لەمەدا وا دەردەکەوێ ئەو نووسەرە بە ڕێکۆردەر دەنگەکەی لە ئاوێستاوە بۆ بەجێ ماوە ئەگینا چۆن دەشێ لەسەر بەردی ڕەقی بێ بەڵگە و ئیسپاتەوە ئەم داوایە پڕ جورئەتە وا بە ئاسانی دەرببڕدرێت؟ کە داوای بێ بەڵگە بۆ کوردێک لوا بۆچی بۆ فارسێک نەلوێ؟ کێ دەتوانێ مەنعی فارسێک بکا لەوەدا کە بڵێ هەمان دەنگی ئاوێستا خۆیەتی بۆتە فڵانە دەنگی فارسی نەک کوردی؟ ئەم وشکەمەلەیە لەناو حەوزی پڕ دەعوای بێ بەڵگەدا بۆ هەموو کەسێک وەک یەکە؛ وشکە مەلەیە و بەس، نە هیچی تێ دەچێ نە هیچی لێ پێک دێت.

لەم تێبینییەوە ڕادەگەم بەم بڕیارە، هەر یەکێک لە ئێمە خەریکی توێژینەوەبێ لە بارەی کوردەوە چ لە ڕووی فۆنەتیکی کوردییەوە بێت چ لە ڕووی فەرهەنگەوە چ لە ڕووی ڕێزمانەوە چ لە ڕووی مێژوو و ئەدەب و فۆلکلۆرەوە بێ، پێویستییێکی ئەخلاقی بەسەر شانەوەیە لەو خەریکبوونەیدا کە دەبێ ملکەچ کا بۆ ڕاستی. ناشێ بە هیچ کلۆجێک ئارەزووی خۆی بەخەبەر بێنێ و تێکەڵ بە توێژینەوەکەی بکا. دەبێ نمایشت و خۆهەڵدانەوە بەلاوە بنێ بەو پێیە دەبێ چاومان بۆ هەموو ڕاستییێک بکەینەوە، هەر کاتێکیش هەڵەیێکی خۆمان دۆزیەوە وەیاخود یەکێک بە خێری خۆی بۆمانی دۆزیەوە دەرحاڵ لێی بسەلمێنین نەک کوردە غیرەتی بمانگرێ، چونکە ئەگەر وا نەکەین و سووربین لەسەر هەڵە ئەنجامی زۆر ناقۆڵای لێ دەکەوێتەوە وەک ئەوەی کە نیگامان لێڵ دەکا نەک هەر لەو بابەتە هەڵەیەی کە لەسەری سوور بووین بەڵکوو لە هەموو ئەو باسانەی کە بەوەوە بەستراونەوە.

دوور مەبینە پێ داگرتن و کوردە غیرەتی بمان با بۆ نەخۆشی نەفسی ئەوتۆ چ پێوەندی بە ڕۆشنبیری و خوێندەواری و فۆنەتیک و زانستەوە نەبێ. خووگرتن بە سووربوون لەسەر هەڵە لە ئەنجامدا وامان بەو خوە ڕادێنێ کە هەستی بە خۆنازینی تێدا بکەین و وردە وردە دەماری مانیای (خۆ بە گەورە زانین Megalomania) مان لێ ئەستوور بکا. من لە موناقەشەدا کەسی وەهام دیوە بە پێی بەردەوامبوونی لەسەر هەڵە ڕووی گەشتر و چاوی پڕشنگدارتر بوە تاکوو وای لێ هاتوە گەیشتۆتە ڕادەی خۆ لەبیرکردن، ئیتر بێ پەروا لە نکاوێک دەستی بەسەر ڕایە ڕاستەکەدا گرتوە و گوتوشیەتی بزانن بیروباوەڕەکەی من چەند ڕاستە!! لە خوێندنەوەی ڕۆژانەشمدا دیتومە چ جۆرە دڵگەرمی بەکار هاتوە لە لایەن ئەوەی ڕەخنەی لێ گیراوە. دەبێ ئێمە لەو حاڵانەدا بەخۆمان بوێرین.

بە نیسبەت توێینەوە لە بابەتەکانی کوردییەوە، خەتەری سووربوون لەسەر هەڵە لەوەوە دێت کەوا کوردی هەژار تا ئێستا چی وای بۆ ساغ نەکراوەتەوە قەوارەیێکی ئەوتۆی هەبێ بە ئاسانی ببێتە مانیعی پەرەسەندنی هەڵە لە بیروڕایاندا: ئێمە لە سەرەتای هەموو بابەتێکی ڕۆشنبیری کوردین، وەک میللەتانی تر نین خەرمانی ڕۆشنبیری ڕاست و پوختمان دەستووراتی ئەوەندە پتەو و هێزای بۆ پەیدا کردبین کە هەڵەی من و تۆ نەتوانێ بەرانبەریان بوەستێ وەیا دەستوورێکی هەڵەیان تێ بترنجێنێ.

مامۆستایەکی عەرەب وەیا ئینگلیز کە لە نووسیندا هەڵەیێکی ڕێزمانی وەیا مێژوویی کرد چەندین کتێب و نووسراوی کۆن و نوێ لێی بە دەنگ دێن و ڕاستی دەکەنەوە. دەتوانم بڵێم لە نێو میللەتێکی پێشکەوتودا نووسەر ناوێرێ هەڵە بکات لە ترسی ڕیسوابوون. باری ڕۆشنبیریی کورد وەها نییە: لە زۆربەی مەیدانەکانی ڕۆشنبیری کوردیدا، ئەگەر نووسەر لغاوێک نەخاتە زاری خامەی کە لە ساتمە و هەڵانی بپارێزێ، دەتوانێ بە کەیفی خۆی شتی غەڵەت بنووسێ و کەسیش لێی بەدەنگ نەیێ. بە نموونە دەڵێم چەند مانگێک لێرە بە پێشەوە کورتە باسێکی قوت و قوندیلەم لە بارەی «ئەمین ئاغا-ئەختەر» خوێندەوە وڕێنەی وەها سەیری تێدا بوو هەر دەتگوت نووسەرەکەی هۆش و گۆشی خەڵقی پێ تاقی دەکاتەوە:

نووسرابوو لە مەجلیسی ئەمین ئاغادا شاعیری وەک قادر و کەیفی و شێخ ڕەزا و نالی ئامادە دەبوون! کەس نەهات بڵێ کاتێک نالی کوردستانی عێراقی بەرەو حەج و شام و ئەستەمبوڵ جێ هێشت جارێ ئەمین ئاغا منداڵێکی چەند ساڵی بوە، هەر ناشێ ئەمین ئاغا چاوی بە نالی کەوتبێ. من کە نووسینەکەم خوێندەوە بە دەست خۆم نەبوو گوتم دەبوو نووسەر «أبو نواس» یش بۆ مەجلیسەکە بخوازێتەوە دوو سێ قسەی خۆشی تێدا بکات.

ئەم تەرزە گوتەیەی بێ سەر و پێ لە نێو میللەتی پێشکەوتودا جێی نابێتەوە. نەک هەر جێی نابێتەوە و بەس، ئەوەی ڕاستی بێ نووسەری وەها پیادە و هەرزەکار یەک گۆشەی ڕۆژنامە و گۆڤاری دەست ناکەوێ هەلەق مەلەقی تێدا بنووسێ. چ خاوەن ڕۆژنامە و گۆڤارێک ئامادە نییە بە بەرتیلیش ناوی خۆی و ڕۆژنامەکەی بزڕێنێ بە بڵاوکردنەوەی بابەتی وەها بێ نرخ و قرپۆک. لە نێو ئێمەدا کە ئیمکان هەیە شتی وەها سادە و بەسەزمان بڵاو بکرێتەوە لەوەوە دێ کە هیچ سەرچاوەی لێ سەلمێنراو نییە بە یەکتر نەگەیشتن و یەکتر نەدیتنی ئەختەر و نالی سەپاندبێ. توێژینەوە لە تایبەتی ژیانی ئەختەر و نالی، یا هی تێکرای ڕۆژگاریان، زەرف و زەمانی ڕاستەقینەی هیچ کامێکیانی ساغ نەکردۆتەوە تاکوو نووسەران لە خۆیانەوە حاپوولی کۆکردنەوەیان بە یەکەوە لە جێگە و زەمانێکدا ناوێژن. بڕوا دەکەم خوێنەری عادەتی کەیفیشی بەو تەرزە مەجلیسە گەرم و گوڕەی حاجی و نالی و شێخ ڕەزا و کەیفی بێ، چ مانیعێکیشی نەبێ لەوەدا شاعیری دیکەش تەشریف بێننە ناو مەجلیسەکە و کۆڕی ئەدەب و نوکتە و لەتیفە گەرمتر بکەن.

دیسانەوە بە نموونەی ڕوونکردنەوەی مەبەست دەڵێم، من کە لە نێو چار دیوارەی ژووری خۆمدا گوتم مەنگوڕایەتی بۆ کاتی ئایندە (مضارع) ڕێژەی وەها و وەها بەکار دێنن هیچ سەرچاوەیێکی نووسراو نییە گوتەکەم ڕەت کاتەوە و هەڵەکەم ئاشکرا کات، کەسیش ئەو ئەرکە ناداتە بەر خۆی بچێتە نێو مەنگوڕان و ڕاستی و هەڵەیی گوتەکەی من پێ بکەوێ. گریمان شارەزایێکی لەهجەی مەنگوڕان غەڵەتەکەی منی ئاشکرا کرد، ئەوساش دەتوانم پێ داگرم لەسەر هەڵوەستی خۆم و بڵێم من ڕاستم و ئەو هەڵە، هەرچی پێشم باوەڕ ناکا بە بڕوا و بیپێوێ – وەک گوتەکەی مەلای مەشور.

بە دوور مەزانە هەڵەیێکی کە من و تۆ ئەمڕۆ بیخەینە ناو نووسینەوە سبەی ڕۆژ ببێتە سەرچاوەی لێکۆڵینەوە چونکە ڕەنگە ئەو نووسینە بە نیسبەت دواڕۆژێکی نزیکەوە تاکە سەرچاوە بێ لەو مەیدانەدا. چ شەرمی ناوێ، وشەی «بەروار» کە لە لایەن زۆر کەسەوە لە جیاتی «تأریخ» ی کاغەز و نووسراو بەکار دێت لە هەڵەیێکی یەکجار سەیرەوە پەیدا بوە، کە ئەمە ڕووداوەکەیەتی: پیاوێک لە دێی «بەرواری» یەوە کاغەزێک بۆ یەکێکی تر دەنووسێ، لە کۆتای قسەکانیدا ناوی شوێنەکەی خۆی «بەرواری» و ڕۆژی کاغەزنووسینەکەی بەسەریەکەوە دەنووسێ بەم جۆرەی وا لێرەدا بۆتی دووبارە دەکەمەوە:

ئیمزا
بەرواری 9/6/– 19 فلان

ئیتر ئەم «بەرواری» یە بوو بە «بەروار» چونکە وا زانرا پیتی «ی» کۆتایی وشەی «بەرواری» ئەمرازی «اضافە» یە و تاکە وشەی «بەروار» بە واتای «تأریخ» ـە. دوور نابینم هەر بەم شیوەیەش چووبێتە ناو هەندێک لە فەرهەنگەکانی کوردی.

ئەمە نموونەی ئاسانی و تەڕدەستی سەپاندنی هەڵەیە بەسەر خوێندەواری کوردیدا. لەوانەیشە قسەکەی کە من لێرەدا بۆتم کرد خۆی نەگرێ لەبەر تین و تاوی ئەو هەڵەیەی کە بوە بە مێژوو وەیا بەچکەی مێژوو. دەوجا کە هەڵە بوو بە سەرچاوە بۆ خۆت لێک دەوە چەند ئەرک و عەزابی دەوێ تا هەڵەبوونی ساغ دەکرێتەوە و ئەو بایەخەی پێی دراوە لە نووسین و توێژینەوەدا دەسڕێتەوە.

زانایانی ئەم سەردەمە دەتوانن خۆ بپارێزن لە هەڵەکردن لە خوێندنەوەی نووسراوێکی ئارکایالۆجی کۆن چونکە نووسینە کۆنەکە هەر ئەوەیە کە زانراوە و وێنەکەی ئاشنا بوە لەبەر چاوی مێژووناسان و چ بەرگێکی تر لەبەر ناکا، بەڵام ئەو زانایانە ناتوانن خۆیان بپارێزن لە هەڵەیێک کە نووسەرێکی ئەمڕۆی کورد پێیان دەکات. ئەو زانایانە ڕێیان نییە هەموو هەڵەیێک لە نووسینەکانماندا بدۆزنەوە چونکە زۆربەی ئەو شتانە کە هەڵەیان تێدا دەکرێ دەستووراتی قەراردادەی

بڵاوکراوەیان نییە تاکوو هەڵە و ڕاستی پێ بناسرێتەوە. خۆت دەزانی و دەبینی زانای ئەورووپایی لە خۆت و کەسانی وەک خۆت پرسیاران دەکا و وەرامان وەردەگرێتەوە، چش دەبیەت ئەو چشتە دەنووسێتەوە، دواتریش کە نووسینەکەی دەخوێنێتەوە هەمان گوتەی غەڵەت و ڕاستی کە بیستوەتی دێنەوە بەرچاوت.

من مەبەستم ئەوە نییە بەم گوتەیەم داوا بکەم لە نووسەران واز بێنن لە نووسین، لێرەش بە پێشەوە لە نووسینی دیکەمدا گوتومە نابێ ترسی هەڵەکردن و بە سەهوو چوون لە نووسینمان بوەستێنێ، ئەوەی لێرەدا مەبەسمە شتێکی ترە و هەقی تەواویشم تێیدا هەیە: نابێ بێباک بین لە هەڵەکردن، وەیا کە هەڵەمان کرد سووک بە سەریدا تێپەڕین و چاوی لێ بنوقێنین. پێویستە لەتەک ڕاستیدا خۆمان لە بیرکەین بە تایبەتی کە ئەو ڕاستییە پێوەندی بە ڕۆشنبیری سەر بە کوردییەوە هەبێ، باخصوص ئەو جۆرە ڕۆشنبیریەی هێشتا ئاشنا و پەرەسەندوو نەبوە لە نێو خوێنەراندا چونکە لەوێدا هەڵەکردن یەکجار درەنگ چاوی سرنج بۆ خۆی ڕادەکێشێ و پەنجە و خامەی ڕاستکردنەوە بۆ لای خۆی دەبا.

دەبینی، خوێنەری بەڕێز، نوێیی و تازەیی خەریکبوونمان بە باسی ڕۆشنبیرییەوە چۆن لە ئەسڵی باسەکەم لادەدا بۆ ناو ڕەخنە و نارەزایی، لە حاڵێکدا من دەمەوێ چراێک هەڵکەم لەبەر هەنگاوی ئەو کەسانەی خۆیان بە فۆنەتیکی کوردییەوە خەریک دەکەن. لەگەڵ ئەم عوزرەش، دەبێ ئەوە بڵێم ڕەخنە و نارەزایی دڵسۆزانەش کزەشەوقێک هەر داوێژن بۆ دەورپشتی خۆیان هەرچەند دووریش نەڕوا ئەو شەوقە. ئەوەی ڕاستی بێ مەبەسم لەم نووسینەدا، سەرەڕای چەند تێبینی گشتی و ڕەخنەی کە لێرە بە پێشەوە دەوریان هەڵاتم یا لێرە بەدواوە بێنە بەر خشکەی قەڵەم، دوو تێبینی تری یەکجار بنجییە کە ناشێ لە تۆژینەوەی فۆنەتیکی کوردیدا لە بیر بکرێن وەیا پشت گوێ بخرێن. تێبینی یەکەمیان ئامۆژگارییە هی دوەمیان لە جەرگەی فۆنەتیکی کوردییەوە هەڵ دەستێ.

ئامۆژگاریەکەم بۆ فۆنەتیکزانی کورد ئەوەیە کە ناشێ لەناو چاردیوارەی ژوورێکی بەغدادا بڕیار بدرێ فلانە عەشیرەتی دەوروبەری سنە وەیا دانیشتوانی فلانە شاری کوردستانی تورکیا وەها و وەها دەئاخێون و دەنگەکان بەم شێوەیە دەردەبڕن. کاری فۆنەتیکزانی کورد لە دیارداني جۆری دەنگ و بڕگەی ئاخاوتنی کوردی وەک هی «شامپلیۆن» نییە کە لە فڕەنسەوە بەسەرینەکەی «بەردی ڕەشید» ـەوە کورک بوو بۆ ماوەی 20 ساڵ و بێ ئەوەی «مصر» وەیا «رشید» ببینێ نووسینی هیرۆگلیفی لێکدایەوە و هەڵی هێنا. شامپلیۆن لە فەرەنسە با وەیا لە طنطا و قاهیرە و دمیاط با فەرقێکی نەدەکرد چونکە ئەو بە دیار نووسینێکەوە چەقی بوو کە بەسەر بەردەوەیە نەک وتووێژێک کە لە دەمی خەڵقی ئەمڕۆی مصرەوە دەردێت.

فۆنەتیکزانی کورد کە بە تێکڕایی قسە لە دەنگ و بڕگە بکا وەک ئەوە نییە باسی شێوە ئاخاوتنی هۆزی زەنگەنە بکا. تێبردنی تایبەتی لەهجەیێک لەناو تێکڕای باسەکانی فۆنەتیکدا فێڵێک لە زانستەکە دەکرێ و بە سەهوو بردنێکی ئەو کەسانەیشە کە دەیانەوێ بە وردی لە زمانی کوردی و لەهجە جۆرجۆرەکانی بگەن، با ئەوە هەر نەڵێم کە لە دوورەوە باسکردنی شتێک وەک ئەوەی کە لە نزیکەوە پشکنینەوەی تێدا کرابێ، ڕانواندنێکی هەند هەرزانە لە هیچ مرۆڤێکی بەڕێز ناوەشێتەوە چ جایی لە زانایان. بە چاوی خۆمان دەبینین زاناکانی زمان، هەندێ جاریش قوتابی فێرگەکانی زمان، لە ئەورووپاوە بە ئەرک و خەرجی خۆیان سەفەر دەکەن بۆ ناوجەرگەی دەشت و کێوی کەم ئاوەدانی بێ ئوتێل و مۆتێلی کوردستان تا بتوانن بە گوێی خۆیان بیبیەن و بە چاوی خۆیان ببینن.

ئێمەی کورد کە لە ماڵی خۆمانین و خەریکی زمان و ڕۆشنبیری کوردین، دەبێ چەند هەندی ئەورووپایی ماندوو بین لە هاتوچۆکردن و بەدواگەڕاندا. چ ڕەوا نابینم فۆنەتیکزان داوا بکا نموونەی ئاخاوتنی هەموو لەهجەیێکی کوردی بە پێی خۆی بێتە بەر دەمیەوە لە ژووره کۆندیشن-دارەکەی تاکوو لە پشت مێزە پان و مەخمەلیەکەیەوە مەهارەت و پسپۆڕی خۆی لێ بەکار بێنێ، ئەگەر چ مەهارەت و پسپۆڕییێکی هەبێ. کە ئەم گەشت و گەڕانە نەکرێ و تێ خزانی ناو چاردیوارەی ژووری بەغدا بنکەی کارکردن بێ، دەبێ زانای فۆنەتیک هەر بە جارێ هەموو مەیلێکی خۆهەڵدانەوە دانێ و زۆر بە «تواضع» ـەوە خواهشتی چاوپۆشین بکا لە خوێنەری کورد بەرانبەر ئەم هەموو کەم و کەسرییەی کەوا بێگومان، لە کاری دوورەپەرێزدا پەیدا دەبێ.

بەڵێ دەزانم بۆ هەموو کەس نالوێ کەشکۆڵی دەروێشانە لە مل کات و دێ بە دێ بە شوێن کۆکردنەوەی نموونەی ئاخاوتندا بگەڕێ، بەڵام نەلوانی ئەم حاڵە جێی عوزرهێنانەوە و بەخۆدا شکانەوەیە نەک خۆهەڵدانەوە، بە تایبەتی کە هانا ببرێتە بەر گەشت و گەڕانی بێگانە.

من ناڵێم سوود وەرنەگیرێ لەو کتێبانەی کە بێگانە بۆمانی بەرهەم دێنن لە مەیدانی «کوردۆلۆجی» دا چونکە ئەمە زەرەر لەخۆدانێکە چی لە جێگە شین نابێتەوە، هەندێ جارانیش هەر جێی پڕ نابێتەوە چونکە هەر ئەو بەرهەمانە هەن کە لەو کتێبانەدا چەنگ دەکەون، بەڵام سوود و زەرەر ئەم ڕاستییە ناگۆڕن کەوا عەیبە بۆ کورد ئەرکی بەدوادا گەڕان لە بابەتی کوردەواری بەجێ بهێڵێ بۆ ئەورووپایی، خۆشی هەڵگرێ بۆ ئەو دەمەی بەرهەمی ئەرک و عەزابی ئەورووپاییەکە بە حازری بێتە بەر دەستانی.

ئەگەر سنووری ئەدەبم نەبەزاندبێ، دەڵێم جێی شەرمە بۆ کوردێک لە بەغداوە باسی شێوە ئاخاوتنی هۆزەکانی کورد بکا، سەرچاوەی باسەکەشی کتێبی بێگانە بێ. پێی ناوێ چی تر من بە دوای ئەم تێبینییە بکەوم، هەموو خوێنەرێکی کورد دەتوانێ لە خۆوە بەدوای بکەوێ و ڕاگەیاندنەکانی لێ وەرگرێ.

تێبینییەکەی دیکەم کە پێوەندی «موضوعی» بە فۆنەتیکی کوردییەوە هەیە ئەمەیە: وەک من لە ئەنجامی لێکدانەوەی تایبەتی خۆم بۆی دەچم، گرنگترین لایەنی توێژینەوە لە تایبەتییەکانی فۆنەتیکی کوردی دۆزینەوەی حەز لەیەکتر کردن و لەیەکتر دژبوونی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردییە بەو شێوەی کە لە زار و زمانی قسەکەری کوردەوە دەردێن. دەمەوێ لێرە بە دواوە ئەم ڕاستییە بۆ خوێنەری کورد ڕوون کەمەوە و بیکەمە تکا و پاڕانەوەش لە فۆنەتیکزانی کورد کە لە توێژینەوەکانی خۆیاندا چاوەدێری بکەن چونکە ئەگەر نەیکەن هەرگیزاو هەرگیز ناتوانن بچنە ناو تەرکیبی زمانی کوردییەوە و وەک ئەو کەسە دەبن کە لە دەرەوەی پەرژینی باغێکەوە باسی دار و درەخت و مێوە و گوڵ و گیای باغەکە بکات وەیا لە زاری خەڵقەوە دەنگ و باسی باغەکە بگێڕێتەوە.

بەڵام بەرلەوە بچمە ناو باسەکەوە دەبێ ئەوەت پێ بڵێم تا ئێستا هیچ کەس بۆ ئەم باسە نەچوە، ڕەنگە وەک ڕووی «مانگ» وابێ کەوا بەرلە چەند ساڵێک هێشتا شوێن پێی هیچ ئادەمیزادێک و گیانلەبەرێکی تێدا نەبوە ئەم تازەییەی باسەکە لەوانەیە ببێتە هۆی بەهەند هەڵ نەگرتنی لەلایەن خوێنەری عادەتییەوە چونکە ئەغلەب وا دەبێ چاو لە شتی نەدیتراو و نەبیستراو هەڵدەبەزێتەوە، زۆر جارانیش شتی یەکجار بێسابیقە یەکەندەردوو ڕەفز دەکرێ وەک لە ئاییندا ئەوەی پێی دەگوترێ «بدعة» یاساغ دەکرێ. بەڵام من قسەم لێرەدا لەگەڵ فۆنەتیکزانە، لە پلەی یەکەمدا، ئەوجا لەگەڵ خوێنەری عادەتی. ئەو قسەیەی دەشیکەم لە غەیبەوە نایهێنم و بەرهەمی خەیاڵات و لێکدانەوەی ڕووت نییە، بەڵکوو لێزەوی[2] ئاخاوتنی کوردیە، فرکەی دەمارەکانییەتی. بەوپەڕی باوەڕ بەخۆکردنەوە، بێ خۆهەڵدانەوە و بایی بوون، بە فۆنەتیکزانی کورد دەڵێم ئەم دیاردەیەی لێرەدا باسی دەکەم، هەرچەند بەرچاویشی نەکەوتبێ وەیا سەرنجی لێ نەگرتبێ، بەردی بناغەی فۆنەتیکی کوردییە. من لێرە بە پێشەوە چەند جارێک ئیشارەم بۆی کردوە، لە کۆڕەکەی شەقڵاوەش لە هاوینی 1973 گیرا بە شێوەیێکی سەرەتایی و لە گۆشەی نیگای ڕێنووسی کوردییەوە هەندێکی لێ دوام بەڵام نە لێدوانی لێرە بە پێشەوە و نە ئەوەی لێرەدا دەی خوێنیتەوە، تێکڕایان، لە پێشەکیەکی کورت تێپەڕ ناکەن لەچاو گرنگی باسەکە و پایەی لە فۆنەتیکی کوردی دا. ئەم دیاردەیە بەنیسبەت زمانی کوردییەوە وەک ئەو ڕشتە «عضوی» یانە وایە کە بە هەموو لەشدا بڵاو دەبنەوە، بابڵێین وەک جهازی «خوێن» و دەمارەکانییەتی کە هیچ شوێنێکی لەشی زیندوو نییە تێیدا نەبێ وەیا پێوەندی پێوە نەبێ.

من لێرەدا چەند هەنگاوێکت بۆ ناو باسەکە دەبەم و یەک دوو لایەنیت بۆ ڕوون دەکەمەوە، لەوە بەولاوە کە هاتی و کەوتیتە سەر باری بایەخ پێدان، تۆش وەک من و غەیری من کنە لە باسەکە بکە و وردە وردە نهێنییەکانی ئاشرا بکە و دۆزینەوەکانت بخە سەر خوانی زانیاری کوردی، بە گشتی، و هی فۆنەتیکی کوردی بە تایبەتی. لەگەڵ مندا سرنج بدە

2 - لێزەو: تیار، Current

سروشتی یەکێک لە دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردی لە ڕووی گونجان و نەگونجانییەوە لەگەڵ دەنگەکانی تردا. بەنموونە، دەنگی «ر» ی لاواز بکەین بە دۆخی لێکۆڵینەوە. سەیرێکی جۆری دەربڕینی دەنگی «ر» بکە لەم وشانەی خوارەوەدا:

- کەرت، کورت، مارت، زمانی گرت.
- گەرد، گورد، مێرد، سارد، هەڵگورد.
- گەرم، کرم، شەرم.
- کەم و کەسر، قەسر «قصر».

بە وردی وشەکان لەگەڵ خۆتدا بڵێوە دەبینی کە دەنگی «ر» بە وەستاوی، واتا بە «سکون»، دەکەوێتە پێش دەنگی «ت» ی وەستاوەوە، هیچ جۆرە قورسکردن و Stress یَک قبووڵ ناکا و بە تەواوی ساکن دەبێ. وشەکانی «کورت، شەرت، مارت، خەرت، کەرت، پەرت، نورت و نوێ... هتاد» هەموویان یەک بڕگەن چونکە دەنگەکەی «ر» بە سکونی تەواوەوە دێتە سەر «ت» ی کۆتایی وشەکانەوە کە ئەویش هەر وەستاوە (پێی ناوێ من بڵێم، لە خۆوە دیارە هەموو دەنگێکی Consonant لە کۆتایی وشەدا بە ناچاری دەوەستێندرێ واتە ئەو حاڵەی دەبێ کە لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ — سکون). ئەم دەنگەی «ر» کە بە سکون دەکەوێتە پێش دەنگی «د» یشەوە هەر بە تەواوی دەوەستێندرێ و هیچ قورسکردن و ددان لێ گیرکردنێک قبووڵ ناکا.

وشەکانی «مەرد، مێرد، گورد، سارد، بەرد، کورد، ورد، گەرد، وەرد... هتاد» ئەوانیش هەموویان هەر لەبەر ئەم هۆیەیە یەک بڕگەن، وشەی «هەڵگورد» کە بۆتە دوو بڕگە واتە «هەڵ — گۆرد» ئەگەر لەبەر ئەم تایبەتیەی دەنگی «ر» نەبا دەبوو بە سێ بڕگە واتە «هەڵ - گو - رد». بۆ ڕوونکردنەوە وشەی «هەڵگۆرد» هەردوو جۆری بە پیتی لاتینی دەنووسم، لە جێگەی قورسکردنیش نیشانەی «i» دادەنێم. «هەڵگۆرد» ی دوو بڕگەیی بە لاتینی وەها دەنووسرێ «Hel-gord» هی سێ بڕگەیش وەهای لێ دێ «Hel-go-rid». تۆ لە خۆتەوە هەست بەوە دەکەیت بە ئانقەست نەبێ ناشێ وشەکە بکرێ بە سێ بڕگە چونکی لە نێوان دوو دەنگەکەی «ر، د» دا جێی هیچ قورسکردنێک و ددان لێ گیرکردنێک پەیدا نابێ. سەلیقەی کورد پێی تحمل ناکرێ دەنگی «ر» قورس بکات کە لە پێش دەنگی «د» ـەوە دێت. هەروەها ئەم سەلیقەیە ناتوانێ «ر» ـەکە لە پێش «ت» شدا قورس بکات.

لێرەدا داخوازییێکی یەکجار گرنگی ئەم سروشتەی دەنگی «ر» ی لاوازت بۆ ڕوون دەکەمەوە کە ئەگەر ڕوون نەکرێتەوە زۆر بە زەحمەت دێتە بەر سەرنجی خوێنەرەوە. ئەوەی ڕاستی بێ لەوانەیە ببڕای ببڕای بە بیراندا نەیەت هەر چەند دیاردەیێکە لە چاوان دەچەقێ. داخوازیەکە بریتییە لەمە، بەڵام بۆ تێگەیشتنی دەبێ سەرەتاییێکی مەعلوماتی ڕێزمانی یارمەتیت بدات.

تۆ دەزانی، وەیا بە ئاسانی دەتوانی بزانیت، لە نێوان هەموو دەنگە Consonant ـەکانی کوردیدا تەنها دوو دەنگی «ت، د» لە پێش نوونی چاوگەوە دێن وەک «کردن، گرتن، بەستن، مردن، پەستاوتن، بردن، چاندن داشتن، گەستن... هتاد». کە ورد بیتەوە دەبینی ئەو پیتەی کەوا پێش یەکێک لەو دوو دەنگەی «ت، د» دا دێت خۆی لەوانەیە بە سکونی تەواوەوە دەکەوێتە پیش «ت، د». لەم نموونانەی سەرەوە ئەوەی کە لە پێش «ت، د»دا هاتووە دەنگەکانی «ر، و، س، ن، ش» ن. سەیرکە دەنگی «س، ش» هەر لە پێش دەنگی «ت» ـەوە دێن و ناکەونە پێش دەنگی «د» ـەوە وەک «بەستن، گەستن، ڕستن، خواستن - مشتن، ڕشتن، کوشتن، ماشتن، هاویشتن،... هتاد» چونکە هەردووکیان کە بێنە پێش «د» ـەوە دەبێ قورس بکرێن. بە نیسبەت «ش» ـەوە هۆیێکی تریش هەیە بۆ مەنعی هاتنی لە پێش «د» ـەوە: هۆیەکەش ئەوەیە دەنگی «ش» کە کەوتە پێش «د» ـەوە دەبێ بە «ژ»، هەر بۆیە ناوی «پشت دەر» کە پیتەکەی «ت» ی دەقرتێ دەکرێتە «پژدەر- نەک پشدەر» هەر چەند لە نووسینیشدا بە شکڵی «پشدەر» بنووسرێ.

بە نیسبەت دەنگی «ر» ـەوە هاتنی لە پێش هەردوو دەنگی «ت، د» دا شتێکی ئاشکرا و چاوەڕوان کراوە، چونکە نەختێک پێشتر باسمان کرد و گوتمان دەنگی «ر» بە سکونی تەواوەوە لە پێش دوو دەنگی «ت، د» ـەوە دێن تەنها

لێرەدا دیاردەیێکی نوێ لەم تایبەتیەی «ر» دێتە بەرچاو ئەویش کەمبوونی هاتنی «ت» ـە و زۆربوونی «د». لە هەندێ ناوچەی دەوروبەری کۆیە و شوێنی لەوان نزیکەوە گەلێک لەو «د» انە دەکەن بە «ت» و دەڵێن «کرتم» لە جیاتی «کردم» کە من ئەمە بە لادان دەزانم لە ڕاستە شەقامی زمانەکە، لەگەڵ ئەمەشدا ئێرە جێی لەسەر ڕۆشتنی نابێتەوە. لێرەدا هەر ئەوە دەڵێم وا پێ دەچێ دەنگی «ر» پتر حەز لە «د» دەکات، بە هۆی ئەوەیشەوە کە دەنگی «ت» زۆر نزیکە لە «د»، بۆیەیە وا بە ئاسانی لەو شوێنەدا دەنگی «د» دێت و دەنگەکەی «ر» بۆ خۆی دەدزێتەوە. ئەمە لە کوردیدا وایە کەچی لە ئینگلیزیدا فەرقێک بەدی ناکرێ لە نێوانیاندا. دەبێ ئەوەندەش بخەمە سەر قسەکانم کەوا حەز پێکردنی دەنگی «ر» و ئەم دەنگانە، تایبەتی «ر» ی لاوازە و بەس «ڕ» ی قەڵەو کە لە ڕێنووسی کۆڕ بەشکڵی «ر [جوکڵەی لەسەرە]» دەنووسرێ، لێرەش بە پێشەوە وا دەبوو چوکڵەکە دەخرایە ژێریەوە وەیا بە دوو (رر) دەنووسرا، ئا ئەم دەنگە تێکەڵی حیسابەکە نابێ.

لە میسالەکاندا هاتنی «ن» بۆ پێش «د» ـەکە دەدیترێ. ئەم دەنگەش لەوانەیە زۆر حەز بە «د» دەکات. ئەویش لەبەر هەمان سەبەب بە زۆری دەکەوێتە پێش «د» ـەوە نەک «ت» بەڵام ڕاستییێکی تر هەیە لە دەنگی «ن» دا کە دەبێتە هۆی یەکێک لە دیاردە زۆر بەرچاوەکانی فۆنەتیکی ناوچەیی لە جێگەیێکی وەک سلێمانی دا: دەنگی «ن» پتر حەز بە دەنگی «گ» دەکات، بۆیەیە خەڵقی سلێمانی لە وتووێژدا «د» ی دوای «ن» دەکەن بە «گ» نەک «گ» ـەکە بکەن بە «د» و بە «دەربەند» دەڵێن «دەربەنگ» و بە «ئەفەندی» دەڵێن «ئەفەنگی» بەڵام بە «بەنگ» ناڵێن «بەند». هۆی ئەم زێدە حەزکردنەی «ن» لە دەنگی «گ» درێژەی هەیە و لێرەدا جێی نابێتەوە، ڕەنگە باسیش بکرێ بە ئاسانی خوێنەر ئیقناع نەکات چونکە بەندە بە لێکدانەوەیێکی زیهنی پتر لەوەی ڕاستەوخۆ لە سروشتی دەنگەکانەوە زەنە بکات و ببێتە دیاردەیێکی ماددی بێ دەمەتەقە.

لە میسالەکاندا چاوگی «گوتن» هەیە کەوا کورتەبزوێنی «و» هاتۆتە پێش «ت» ـەکە. قسەمان لێرەدا لەگەڵ دەنگی Consonantـە نەک بزوێن، میسالەکەش هەر بۆیە بوو سەرنج بۆ هاتنی دەنگی «و» ڕابکێشێ. دەنگی «و» هەروەک بە بزوێن دێت بە شکڵی Consonant یش هەر دێت وەک چاوگەکانی «کەوتن، پاڵاوتن، پەستاوتن، بزاوتن...».

لێرەدا شتێک سەرنج بۆ خۆی ڕادەکێشێ ئەویش گۆڕانی هەندێ لەو «و» انەیە بە «ف» وەک کە دەگوترێ «پاڵافتن، کەفتن». من وا دەزانم گۆڕانەکە لە «ف» ـەوە بوە بۆ «و» نەک لە «و» ـەوە بۆ «ف». ئەم ڕایە لە دوو سەرچاوەوە هەڵ دەستێ: یەکەمیان ئەوەیە گونجانی «ت» لەگەڵ «و» دا ئاشکراترە تا هی «ف»، بۆیە دەبێ بە سەلیقە لە ڕێی ئاسانکردنەوە «ف» ـەکەت گۆڕی بێ بە «و» تاکوو لەگەڵ «ت» دا باشتر بگونجێن. دووەمیان ئەمەیە کە زوربەی ئەو چاوگانە لە شێوەی بادینیدا تا ئێستاش هەر دەنگی «ف» ی تێدا بەکار دێت، لەمەوە دیار دەکەوێ بە ئەصل دەنگەکە «ف» ـە و لە شێوە ئاخاوتنی سۆرانیدا کراوە بە «و». تعلیلی ئەم گۆڕانەش لە «ف» ـەوە بۆ «و» لێرەدا جێی نابێتەوە، سەرەڕای ئەمە کە ئەویش لەوانەیە بە درەنگەوە بسەلمێنرێ وەیاخود هەر نەسەلمێنرێ.

دیتمان دەنگی «ر» ی لاواز چۆن لەگەڵ دەنگی «د، ت» دا دەگونجێ و حەزیان لێ دەکا. بە پێچەوانەی ئەم گونجانەی لەگەڵ «ت، د» دا، دەنگی «ر» ی لاواز کە بە وەستاویی کەوتە پێش دەنگەکانی «م، س، ش» ـەوە بە ناچاری دەبێ قورس بکرێ ئەگینا بە زەحمەت وشەکە تلفظی پێ دەکرێ، بۆیەیە وشەکانی «گەرم، کرم، عومر، کەسر، قەسر، حەشر» هەموویان لە زاری کورددا دوو برگەن. کە بە پیتی لاتینی بیان نووسین و بڕگەکان جوداکەینەوە وەها دەنووسرێن:
ge-rim, ki-rim, û-mir, ke-sir, qe-sir

دەم و شەویلەی کورد وا لە قاڵب دراوە ئەم ڕەفتارە لەگەڵ دەنگی «ر» دا بکات، لەوانەیە هەمان دەنگ لە زار و زمانی میللەتێکی تردا مامەڵەتێکی تری لەگەڵدا بکرێ. بە نموونە دەڵێم، ئەوەی بە وردیی گوێ بداتە قورئان وەیا بیخوێنێتەوە دەزانێ لە ئایەتی «والليل اذا يسري» دا دەنگی «ی» کەی کۆتایی «يسري» قرتێنراوە، واتە نە دەنووسرێ و نە دەشخوێندرێتەوە، ئایەتەکەش دەبێتە «والليل اذا يسر» بۆ ئەوە بە پێی دەستووری «تجويد» دوو دەنگەکەی «س، ڕ» بە سکونی تەواوە بەدوایەکتردا بێن، کەچی دیتمان لە کوردییدا هەرگیز «س» ی وەستاو نایەتە پێش «ر» ی وەستاوەوە، واتە دەبێ «س» ـەکە قورس بکرێت.

دەنگی «ر» هەرگیزاو هەرگیز بە سکونی تەواو وەیا ناتەواو ناکەوێتە پێش دەنگی «ل، ڵ» ـەوە لەیەک وشەدا، ئەگەر وشەی وا هەبێ من نەمدیوە. خۆ هیچ گومان لەوەدا نییە کە دوو دەنگی «ل، ڵ» بە هیچ کلۆجێک هەڵ ناگرن بخرێتە پێش دەنگی «ر» ی لاواز وەیا قەڵەوەوە. تەنانەت لە گەپی مەتەڵ و قسەی ئەستەمدا ئەم مەتەڵە دادەهینرێ «مەڕی مل ڕووت»، زۆربەی خەڵقەکەش لێیان غەڵەت دەبوو و دەکرایە «مەڕی مر لووت» هەرچەند وشەی «مل» جودا و سەربەخۆیشە، واتە لەگەڵ «ڕووت» دا یەک وشەی پێک نەهێناوە ئەگینا گوتنی مەتەڵەکە زەحمەتتریش دەبوو.

دەنگی «ل، ڵ» حەز بە «ت» دەکات، وەهاشی لەگەڵدا تێکەڵ دەبێ «ل» ـەکە و «ت» ـەکە هەر دوویان قەڵەو دەکرێن وەک کە دەڵێن «خڵت، شەپڵتە، سەڵتە، گاڵتە». دەنگەکەی «ت» لەم وشانەدا وەک «ط» ی عەرەبی تلفظ دەکرێ، من هەر بە شکڵی «ت» م نووسی. ئەمە لەگەڵ «ت» دا کەچی لەگەڵ «م» دا زۆر خزم نین. لە وشەی وەک «شێلم، گۆڵم، کۆڵم، بەڵم» دا بە ناچاری دەنگەکەی «ل، ڵ» دەبێ قورس بکرێ، کەچی ئینگلیزەکان کە دەڵێن Film دەنگەکەی «ل» بە تەواویی دەوەستێنن و هیچ قورسایی ناخەنە سەری، بەڵام کورد کە دێ ئەم وشەیەی Film لە ئاخاوتنی کوردیدا بەکار دێنێ جێگۆڕکێ بە بزوێنەکەی «i» دەکات بۆ ئەوە خۆی ڕزگار کا لە زەحمەتیهێنانی «م» بە دوای «ل» دا و وشەکە دەبێتە «فلیم» کە بە ئینگلیزیی بینووسین ئەمە دەردەچێ «flim» بەڵام دەنگەکەی «i» درێژترە لەوەی کە هەر قورسایی عادەتی بێ وەک هی وشەی «کرم، kirim» بە واتای «دود» ی عەرەبی.

هەر لەم جێگەیەدا تایبەتییێکی فۆنەتیکی کوردیمان دێتە پێش دەبێ بایەخی خۆی پێ بدەین. لەم وشەیەی Film ی ئینگلیزیدا ئەگەر «i» لەپێش «ل» ـەکەوە نەهاتبا، کورد مەجبوور نەدەبوو بزوێنێکی تەواو بخاتە نێوانی «ل، م» ـەکەوە و بڵێ «فلیم». دیاردەییکی سەیر لێرەدا هەیە: لەو وشانەدا کە دەنگی وەستاو لە پێش دەنگێکی وەستاودا دێت، زمانی کورد وای پێ خۆشە هەردوو دەنگە وەستاوەکە بەدوای Consonant دا بێن نەک بەدوای Vawel دا، کە هەر Vowel یش هات حەز لە کورتە Vowel دەکات نەک هی درێژ. بە نموونە دەڵێم تۆ کە گوتت «دنک» دەتوانی دەنگەکەی «ن» بە تەواویی بوەستێنێ هەر وەک دەتوانی قورسایش بخەیتە سەری، بەڵام کە دەڵێی «ڕانک» چارت نامێنێ دەبێ «ن» ـەکە قورس بکەیت و وشەکە بکەیتە دوو بڕگە «ڕا- نک». وشەی Film ئەگەر بزوێنەکەی تێدا نەبا، کە دەزانین بزوێنە و قورسکردن نییە، کورد نەی دەکرد بە «فلیم» چونکە لە وشەییکی کوردیی وەک ئەودا مەجبوور نەبوە بزوێن بخاتە نێوانی دوو دەنگەکەی «ڵ، م»ەوە؛ کورد دەڵێ «چڵم» و مەجبوور نییە بڵێ «چڵیم» وەک مەجبوورە بڵێ «فلیم». ئەم دیاردەیە لێکۆڵینەوە و بەدواکەوتنی گەلێک پتر دەوێ بەڵام من لێرەدا ڕێم نییە چی تر بەدوای بکەوم چونکە من خەریک نیم فۆنەتیکی کوردی ساغ کەمەوە.

دیاردەیێکی تری زۆر گرنگی ئەم گونجانی ناوخۆیی دەنگەکان ئەوەیە کە وشەی چەند بڕگەیی لە کوردییدا بە حوکمی گونجان و نەگونجانەکە شوێنی بڕگەکانی دیار دەکەوێ. سەیرێکی ئەم نموونانە بکە: «بڵند، گرنگ، برنج، قەڵشت».

دەنگی «ن» حەز بە دەنگی «د، گ، ج» دەکا بۆیەیە دەکەوێتە ناو ئەو بڕگەیەوە کە ئەوانی تێدا بن و ناشێ لێیان داببڕێ، لەبەر ئەمە بڕگەکان وەهایان لێ دێ «ب- ڵند، گ- ڕنگ، ب- ڕنج، قە- ڵشت»، کە بە لاتینی و بە بڕگەی جوداکرایەوە بنووسرێن وەها دەنووسرین: qe-lisht, bi-ring, gi-ring, bi-lind. هەرگیز ناشێ بگوترێ «بل — ند bil-nid، گر- نگ gir-nig، بر- نج bir-nij، قەڵ- شت qel-shit».

بەڵام کە ویستت وشەی «فرچک» بڵێیت بە ناچاری بڕگەکان وەها لێ دەکەیت: فر- چک «fir-chik». هەروەهاش وشەی «گرتک» دەکرێ بەدوو بڕگە: گر- تک. gir-tik وشەی «تلۆپک» دەبێ بکرێتە سێ بڕگە: ت- لۆ — پک ti-lo-pik.

لەم گوتارەدا مەودا نییە تاک تاکی دەنگەکان لەگەڵ هەموو دەنگەکانی تردا تاقی بکرێتەوە تاکوو بزانین خزمایەتی و دژایەتی نێوان دەنگەکان چەندە و چۆنە، ئەو دەرفەتەش نییە بەدوا ئەنجامەکانی ئەم دیاردەیە بکەوین لە زمانەکەماندا چ لە ڕووی جۆری ترکیبی وشەوە بێ چ لەلایەن حوکمی دیاردەکەوە بێ بەسەر شێوەی ڕێنووسدا چ لە هەر لایەنێکی ترەوە

بێ لە لایەنەکانی بێ ئەژماری ئاخاوتندا. تێکڕای ئەم کارانە دەبێ بەجێ بهێڵرێ[3] بۆ لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی پشوودرێژ و لەسەرەخۆ کە هەموو زمانەکە و دەنگەکانی ئاخاوتن بگرێتەوە بۆ مەبەستی ڕووپێوکردنێکی فۆنەتیکی گشتی. بە نموونە ڕوونکردنەوەی حوکمی دیاردەکە لەسەر دەستووری ڕێنووس (املاء) ی کوردی ئەم میسالەت بۆ دێنمەوە.

وشەی «کاوڕ» بە شێوەی هاتنە دەری لە زاری کوردەوە دوو بڕگەی ئاشکرایە «کا- وڕ» کە بە لاتینی بنووسرێ وا دەبێ ka-wur. ئەم وشەیە لە کێشی شیعریشدا جێگەی دوو بڕگە دەگرێتەوە. «کاوڕم ناوێ لەگەڵ دایکی نەچێتە ناو پەرێز» Kawurim nawê....

هەر ئەم وشەیە کە بزوێنی بە دوادا هات قورسایی لەسەر دەنگەکەی «و» هەڵ دەستێ و خوێندنەوەی دەگۆڕێ، لە شیعریشدا مەودایێکی نوێ پێک دێنێ.

«کاوڕەکەم بۆ بێنە نەختێ سەیری کاوێژی بکەم» ...kawrekem bo bêne

دەبینی لە نووسینی لاتینیدا بزوێنەکەی u کە لە دوا w ەوە دەهات لزومی نەما، ئەگەر بزوێنەکە نووسرابا کێشی شیعرەکە نەدەما.

بەمەدا، بە هەزاران نموونەی تریشدا، بۆت دەردەکەوێ گەلێک لەو قورسکردنانە کە لە ئاخاوتنی کوردیدا هەن و زۆر لە نووسەران هەمیشە نیشانەی بۆ دادەنێن وەک ئەوەی گەنجینەیێکی شرایەوەی ئەوتۆیان دۆزیبێتەوە هەر بەوان دۆزرابێتەوە، ئا ئەو قورسکردنانە و نیشان و پیتی کە بۆیان دادەنرێ بەشێکی ئەصلی و پێکهێنەری وشەکە نین بەڵکوو ناچاری هێناونی بۆ ئەوە بتوانرێ وشەکە تلفظی پێ بکرێ لە وشەی «کاوڕ ka- wur» دا قورسکردنەکەی سەر «و» کە لە لاتینیدا پیتی «u» ی بۆ بەکار هات وەک دەنگەکانی تری وشەکە «ک، ا، و، ڕ» نییە کە لە داڕشتنی ئەصلیدا بەشداری بووبێ و هیچ کامێکیان لەوانە نین تێبچن. ئەم قورسکردنە کە وەک کورتەبزوێن خۆ دەنوێنێ و پیتی u ی بۆ بەکار هات بەرهەمی کوتومتی هاتنی «و» ی وەستاوە لە پێش «ڕ» ی وەستاودا، چ دەخلێکیشی نییە بەسەر ترکیبی ئەصلی وشەکەوە واتە کە هاتی ئەو دەنگانە بژمێریت کە وشەی «کاوڕ» یان پێکهێناوە نابێ ئەم قورسکردنە بژمێریت، چونکە دەنگێکی ڕەسەن و پێکهێنەری وشەکە نییە، وەک ئەوەی یەکێک دەستی دەشکێ و دەیخەنە ناو شەپکەوە نابێ شەپکەکە بە ئەندامێکی کەسەکە وەیا بەشێکی دەستەکە بژمێررێت چونکە هەر کاتێک دەستەکە چاک بۆوە شەپکەکە لادەچێ. بزوێن کە پێکهێنەری وشە بۆ ئەویش وەک دەنگەکانی تر هەمیشەیی دەبێ. لە وشەی «پەنجەرە» دا هەرسێ بزوێنی کورتی «ە» بە درێژایی عومری وشەکە بەردەوام دەبن.

قورسکردنەکەی «و» لە وشەی «لاوڕ» دا وەک شەپکە وایە پێویستییێکی کاتی هێناوەتی، کە دەنگەکەی «ڕ» بزوێنی درایێ قورسکردنەکەی «و» ـەکە وەک شەپکەی دەستی شکاو فڕێ دەدرێت.

حوکمی ئەم دیاردەیە بەسەر ڕێنووسەوە لەوەوە دێت کەوا دەبێ ڕێنووسێک بێتە کایەوە فەرقی دەنگی ڕەسەن بکات لەگەڵ دەنگی ناچاری و وەقتی. ناشێ ڕێنووسی کوردی ئەو وشانەی کە قورسکردنی ناچارییان تێدایە بە دوو شێوە نووسین بخاتە ناو فەرهەنگەوە چونکە مومکین نییە لەبنەڕەتدا وشە بە دوو شێوە هاتبێ کە دەزانین یەکێکیان شێوەی ناچاری و وەقتییە، وەک بەفری بەهار کە لەبەر تیشکی بەتینی ڕۆژ زوو دەچێتەوە، ئەویش لەگەڵ نەمانی ناچاریەکە لە خۆوە دەڕەوێتەوە.

حوکمی ئەم دیاردەیە لێرە بەدواوە ڕوونتریش دەبێتەوە چونکە وەک بۆت باس دەکەم گەلێک وشە هەڵ دەگرێ دەنگێکی تێدا قورس بکرێ وەیا قورس نەکرێ بێ ئەوە بزوێن لە کۆتایی وشەدا چاوەنۆڕ بکرێ. وشەی «کلک» یەکێکە لەو

---

3 – لە وشەی «بهێڵرێ» دەنگی «ڵ» هاتۆتە پێش «ر» ـەوە. ئەم هاتنە دەستوورەکەی لێرە بە پێشەوە باس لێ کراومان هەڵ ناوەشێنێ. بە پێی ئەو دەستوورە دەنگی «ڵ، ر» لە ترکیبی بنچینەیی یەک وشەدا بە یەکەوە نایەن، لێرەدا دەنگی «ر» بۆ صیغەی «بناء للمجهول» هاتووە. لەگەڵ ئەمەشدا زۆر کەس دەڵێن «بهێڵدرێ» تاکوو لە قورسایی هاتنی «ر» لە دوا «ڵ» ـەوە رزگار بن.

وشانەی دەتوانرێ بکرێتە یەک برگەی بێ قورسکردن «klk» و دەشتوانرێ «ل» ـەکەی تێدا قورس بکرێتە دوو برگە «ک- لک ki-liik» جا ئێمە کە دێین ڕێنووس بۆ کوردی قەرار دادە دەکەین دەبێ ئەم ڕاستییە یەکجار ئاشکرا و بنجییەمان لەبەر چاو بێ و بەمەدا خۆمان لە هەڵەی تێ نەخوێندنەوەی سروشتی دەنگەکانی کوردی ڕزگارکەین.

پێویستە زوو خۆمان تەسلیم نەکەین بۆ ڕواڵەتی «شت» ئەو شتە هەرچی دەبێ بابێ. لەم تایبەتیەی دەنگەکانی کوردییدا نابێ هاتنی قورسایی بۆ سەر یەکێک لە دەنگەکانی وشە خێرا فێڵمان لێ بکا و شانازیش بەوە بکەین قورساییمان دۆزیتەوە لە وشەدا کەچی دەبوو لە جیاتی دۆزینەوەی «قورسایی» هۆی قورساییەکە بدۆزینەوە و لە بایەخی خۆی پتر پێ نەدەین. هەستکردن بەوە کە لە وشەی «کاوڕ» و وشەی وەک ئەوەدا قورسایی لەسەر دەنگێکدا هەیە هەستێکی بدیهی و ئاشکرا و سەرەتایی و ساوایانە و بێ ئەرک و زەحمەت، کوردی گوتەنی، کوێریش لێی بە سەهوو ناچێ. گرنگ لێرەدا ئەوەیە هۆی پووچکردنەوەی قورساییەکە بدۆزرێتەوە، وەک دۆزیمانەوە، لە ڕێی ناسینەوەی سروشتی دەنگەکان و پلەی گونجان و نەگونجانیان لەگەڵ یەکتردا.

فۆنەتیکزانی کورد دەتوانێ گەورەترین فێڵ لە فەیلەسووفێکی فۆنەتیکزانی ئەورووپایی بکا لەم باسەی قورسکردن و ڕەهاکردنی دەنگ لە وشەی کوردییدا لەو فێڵەشدا دەتوانێ قسە سارد و سڕەکانی «زمانی هیند و ئەورووپایی — کوردی زمانێکی «إلصاقی»یە نەک «أشتقاقی» وەیا بە «پێچەوانەوە...» و چەندین قسەی تری بێ دەخلی وەک ئەمە بداتە پاڵ فێڵەکەیەوە تاکوو کابرای ئەورووپایی بەجارێ سەر شێواو دەکات لە ئاست زمانی کوردی و تایبەتییە ڕەسەن و بنجییەکانی، کەچی ئەگەر ڕاستی حاڵ بخاتە بەرچاوی زاناکەی ئەورووپایی لەوانەیە ئەو ڕاستییە بۆ ئەو ببێتە کلیلی دەرگەی گەلێک لەو نهێنیانەی کە تا ئێستا بۆی نەکراوەتەوە لە توێژینەوە دەربارەی زمانەکانی «هیندیی — ئەورووپایی».

ئەوەی بۆ من ڕوون بووبێتەوە لە خزمایەتی و دژایەتی ناوخۆیی دەنگەکانی ئاخاوتنی کوردییدا چوار پلەی تەواوە کە زۆر بە ئاشکرایی هەستی پێ دەکرێ. بەڵام دەبێ ئەوە بڵێم نیسبەتی هەندێک دەنگ لەگەڵ هەندێکی تردا وەک ئەوەیە کە بە عەرەبی پێی دەگوترێ «منزلة بين المنزلتين». دوای باسکردنی هەر چوار پلە دەگەڕێمەوە بۆ ئەمیان.

پلەی یەکەم: گونجانی تەواو

ئەم گونجانە لە نێوان هەندێک دەنگەکاندا ئەوەندە ڕێک دێت ناشێ هیچ قورساییەک بخرێتە سەر دەنگە وەستاوەکەی پێشەوە وەک لەم نموونانەدا دیار دەکەوێت:

- رد: کورد Kurd، بەرد Berd، کێرد Kerd.
- رت: کورت Kurt، مارت Mart، کەرت Kert.
- ست[4]: بەست Best، بیست Bist، ماست Mast.
- ش ت: گەشت Gesht، گۆشت Gosht ، بڕشت Birisht، قەڵشت Qelisht.

---

4 تێبینی: لە شیعردا بۆ ڕاستکردنەوەی «کێش» قورسایی خراوەتە سەر «س» ـەکە پێش «ت» ـەوە وەک لەم بەیتەی «نالی» دا دەدیترێ:

ڕاستی صەیقەلییە تیغی زمانی نالی

نەرم و توند ئاوی گەلووگیرە قسەی پێ دەبڕێ

وشەی «ڕاستی» دەنگەکەی «س» ی تێدا قورس کراوە، ئەگەر بە لاتینی بنووسرێ وای لێ دێ Rasitee کەچی وشەی «ڕاست، ڕاستی» هەردوویان لە دەرەوەی شیعر Rast، Rastee دەگوترێ. دیارە پێویستی شیعر لە هەموو شوێنێکدا و لەگەڵ هەموو دەنگێکدا کاری خۆی دەکا نەک هەر لەگەڵ دەنگی «س» دا.

- ن گ: دەنگ Deng، جانگ Jang پوونگ Poong.
- ن د: بەند Bend، چاند Chand، سوێند Swênd، پند Pind، ڕەوەند Rewend.
- ن ج: بەنج، ڕەنج Renj، سرنج Sirirnj، ماڵنج کۆڵنج Kolinj.

بێگومان دەنگی تریش هەن، بێ لەمانەی سەرەوە، حەز بەیەکتر دەکەن لێرەدا پێویست نابینم بەدوایان کەوم.

پلەی دووەم: گونجان

ئەم پلەیە خزمایەتی بێهێزتری تێدایە لە هی پێشوو. لەم پلەیەدا دەشێ دەنگێک بە سکونی تەواوەوە لە پێش یەکێکیتردا بێت، دەشێ قورسیش بکرێ:

- ن ک: دەنک Denk، دە- نک Denik
- کەپەنک Kepenk، کەپە- نک Kepenik
- ر گ: بەرگ Berg، بە- رگ Werig
- ورگ Wurg، و- رگ Wurig
- ڕ گ: قوڕگ Qurg، قو- ڕگ Qurig
- ر ک: دەرک Derk، دە- رک Derik
- کورک Kurk، کو- رک Kurik

پلەی سێیەم: نەگونجان

لەم پلەیەدا دەنگێک بە وەستاویی ناکەوێتە پێش دەنگێکی تری وەستاوەوە، واتە دەبێ دەنگەکەی پێشەوە قورس کرێ:

- ن م: گە- نم Genim، خا- نم Khanim، دۆ- نم Donim
- پ ر: کە- پر Kepir
- پ ڵ: تە- پڵ Tepil، س- پڵ Sipil

دەنگی «ک» لەگەڵ زوربەی دەنگەکاندا ناگونجێ وەک:

- شە- کر Shekir، مە- کس Mekis، مە- کر Mekir... هتاد. هەروەهاش دەنگی «ب».

پلەی چوارەم: دژایەتی

لەم پلەیەدا هاتنی دەنگێک بە وەستاویی لە پێش دەنگێکی ترەوە مومکین نییە. لێرە بە پێشەوە دوو دەنگی «ل، ڕ» مان باس کرد، لێرەدا، دەڵێم دەنگی «ق، ک» ئەوانیش وان. دەنگی «ب» ش ناچێتە پێش «م» ـەوە. لەم بابەتە دەنگی تر زۆرن.

من «نظرية» يێکی تايبەتی خۆم هەيە لەبارەی تەئسيری «بێگانەبوون» لە ڕووی دروستکردنی هۆی تێک نەگەيشتن و بە يەکتر ڕازيی نەبوون و عەيب لەيەکتر گرتن و شتی ئەو تۆييەوە لە نێوانی مرۆڤدا، ڕايەکەم بە شێوەيێکی کورت لە پێشەکی کتێبەکەی «بەرکوتێک لە خەرمانی کوردناسی» کە لە بڵاوکراوەکانی کۆڕی زانياری کوردە، بڵاو کرايەوە. لێرەدا نموونەيێکی تازە لە فۆنەتيکيش دێتە بەر دەست کەوا چۆن لە يەکتر دوور کەوتنەوەی مرۆڤ نەک هەر زمان دەگۆڕێ و بەس، بەڵکوو جۆری دەربڕينی دەنگيش دەگۆڕێ. ديتت کورد دەنگی «ر» لە پێش «ل» ـەوە ناهێنێ، کەچی ئەڵمانەکان ناوێکی زۆر باويان وشەی «کارِل» ـە کە لە جێی تر دەبێتە «شارل - شارلمان». جگەرەيێکی بەناوبانگی ڕۆژئاوا «مارلبۆرِە» يە. سمۆرە «سکويرِل» ـە. ناوم ديوە «ميلرِوز»... هتاد.

دەگەڕێمەوە بۆ ئەو پلەيەی کە گوتم لە نێوان دوو پلان دايە. سەرنج بگرە لە دوو دەنگی «ر، ج» وەک لە وشەی «مەرج، گورج، بەرج» دا تلفظيان پێ دەکرێ. ئەم خزمايەتيەی نێوانيان کەمترە لە هی «رد، رت» بەڵام پترە لە هی «رک، رگ». وا دەزانم هۆی ئەم جوداييە بريتييە لەمە:

دەنگەکانی «د، ت» هەردووويان لەبەر دەمی شوێنی «ر» ـەوە بەلای پووکەوە دەر دێن، واتە لەو شوێنەوە دەردێن کە بە نيسبەت دەنگی «ر» ـەوە دەرگەی ئاسايی هاتنە دەرەوەی ئاخاوتنە چونکە دەزانين ئاخاوتنی مرۆڤ لە ئەندامەکانی «نطق» ـەوە بۆ دەرەوەی دەم دەجووڵێ و دەبزوێ. بەڵام دەنگی «ج» دەکەوێتە پاش جێگەی دەنگی «ر» ـەوە هەر چەند جێگەی دەربڕينيشيان بەيەکەوە نووساون، لەبەر ئەمە تۆ کە لە دەنگی «ر» ـەوە بەرەو دەنگی «ج» بڕۆيت بەرەو دواوە دەگەڕێيتەوە کە ئەمە نەختێک دژی داخوازيی ئاخاوتنە کە حەز دەکا دەربێ، بۆيێ خزمايەتی «ج» لەگەڵ «ر» دا کەمترە لە خزمايەتی «د، ت»، بەڵام پترە لە خزمايەتی «ک» چونکە جێگەی دەنگی «ک» دوورتر دەکەوێتەوە لە جێگەی دەنگی «ر»، واتە بەولای جێگەی «ج» ـەوە بەرەو قورگ لە جێگەی «ر» دوور دەکەوێتەوە.

لەم بابەتە هەڵسەنگاندن و لێکۆڵينەوەيە هەتا بەدوای کەوين و بۆی تێ هەڵکشێين لێی نابينەوە چونکە فۆنەتيکی کوردی تا ئێستا هيچی ئەوتۆی تێدا نەگوتراوە و نەدۆزراوەتەوە کە بەتايبەتی هی دەنگەکانی کوردی بێ، هەرچی کراوە يا سەرەتا و بەديهيەی ئەوتۆيە بۆ هەموو چاوێکی نەختێک وردبين ئاشکرايە، ياخود شتی گشتی ئەوتۆيە، وەک هەوا و تيشکی ڕۆژ، تێکرای جيهان تێياندا بەژدارە. من بەتەواوی و لە هەموو ڕوويێکەوە دژی کوتانەوەی گوتەی لێرە بە پێشەوە گوتراو و شتی وەک بديهيەم، هەر نەبێ لەبەر ڕێزنان لە خوێنەر، چونکە خوێنەرێک بديهيە و شتی گوتراوی بۆ دووبارە دەکرێتەوە کە لە پلەی سەرەتايی خوێندن و زانيندا بێ. کاتێک هێنانەوەی بابەتی گوترايەوە و ئاسان ڕەوا دەبێ کە بۆ مەبەستی دۆزينەوەيێکی نوێ وەيا بەدەستەوە دانی سوودێکی گرنگ وەيا بنياد نانی فکرەی تازە... بێ. من باسی ئەم دياردەيەی گونجان و نەگونجانی دەنگەکانی ئاخاوتنی کورديم نەدەکرد ئەگەر لێرە بە پێشەوە کەس لە سەری دوابا، باسيشم کردبا بۆ مەبەستی خستنەسەر وەيا ڕاستکردنەوە وەيا ڕەخنە دەبوو.

ئەوەی ڕاستی بێ ئەم تايبەتيەی فۆنەتيکی کوردی هێندە بنجی و گرنگە لە زمانەکەماندا و بە جۆرێک تێکەڵی ڕايەڵ و تانوپۆی داڕشتنی وشە و بەيەکەوە بەستنەوەيان بووە و خۆی زاڵ کردوە بەسەر بەشێکی بەرچاوی ڕێنووس و ڕێزمانی کوردی، لێمان داوا دەکا زۆر بە پسپۆڕی نەخشەيێکی سەرلەبەری هەموو دەنگەکان ڕێک بخەين لە ڕووی ديارخستنی پلەی گونجان و نەگونجانيان لەگەڵ يەکتردا. هەروەک نەخشەی وڵاتێک شکڵی گشتی وڵاتەکە و بەرز و نزمی و تەڕ و وشکی و پان و درێژی و ڕێگەوبان و دارستان و ڕووتەن و پاوان و بيابان و هەموار و هەڵدێر و هەموو سەروبەرێکی وڵاتەکەت نيشان دەدات و فکرەيێکی ڕوونت لەبارەيەوە بۆ پێک دێنێت، هەروەها ئەم نەخشەيەی گونجان و نەگونجانی دەنگەکان لەگەڵ يەکتردا لێی دەوەشێتەوە بکرێ بە ئاوێنە و «وشە« ی کوردی تێدا عەکس بکرێتەوە لە حاڵی سادەيی و لێکدراوی و بەستنەوەی بە ئەمراز و پيتی پەيوەندی و سوان و لێ قرتان و هاتنە سەر و ئاڵوگۆڕی دەنگ بە يەکتر و يەکتر دەرکردن و يەکتر داخوازييکردن و هەموو حاڵێکی تريدا، ئەگەر وشەکەش «کار» بوو بە چاوگ و شێوەی داڕشتنی لە ڕابردوو و ئاينده و فەرمان و قبوولکردنی پێشگر و پاشگر و سوان و نەسوانيان و هاتنی شتی تر بۆ کارەکە و... هتادەوە، بۆ ئەوە بزانرێ ئەم دياردەيە «گونجان و نەگونجان» چ تەئسيرێکی بوە لەم ڕەفتارەی کە قسەکەری کورد لەگەڵ ئاخاوتنی کورديدا کردوەتی. ئەم نەخشەيەی باس لێ کراو وەک جۆگەلەی نرخی پيتەکانی «أبجد هوز» وايە کە

له «حساب الجمل» دا بەکار دێت و له لێکدانەوەی هەموو «مێژوو» یەک پێویستمان پێی دەبێ. لێرەدا بۆ مەبەستی ڕوونکردنەوەی چەند نموونەیەک دێنمەوە:

1- مەکینەی «کسارە» کە بۆ هەموارکردنی ڕێگەوبانان بەکار دێت له نێو هۆزەکانی کورددا بوە بە «کەستارە». دەزانین کورد حەز لە «شدە» ناکات بۆیێ گرتنەکەی دەنگی «س» ی لە وشەکەدا نەهێشتوە، لەجیاتی ئەو، دەنگی «ت» ی هێناوە. ئەم دەنگەی «ت» بە ڕێکەوت نەهاتوە بەڵکوو بە حوکمی ئەو گونجانە تەواوەی دەنگی «س» ی ساکن هاتوە کە دەکەوێتە پێش «ت» ـەوە، وەک گوتمان هەرگیز دەنگی «س» ی ساکن قورسکردن قبووڵ ناکات لە پێش دەنگی «ت» دا. لێرەدا دیاردەی «گونجان و نەگونجان» دەنگی «ت» ی بەسەر «کسارە« دا سەپاند. سەیر لەوەدایە ئەم حەزکردنەی دەنگی «س» لە دەنگی «ت» وای کردوە نەخوێندەواری کورد بڵێ «قەستەم بەخوا».

2- وشەی «هەڵوەستان» کە لە دوو کەرتی «هەڵ» و «وەستان» پەیدا بوە دەکرێتە «هەڵستان، هەڵسان، هەستان» دەبینی لە هەموو حاڵاندا دەنگی «س» بەردەوامە کەچی دوو دەنگی «ڵ، ت» قرتانیان بەسەر دادێت. وا دەزانم ئەم قرتان و بەردەوامبوونەش هەر دەگەڕێتەوە بۆ حوکمی گونجان و نەگونجانەکە، بەڵام ئەم جارەیان نەختێک بە فرەوانتری، لەو ڕووەوە کە لێرەدا گونجان و نەگونجانی تێکڕای دەنگەکان، نەک تەنها دوو دەنگ، بەشدار بوە لە داهێنانی شێوە تازەکانی «هەڵوەستان» کە بریتین لە «هەڵستان، هەڵسان. هەستان». جگە لەمە عامیلی تریش دەوری دیتوە، وەک قابلیەتی سوانی «ت»، بەڵام ناتوانم لەسەری بڕۆم.

کە بمانەوێ بەدوا نموونەی تر بکەوین ڕێگەمان زۆر درێژ دەبێتەوە: کورتە و پوختەی ڕایەکەم ئەوەیە دەبێ ئەم نەخشەیە بە وردی و بە ڕاستی ڕێک بخرێ و وەک «جدول الضرب» لە بەر دەستی فۆنەتیکزان - ڕاستییەکەی زمانزانی کورد - بێ و سوودی لێ وەرگرێ، لە دروستکردنی وشەی تازەشدا دەبێ ئەم گونجان و نەگونجانە تێ بخوێندرێتەوە.

بێ گومان، بوونی ئەم نەخشەیە شتێکی پێویستە و سەربەخۆیشە، بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە پێوەندیی بە شتی تریشەوە هەیە، بەڵکوو پەکی لەسەر شتی تریش کەوتوە بۆ ئەمەی سوودلێوەرگرتنی بە تەواوی بێت وەک ئەوەی کە دەبێ بزانین هەر دەنگە لە چ جێگەیێکی قورگ و زار و لێوەوە (ئەندامەکانی ئاخاوتن بە گشتی) دەر دێت و کامی لە مەخرەجی کامیەوە نێزیکە و کامیان بە نیسبەت ئەوی ترەوە لە دەمەوە نێزیکترە... هتاد. دیارخستنی جێگەی دەربڕینی دەنگەکان لە حاڵی وەهادا سوودی دەبێت نەک وەک مۆمیا لە مۆزەخانەی فۆنەتیکدا دانرێ و توێژینەوەی شتی تری لەسەر نەکرێ.

نەک هەر ئەمە و بەس، بە لای منەوە دەبێ تین و تاوی دراوسێیەتی کورد لەگەڵ میللەتانی تر بۆ سەر زمانەکەی و داهێنانی دەنگی تازە لە کوردییدا و هەموو سەروبەرێکی ئەم لایەنەش بە چاکی لێی بکۆڵرێتەوە و دۆزینەوەکانی ئەم مەیدانەش ببنە یارمەتیدەری پلەی گونجان و نەگونجانی ناوخۆیی دەنگەکانی کوردی.

بە کورتی پێویستە ئەم دیاردەیە کە خۆی لە خۆیدا شتێکی سەربەخۆیە لەناو پەڕاوێزی تێکڕای «ئاخاوتن» دا بەگەڕ بێ و ئەنجامەکانی دیار بخرێ، لەم کارەشدا نابێ پەکمان بەوە بکەوێ فۆنەتیک تێکەڵ دەبێ لەگەڵ فۆنۆلۆجی وەیا سینتاکس وەیا ئەدەب وەیا ڕێزمان وەیا مێژوو وەیا هەر زانستێکی تر بێ. ئێمە دەمانەوێ نهێنیی زمانی کوردی بدۆزینەوە نەک خەریکی وەرزشی «یوگا» بین بۆ مەبەستی خۆ ڕەنج دان، لەناو بەندیخانەی تاکە یەک لایەنی تۆژینەوەی زمانی هەناسە لە خۆمان ببڕین.

ئەوەی ڕاستی بێ بۆ زمانزانی کورد کە خەریک بێ لە بارەی زمانی کوردییەوە بتۆژێتەوە جارێ یەکجار زووە بۆ داهاتنی پلەی «تخصص». زمانی کوردی نە لە لایەن دیراسەی مێژوویی یەوە نە لەلایەن Linquistic ـەوە بە تێکڕایی، هیچ بارێکی بە تەواویی، بگرە نیوەچڵیش، ساغ نەبۆتەوە تاکوو لزوم نەبێ فۆنەتیک بە فۆنۆلۆجییەوە ببەسترێتەوە و هەریەک لەم مەیدانانە چاپوکسواری خۆی هەبێ و هێندە تێیدا مەعلان بێ سنووران نەبەزێنێ.

تۆ بڵێ دەبێ میللەتی کورد چەند ساڵی تر چاوەڕوانی پەیدابوونی «متخصص» ی خۆتەرخان کردوو بۆ تاک تاکی ئەو مەیدانانە بکا، بەدوا پەیدا بوونیشیان چەندی تر بەدیار بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکانیانەوە دەست لە ئەژنۆ وەرێنێ، ئەوساش چاو چڕ کاتەوە بەچکە پێغەمبەرێک بێ و سوودی هەموو جۆگەلەکانی فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی و سینتاکس و تۆژینەوەی

مێژوویی بکاتە یەک ڕووباری شەپۆلاویی کوردناسی و کێڵگە وشکبوەکانی ڕۆشنبیریی کوردی پێ ئاو بدات؟ ڕەنگە ئەو ڕۆژە یەکجار دووربێ، گریمان نێزیکیش بوو نابێ دەستی خۆمان ببەستینەوە و مێشکی خۆمان داخەین بە دیار ئەو «نەورۆز»ە تازەیەی صەدەی بیستەم وەیا بیست و یەکەمی کورد. ئەگەر زاناکانی زمانی عەرەبی 1200 ساڵ پێش ئەمڕۆ بیروڕایەکی وەهایان بە دڵدا چووبا یەک هەنگاویان بۆ نە دەهاوێژرا چونکە یەکەم هەنگاو بەند دەبوو بە «تخصص» ـەوە کە دەزانین لە سەرەتاوە وەک «مستحیل» وابوو.

ئێمە خەریک نین ئەم باسانە بە «مجرد» ی و لە مەیدانی «مطلق» ی زمان و ئاخاوتن باس بکەین: ئێمە خەریکی زمانێکی تایبەتین کە لێکۆڵینەوەی تێدا نەکراوە. زۆر سەیرە بگوترێ، وەک دەگوترێ، زانین و ناسینەوەی زمانی کوردی پێویستی بە زانینی زمانە بنجییەکانی بەرەی «هیندی ئەورووپایی» هەیە بەڵام باسی فۆنەتیکی کوردی دەخلی بەسەر فۆنۆلۆجی کوردییەوە نییە.

لەکۆتایی گوتاردا زۆر بە کورتی باسێکی «دەنگە بزوێن» ـەکان دەکەم تا ببێتە سەرەتای لێکدانەوە لەو بارەوە کە من بۆی چووم.

هانا بردنە بەر ڕێنووسی لاتینی وەک لە ئینگلیزی و فرەنسیدا بەکار هاتوە ئەرکێکی بێسوودە چونکە لەو ڕێنووسانەدا پیتی تایبەتی بۆ تاکە دەنگی بزوێن Vowel پەیدا نابێ. فەرمووو سەیری پیتی A بکە کە لەوانەیە هەندێک بڵێن بۆ دەنگی «ا» دانراوە:

- And: لێرەدا بوە بە «ئە» کە دوو دەنگی «ئـ- همزەی عەرەبی» و کورتەبزوێنی «ە- فتحەی عەرەبی» یە.
- Oar: لێرەدا یا نرخی نییە یا بوە بە دەنگی «ۆ».
- Wraught: ئەم وشەیە یەک بڕگە و حەوت پیتە، بۆ خۆت نرخی پیتەکەی «A» تێدا بدۆزەوە، بە من نادۆزرێتەوە.
- Care: لێرەدا جێی «ێ» ی گرتۆتەوە.
- هەندێ جار پیتی «i» لەوەش سەیرترە: «ا»؛ بە واتای «من، أنا» دەخوێندرێتەوە «ئای» کە بریتییە لە «3» دەنگی تەواو. هەر ئەم «ئای» ـە بە واتای «چاو» دەکرێتە Eye.
- لە وشەی Ear دا پیتی e بوە بە دەنگی «ئـ- همزەی عەرەبی». لە وشەی Beer دا بوە بە «یی» درێژ، لە Bear دا بوە بە «ێ» ـە پەل، لە وشەی Here دا جارێکیان بوە بە «یە» جارێکیان هەر تێ چوە و نرخی نییە وەک دەنگ.

ئەمە دەڵێم تاکوو خوێنەری کورد لە تۆژینەوەی دەنگەکان خۆی لە ئینگلیزی و فڕەنسەیی نەگەیەنێ چونکە لە ڕێنووسی ئەو زمانانەدا دەنگە بزوێنەکانی شکڵی «هیرۆگلێفی» یان هەیە نەک پیتی تایبەتی.

بزوێنەکان لە کوردییدا، وەک دەنگ، دەبنە دوو بەشی جودا:

یەکەم: کورتەبزوێن کە شکڵی «ە، و، ی» یان بۆ دانراوە، لە عەرەبیدا پێیان دەگوترێ «حرکة» و ناوی «فتحة، ضمة، کسرة» یان هەیە.

کورتەبزوێن بوونی سەربەخۆی نییە، واتە تەنها تلفظی پێ ناکرێ، بەدوا دەنگی تردا دەردەکەوێت. ئەم ڕاستییە کەم ناکا بەوەدا کە لە لاتینی بۆ هەر بزوێنێکی کورت پیتێکی سەرلەبەر و تەواوی وەک پیتەکانی تری بۆ دانراوە. ئێمە قسەمان لەگەڵ دەنگە نەک وێنەی دەنگ کە «پیت» ـە. تۆ حەزدەکەی لەجیاتی «ە - فتحة» ملەحوشتر دانێ، ئەو بۆخۆی هەر بەدوا دەنگی تردا دێت لە ئاخاوتن. عەرەب لە کۆنەوە کە بۆ کورتەبزوێن زاراوەی «حرکة» یان داناوە و لە نووسینیشدا

«فتحة، ضمة، كسرة» یان کردۆتە نیشان، لە خۆڕایی وایان نەکردوە، دیارە ئەم لایەنە گرنگەی نەبوونی وجودی سەربەخۆیان لە کورتەبزوێندا تێ خوێندۆتەوە.

کورتەبزوێن یەک جۆریان هەیە، واتە یەک جۆر «ە، ی، و» بە واتای «فتحة، ضمة، کسرة» لە زارەوە دێتە دەرێ.

دوەم: بزوێنی درێژ «ا، وو، ۆ، ی، ێ» ـە.

وەک دابینی دەنگی «ا» یەک جۆری هەیە، بەڵام دوو دەنگەکەی تر هەریەکەیان دوو جۆریان هەیە، کە ئەمە یەکێکە لەو دیاردانەی دەنگی «ا» لەوانی تر جودا دەکاتەوە، دیاردە و تایبەتی تریش هەیە لێیانی جودا کاتەوە لێرە بەدواوە باسیان دەکەین.

سێیەم: واباوە لەناو فۆنەتیکزان و تێکڕای زمانزانان کە وا دەنگە بزوێنەکانی درێژ هەر یەکەیان بە قەدەر دوو کورتەبزوێنە، هەر بۆیەش بۆ واوی درێژیان بە دوو واو دەنووسی و یێی درێژیشیان بە دوو یێ دەنووسی.

من وا دەزانم «واو و یێ» ی درێژی تیژ ڕاستە کە هەر یەکەیان بایی دوو کورتەبزوێن درێژن، بەڵام دەنگی «ا» دوو «فتحة» نییە. بەلای باوەڕی منەوە دەنگی «ا» لە تایبەتییەکی یەکجار بنجیدا خۆی لە دەنگی کورتەبزوێنی «فتحة – ە« جودا دەکاتەوە: هەڵستانەوەی دەنگی «ا» هەڵستانەوەیێکی ستوونی یەکسەرەیە، بەڵام هەڵستانەوەی دەنگی «فتحة» لەچاو هی «ا» دا وەک هەڵستانەوەی «وتر القائم» وایە واتە لە نێوانی ستوونی و ئاسۆیی دایە. تۆ کە بێی دەنگی «ا» لە وشەی «دار»دا کورت کەیتەوە وشەکە نابێتە «دەر»، دەنگەکەی «ە» ش لە وشەی «دەر»دا درێژ کەیتەوە نایکاتە «دار».

چوارەم:- دەنگی «و» و «ی» چ بزوێن بێ وەک «دوور، دۆڵ» «ژیی، ژێ» چ Consonant بێ وەک «یار، دایک، های»، «وار، باوک، ڕاو» هەر خۆیەتی ئەم قابلیتەی هەیە. لەمەشدا گۆڕانی شکڵی دەنگەکان لە ڕێنووسی لاتینیدا چ بایەخێکی نییە. بەڵگەی یەکبوونی ئەم دەنگانە زۆرە، جگە لە بدیهیە کە دەزانێ هەموویان یەکێکن، لێرەدا یەک دوەکان دێنمەوە:

بۆ دەنگی «و»

1) کە گوتت «بەرد و دار» لێرەدا «و» ـەکە عطف بزوێنە، بەڵام کە گوتت «چرا و نەفت» واوەکەی عطف بوە Consonant.
2) لە فیعلی «نووست» واوەکە بزوێنە. کە فیعلەکەت گۆڕی بۆ ئایندە دەبێتە «دەنوێ» لێرەدا واوەکە بۆوە Consonant.
3) لەگەڵ خۆتدا دەنگی واوی وشەی «باو» درێژ کەوە دەبینی دەبێتە واوێکی بزوێنی تیژی درێژ.

بۆ دەنگی «ی».

1) کە دەڵێت «بەردی بەست» یێیەکەی «اضافة» بزوێنە بەڵام کە گوتت «برای من» هەمان یێی «اضافة» بۆوە بە Consonant.
2) کە دەڵێ «گرتی» ئەم یێیەی «ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک» بزوێنە بەڵام کە گوتت «کێڵای» یێیەکە دەبێتە Consonant.
3) لەگەڵ خۆتدا دەنگی یێی وشەی «چای» درێژ کەوە دەبینی دەبێتە یێیەکی بزوێنی تیژی درێژ.

جگە لەمانە بەڵگە هەن من نایان هێنمەوە ناو نووسینەوە.

پێنجەم: دەنگی «ا» لەم چەند ڕووەوە خۆی لە دوو دەنگی «و، ی» جودا دەکاتەوە:

1) لەوەدا کە یەک جۆر «ا» هەیە.
2) لەوەدا کە بریتی نییە لە دوو کورتەبزوێنی «ە - فتحة».
3) لەوەدا کە ئەویش وەک کورتەبزوێنەکانی بە تەنها تلفظی پێ ناکرێ واتە هەر بەدوا دەنگی تردا خۆ دەنوێنێ. هەر بۆیەیە نە لە پێشەوەی وشەوە دێت نە لەناوەڕاست و کۆتایی وشەدا دەکرێ بە Consonant.

من لەمەدا هەرگیز باوەڕ بەو گوتەیە زۆر مەشوورەی کۆنینە ناکەم کە دەڵێ «همزة» بریتییە لە دەنگی «ا» کە تلفظی پێ کرابێ بە سەربەخۆیی. عەرەبەکان لە کۆنەوە «همزة» و «الف» یان بە یەک پیت «دەنگ» داناوە هەر بۆیەیشە ژمارەی «حروف الهجاء» لە عەرەبیدا «28» ـە. بەڵێ ڕاستە وا دەبێ دەنگی «همزة» خۆی لەناو دەبا بۆ دەنگی ئەلف وەک ئەوەی کە لە جیاتی «دەئاخێوێ» دەگوترێ «داخێوێ» بەڵام ئەم تایبەتیەی «همزة» لەگەڵ «ی» شدا هەر وایە. تۆ دەڵێی «دەئێشێ» دەشتوانی بڵێی «دێشێ» بەمەدا دیار دەبێ هەمزە قابلیەتی تێچوونی هەیە نەک لە ئەلفەوە هاتوە.

ئەم بیروڕایانەی لێرەدا خوێنەر و فۆنەتیکزانی کورد دەیان خوێننەوە سەرەتایێکی نوێی باسێکی درێژەدار و بنجین لە زمانەکەماندا. بەهەڵە چوونی من لە هەندێ لایەنەکانی باسەکە لە بایەخ و گرنگی باسەکە خۆی کەم ناکاتەوە. هەروەها خەریک نەبوونی زمانزان و فۆنەتیکزانی کورد و غەیری کوردیش پێیەوە، سوچێکی من و باسەکەی تێدا نییە. وادەزانم سۆز بۆ ڕاستی بە گشتی، بۆ زمانی کوردی بە تایبەتی، داوا لە هەموو کوردێک دەکا بە گیانێکی «موضوعی» سەیری باسەکە بکرێ نەک لە گۆشەی «من من و تۆ تۆ» وە کە پیشەیێکە زۆر ڕێبازان کوێر دەکاتەوە.

یەک دوو تێبینی کورتیلەم ماوە بیان کەم بە کۆتایی گوتار:

دەبوو بڵێم هاتنی هەموو دەنگێک لە پێشەوەی وشەوە، کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەیێت بە ناچاری دەنگەکە قورس دەکات. هەر لەبەر ئەم ناچاریەیە دەنگی «س» کە لە وشەی وەک «ستاندن، ستران» دا لە پێش دەنگی «ت» ـەوە دێت دەبێ قورس بکرێت ئەگینا تلفظی پێ ناکرێ. لەم شوێنانەشدا وادەبێ حوکمی خزمایەتی و گونجانی دوو دەنگی «س،ت» خۆ بەدیار دەخا بە وەدا کە وشەی «ستاندن» دەکرێتە «ئەستاندن» بۆ ئەوە ئیمکان هەبێ سینەکە بە تەواویی بوەستێنرێ، وشەی «ئەستەم» یش هەر لەم ڕێگەیەوە لە «ستەم» ـەوە وەرگیراوە. نووسینی هەندێ وشەی ناو باسەکە کە بۆ مەبەستی ڕوونکردنەوە بە لاتینی نووسراوە چ ڕێنووسێکی قەراردادەی تێدا ڕەچاو نەکراوە، تەنها ویستوومە بیروڕایەکە بخەمە قاڵبێکی مەفهوومەوە.

داوای چاو پۆشیش دەکەم لە هەر شتێکی ئەوتۆ کە جێگەی چاو لێ پۆشین بێت.

«...»

ڕێنووسی کۆڕ

«گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، بەرگی چوارەم، 1976

باسی ڕێنووس، بە تێکڕایی، لەو باسە فرەوانانەیە کە بە گوتار و نامیلکە کۆتایی نایەت، نەک کۆتایی بگرە سەرەتاکانیشی بە پایان ناگات چونکە لەگەڵ هاتنی نووسین، بەر لە هەزاران ساڵ، گیروگرفتەکان و کەموکوڕییەکانی دەستیان پێکرد. هەر ئەو ناتەواوییەش بوو، بنەمای گۆڕانی نووسینی هیێرۆگلیفی بۆ بزماری پێکهێنا... هەروەهاش گۆڕانی بزماری بۆ شێوە پێشکەوتووەکانی تری نووسین تا سەریان بەو شێوەنووسینانەوە نا کە لە جیهانی ئەم سەردەمەدا باون. وەک دەریش دەکەوێت بۆ یەکەم نۆڕینی سەرنجگر، ڕێنووسەکانی ئەم چەرخەش ئاوسن بە کەموکووڕی و گیروگرفت تا دەبینین لە زمانی پێشکەوتووی وەک فرەنسی و ئینگلیزیدا لە خۆوە مرۆڤ ناتوانێ وشە بنووسێت بەپێی دەرچوونی دەنگەکانی لە زارەوە، بەڵکوو دەبێت بپرسێت وەیا بگەڕێتەوە بۆ فەرهەنگەکانیان تاکوو بزانێ وشەی cuff و وشەی rough دەخوێندرێتەوە «کەف، ڕەف» هەرچەند وێنە نووسینەکانیشیان کەموزۆر لە یەکتری ناکەن.

بەڕاستی زۆر سەیرە لە شێوەنووسینی ئەم میللەتانەی وا گەیشتن بە ئاسمانگەڕی، تا ئێستەش، وینەی تایبەتی قەرارداده بۆ زۆربەی دەنگەکانی زمانیان دانەندراوە. بە نموونە: دەنگی «ف» لە ئینگلیزیدا جارێکیان F دەنووسرێت، جارێکیان Ph، جارێکیشیان Gh دەنووسرێت. هەر هەمان Gh وادەبێ بۆ «غ»ش بەکار دێت. ڕێنووسی فەرەنسی لەمەش سەیرترە. خولاسە بەدواکەوتنی شریتەی سەرەژوورچوون و پێشکەوتنی ڕێنووس لە هیێرۆگلیفییەوە تا دەمانگەیەنێ بە ڕێنووسی میللەتە پێشکەوتوەکانی ئەم ڕۆژگارە، نە لە توانای نووسینی بەرتەسکدایە و نە بڕانەوەشی هەیە چونکە وەک گوتم ڕێنووسەکان پڕن لە کەموکەسری.

هەروەک تێکڕای باسی ڕێنووس درێژەی لەحەدبەدەری هەیە، هەڵگرتنەوەی هەر یەکێکیش لەو ڕێنووسانەی کە کوردەواری لێیان شارەزایە بە نیازی سەروبنکردن و لێبوونەوەی، ئەویش لە ئیمکانی نووسەری گوتار بەدەرە، چونکە هەریەکەیان بەدرێژایی سەدان ساڵ ئەوەندە گۆڕانەیان بەسەردا هاتووە و هێندە لکەیان لیبۆتەوە، لێشیان کوێر بۆتەوە دەبنە بنەمای دیراسەی سەربەخۆ. لەم گوتارەدا ئەوەی پەیوەندی بە ڕێنووسی کۆڕەوە هەیە ئەلفوبێیەکەی عەرەبییە کە هەموو ئەلفوبێی زمانەکانی ڕۆژهەڵاتی مسڵمانی نێزیکی لێکەوتۆتەوە، وەک تورکی و فارسی، تا ڕادەیێکی بەرچاو، ئیملاکەشیان سروشتی ئەو ئەلفوبێیەی ڕەچاو کردووە وەک ئەوەی کە لەبری حەرەکەکانی «کسرة، فتحة، ضمة» ئەوانیش پیتیان بۆ دانەناوە جگە لە دانانی ئیشارەی «ە» لە جێگەی «فەتحة» ئەویش لە کۆتایی وشەدا، دیارە لەمەشدا پێڕەوی «هاء السکتە»ی عەرەبییان کردووە لە کۆتایی وشەکانی وەک «حمزة، معاویة، شجرة و آیة» کە لە حاڵی لەسەر وەستاندا وەک دەنگی «فتحة»ی لێ بەسەر دێت. هەر ئەم نیشانەیەی «ە»یە کە کوردەکان وردە وردە لە بری دەنگی «فتحة»یان بەکارهێنا لە هەموو شوێنێکی وشەدا نەک هەر لە کۆتاییەکەی...

ڕێنووسی عەرەبی، کە سەرچاوەی ڕێنووسی کوردییە، ئەویش مێژوویێکی کۆنی هەیە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پێش ئیسلامەتی و جۆرەکانی شێوەنووسینی عەرەبەکانی خواروو [یەمەن] و هی سەروو [نەجد، حیجاز و سەرووتر] بەو هەموو ڕێنووسە لە یەکتر جودایانەی کە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێک و لە کاتێکەوە بۆ کاتێک دەگۆڕان و لەگەڵ ڕێنووسی دراوسێکانیان تێکەڵ بە یەکتر دەبوون. دیارە بەدواکەوتنی مێژووی ڕێنووس و ئەلفوبێی عەرەبیش لەم گوتارەدا جێی نابێتەوە، هەرچەند سەرچاوەی ڕێنووسی کوردیش بێت، لەبەر ئەمە بەناچاری ئەم کارانە بۆ خوێندنەوەی تایبەتی خوێنەران بەجێ دەهێڵین تاکوو ئەگەر ویستیان خەتێکی بەیانی گۆڕانی ڕێنووس و ئەلفوبێی کوردی پێک بهێنن بگەڕێنەوە بۆ ئەو کتێبانەی باسەکەیان بۆ ڕوون دەکاتەوە.[5]

5 کتێبی «تأریخ العرب قبل الأسلام، الجزء السابع، د. علی جواد» ڕێنووسی کۆنی عەرەبی بە چاکی ڕوون دەکاتەوە.

هەرچەند ڕێگەشمان نەبێ ئەم لێکۆڵینەوە مێژووییە بکەین، دەتوانین لە ڕواڵەتی زۆر بەرچاوی وەرگیرانی پیتی نووسینی کوردی لە عەرەبییەوە ئەوە بزانین کە هەموو چاکە و خراپەی پیتی عەرەبی بە میرات بۆ شێوەنووسینی کوردی (ڕێنووس) مایەوە، بەڕاستی لایەنە هەرە پەسەندەکەی پیتی عەرەبی ئەوەیە، وەک من بۆی دەچم، کەوا جێگە کەمتر دادەگرێ لە پیتی لاتینی. ڕەنگە بشێ ئەوەندەش بخەمەوە سەر چاکەی پیتی عەرەبی کەوا بەبەریەوە هەیە هونەری خەتخۆشی تێدا بەکار بێت بەهۆی ئەوەی کە پیتەکان وێنەگۆڕییان تێدا دەکرێت لە سەرەتاوە بۆ ناوەڕاستی وشە و بۆ کۆتایی وشە وەیا لە حاڵی تەنهاییدا، هەروەهاش ئیمکانی درێژکردن و کورتکردنەوەی نووسینیان لە ڕێی تێخستنی «کەشیدە»وە، سەرەتای ئەو هەموو نوختە و نیشانە و خاڵبەندی و شتی ئەوتۆوە کە سەرمەشقی نووسەرە خەتخۆشەکان نیشانمانی دەدەن. ئەم تێبینییانە پتریان بەبەرەوە هەیە، بەڵام کارمان پێی نییە.

عەیبی هەرە گەورەی ڕێنووسی عەرەبی کە لە سروشتی پیتەکانییەوە هەڵ دەقوڵێت ناچاربوونی نووسەرە بۆ چەند جار دەست هەڵگرتن لە نووسینی یەک وشەدا، هەم لەبەر نەنووسانی هەندێ پیت بە پیتی دوای خۆیەوە هەم بەهۆی زۆربوونی پیتی نوختەدار کە دەزانین لە نووسینی عەرەبی دا 15 پیت بەسەر جووملەی 28 پیت خاوەن نوختەن هەر لە یەک نوختەوە تا سێ نوختان.

ئەلفوبێی کوردی کە ئەم عەیبەی لە عەرەبییەوە بە میرات بۆ مایەوە، هات لە ژمارەی پیتی نوختەداری زیاد کرد بەوەدا کە بەشێکی لەو پیتانەی تایبەتی کوردین و لە عەرەبیدا نین ئەوانیش بەخۆ و نوختەوە هاتنە ناو ڕێنووس و ئەلفوبێوە وەک پیتەکانی «پ، ژ، ڤ، چ».

چەند پیتێکی تریش کەوا کەلەبەری ئەلفوبێکەیان پێ پڕکرایەوە، نیشانەیان بۆ داندرا، ئەویش هەر لە هۆی دەست هەڵگرتنی زیاد کرد وەک پیتەکانی «ڵ، گ، ڕێی گەورە، جۆرەکانی دوو پیتی [ی، و]». بەو پێیە ئەو پیتانەی لە کوردیدا خاڵدار و نیشانەدارن ئەم ژمارەیە پڕ دەکەنەوە:

1. ب
2. پ
3. ت
4. ج
5. چ
6. خ
7. ڕێی قەڵەو
8. ز
9. ژ
10. ش
11. غ
12. ف
13. ڤ
14. ق
15. ک [ك]
16. گ
17. ڵ
18. ن
19. ۆ

20. وو
21. ێ، یـ
22. ێ
23. یی
24. ئ

ئەم سێ پیتەی «ک [ڪ]، گ، ئ» هەر چەند تا ئێستە وەک پیتی نیشانەداریش حیساب نەکرابێت ڕاستییەکەی ئەوەیە هەرسێکیان نیشانەدارن، خۆ پیتی «گ»هەر دەڵێی دەندووکی لەکلەکی بە دەمی خۆیەوە گرتووە، نیشانەی «ئـ»یش کە لە عەرەبیدا هەمزەی پێ دەڵێن پتر لە نوختەی «ن، ب» ئەرکی پێ دەدرێت لە نووسینی وشەی «ئاو»دا نیشانەی هەمزەکە لە نوختەکانی «ناو، باو» بەرچاوتر و زەحمەتتریشە.

لەم حیسابانەدا جارێ چەند تێبینییەکی تر ماون تێ بخوێندرێنەوە:

1. لە شێوەئاخاوتنی هەورامی، دوو دەنگی «ث، ذ» دەر دەکەون هەر دووکیشیان بە پیتی خاڵدار دەنووسرین.

2. لە شێوەئاخاوتنی کرمانجی سەروودا دەنگی «و»ی دیفتۆنگ هەیە کە لە تێکەڵبوونی دوو دەنگی «و، ی»ی درێژ پێک دێت وەک لە وشەکانی «دور، کور، پوش، لوله...»و هی تردا دەر دەکەون، بەڵام ئەم دەنگە لە ڕێنووسی کۆڕدا پیتی تایبەتی بۆ دانەندرا کە دەبوو بۆی دابندرێت، چونکە دیفتۆنگێکی ڕەسەنە، واتە وشە هەیە لەو شێوەئاخاوتنەدا بەم دیفتۆنگەوە دەر دەبرێت نەک لە وەرگێڕانی واوی درێژەوە بۆتە دیفتۆنگ ئەمەش ڕاستییەکە ئەوە دەسەپێنیت کەوا لە شێوەی کرمانجی سەروودا «واوی درێژ» هەیە بێ دیفتۆنگ وەک لە سۆرانیدا هەیە. ئەمە دەڵێم چونکە هەندێک کەس وا دەزانێت هەر دەنگی واوە درێژەکەیە لە کرمانجی سەروودا دەبێتە دیفتۆنگ. جگە لەم هۆیە تێبینیی تریش ڕەسەنی ئەم دەنگە ئیسپات دەکات وەک کە بێی لە لەهجەی دانیشتوانی شاری «پاریس»دا سەرنج لە دەنگەکانی «غ» بگرین و بشزانین کە هەموویان لە دەنگی «ر»ەوە هاتوون وە یاخود لە وەلاتی کۆیە و دزەیی و خۆشناوەتی کە دێن و «ڵ» دەگۆڕێن بە «ر» وەیا هەندێ عەشیرەت دوو دەنگی «ح، ع» بەیەکتر دەگۆڕنەوە، ئیتر کە ئەم ڕاستییانەمان ڕەچاو کرد باشتر بۆمان ڕوون دەبێتەوە دەنگی واوە دیفتۆنگەکەی کە لە زاری کرمانجی سەروودا بە سەربەخۆی لە تەک دەنگی واوی درێژدا دەردەبرێت دەنگێکی ڕەسەنە و لە دەنگێکی ترەوە نەگۆڕاوە. دیارە کە پیتی سەربەخۆ بۆ ئەم دیفتۆنگە دابندرێت دەبێ نیشانەی تایبەتی بخرێتە سەر پیتی «و» تاکوو لە «وو، ۆ»ی جودا بکاتەوە، بەمەشدا ژمارەی پیتی خاڵدار زیاد دەکات.

3. لە شێوەئاخاوتنی سلێمانی و هەندێ جێگەی تری کوردستانی ژێرووردا دیفتۆنگێکی ناوچەیی هەیە لە وشەکانی وەک «نوێژ، خوێ، دوێنێ، سوێر، کوێر و نوێ...»، بریتییە لە تێکەڵبوونی دەنگی «و» لەگەڵ دەنگی «ێ». هەندێ ڕێنووسی ئەم و ئەو لە جیاتی دوو پیتی «و، ێ» پیتێکی «و»ی نیشانەدار دادەنێن، کە ئەمەش هەر لە ژمارەی پیتی خاڵدار و نیشانەدار زیاد دەکات ئەگەر بێت و دیفتۆنگە ناوچەییەکە بەسەر هەموو زمانی کوردیدا بسەپێ. نەختێکیتر دەگەڕێمەوە سەر باسی ئەم دیفتۆنگە بۆ ڕوونکردنەوەی لە هەموو بارێکیەوە.

4. دەنگی «د» لە شێوەئاخاوتنی سلێمانیدا، وا دەبێ، کلۆر دەکرێت وەک وشەی «مەحموود و ئەحمەد...»دا دەبیستریت. هەندێ نووسەرانی سلێمانی بۆ ئەم دەنگە ناوچەییەش نوختە وەیا نیشانە دادەنێن، لە کۆمەڵەی ئەو

تەرزە پیتانە زیاد دەکات. لێرەدا حیسابی ئەو «د»ە ناکەم کە بەدوا دەنگی «ن»دا دێت و لە سلێمانی دەکرێ بە «گ» وەک کە دەڵێن «دەربەنگ، ئەڤەنگی و مەنگ» لە بری «دەربەند، ئەڤەندی و مەند» چونکە ئەگەر وەک «گ»یش بنووسرێت لە پیتی نیشانەدار زیاد ناکات، بە بۆنەی ئەوەوە کە پیتی «گ» بۆ خۆی بەر حیسابی پیتی نیشانەدار کەوتووە. بەڵام دەبێ ئەوەندە بگوترێت لە کەس ناسەلمیندرێ هەوڵ بدا ئاخاوتنی ناوچەیی خۆی بەسەر زمانی کوردیدا دابڕێت بە تایبەتی کە لەم دابڕینەدا «دەنگ» بشێوێت و بگۆڕێت بە نموونە دەڵێم دانیشتوانی «پاریس» کە لە ئاخاوتندا دەنگی «ڕ» دەکەن بە «غ»، لە نووسیندا هەر بە «ڕ» دیهێڵنەوە، واتە نووسینەکە ناشێوێنن. دانیشتوانی سلێمانی وەیا شوێنێکی تری کوردەواریش ئازادن لەوەدا کە بە پێی ڕاهاتنی زمانیان «نووسراو» بخوێننەوە بە مەرجیک شێوەی نووسینەکە بەڕاستی بپارێزن.

دەگەڕێمەوە بۆ دیفتۆنگی «نوێژ، نوێ...»و ئاوەڵەکانیان.

بەڕاستی ئەم دەنگەی وا لە نێوان دوو دەنگی «و، ێ» لەو وشانەدا پەیدا دەبێت تایبەتییەکی هەندێ ناوچەی کوردستانی گەورەیە نەک هی زمانی کوردی چونکە زۆر ئاشکرایە کە لە بنەڕەتدا وشەکان دوو دەنگی تەواو «و، ێ» یان تێدایە و لە زۆرینەی ناوچەکانی کوردستانیشدا هەر وەهای دەخوێننەوە، واتە بە دەرخستنی هەر دوو دەنگ نەک بە شێوەی تێکەڵ «دیفتۆنگ». ئەم ڕاستییە بە گەلێک بەڵگە ئیسپات دەکرێت[6]

یەکەم: لە کۆنەوە سەرلەبەری کورد ئەم وشانەیان بە دیارخستنی هەر دوو دەنگ نووسیوە پیتی «و»ەکەشیان پێش خستووە هەر وەک چۆن لە لایەن کوردەوە دەر دەبڕیت. پێشینان وشەی «نوێژ»یان بێ دوودڵیکردن بەم شێوەیە نووسیوە بە تەواوی وەک کە وشەی «درێژ» یان بەم شکڵە نووسیوە، ئەویش بێدوودڵی، دیارە ئەگەر هیچ گومان لە ڕاستی و چۆنیەتی وشەکان هەبوایە هەموو کورد وەها بە ڕاشکاوی لەسەر یەک شکڵ نووسین ڕێک نەدەکەوتن.

دووەم: شیعری شاعیری بابان لە سەرەتای پەیدابوونییەوە ئەم وشانەی بە دوو دەنگی ئاشکرا و سەربەخۆ تێدا بەکار هاتووە، کە ئەگەر بکرێ بە دیفتۆنگ کێشی تێک دەچێت. ئەمانە نموونەی شیعری «نالی»ن لە بەکارهێنانی ئەم وشانەی دوو دەنگەکەیان تیدایە:

هەر جێگە وو جۆگایە کە وا سوور و سوێر بێ
جێی جۆشەشی گریانی منە خوێ نەڕژاوە

وشەی «سوێر» لە نیوە دێڕی یەکەمدا ئەگەر بە دیفتۆنگ بخوێنرێتەوە شیعرەکە لەنگ دەبێ.

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاگر دەکاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

وشەی «توێ» هەروەک داخوازی کێش ناچارمان دەکا هەردوو دەنگی تێدا دیارخەین، دیسانەوە چونکە قافیەی وشەکانی «هوردوێ، نادوێ...»یە لە هەڵبەستەکەدا ناشێ بکرێ بە دیفتۆنگ.

لێرەدا دەبێ بڵێم دیفتۆنگەکە تەنها لەو وشانەدا دەردەکەوێ کە لە بەشی «ناو»ن، نە لە فیعل و نە لە تێکەڵبوونی دوو وشە دەر ناکەوێ.

---

6 لە کۆڕی شەقڵاوە لە ساڵی 1973 نەختێک لەسەر ئەم دیفتۆنگە دوام.

وشەی «هوردویَ» کورتکراوەی دوو وشەی «هۆردویک»ـە، وشەی «نادویَ»ـش فیعلە.

سێیەم: ئەگەر وشەکان دوو دەنگی «و، یَ»یان تێدا نەبایە دەبوو هەندێ جار لە نووسیندا دەنگەکەی «یَ» پێش «و»ەکە بکەوێتەوە و بنووسرێ «خیۆن، سیۆر». ئەمە دەڵێم لە وەرامی ئەو کەسەی کە لێم بیستوون دەڵێن هۆی نووسینی ئەم دیفتۆنگە لە زووییکەوە بە دوو دەنگ، هەروەها بەکارهێنانی لە شیعردا بەو شێوەیەی نموونەکانی شیعری «نالی» دەریخست دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کە دەنگەکە هەر دوو دەنگی «و، ی» تێدایە ئیتر لەوەوە ڕێ پەیدا دەبێ لە یەکتر جودا بکرێنەوە، هەم لە نووسیندا و هەم لە قافیەی شیعردا. هەڵبەت ئەم قسەیە لە خۆوە هەڵ دەوەشێتەوە بەو تێبینییەی لە سەرەتای بەندی «سێیەمدا»ـدا کردم.

چوارەم : دیارە هەر وەک لە شوێنێکی وەک کۆیە لامی قەڵەو دەکەن بە «ر» لە سلێمانی و شوێنانی تری وەک ئەویش ئەم دوو دەنگەی «و، یَ» لەو وشانەدا دەکەن بە دیفتۆنگ. نە ڕەوایە کۆیی داوا بکەن پیتی تایبەتی بۆ ئەو «ر»ەی لەهجەی ئەوان دابندرێ، نە ڕەوایشە خەلقی سلێمانی دیفتۆنگەکە بەسەر زمانی کوردیدا بسەپێنن چونکە لە هەر دوو حاڵدا زمانەکەمان هەندێک لە سروشتی خۆی دەدۆڕێنێ و گۆڕینەکەش بە جێگرێکی ناڕەسەن پڕ دەکاتەوە. نووسەر هەن لە جیاتی «یازدە، دوازدە» دەنووسن «یانگزە، دوانگزە» بەمەشدا شێوەئاخاوتنی گەڕکی خۆیان دەکەن بە بنەمای زمانی کوردی و هەڵەیێکی پاتەوپات دەخەنە جێی ڕاستییەکی پاتەوپات. لەم حاڵەتەدا پێویستە دەقی وشەکان لە زمانی کوردیدا چۆنە بەو جۆرە بنووسرێ، لەوە بەولاوە هەرکەسە بە پێی شێوەئاخاوتنی ناوچەی خۆی دەری ببڕێ، با بنووسرێ «پڵینگ» کۆیی و خۆشناوەتیش بیخوێننەوە «پرینگ»، هەروەهاش «خوێن، دوێنێ، ئەفەندی، دەربەند، یازدە و دوازدە ...هتد»، ڕاستییەکەیان بنووسرێت و خوێندنەوەشیان بەو شێوەیە بێ کە خەڵقەکە لە دەوروبەری خۆی ئاشنای بووە، هەرچەند چاکتر ئەوەیە خوێندنەوەش وەک نووسینەکە بێت.

ئەگەر خوێنەرێک ئەم تەکلیفەی بەلاوە قورس بوو با بە بیر خۆیدا بهێنێتەوە کە ئەو خۆی هەر جارە بە ناوی بەرژەوەندی زمانی کوردی و پێکهێنانی شێوەئاخاوتن و نووسینیکی یەکگرتوو داوا دەکا لە هەموو دانیشتوانی «بادینان» واز لە سەرلەبەری لەهجەی خۆیان بهێنن وشێوە زمانە ئەدەبیەکەی پەرەسەندوو بەکار بهێنن، هەمان داواش لە خەڵقی کوردستانی ئێران و بەری سۆران دەکات کە من هیچ ڕەخنەیێکم لە داواکردنەکە نییە، بەڵام ئەوەندە ڕێگەیە بە خۆم دەدەم داوا بکەم نووسینی وەک «یانگزە» و «داڵی نوختەدار» یاساغ بکرێت. چەند ڕەفتارێکی شیرین و جوانە لەو نووسەرانەی سلێمانی کە دێن بۆ مەبەستی پەرەپێستاندنی ئاخاوتنی ڕەسەن نیشانەی کاری «مضارع» لە «ئە»وە دەکەن بە «دە».[7]

7 هەرچەند ئەم نووسینە لە بارەی «ڕێنووس»ەوە دەدوێت، بەڵام موناسەبەی جێگە لێم داخوازی دەکات تێبینییەکی گرنگ لە بارەی یەکگرتن و یەککردنی ئاخاوتن و نووسینی ئەدەبی کوردییەوە دەرببڕم. نووسەر هەیە لە پەنا پەرۆش نیشاندان بۆ پێکهێنانی زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردییەوە هێرش دەباتە سەر ئەو نووسینەی کە ناوناوە ڕستە و زاراوەی جۆرجۆری شێوەئاخاوتنی ناوچەکانی کوردستانی گەورە بەکار دێنن بە نامەی ئەوەوە کە زمانە ئەدەبییەکەمان دەشێوێت و ڕچەی مێژوویی دەقگرتن و ڕیزبەستنی تێک دەچێت. هەرچەندە نیاز لە هێرشهێنانەکە تاوانبارکردنی خاوەنی نووسینەکان بێت وەیا عەیبدارکردنی نووسینەکان خۆیان بێت پتر لەوەی خزمەتی زمانی یەکگرتووی کوردی بە چاوی خۆیەوە گرتبێت، دیسانەوە هێندە ڕاستییە هەیە لە ڕواڵەتی هێرشەکاندا بایی ئەوە بکات لە تەپوتۆزی نیازی شەخسی و پەلەپەلی هێرشبردن دەهاوێژرێت و ناتەواوی تێدا هەیە بخرێتە بەرچاوی سرنجدەرانەوە...
ئەو بارە مێژووییەی زمانی کوردی خۆی تێدا دیوەتەوە گەلێک جودایە لەوەی فارسی وەیا عەرەبی وەیا زمانەکانی ڕۆژئاوا پێیدا تێپەڕیون. هەرچەندە ڕاست نییە بگوترێ ئەو زمانانە هەموویان یەک ڕێبازی گەشەکردن و فراژووتنیان لە پێشدا بووە، بەڵام زۆر ڕاستە بڵێن لە ڕووی پێکهێنانی زمانی ئەدەبی یەکگرتووەوە ڕێبازی هەموویان خزم بە یەکترن لەچاو

زمانی کوردی کەوا بە درێژایی مێژوو تا ئێستاکەش ڕێبازێکی لە پێشدا نەبووە، نە چاک نە خراپ، هەموو زمانەکە بە گردی پێیدا تێپەڕی بووبێت. زمانیکی وەک فارسی بگرین بە میقیاس، دەبینین لە دەمێکی کۆنەوە، پتر لە هەزار ساڵ ئەم زمانە وێنەی نووسراوی پارێزراوە و لە هەموو جیهانی فارسییەوە، جێبەجێ و پێبەپێ شێوەئاخاوتنی ناوچەیی وەک جۆگەلە ئاوخۆرانی ژین و بەردەوامبوون و گەشەکردن بەو زمانە دەدەن و لێی نێزیک دەبنەوە، زمانی ئەدەبیی فارسیی ئەم سەردەمە کەرەستە هەرە چاکەکە و هەرە بەهێزەکەی هەموو شێوەئاخاوتنی ناوچەی فارسانی تێدایە بە مێژوو، ئەدەب، هونەر، فۆلکلۆر و زانستەوە. هەر زمانێکی تریش بگری لەوانەی شێوەی ئەدەبییان یەکگرتوو و گشتییە ئەوانیش وەک فارسی بۆی ڕێککەوتووە لە شەقامێکی بەرفرەوانی نەتەوایەتییەوە تێ هەڵکشێت و خۆراک لە تێکڕای زمانەکە وەرگرێت. ئەلفوبێی ڕێنووسیش کە ئامرازی بڵاوبونەوەی زمانە بە دنیادا، یەک وێنەی هەبووە لە هەر یەکێکی لەو زمانانەدا. بەم جۆرە هەر گۆڕان و بەرەو پێشچوونێک بووبێت لە زمانێکدا، بە هەموو میللەتەکە و بە هەموو جیهان ڕاگەیێشتووە، دەتوانین بڵێین مەودا نەبووە پیت و بەرەکەتی هیچ یەکیک لە شێوەئاخاوتنەکانی ناوچەی ئەو زمانانە لە هەموو زمانەکە دابڕابێت. ئەم باسە گەلێکی بە بەرەوە هەیە، من لێی کورت دەکەمەوە.

زمانی کوردی، بەداخەوە، نە لە کۆنەوە نووسینی هەبوە (هەشی بوبێت فاوتاوە) و نە لە بارێکدا بووە ئەگەر بە خەیاڵیش لە کۆنەوە نووسینی بۆ پەیدا بکەین بە هەموو کوردەواریدا بڵاوبووبێتەوە و نە ئیمکان هەبووە نووسەرانی کورد بیر لە یەک شێوە ڕێنووس و ئەلفوبێ بکەنەوە. ئەو ڕێبازەی یەکگرتنی شێوەی ئەدەبی کە لەبەر هەنگاوی میللەتێکی وەک فارس وەیا تورک وەیا فڕەنسەدا هەبووە لە وەهم و وڕێنەشدا بە خەون و خەیاڵی واقعی مێژووی کورددا تێ نەپەڕیوە. ئەو هۆیە لە یەکتر دوورخەرەوانەی کە دوو کەرتی ئیتاڵی و ئیسپانی بەرەو دوو ڕێبازی مەیلەو سەربەخۆوە برد، تا وای لێهات مرۆڤی ئیتاڵی بە زەحمەت لە ئیسپانی بگات، وایان لە زمانی کوردی کرد کەرتی لە یەکتردوورتری لێ بکەوێتەوە، لە هەمان کاتیشدا ئیمکان نەبێ لە ڕێی نووسراوی کوردییەوە هیچ کەرتێکی چاوی بە شێوەی کەرتەکەی تری بکەویت وەک کە ئیمکان هەبوو هەمیشە ئیتاڵی و ئیسپانی یەکتر بخوێننەوە. مرۆڤێکی سنەیی ئەگەر هەوەسی بیستنی ئاخاوتنی دیاربەکری بزووتبایە دەبوو سەفەر بکا بۆ ئەوی وەیا لە وێوە میوان بۆ لای خۆی بخوازێتەوە. لە هیچ ڕوویێکەوە بە هیچ هۆیەک ئیمکان نەبووە لێرە بە پێشەوە زمانی کوردی یەک بگرێت وەیا هەموو لەهجەیێکی لەلای هەموو کوردەوە مەفهوم بێت وەیا هیچ لەهجەیێکی خۆی بە وی تر دەوڵەمەند بکات. لە باری ئێستاکەشدا، بەداخەوە، نە ئیمکانی یەکگرتن پەیدا بووە نە هیچ زەرفێک خوڵقاوە لەهجەی سەردەشت و قامیشلێ تێکەڵ بە یەکتر ببن. ئەو شێوەنووسینەی ئیستاش لە کوردستانی عێراقدا خەریکە خۆی بەسەر نووسەراندا بسەپێنێت و هەموو لایەک پشتگیری لێ دەکەین و هەوڵی بەرەو پێشبردنی دەدەین تاکە نەمامێکە لە کۆتەڵی زۆرلکاوی زمانی کوردییەوە هەڵچووە هەموو تەمەنی مێژووی دیاری لە سەدەی نۆزدەم تێپەڕ ناکات، ئەویش لە هەڵبەستەکانی نالی و کوردی و شاعیرەکانی تری بابانەوە لە شێوەی ئاخاوتن، نەک نووسینی ئەدەبی، چەسپانێکی بۆ لەهجەکەی بابان پاراستووە، چونکە شاعیرەکانی بابان چ نموونەیێکی نووسینی ئەدەبی کوردییان لەبەر دەستتدا نەبووە دەستووری تەعبیری لێ وەرگێڕنە سەر هەڵبەست، خزمایەتی شعرەکانیان لەگەڵ زمانی کوردی ڕەسەن هەر بە شێوەی ئاخاوتنی سەر زمانەوە بووە، ئەگەر نا نموونەی ئەدەبییان هەر نووسین و هەڵبەستی عەرەبی و فارسی بووە.

وەک دەزانین «نالی» تا ڕادەیێک پتر لە شاعیرەکانی بابانی هاوچەرخی خۆی تەعبیری شێوەئاخاوتنی دەرەوەی سلێمانی بەکار هێناوە ئەویش لە پەراوێزێکی تەسکدا وەک کە دێت لە ڕستەی «ڕدێنی ماشوبرنج» وشەی «ڕدێن» بەکار دەهێنێت، وەیا کە دەڵێ:

فەرمووتە بانگم کە شەوێ دێمە کنارت

لە جیاتی «بە شەو» تەعبیری «شەوێ» دەهێنێتەوە، وەیا لەم نیوە بەیتەدا :

وای فەرموو کە ماچت نەدەمێ ڕووڕەشی توو بم

نەی گوت «ماچت پێ نەدەم» هەروەهاش لە جیاتی وشەی «تۆ»ی سلێمانی وشەی «توو»ی هێنا کە هەم بە واتای «تۆ» دێت لە هەندێ شێوەی ئاخاوتنی کوردستانی ژێرودا هەم بە واتای «موو» دێت کە کورتکراوەی «تووک» بێت بە پێی داخوازی واتای بەیتەکە.

خولاسە لەم نموونانەدا شارەزایی «نالی» بە شێوە جۆرجۆرەکانی ئاخاوتنی کوردی دەرەوەی سلێمانی دەر دەکەوێت هەروەک لە بەکارهێنانی نیشانەی کاری «مضارع»ـی دەرەوەی بابان کە «دە»یە لە جیاتی «ئە» دیسانەوە ئەسەری گەشت و گەڕانی «نالی» بە کوردستاندا پەیدا دەبێت.

بەڵام ئەم کارکردنەی شێوەئاخاوتنی جۆرجۆری کوردی لە هەڵبەستی «نالی» هەرچەند دیاردەیێکی جوان و بەنرخیشە گەلێک لە پێویستی فراژووتنی لەهجەی ناوچەیی بە خۆراکی ناو لەهجەکانی تری زمانەکە کەمترە، سەرەڕای کەمبوون، هەر لە شعری نالیش قەتیس ماوە و زەنەی نەکردووە بۆ شیعری شاعیرانی تر، لەوە هەر بگەڕێ کە نەچۆتە ناو شیرازەی ئاخاوتنی ناوچەکەوە:

سەیرێکی نووسینی زۆربەی نووسەرانی ئەمڕۆکەی سلێمانی بکە دەبینی نووسینەکانیان لە سەدی سەد هی شاری سلێمانییە تەنانەت بە زۆری لە جیاتی «دێت» کە کورتکراوەی «دەهێت»ە ئەوان دەنووسن «یەت» وە یاخود لە جیاتی «کاغەزی دیکە» دەنووسن «کاغەزی کە»...

شاخی «قەرەداغ» بۆتە «قەراغ» هەروەهاش گەلێک وشە و تەعبیری تر کە زادەی هەناوی شاری سلێمانین و بەس.

بەڵێ، دەزانین شێوەنووسینی نوێی کوردستانی عێراق لە شێوەئاخاوتنی سلێمانییەوە سەری هەڵداوە. دەشزانین شێوەی سلێمانی، لەبەر زۆر هۆی تایبەتی وەک ئەوەی ماوەیێکی درێژ مەرکەزی حوکمڕانی بووە، دواتریش لە دەوری پاش بابانەکان پتر لە جێگایانی تری کوردستانی عێراق قوتابخانەی حکوومی تێدا هەبووە هەر وەک ناوچەکە بە تێکڕایی و بەر لە دروستکردنی سلێمانیشەوە مەلا و مەدرەسەی زۆر چاکی هەبووە، لە تصوفیشدا پێشەوای شوێنانی تر بووە، لە ڕووی ئابووریشەوە لە چاو شوێنانی تر پێشکەوتوو بووە هەر نەبێ لەبەرئەوەی یەکێک لە ڕێگەکانی ترانزیتی نێوان عوسمانلی و ئێران بە سلێمانیدا تێپەڕیوە... ئەمانە دەزانین ئاکامەکانیشیان لەبەر چاوانن، بەڵام لە ڕووی پێکهێنانی زمانی ئەدەبییەوە ڕاستی گەورەتر لەمانە زۆرن کە کاری سەلبییان کردووە. لە هەموو ڕاستییانیش گەورەتر ئەوەیە لەهجەی سلێمانی بە شێوەیەکی ئاسایی لەو پەراوێزە مێژووییە کۆمەڵایەتییەی کە تێیدا نمای کردووە لەسەر بنجی خۆی هەڵی داوە بێ ئەوەی دەرفەتی هەبووبێ تێکەڵ بە لەهجەکانی تری کوردی بێتەوە و لەو تێکەڵبوونەدا هێز و پێزێکی لاوەکی وەرگرێت. کە بێین شێوەئاخاوتنی سلێمانی بە زمانی ئینگلیزی بگرین دەبینین هێندەی ئینگلیزی لە زمانی لاتینی و یۆنانی سوودی وەرگرتووە، لەهجەی سلێمانی دەیێکی ئەوەش بۆی نەلواوە سوود لە لەهجەکانی دوور و نێزیکی وەربگرێت، مەبەستیش لە «وەرگرتن» خواستنەوەی وشە نییە بەڵکوو شێوازی دارشتن و کەرەستەی تەعبیر و دەستووری ڕێزمان و شتی ئەوتۆییە. بە نموونە دەڵێم بەشی هەرە زۆری پێشگرەکانی «ئینگلیزی» لە لاتینی و یۆنانی وەرگیراون هەروەهاش ڕێژەی فیعلە تێپەڕکانی، لە حاڵێکدا تا ئێستاش لە سلێمانی وشەی «وێرا» وە یاخود ڕێژەی ئەو فیعلانەی «انتقال»یان تێدایە وەک «دەی گرمێ، دەت نۆڕمێ، دەم گاتێ...» نائاشنا، بەڵکوو بێگانەیە. [لەو فیعلانەی پێیان دەڵێم «انتقالی» لە گوتاری «بەکارهێنانی [ی] لە ڕێزمانی کوردیدا» لە بەرگی یەکەمی گۆڤاری کۆڕدا باسیان کراوە].

ئەم ڕاستییە هێندە بەرچاو و بەرهەستە بەجۆرێکیش لەگەڵ شێوەئاخاوتنی سلێمانی قاڵبەستوو بووە خەریکە خۆی بکاتە لەمپەر لە پێش متوربەکردنی شێوەی زمانی ئەدەبی کوردی لە قەڵەمە پەسەندەکانی ئەو شێوە ئاخاوتنانەش کەوا تا ڕادەیێک بۆیان ڕێککەوتووە بەرەوپێش بچن، لە حاڵێکدا پێویستە زمانی ئەدەبی کوردی خۆ دەوڵەمەند بکات بە هەموو خۆراک و ئەو کەرەستە کوردییانەی کە نەگەیشتۆتە بەر چەژی. گوێم لێ بووە، لە نامەی تایبەتیشدا خوێندوومەتەوە، ئەدیب و خوێنەرانی سلێمانی بە صەراحەت گوتوویەتی و نووسیویەتی هەر نووسینێکی لە شێوەنووسینی سلێمانی لا بدات دەبێ بەلاوە بنرێت. ڕەنگە ئەم تەرزە بیروڕایە لە قەناعەتەوە بێت و ڕەنگیشە لە خۆخۆشویستنەوە بێت، هەر ئەم بیروڕایەیشە لە پەنا پشتگیریکردن لە زمانی ئەدەبی کوردییەوە شێوازی کتیبێکی وەک «تحفەء مظفریە» تاوانبار دەکات. بەلای منەوە ئەم گیانەی ناوچەدۆستی دیاردەیێکی چاوەڕوانکراوە نەک لە جێگەیێکی وەک کوردستانی دواکەوتوودا، بگرە لە پێشکەوتووترین جێگە و نێوان ڕۆشنبیرترین گەلیشدا شتێکی هەست پێ کراوە. جگە لە چاوەڕوانکراوی، بەشێکیشی

سەر دەکێشێتەوە بۆ هەستە پیرۆزەکەی بەخۆنازین و بەخۆدا ڕاپەرموون، منیش ڕێ بە خۆم نادەم بەم جۆرە پەنجەی بۆ ڕابکێشم ئەگەر هەستێکی پیرۆزتری کورددۆستی پاڵی پێوە نەنابامایە. ئەگەر نووسەر و ئەدیبی کورد ماوەی بیرکردنەوەیەکی پشوودار بە خۆیان بدەن بۆ دەستنیشانکردنی پەسەندترین ڕێبازی بەرەوپێشبردنی زمانی ئەدەبی کوردی، لەو ماوایەشدا هەرچی هەستی کوردەغیرەتی و هەڵوەستی شەخسی و گیانی ناوچەدۆستی و تەکانبۆهاتن و بەرتەکدانەوە هەیە پێشێل بکەن و هۆش و گۆش و دڵ و دەروونیان بۆ سوودی زمانەکەمان بکەنەوە، دەزانن و دەبینن و هەست دەکەن، چاکە و سەرەژوورچوون و بەرەوپێشچوونی زمانی کوردی لەوە دایە ڕێگە بدرێ بە هەموو شێوەئاخاوتنەکانی کوردی کەوا باشترین خۆراکیان پێشکەش بە زمانە ئەدەبییەکەمان بکەن بێ ئەوەی شیرازەی بشێوێنن وەیا قەڵافەتەکەی کەرت کەرت بکەن وەیا شەقامەکەی ڕێ ڕێ بکەن. پێویستە ئەو دەرفەتەی سوودمەندبوون بە هەموو بژێوی شێوەئاخاوتنەکانی زمانی کوردی کەوا لێرە بە پێشەوە نەهاتە بەر هەنگاوی زمانە ئەدەبییەکانەوە، ئێستە و لێرە بە دواوە، ژیرانە و دڵسۆزانە، پێی بدرێت بۆ ئەوەی هەم فەرهەنگی زیندووی شێوەی ئەدەبیمان فرەوان بێت هەم دەسەڵاتی تەعبیری ئەدەبیمان بەسەر هەموو مەبەستەکاندا ڕابشکێت.

ئێمە ئەگەر تین و تاو و هێز و پێزی هەموو زمانی کوردی لە ناو قاڵبی ئەدەبی نووسینمان نەتوێنینەوە، دەبین بەوەی خۆمان بدزینەوە لە تەعبیری ورد و قوڵ، ئیتر بە سەر نووسینی تەنگ و پفدراوەوە قەپووچکە ببەستین هەموو شانازیکردنیشمان لەوەوە دێت کە ڕێمان نەداوە بە زمانەکەمان ئەوەندە بەرزبێتەوە نزمایی نووسینەکانمان دیار خات یاخود هەر لە پێشەوە خۆمان لە نووسینی زەحمەت دزیوەتەوە بۆ ئەوەی هەناسەسواریمان پێوە دیار نەبێت. ئەو کەسەی لە نەشارەزایی خۆیەوە وەیا لە ڕێی نیازی تایبەتییەوە وا ڕادەنوێنێ پێشکەشکردنی خۆراک و بژێوی لەهجەکانی کوردی بە شێوەنووسینی ئەدەبیمان دەبێتە هۆی تێکدانی ئەو شێوەیە نەهاتووە قابیلیەتی خۆی و زمانە ئەدەبییەکەی لە مەیدانە سەختەکانی تەعبیری فەلسەفی و ژیربێژی و لکە بێتەژمارەکانی زانست و هونەر و نەفس و نازانم چی تاقی بکاتەوە ئەوجار کە هێلینگی لێ برا و کورت وەستا چەند بە ئاواتەوە دەبێ لە هەر کوێرەڕێگەیەکی یەکێک لە لەهجەکانی ئاخاوتنی کوردییەوە بێ تەعبیرێک، ڕستەیێک، وشەیێک و شێوە دارشتنێک بێت و ڕزگاری بکات و لەو قۆرتەی تێی کەوتووە دەری بێهێنێت.

چەند شتێکی باش دەبوو ئەگەر کوردیش وەک میللەتی فرەنسە بۆی ڕێککەوتبایە لە هەر شارە و هەرێمەدا ڕۆژنامەیەک دەرچوبایە و بەدرێژایی، بابڵێین، سەد ساڵ ئەو ڕۆژنامانە بەشدارییان کردبایە لە دەوڵەمەندترکردنی شێوەنووسینی ئەدەبی کوردی لە هەموو ئەو ڕێگەیانەوە کەوا تاکە یەک شێوەنووسین و ئاخاوتن ناتوانێ بیانکوتێتەوە و گوڵەگەنم و جۆی خەرمانەڕێی تەعبیری کوردییان لێ هەڵگرێتەوە. کاشکی وێڕای ئەو هەموو ڕۆژنامە، کە لە دایک نەبوون، سەدان چیرۆک و گوتار و بەند و بابەتی فۆلکلۆری و پەندی پێشینان لە هەموو لەهجەکانی کوردیدا بڵاوکرابانایەوە و بەدرێژایی مێژوو لە سامانی ئەدەبیمانیان زیاد کردبایە، ئەوجار با هەر گوترابایە شێوەنووسینی ئەدەبی کوردی دەشێوێ، یاخود شێواوە.

کۆڕی زانیاری کورد بە پێشکەشکردنی کتێبی وەک «تحفه مظفریه، قەڵای دمدم، ئەفسانەی چیای ئاگری» خۆڵەمێش دەتەکێنێ لەو پشکۆ ئاگرانەی تەعبیر و فەرهەنگی کوردی کە لە هەناو و ناخی بوڕکانی نەفسە ئاخێوەرەکەی کوردەواریدا، لە ئەزەلەوە، گرۆچکەی پێزانین و تێبرکردن و تێگەییشتن و دەربرین و تێگەیاندنیان لەبەر هۆش و گۆشی بابەلباپیرانمان هەڵکردووە و دریان بە تاریکایی کوێرەواری دەوروبەری داوە. شەوچرا تۆز لێ نشتوەکانی تەعبیری ڕەسەنی کوردی کە مشتوماڵ بدرێن و ئاورینگ بدەنەوە، سەرەڕای گەشاندنەوەی زمانی ئەدەبی ئەمرۆکەمان، مرۆڤی کوردیش پتر ئاشنای ڕابردووەکەی دەکات... ڕۆڵەی کوردی ئەم سەردەمە بە بابوباپیرانی دەناسێنێتەوە و، وەختە بڵێم، سەرلەنوێ دەیانکاتەوە بە کوڕ و باب. لە ئەرشێفەکانی لیژنەی ئەدەبی کۆڕی زانیاری کورددا دەیان شریتی تۆمارکراو دەفتەری نووسراو هەن لە بابەتەکانی هەمە چەشنەی فۆلکلۆری وەک بەیت و سەرگوزەشت و لاوک و گۆرانی کوردی، بەشێکی زۆری ئەو شریتانەش خراونە سەر کاخەز، تێکڕاشیان چاوەنۆڕی ئەو ڕۆژەن سرەی چاپکردن و بڵاوکردنەوەیان بگاتێ. بێگومان سەرلەبەری ئەو چالاکییانەی کۆڕ هەوڵدانە بۆ پترکردنی سامانی ئەدەبی کوردی و تێگێڕانی خوێنێکی نوێیە لە شادەمارەکانی زمانی ئەدەبی یەکگرتومان.

که بێین «و»ە دیفتۆنگەکەی زاری بادینی و دوو پیتەکەی «ذ، ث»ی هەورامی و داڵە کلۆرەکە و «ی»ەکەی دیفتۆنگی ناوچەی سلێمانیش بخەینەوە سەر ژمارەی ئەو 24 پیتە خاڵدارە و نیشانەداری لە سەرەتاکانی گوتاردا باس کران ژمارەکە دەگاتە 29.

ئەوەی ڕاستی بە دەنگی «ت»ش لە شێوەئاخاوتنی سلێمانیدا گەلێ جار، وەک دەنگی «د» کلۆر دەکرێت و دەگۆڕێت. جا ئەگەر بۆ ئەویش نیشانەیێکی جوداکەرەوە دابنرێت ژمارەکە دەبێتە 30. بەڵام تا ئێستە کەس نەهاتووە ئەم دەنگە تایبەتییە لە نووسیندا تێ بخوێنێتەوە و نیشانەی بۆ دابنێت، لەبەر ئەمە، هەرچەند دەنگەکەش لە چاو ئەوانی وەک خۆیدا غەدریشی لێ کرابێت دەتوانین لە حیساباتی دەر بهاوێین و بیکوژێنینەوە. لەم نووسینەدا کە باسی «ڕێنووس» دەکات، ڕێمان نییە زۆر و کەم بەلای ڕێنووسی کوردی بە پیتی لاتینییەوە بچین چونکە کۆڕ لە بارێکدا نەبووە خەریکی دانانی «ڕێنووس بە پیتی لاتینی» ببێت، ڕۆشنبیری و نووسینی کوردیش لە عێراقدا، تا ئێستە، بڵاوکراوەی بە پیتی لاتینی نییە، ڕەنگە ڕێشی نەبێت، چونکە نووسینی ڕەسمی بە کوردی هەر لە ڕێی ئەلفوبێ کلاسیکییەکەی عەرەبییەوە دەکرێت خوێندنیش لە هەموو فێرگەکان و کۆلێجەکان هەر بەو ڕێنووسە بەڕێوە دەبردرێت، هەروەهاش ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی... لەگەڵ ئەمەشدا پێویستە ڕێنووسێکی کوردی بە لاتینی قەرارداده بکرێت هەر نەبێ بۆ ئەوەی لە حاڵی ناچاریدا بەکار بهێندرێت وەک ئەوەی کە لە حاڵی پێویستدا نموونەی نووسینی ئینگلیزی وەیا فرەنسەیی وەیا ئەڵمانی وەیا ڕووسی لەناو نووسینی کوردیدا، وەک هەموو زمانێکی تر، دەر دەکەوێت...

بە هەمەحاڵ ئێرەکانە جێی یەکلاکردنی ئەم پرسیارە نییە. کۆڕی زانیاری کورد، لە سەرەتای کەوتنە کاریەوە، کە دەستی دایە دانانی ڕێنووس و ئەلفوبێی بە پێوانە و کێشانەی کوردی، ئەو ڕاستییانەی لێرە بە پێشەوە باسکراوی لەبەرچاودا بوون، لەوەش ئاگاداربوو بە درێژایی تەمەنی نووسینی کوردی نە یەک شێوە ئەلفوبێ و نە ڕێنووسێکی یەک جۆر پێڕەوی نەکراوە، هیچ کەسیش خۆی ناچار نەدیتووە بە شوێن یەکێکی تردا بڕوات. ئەوەی پێی دەگوترێت «پاشاگەردانی» شتێکی فەرمانڕەوا بووە لە ڕێنووسی کوردیدا، ئێستەش هەروەهایە، تا ئەوەی دێتە بەرچاویش وا پێ دەچێت بۆ ماوەیێکی دوورودرێژی کۆتایی نادیار هەروەها دەبێ، لەو هەموو شێوە جۆرجۆرانەی ڕێنووس کە نووسەرانی کورد بەکاریان دەهێنا، بەداخەوە، تاکێکی لەوانە نەبوو لە لایەن کۆمەڵەیێکی شارەزای نووسینەوە پەسەند کرابێت: لە باشترین حاڵدا «ڕێنووس» ئەوە بووە کە لە لایەن تاکە شارەزاوە پێشنیار کرابێت، ئەویش نەی توانیوە خۆی بکاتە دەستووری نووسینی گشتی. هەر قسەیێکی لەبارەی ڕێنووسێکی مێژووکردی کوردییەوە بگوترێت چ پێوەندی بە واقیعەوە نییە چونکە نە ئەو مێژووە هیچ ڕێنووسی یەکگرتووی بەوەلەد هێناوە، نە ئەو ڕێنووسە نیوەچڵانەی وەک گەڵاڵە لە کایەدا بوون بە چ ڕاڕەوێکی عیلمیدا سەرەوژێر بوونەتەوە بۆمان: پاشاگەردانی لە ڕێنووسدا نە مێژووکردە نە زانستکردە، خۆ ئەگەر بشسەلمێنین ئەو پاشاگەردانییە بە هەموو لایەنی سلبییەوە مێژووکرد بووە ئەوەندە هەر دەمینێتەوە کە زانستکرد نەبووە. مێژووکردبوونیشی ڕووداوێکی پەسەند نەبووە وەک هەزاران دیمەن و دیاردەی تری ناپەسەندی کۆمەڵایەتی کە بە میرات لە مێژوووەوە بۆمان ماوەتەوە و دەبێ چارەسەر بکرێ و لێی ڕزگار ببین لە بابەتی هەژاری و نەخۆشی و نەخوێندەواری و...هتد.

لێرەدا تاکە یەک نموونەی ناپەسەندیی ئەو ڕێنووسە «مێژووکرد»ە دەهێنمەوە بە بەڵگەی قسەکانم: نووسەرانی ڕێنووسی تەقلیدی لە زۆر جێگەدا پیتی«ی» بە پیتی پاش خۆیەوە نالکێنن هەر دەڵێی ئەیش پیتی «ر، و، د، ز،...هتد»ە واش دەبێ بە پیتی پێش خۆیەوە نالکێنن وەک ئەوەی کە دەنووسن «لێ ی دەدەن، پێ ی دەڵێم، برسی تر، شێ ی هێنایەوە»، بەڵام ئەگەر پیتە «ی»ـەکان بە پیتی تر بگۆڕدرێنەوە دەیان لکێنن وەک کە دەنووسن «لێت دەدەن، پێتان دەڵێم، جوانتر، شێم هێناوە». بەدرێژایی ساڵانی ئەم تەرزە نووسینە سەیرەش کەس نەی پرسی بۆچی مامڵەتی «ی» لە هی پیتی تر جودا بێ، چ کەسێکیش لە خۆوە نەهات تەبریرێکی ئەم ڕفتارە بکات و هۆیەکی شارەزایانەی بداتە پاڵ. دوو دێڕ لێرە بە پێشەوە من نووسیم «نەی پرسی» و پیتە «ی»ـەکەم بەدوا خۆیەوە نەلکاند: کە لێم بپرسی بۆ وات کرد، دەڵێم ئەم «ی»ـە ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە بۆیە بەدوا خۆیەوەی نالکێنم، جا ئەگەر ڕاناوەکە پیتێکی تریش بێ هەر نای لکێنم وەک: «نەت پرسی، نەتان پرسی، نەمان پرسی، نەیان پرسی، نەم پرسی». ئەمە دەستوورێکە لەوانەیە پشتگیری لێ بکرێت لەوانەیشە بەرهەڵستی بکرێت، ئیتر کە هاتم نووسیم «نەمپرسی، نەتپرسی...» لادانێکی عادەتیم لە بەکارهێنانی دەستوورەکە کردووە

وەک کە دەشێ لە هەموو حاڵوبارێکدا لادان بکرێت، هەر بە چەند جارێکیش خۆڕاستکردنەوەی و دەستڕاهێنانی لەوانەیە لادانەکە نەکرێت.[8]

بەڵام لە حاڵەتی نووسینی «برسیتر، جوانتر» کە وا ڕەنگە زۆربە و زۆرینەی نووسەرانی کورد وەهای بنووسن چ عوزرێک و هۆیەکی قەناعەتبەخش بەدەست کەسەوە نییە، چونکە پیتی کۆتایی «جوان، برسی» چ پیتی «نوون» بێت و چ پیتی «یێ» بێت بەشێکی وشەکانن و هەردووکیشیان بەدوا خۆیانەوە دەلکێن، ئیتر بۆ دەبێ نوونەکە بلکێت و یێکە نەلکێت؟ کە دێین لە نووسینی «پیاوێکی تر، میوەی تر...»دا پیتی یێکە بەدوا خۆیەوە نالکێنین بۆیەیە چونکە ئەو «تر»ە لێرەدا ئاوەڵناوە وەک «ئازا، خۆش و بەرز» لە حاڵێکدا «تر»ی وشەی «جوانتر» ئەمرازی تەفضیلە و دەبێ بەپێشەخۆیەوە بلکێت. ئەم شتانەی وەها سەرەتایی کە لێرەدا دەیان هێنمە بەرچاوی خوێنەرەوە نموونەیێکن لە بەیەکدیگرتنی ڕێنووسێک بیری لێ کرابێتەوە لەگەڵ یەکێکی تردا کە لە خۆوە و بێ لێکدانەوە بەسەر دەست و خامەی نووسەراندا زاڵ بوو بێت.

لەم تاکە نموونەی «تر»ی نیشانەی «تەفضیل» و «تر»ی ئاوەڵناودا دەر دەکەوێت، ڕێنووس پێوەندی بە ڕێزمانەوە هەیە، ڕێزمانیش وەک دەزانین لەوانە نییە بێ خوێندن و سەرنجگرتن و بەدواداگەڕان بچێتە مێشکانەوە بە جۆرێک ڕاستەوخۆ وێنەی نووسین لەگەڵ داخوازی دەستوورەکانی ڕێزمان بگونجێنێت. ڕێزمان بابەتێکە نەک هەر ژوورووی دەسەڵاتی پیاوی عادەتی، بەڵکوو ئەدیب و زاناش لە خۆوە بۆ دەستوورەکانی ناچن، لەوانەن هەڵەشی تێدا بکەن، خۆ ئەگەر لە ئاخاوتن و دارشتنی ڕستەشدا هەڵە نەکەن ناتوانن دەستوورەکانی بەسەر ڕێنووسدا تەطبیق بکەن. زانا و ئەدیب، پیاوی عادەتیش، کە دەڵێن «جوانتر، یەکێکی تر» لە گوتنەوەی قسەدا هەڵە ناکەن، بەڵام تا بە خوێندنی ڕێزمان نەزانن جوداوازیی نێوان ڕاناو و ئەمرازی «تفضیل» چییە ناتوانن لە ڕێنووسدا فەرقییان پێ بکەن.

ئەم تێبینییە یەکجار سادەیە بایی ئەوە دەکات تێ بگەین ڕێنووسێکی بێ مامۆستا و لێدانەوە و کێشانە و پێوانە و ڕەچاوکردنی دەستوورەکانی ڕێزمان، وەک گیای بەهاران، خۆرسک، پەرەی ستاندبێت مومکین نییە کەڵکی ئەوەی پێوە بێت بێ دەستکاری و ڕاستکردنەوە و تاوتوێکردن بکرێ بە دەستووری گشتی و یەکجاری لە نووسینی کوردی چونکە ئەم کارە وەک ئەوەیە مامۆستا لاسایی قوتابی بکاتەوە لەو شتانەدا کە قوتابی هۆشی پێ ناشکێت وەیا هەر نەبێ چاکی ناکات.

کۆڕی زانیاری کورد لەم ڕاستییانە ئاگادار بوو کە کەوتە سەر دانانی ئەلفوبێ و ڕێنووسێکی تازە بۆ زمانی کوردی، تەنانەت دوورودرێژی لەوە تێفکری ئایا دانانی ڕێنووس بخرێتە دوای لێبوونەوە لە دانی ڕێزمان یاخود پەلەی لێ بکرێ بۆ ئەوەی بتوانرێ دەست بدرێتە چاپکردن و بڵاوکردنەوە. بێگومان دانانی ڕێزمان کارێکی نەفەسدرێژە، بە ساڵێک و دوو ساڵان لەوانە نییە کۆتایی بێت، لەبەر ئەمە کۆڕ بڕیاری دا خێرایی بکات لە دانانی ئەلفوبێ و ڕێنووسی تازە بە پێوانە و کێشانە. لەمەشدا دوو ڕاستی یارمەتی بڕیارەکەیاندا:

یەکەم، ئەوەیە کە بەشێکی ئەندامانی کۆڕ شارەزاییان بە ڕێزمان هەیە و دەتوانن دەستوورەکانی ڕێنووس بخەنە بەر تیشکی دەستوورەکانی ڕێزمانەوە و گونجان و نەگونجانیان بەیەکەوە ڕەچاو بکەن. لە نێوان ئەو لێژنانەش کە لە سەرەتای دامەزراندنی کۆڕدا دامەزران بۆ گەڵاڵەکردنی ڕێنووسی لەبار، ئەندامی وەها هەبوو لە ڕێزمان شارەزا بێت و داخوازییەکانی لە ڕێنووسدا چاودێری بکات.

دووەم، ئەوەیە کە ئەو ڕێنووسە خۆرسکانەی لە باودان، ئەوانیش تاڕادەیەک و لە زۆر شوێندا بەپێی داخوازی ڕێزمان ڕچەیان بەستووە. دیارە کۆڕ لەم لایەنە پەسەندانەی ڕێنووسە باوەکانیش سوودمەند بووە.

---

8 ئەوەی ڕاستی بێ پێشنیاری کۆڕ ئەوەیە کە ڕاناو کەوتە نێوان فیعل و نیشانەکانی «نفی، مضارعە، نهی، أمر»ەوە، بەسەر یەکەوە بنووسرێن «نەیپرسی – دەیپرسی – بیپرسە – مەیپرسە»، بەڵام پێشنیارەکە تا ئێستە نەبۆتە بڕیاری یەکجاری بۆیە من ڕێ بەخۆم دەدەم شێوەگۆڕی بکەم (بڕوانە لاپەڕە 373 لە بەرگی یەکەمی گۆڤاری کۆڕ).

ئەم دوو ڕاستییە تەنها لە بارەی ڕێنووسەوە پێویست بوون بۆ یارمەتیدانی کۆڕ چونکە «ئەلفوبێ» چ پەکی نەکەوتووە لەسەر زانینی دەستووراتی ڕێزمان.

ئەوەی ڕاستی بێ نەک هەر ڕێزمان، بەڵکوو ساغکردنەوەی فۆنەتیکی کوردیش دەخلی هەیە بەسەر دانانی ڕێنووسێک کە بیەوێ بەتەواوی لەگەڵ واقعی زمانەکەدا بگونجێت. بەڵام دەخلی فۆنەتیک پتر بەسەر ئەلفوبێی لاتینییەوە هەیە چونکە لە نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی لاتینی پیتی سەربەخۆ هەیە بۆ ئەوەی کە لە عەرەبیدا پێی دەگوترێ «کسرة مختلسة» – (من لە نووسینەکانی خۆمدا پێی دەڵێم [قورسکردن])، بەشێکی زۆری وشەکانی کوردی ئەم قورسکردنەیان تێدایە کە غالِبی ڕێکخەرانی ئەلفوبێی کوردی بە لاتینی پیتیان بۆ داناوە بێ ئەوەی لەوە بکۆڵنەوە ئاخۆ ئەو دەنگە بەشێکی پێکهێنەری وشەکەیە یاخود زەرورەتێکی فۆنەتیکییە کە دەربڕینی دەنگ لە حاڵەتی تایبەتیدا داخوازی دەکات.[9]

بۆ نموونە تۆ کە دەڵێی «گەنم» بە ناچاری قورسایی «کسرة مختلسة» دەخەیتە سەر دەنگی «ن» بۆ ئەوەی بتوانین تلفظی پێ بکەیت و بەدوا ئەودا دەنگی «م»ـەکەش دەربڕێت کە هەردووکیان لە وشەکەدا بزوێنی ئاشکرایان نییە، بەڵام کە هاتی میمەکەت بزواند و گوتت «گەنمەکە» قورسایی سەر نوونەکە نامێنیت و بە تەواوی دەوەستێت. زەرورەتەکەش لەوەوە دێت کە دەنگی نوون بە وەستاوی تەواوەوە لەپێش دەنگی میمی وەستاوەوە نایەت. هەروەها لە عەرەبیدا کە گوتت «عِلْم» لامەکە قورس دەکەیت، بەڵام کە میمەکەت بزاوت و گوتت «عِلْمُکَ» لامەکە ڕەها دەبێت و قورساییەکەی نامێنی.

ئەم تێبینییانە خرانە لاوە بۆ مەبەستی خێراییکردن لە دانانی ئەلفوبێ و ڕێنووسی تازە، ئەویش بە نیازی دەست پێکردن بە لە چاپدان و بڵاوکردنەوەی گۆڤار و کتێبی پێویست.

وەک لەم قسانە دەردەکەوێ ڕەواندنەوەی گرفتی شکڵی نووسین دوو لکی لێ دەبێتەوە:

1. لکی ئەلفوبێ.
2. لکی تێکخستنی پیتەکانی ئەلفوبێ بۆ نووسینی ئاخاوتن کە بەڕاستی خۆی «ڕێنووس»ـی ڕاستەقینەیە.

لێرە بەدواوە سەرێک خوار دەکەمەوە بۆ چاوگێڕانەوە بەو هەوڵ و کۆششەی کۆڕ بە خەرجی برد لە هەردوو مەیداندا، واتە ئەلفوبێ و ڕێنووس.

یەکەم: لکی ئەلفوبێ

لە ژمارە یەکی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد کە لە ساڵی 1973 بڵاوکرایەوە، هەر لە لاپەڕە 264 ەوە تا لاپەڕە 379 تەرخان کراوە بۆ باسی «ڕێنووسی کوردی» و کورتەیێکی چالاکیی کۆڕ لەو مەیدانەدا خستۆتە ڕوو. ئەم چالاکییە هەردوو لایەنی ئەلفوبێ و ڕێنووس دەگرێتەوە. لە سەرەتاوە باس کراوە کەوا کۆڕ لە چوارەم کۆبوونەوەیدا لیژنەیێکی کاتی لە شارەزایان داناوە بۆ گەڵاڵەکردنی ڕاپۆرتێک لە بارەی چارەسەرکردنی گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی.

پاش ماوەیەکی دیکە ئەنجومەنی کۆڕ بۆ هەمان مەبەستی پێکهێنانی ڕێنووسێکی پوخت بڕیاری داوە بە دانانی لیژنەیێکی دائیمی، دواتر ئەنجومەن لە کۆبوونەوەی سیوپێنجەمییەوە دوازدە کۆبوونەوەی بەسەر بردووە بۆ لێکۆڵینەوە لە ڕاپۆرتی ئەم لیژنەیە تاکوو لە ئەنجامی موناقەشە و هەڵسەنگاندی بیروڕای جۆراوجۆری ناوەوە و دەرەوەی ئەنجومەنی کۆڕ، بە نیسبەت «ئەلفوبێ»ـوە گەییشتە دانانی ئەو پیتانەی لە لاپەڕە 386ی گۆڤارەکەدا بڵاو کراوەتەوە. لەمەوە دەر دەکەوێت ئەندامانی

9 لە گوتاری «فۆنەتیک چیمان بۆ بکات» کە لە بەرگی یەکەمی بەشی سێیەمی گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکرایەوە ئەم دیاردە فۆنەتیکییەم ڕوون کردۆتەوە.

کۆڕ ئەرکێکی گرانیان کێشاوە بەر لەوەی بڕیار لەسەر ئەلفوبێیەکی قەرارداده بدەن، واتە بە پێچەوانەی ڕاوندنی هەندێ ڕەخنەگری بێباک کە وا نیشان دەدەن ئەنجومەنی کۆڕ لە گۆشەی نەشارەزایی و بێخەبەری و کەمتەرخەمییەوە تیروپشکێی لەو ئەلفوبێیە و سەرلەبەری ڕێنووسی کوردی هاویشتووە.

بەڕاستی و بێ هیچ موجامەلەکردن لەگەڵ کۆڕ، ئەم ئەلفوبێیە یەکەم بەرهەمێکی بەکێشانە و پێوانەیە کە لە لایەن کۆمەڵێکەوە کرا بێت لە هەموو مێژووی هەوڵوتەقەلای دانانی ڕێنووسی کوردیدا. هەرچەندە مومکینە ڕەخنە لە هەندێ باری ئەو ئەلفوبێیە بگیرێت. وەک مومکینە لە هەموو شتێکی ئەم سەرزەمینە بگیرێ، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە وا هەر بڕیارێکی بۆ هەر کامێک لە شکلی پیتەکانی ئەو ئەلفوبێیە درا بێت لە ئەنجامی مناقەشە و لێکۆڵینەوە و بەراوردکردنەوە بووە. بە نموونە دەڵێم، کە ئەنجومەن بڕیاری دا نیشانەی ڕێی قەڵەو لە سەرەوەی پیتەکەوە بێت مەنتیقێکی بەهێزی بەکارهێناوە لەوەدا کە ڕەچاوی ئەوەی کردووە هەموو نیشانەکان لەسەرەوەی پیتەکانەوە بن، جا ئەگەر یەکێک بێت و ڕەخنە لەم بڕیارە بگرێت و پەسەند بکات نیشانەکە لەژێری پیتەکەوە بێت لەسەریەتی بەڵگەیێکی ئیقناعکردن بەدەستەوە بدات، بەڵگەکەش ئەوە نەبێت کە بڵێ دانانی نیشانە لەسەرەوەی «ر» دەیکات بە «ز، ژ» چونکە هەروەک لە جوداکردنەوەی پیتی«ژ» لە پیتی «ز» بەزیادکردنی نوختە چ گرفت دروست نەبوو، کەسیش ڕەخنەی نەگرت، هەروەها شکڵی «ڕ» تێکەڵ بە «ز، ژ» نابێت. پیتەکانی «پ، چ، ڤ» ئەوانیش گرفتیان دروست نەکرد کە بە زیادکردنی نوختە لە پیتەکانی «ب، ج، ف» پێکهاتن، تاکە یەک خوێنەر و نووسەری کوردیش بەدەنگ نەهات بڵێ وا چاکە وێنەی تازە بۆ ئەو پیتانە دابنرێت نەوەک هەڵە دروست بکەن لە خوێندنەوەدا. بێگومان داهێنانی «پ، چ، ژ، ڤ» لە لایەن تاکە کەسەوە بووە و نەک لە لایەن کۆمەڵێکی دەستەڵاتپێدراوی وەک ئەنجومەنی کۆڕ، ئەو تاکە کەسە نیوهێندەی کۆڕیش بەدانانی ئەو پیتانەوە ماندوو نەبووە هەرچەندە ژمارەی پیتەکانیش چوار هێندەی ژمارەی تاکە پیتی «ڕ»ەکەیە. لەگەڵ ئەمەشدا ڕەخنەگری ئەوتۆ هەیە ڕێی بە خۆی داوە گلەیی کۆن و نوێ لە کۆڕ بکات، تەنانەت گۆڤاریشم دیتوە وای ڕاوندووە هەر ئەو ڕێنووس و ئەلفوبێیە زانستکارانەیە بەمیرات بۆ نووسەری کورد ماوەتەوە لە حاڵێکدا هەمان گۆڤار لەو باوەڕەدایە هەرچی باری کۆمەڵایەتی میراتی هەیە بەرهەمی پاشکەوتن و نەزانین و ژێردەستی و مافخوراوی و... هتد. یەکێک بیەوێت ڕەخنان لە سەرچاوەی کۆمەڵایەتی پاشکەوتووە هەڵێنجێت دەتوانێت بڵێت ڕێنووسە میراتییەکەی کوردی عێراق بەرهەمی سەردەمە پاشکەوتوەکانی ئیمپریالیزم و نووری سەعیدی پێش شۆڕشی چواردەی تەمموز بوو پێویست بوو لەناو بچێت وەک کە زەرفی تێدا پەیدابوونی لەناو چوو.

کە بگەڕێیتەوە بۆ لیستەی ئەلفوبێیەکەی لاپەڕە 368ی گۆڤارەکەی کۆڕ، دەبینی لە بڕیاری نەهێلانی نووسینی دوو پیت بۆ یەک دەنگیش لێکدانەوەیێکی ژیرانە کراوە وەک کە هاتووە لە بری دوو «و» و دوو «ی» بۆ ئەوەی پێی دەڵێن واو و یێی تیژی درێژ، نیشانەی تایبەتی خستۆتە سەر شکڵی واوی میراتی و یێی میراتی. ئەم بڕیارە وەک لە بەدیهیەوە هەڵستابێ وایە چونکە بە هیچ لێکدانەوەیێکی ژیرانە ڕەوا نادیترێ لە بری یەک دەنگ دوو پیت بنووسرێ. تۆ کە هاتی ڕێگەت دا بە خۆت لە وشەی بە واتای «بعید»ی عەرەبی بنووسی «دوور» ئیتر بۆ ڕێگە نادەی بنووسی «ددوورر» چونکە دەنگە بزوێنەکەی نێوان دالەکە و ڕێیەکەش هەر یەک دەنگە، بۆ دەبێ زێدە لە پیتەکانی تری وشەکە ئەو بە تەنها دوو پیت بنووسرێ.

دەڵێن هۆی ئەم دوو واو و دوو یێیە ئەوەیە چونکە لە شکڵی کورتەبزوێندا [کە دەکاتەوە ضمە و کسرەی عەرەبی] یەک واو و یەک یێ دەنووسرێن بۆیە لە شکڵی بزوێنی درێژدا دەبێ بکرێن بە دوو. بەڕاستی ئەوانەی ئەم بەڵگەیە دەهێننەوە دەبوو لە جیاتی دەنگی ئەلفیش دوو «ە» بنووسن چونکە هەر خۆیان دەڵێن ئەلف دوو هێندەی «فتحە» درێژە بەو پێیە لە بری «دار» بنووسین «دەەر»... ئێمە ئەگەر بە نیسبەت واو و یێوە ئەم مەنتیقە بسەلمێنین باشتر ئەوە بوو کورتەبزوێنەکان بە نیو واو و نیو یێ بنووسن چونکە ئەوان نیو دەنگن لە چاو درێژە بزوێنەکان، نیو دەنگیش مافی خۆیەتی بە کەرتکی بنووسرێت لە حاڵێکدا دانانی دوو «و» لە جیاتی دەنگێکی عادەتیدا وا ڕادەگەیەنێ دەنگەکە دوو هێندەی دەنگی تەواوە چونکە پیتی دەنگە کورتەکە هێندەی پیتی دەنگێکی تری ئاخاوتن سەربەخۆ و تەواوە، بگرە لە هێندێکیان بە قەڵافەتترە وەک شکڵی «و» لە چاو «ر، د...» وەیا شکڵی «یـ» لە چاو «بـ نـ...».

دانانی دوو «واو» دوو «یێ» له سەرێکی تریشەوە دووچاری ئەندێشەمان دەکات؛ ئێمە ناچارین بۆ نووسینی دەنگی گوشراو دەبێ دوو پیتی دەنگەکە بنووسین وەک کە دەنووسین «بەرەڵلا» وەیا لەهەر شوێنێکی تر کە توشی «شدّە» دێین. جا کە ئێمە دەستوورمان بۆ دەربڕینی «شدّە» ئەوە بوو پیتەکە دووبارە بکەینەوە. لە نووسینی دوو واو و دوو یێ دەستوورەکەمان لێ هەڵدەوەشێتەوە چونکە مەبەستمان گوشین (شدّە) نییە. ئەم لێکدانەوەیە دەنگی «ر»ی قەڵەویش دەگرێتەوە کە هەندێ نووسەر هەن، وەیا هەبوون، بە دوو پیت دەینووسن وەک: «مەرر، تەررەساز...» سەیر لەوەدایە، کە بێین بە ڕێنووسی کوردی وشەی عەرەبی وەک «مرّە» بنووسین دەبێ بۆ دەربڕینی گوشینەکە پیتەکە دووبارە بکەینەوە، پیتەکەش دوو ڕێیە «رر» ئیتر بەم حیسابە وشەی «مرّە» دەبێ بە کوردی «مەررررە» بنووسرێت.

لەبەر ئەم هۆیانە و بۆ مەبەسی کەمکردنەوەی ئەرک، کۆر وای پەسەند کرد بۆ ئەو دەنگانەی کە لە کۆندا بە دوو پیت دەنووسران یەک پیتی نیشاندەر دابنرێت وەک «ڕ - وّ - یّ». تەنها لە حاڵەتی گوشینی دەنگدا پیتەکەی دووبارە بکرێتەوە وەک:

- هەوواری بوو مەدیەن
- ئەییامی شەریفت لێ موبارەک بێ
- پیاوێکی شەڕڕانییە
- زللەیێکی لێدا...

لە لیستەی پیتەکانی لاپەڕە 368ی باس کراودا دوو نووقسانی هەیە: یەکێکیان ئەوە بوو گوتم بۆ دەنگە دیفتۆنگەکەی کرمانجی سەروو واوی تایبەتی دانەندراوە، ئەوی تریشیان نەبوونی پیتی «ە»، واتە «فتحەی عەرەبی». نەنووسرانی ئەم پیتە سووچی لەبیرکردنە، ئەگەرنا ئەو ڕووپەڕەیەی لیستەکەشی تێدا نووسراوە پڕە لەو پیتە.

کۆر لە دانایی ئەم ئەلفوبێیە هیچی وەهای نەکردووە لە ئەلفوبێی کۆن چاکتر و کێشراوتر و پێوراوتر نەبێ. بەلاوەنانی دالی نوقتەدار (بۆ دالی کلۆر) - یێی نیشانەدار لە بری دیفتۆنگی ناوچەیی سلێمانی لە وشەی وەک «نوێژ، خوێ»دا ئەویش قوتارکردنی ئەلفوبێی کوردییە لە ئیحتیمالی ئەوەی دەنگی نارەسەن بەسەر هەموو زمانەکەدا داببڕدرێت. کە بەوردیش سەرنج بگریت لە بڕیارەکانی کۆر دەربارەی ئەلفوبێ، دبینی تەنها لە دوو سێ پیتدا شکڵگۆڕی پیتەکانی کۆنی کردووە، ئەویش بە پێی لێکدانەوەیێک کە سوودی ڕێنووسی کوردی ڕەچاوکردووە.

بەداخەوە ئەوەی لە ئێمکاندا نەبوو چارەسەر بکرێت زۆربوونی پیتی نوختەدار و نیشانەدارە کە دەبێتە هۆی زۆربوونی جارەکانی دەست هەڵگرتن لە نووسینی وشەدا. لە وشەی «پێچەوانە»دا نۆ جاران دەست لەسەر کاغەز هەڵ دەبڕێت، خۆ ئەگەر هەموو نوختەکان دانێین بەهۆی دەست هەڵبڕین چواردە جاران دەست هەڵ دەبریت، لە حاڵێکدا وشەکە بریتییە لە هەشت پیت. من سەیرم لەوە دێتەوە کە وا ڕەخنە لە دانانی شکڵی پیت بگیرێت کەچی ئەرکە هەرە گەورەکە و عەیبە هەرە زەقەکەی زۆر دەستهەڵگرتن نەبێتە هۆی هیچ نارەزامەندییێک و هیچ دەمەتەقەیێکی لەسەر هەڵنەستێت.

عەیبێکی تری بەرچاوی پیتەکانی کوردی، هی لاتینیش، ئەوەیە بەشێکی پیتەکانی لە خەتی نووسین بەرەو خوارەوە دادەکشێن، واتە مەودا لە نووسینی خەتی ژێر خۆیانەوە تەنگ دەکەنەوە. لەم جۆرە پیتانە «ر، و، ی، ز، ژ، ل، ڵ، ج، چ، ح، خ، ع، غ، ن، م...» هەروەهاش نوختەی ئەو پیتانە نوختەکانیان لە ژێرەوەیانە، دادەکێشن لە ڕاستەخەتی دێڕەکەیان. کە بێین و ئەو پیتانەش ڕەچاو بکەین کە ماوەیێکی زۆر سەرووی خەتی دێڕ گەردەنکێل دەبن، دەزانین لەوانەیە بەشێکی خەتی سەروو لەگەڵ بەشێکی خەتی خواروو بە یەکتر بگەنەوە ئەگەر مەودای ناسب نەخرێتە نێوانیانەوە کە ئەمەش ڕاستەخۆ دەبێتە تێچوونی کاغەز. پیتەکانی «ل، ڵ، ا، ک، گ، ط» لەوانەن ژووررووی خەتی دێڕ تێ هەڵدەکشێن. چاکە لەوەدا بوو پیتەکان هیچیان لە خەتی دێڕ دانەکشێن بۆ ئەوەی هەموو ماوەی خوارەوە بە خەتی ژێرەوە بدرێت، بەڵام بەداخەوە ئەم کارە لە ئێمکاندا نەبوو.

نووسینی لاتینیش ئەم گرفتە زلەی هەیە: پیتەکانی f, g, j, p, q, y لە دێڕ دادەکشێن، پیتەکانی b, d, f, h, k, i بەرەو ژوور تێ هەڵدەکشێن. وا دەزانم ئەگەر کەسێک لە خەریکبوونی بە چارەسەرکردنی گرفتەکانی ڕێنووس، ئەم ڕاستییانەی

لە پێش چاو بێت زۆر درەنگ بە خەیاڵی خۆیدا تێ دەپەڕێنێت ڕەخنە لەوە بگرێت چوکڵەی «ر»ی قەڵەو لە ڕێنووسی کوردا بەسەر پیتەکەوەیە...

شارەزایانی ڕێنووس کوردی مەیدانی زۆر و بەرفرەوانیان لەبەر دەمدایە بۆ تێکگەیشتن و چارەسەرکردن و هاریکاری، پتر لە مەیدانی تێک نەگەیشتن و لە یەکتر ڕازی نەبوون.

دووەم: لکی ڕێنووس، کە دەکا وشەنووسین و تێکبەستنیان.

هەرچەندە بەشی ئەلفوبێ گرنگیی تایبەتیی خۆی هەیە و هەر جوانی و ڕێکییێک لەودا هەبێ لە ڕێنووس بەدیار دەداتەوە، لە حاڵی عیبداری و ناشیرنیشی دیسانەوە کار دەکاتەوە سەر ڕێنووس، لەگەڵ ئەمەشدا کە بەراوردی بکەین لەگەڵ جۆری پێکەوە نووسینیان و دروستکردنی وشە و ڕستەی نووسراودا بۆمان دەر دەکەوی کاری هەرە ورد و سەخت لە ڕێنووسدایە نەک لە ئەلفوبێ. بە نموونەی ڕوونکردنەوەی مەبەست دەڵێم، هەرچەندە کەرەستەی خانوو دروستکردن لە بەرد و گەچ و چەمەنتۆ و ئاسن و دار و ئاو... هتد هەمووی ئامادە و لە چەشنی مومتازیش بێت، ناتوانین خانووی ڕێکوپێک دروست کەین ئەگەر موهەندیسەکەی وەیا وەستاکەی نابەدڵ بێت. ئەلفوبێش لەخۆوە نووسینی وشە پێک ناهێنێت، لەخۆوەش چاکەو خراپەی دەستووراتی ڕێنووس قەرارادە ناکات.

ئەلفوبێ وێنەدانانێکی سادە و سەرەتاییە بۆ ئەو دەنگانەی لە زارەوە دەر دێن و دەبن بە وشە. ڕێنووسیش ئەو لەکارهێنانەی وێنەی دەنگەکانە کە وێنەی ڕاست و دروستی وشە و ڕستەیان لێ پێک دەهێنێت یاخود ئەو موهەندیسایەتییەیە کە لە ڕێی بەکارهێنانی دەستووری ڕاست و دروستەوە دار و بەرد و ئاو و ئاسن و چەمەنتۆ دەکات بە خانووی تێدا ژیان. وەک سەرنجیش دەری دەخات هەر زمانە دەستوور و ڕێباز و شێوازی تایبەتی خۆی هەیە بۆ دروستکردنی وشە و داڕشتنی ڕستەی ئاخاوتن. دەستوورەکانیش لە زمانێکەوە بۆ زمانێک بەرەو قورسی و تێکەڵی وەیا سووکی و سادەییەوە دەڕۆن. هەرچەندە لەم گوتارەدا جێگە نییە بۆ بەراوردکردنی کوردی لەگەڵ زمانەکانی تر لە ڕووی ئاسانی و زەحمەتی داڕشتنی ڕستەوە، بەڵام هیچ نهێنییێک ئاشکرا ناکەم بەوەدا کە بڵێم زمانی کوردی یەکێکە لەو زمانانەی بەیەکەوە بەستنەوەی وشەکانی بۆ پێکهێنانی ڕستە وەک هەڵکێشانی کڵافەی هۆنینەوەیە بەتایبەتی ئەو ڕستانەی «ڕاناوی لکاو»یان تێدایە، لەگەڵ ڕاناوەکەشدا کاری بە پێشگرەوە هاتووە و نەفیشی تێدایە. تۆ سەیرێکی ئەم یەک دوو نموونەیە بکە:

- دەیانگرم – «یان» » مەفعولە و «م» فاعیلە، فیعلەکەش ئایندەیە.
- دەیانگرتم – «یان» » فاعیلە و «م» مەفعولە، فیعلەکەش ڕابردووی بەردەوامە.
- نەیاندەگرتم – «یان» شوێنی خۆی گواستەوە بۆ دوای نیشانەی «نەفی».
- هەڵیان نەدەگرتم – «یان» جارێکی تریش شوێنی خۆی گواستەوە بۆ دوای پێشگری «هەڵ».
- پێیان هەڵ دەگرتم – «یان» دیسانەوە جێگۆڕکێی کرد بۆ دوای پێشگری «پێ».

لە هەندێ شێوەئاخاوتندا بە تایبەتی ئەو ناوچانەی دەکەونە باشووری کەرکووک، دەگوترێ:

- «دەمیان گرت – نەمیان دەگرت – هەڵمیان نەدەگرت – پێمیان هەڵ نەدەگرت».

لەم جۆرە ڕستانەی بزۆزی وەک جیوە، نموونەی زۆر و بۆر هەیە لە زمانی کوردی. هەر ئەم بزۆزییەی «ڕاناوی لکاو» بوو لەگەڵ هەندێ خاسیەتی تر. وای کرد من لە هەندێ نووسینی خۆمدا پێشنیار بکەم بەو ڕاناوانە بگوترێ «چالاک»

نەک «لکاو»، چونکە لە واتای لکاودا خاسییەتەکانی ڕاناوەکان دیار نادەن. بابگەڕێینەوە بۆ ڕستەیێکی وەک «پێیان هەڵ نەدەگرتم».

تەماشای لاپەڕە 373ی گۆڤارەکەی کۆڕ بکەیت دەبینیت ئەنجومەنی کۆڕ لەو تەرزە فیعل و دارِشتنانەی کۆڵیوەتەوە، بەدوا لێکۆڵینەوەدا بڕیاری چۆنەتی نووسینیانی داوە. لەو لاپەڕەیەدا فەرقی پێشگر کراوە لەگەڵ نیشانەکانی «نەفی و نەهی و موزارەعە و ئەمر»:

- نەفی – وەک ناخوات، نەڕۆیشت
- نەهی – وەک مەکە، نەکەیت
- موزارەعە – وەک دەخۆم
- ئەمر – وەک بڕۆن، بڕۆیت

لەو ڕووەوە کە ئەم نیشانانە دەبێ مامڵەتی پیتی ئەسڵی وشەیان لەگەڵدا بکرێت و هەمیشە لەگەڵ فیعلدا بەسەر یەکەوە بنووسرێت، وەک: «نەڕۆییشت، دەڕۆییشت، بڕوات، نەدەڕۆیشت». ئەم خاسیەتە بە جۆرێک لەو بڕیارەدا ڕەچاوکراوە تەنانەت ئەگەر ڕاناوی لکاویش کەوتە نێوانی نیشانەکانەوە نابێ لە یەکتریان جوداکاتەوە وەک: نەیاندەگرتین. بەڵام کە ڕاناو کەوتە نێوان پێشگر و فیعلەوە دەبێ لە یەکتریان جودا بکاتەوە وەک: «هەڵم گرت، هەڵم نەگرت، هەڵم نەدەگرت».[10]

بە پێی ئەم بڕیارەی کۆڕ دەبێ فیعل و پێشگرەکان و ڕاناوەکان و نیشانەکان بەم جۆرە بنووسرێن:

- هەڵم نەدەگرتن
- پێیان هەڵ نەدەگرتم

ئەم تەرزە بڕیارە، هەرچەند ڕەخنەشی لێ بگیرێت، لەسەر لێکدانەوە و زانستی ڕێزمان و هەڵسەنگاندنی سروشت و خاسیەتی بەشەکانی ئاخاوتنەوە هەڵستاوە، چ ڕەوای ئینساف نییە باباییێک لە سەری زمانەوە بڵێ «من ڕازی نیم» بێ ئەوە چ هۆیەکی نارِەزایی بەدەستەوە بدات وەیا جێگرێکی باشتر پێشکەش بکات. خۆ ئەگەر هەموو هۆ و بەڵگەی نارِەزاییش هەر ئەوە بێ کە لێرە بەپێشەوە وایان نەنووسیوە دەبێ ڕێ بدەین بە یەکێکی تریش بە سواری فرِۆک ڕازی نەبێت چونکە پێشینان سواری وەڵاغ دەبوون.

هەموو دەزانین ئاخاوتن بە جۆرێک لە جۆران هەر دەنووسرێ، ئیتر مەنتیق هەبێ یا نەبێ لەو جۆرە نووسینانەدا. بە نموونە دەڵێم ئەم ڕستەیەی «پێیان هەڵ نەدەگرتم» چەندین جۆری نووسین هەڵ دەگرێ وەک:

- پێ یان هەڵ نەدەگرتم
- پێیان هەڵ نەدە گرتم
- پێیان هەڵنە دە گرتم
- پێ یان هەڵ نەدەگرتم
- پێ یان هەڵنەدەگرتم
- پێ یانهەڵنەدەگرتم

---

10 ئەم شێوە دابەشکردنەی وشە بە ئەلفوبێی لاتینی باشتر دەردەکەوێت وەک لە خوارەوە نووسراوە:
Helim nedegirt – helim negirt – helim girt.

- پی یانهەڵنەدەگرتم
- پێیانهەڵنەدەگرتم
- پێیانهەڵ نەدەگرتم
- پێیانهەڵنە دەگرتم ...هتد.

ڕەنگە هەمووشیان لەوانەبن بخوێندرێنەوە و مەفهوومیش بن، بەڵام ئەوەندە عەیبەیان هەیە کە لەگەڵ داخوازیی سروشتی کەرتەکانی ڕستە ڕێک ناکەون، بۆیە بڕبڕکردنی ڕستەکە دەبێتە کاری ڕێکەوت وەیا تەقڵەی مامەحەمە کە ئەگەر هەمان ڕێکەوت لە ئاودانی تووتندا بەکار بهێنرێت ڕەنگە کەس گەڵا تووتنێک لە داو وەیا لە شیش نەدا.

دامەزراوێکی ڕۆشنبیری وەک کۆڕی زانیاری کورد کە بێت و لە دانانی دەستووراتی ڕێنووسدا پێڕەوی کارە سەرپێییەکانی لێرە بە پێشەوە بکات، یاخود بێ لێکدانەوە و کێشانە و پێوانە مل بداتە دەستووردانان کەڵکی ئەوەی پێوە نامێنێت ئەرکە یەکجار قورسەکەی خزمەتی ڕۆشنبیری کوردی بگرێتە ئەستۆی خۆیەوە، چونکە کە هات و لە یەکەم هەنگاودا لاسایی غەیری خۆی کردەوە و هەڵەی عەفوی و سافیلکەیی سەلماند دەبێ بە هەموو عومری و لە هەموو کاری گرنگیشدا ببێتە لاساییکەرەوە و «مام سەلمێن»، لەمەشدا مەنتیق سەرەوبن دەبێ چونکە کۆڕێک کە بەپێی بڕیار یاسا لێی داوا دەکرێ گرفتی ڕۆشنبیری کوردی بڕەوێنێتەوە دەبێتە چەسپێنەری هەڵە و لاساییکەرەوە، ئەوانەی لە تاکە ڕێی ئیجتهادی شەخسیەوە، بێ یاسا و بەرنامە، دەستووران دادەنێن دەبنە ڕابەر و نموونە لە حاڵێکدا کۆڕ جگە لە لایەنی فەرمانی یاسا، بە پێی بۆلوانی ماددیش، پتر دەتوانێ کەرەستەی لێکۆڵینەوە و کات و باری پشکنینەوە و تۆژینەوە دەردەست بکات و شارەزایان بهاوێتە سەر باری جێبەجێکردن و ڕاپەڕاندن.

ئەمانەش هەموو بە لاوە بنێن، جارێکی تریش کۆڕ لە تاکەکەس و کۆمەڵەکەس [ئەگەر لێرە بە پێشەوە چ کۆمەڵەکەس خەریکی ڕێنووس بووبن] دەرفەتی بژاردەکردنی دەستووراتی ڕێنووس و غەیری ڕێنووسی زیاتر هەیە چونکە کۆڕ هەموو تەجرەبە و پێشنیار و دەستووراتی لێرە بە پێشەوەی لەبەردەستدا دەبێ کە دەکەوێتە سەر دانانی یاسا و دەستوور، بەمەشدا دەتوانێ خۆی لەو هەڵە و کەموکوڕیانە ڕزگار بکات کە خەڵقی تر تێی کەوتوون هەروەک کەسێک وەیا لایەنێکی تر لێرە بەدواوە خەریکی ڕێنووس بێت دەتوانێ لە تەجرەبەی کۆڕ سوود وەرگرێت و ئەگەر پەلە نەکات، لەسەر سەکۆی ئەو تەجرەبەوە بەرەو ژوورتر بڕوات. ئەو نەزەریانەی دەڵێن جیهان لە بەرەوپێشچوون دایە، نەیانگوت کاتێک سرە گەییشتە کۆڕی زانیاری کورد ڕێی بەرەوپێشچوون کوێر دەبێتەوە و دەبێت کۆڕ شتی کۆنینە پێڕەوی بکات، ئەو کەسانەش کەوا لەسەری زمانەوە، بە پشتئەستووری نەزەریە شۆڕشگێڕەکان، بڕیاری گۆڕینی هەموو سەروبەرێکی کۆمەڵایەتیمان دەدەن خۆیان پاشگەز دەکەنەوە لەو گیانی بەرەوپێشچوونەیان کە دێن هەنگاوە بەرەوپێشەکانی کۆڕ عەیبدار دەکەن کە گۆیا یاسا و دەستووری میراتی دەشێوێنن لە حاڵێکدا بە لای ئەو کەسانەوە بەرەوپێشچوون، بەزۆری، بریتییە لە تێبردنی یاسا و دەستووری میراتی لە مەیدانە هەرە گرنگەکانی بەرێوەچوون و بیروباوەڕ و شیرازەی کۆمەڵایەتی چ جایی مەیدانی شکڵدانان بۆ پیتی ڕێی قەڵەو و واوی درێژ، ئایا نیشانەکەیان چی بێت و بە کوێوەی پیتەکانەوە بگیرسێتەوە!

کۆڕ لە بارەی ڕێنووسەوە بڕیاری یەکجارەکی نەدا هەرچەند یاساش لە پەراوێزی دەسەڵاتە بەرفرەوانەکانی ماددە «3»دا ئەو دەسەڵاتەی پێداوە. وا لێرەدا دەقی ماددە 3ی یاسای کۆڕ دەنووسم بۆ ئەوەی خوێنەر ڕوونتر و ئاشکراتر هەڵوەستی کۆڕ و غەیری کۆڕ لەبەر تیشکی ئەو ماددەیەدا ببینن:

المادة الثالثة - يستهدف المجمع:

أ- النهوض بالدراسات والبحوث العلمية في العراق لمسايرة التقدم العلمي.

ب- المحافظة على سلامة اللغة الكردية والعمل على تنميتها ووفائها بمطالب العلوم والأداب والفنون.

ج- احياء التراث الكردي والاسلامي في العلوم والأداب والفنون.

د- العناية بدراسة تأريخ العراق وحضاراته بصورة عامة والمناطق الكردية بصورة خاصة.

هـ- نشر البحوث الأصلية وتشجيع الترجمة والتأليف في العلوم والاداب والفنون.

ئەمانە ئامانجەکانی کۆڕن بە پێی فەرمانی یاسا. دەمێنێتەوە بگوترێ ئەوەی کۆڕ کردوویەتی خزمەتی ئەو ئامانجانە ناکات: لە بەرانبەر قسەی وەهادا هەر ئەوەندە دەڵێم کۆڕ ساحیر نییە. هێزی غەیبیشی بە دەستەوە نییە، کارەکان لەبەر چاواندان و دەشێ بە کاری تر بگیرێن و بزاندرێ درێغی کۆڕ چییە و جانفیدایی ڕەخنەگرانیش چییە. لەم قسەیەشدا مەبەستم ڕەخنەگرتن نییە لەو ڕەخنانەی سوودی ڕۆشنبیریی کوردی بە مەبەست گرتووە چونکە ئەمانە ڕووناککەرەوەی شوێن هەنگاوی کۆڕن، هەروەها مەبەستم بایەخدانیش نییە بە ڕەخنەی ڕووخێنەر چونکە ئەو تەرزە ڕەخنەیە لە خۆوە تاکە یەک خشتیش وەر ناگێڕن، ئەوەی مەبەستمە ڕوونکردنەوەی هەڵوەستی کۆڕە لەبەر حوکمی یاسا و لە واقعیشدا، هەر بۆیەش دەقی مادده 3م نووسی بۆ ئەوەی مەعلوم بێت کە کۆڕ دێت و لیژنە دادەنێ بۆ دارِشتن و تەرجەمەکردنی زاراوەی فەلسەفە و ژیربێژی و سایکۆلۆجی زانستەکان لەوەدا پێڕەوی بەندی «أ» لە مادده 3 دەکات «والنهوض بالدراسات والبحوث العلمية» چونکە تۆژینەوەی زانستکارانەی کوردی بە بێ وشە و زاراوەی سەر بە زانستەکانەوە لە ئیمکاندا نییە. تا دەتوانین ڕستەیێکی سەرەتایی وەک «ليست السالبة الكلية نقيض الموجبة الكلية» وەرگێڕینە سەر زمانەکەمان دەبێ دوو پلەی گەورە سەرکەوین:

- پلەی یەکەم: گەییشتن بەو تەرزە لێکدانەوەیە.
- پلەی دووەم: دانانی زاراوەی پێویست بۆ تەعبیردانەوە لە فکرەکە.

لەم ژمارەیەدا خەریکبوون و بەرهەمی لیژنە کاتییەکەی زاراوەکانی زانست دەخوێنێتەوە کە ڕوویەکی چالاکی کۆڕ نیشان دەدات لە مەیدانی پەیداکردنی کەرەستەی «النهوض بالدراسات والبحوث العلمية»، لە هەمان کاتیشدا مەودا دەکاتەوە بۆ هاریکاریی نێوان کۆڕ و ڕۆشنبیرانی کورد بۆ هەڵبژاردنی زاراوەی پوخت و پەسەند.

لە بەندی «ب»ی مادده 3 کە «المحافظة على سلامة اللغة الكردية والعمل على تنميتها ...»ی بە ئامانج گرتووە بۆ کۆڕ، وێڕای ئەرکێک کە وەک فەرمان دەیخاتە ئەستۆی کۆڕەوە، دەسەڵاتی پێویستیش بە کۆڕ دەدات لەوەدا چی بە چاک بزانێت بۆ جێبەجێکردنی ئەو ئەرکە وەها بکات و بڕیاریشی بۆ بدات. بێگومان مەیدانی هەرە پێشەوەی ئەو ئامانجە دانانی ڕێنووسە چونکە زمان بە ڕێنووس دەگاتە خوێنەران، ئیتر ئەگەر ڕێنووسەکە پەسەند نەبێت نووسراوەکەش بە دروستی ناچێتە بەردەمی خوێنەرانەوە. لەوەوە دەر دەکەوێ کۆڕ دەسەڵاتی پێدراوە ڕێنووسێک قەرارادە بکات کە بە ڕاست و چاکی دەزانێت بێ ئەوەی پرسی ئەم و ئەو بکات، بەڵام لەگەڵ ئەم دەسەڵاتەشدا کۆڕ لە لاپەڕە 265ی یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەیدا ئەم تکایە لە خوێنەران دەکات لە بارەی ئەو ڕێنووسەی پێشنیاری کردووە:

«بەم بۆنەیەوە ئەنجومەنی کۆڕ تکا لە هەموو زانا و شارەزایانی کورد و کوردناسانیی بێگانە دەکات بەوردی لەم بڕیارانە بکۆڵنەوە و لە ماوەی شەش مانگدا بیری خۆیان و هەر پێشنیارێکیان لە بارەیەوە هەیە بۆمانی بنێرن تا لەبەر ڕۆشناییان دوا بڕیاری خۆی بدات».

کۆڕ ڕێگەیێکی دڵسۆزانەتری لەبەردا نەبوو بیگرێ بۆ دانانی ئەلفوبێ و ڕێنووسێکی پەسەند و بێ گیروگرفت. نەمان بیستووە لێرە بە پێشەوە چ لایەنێک پێشنیاری خۆی بۆ ماوەی شەش مانگان بداتە بەر ڕەخنە و هەڵسەنگاندن لە لایەن غەیرەوە، بە مەرجێک ئەو لایەنە دەسەڵاتی بڕیاردانی پێدرابێت. من مامۆستام دیوە پڕ بەدەم دەڵێ دنیاش ڕاست بێتەوە یەک نوختە ناگۆڕێ لەوەی بە قوتابیانی گوتووە.

ئەم تکایە گەرموگوڕەی کۆڕ لە خوێنەران و زانایانی کورد و بێگانە بۆ دەربڕینی پێشنیاریان بەرانبەر ئەو دەستوورە ڕێنووسەی کۆڕ بە باشی زانیوە چ عوزران بە دەست ئەو ڕەخنەگرەوە ناهێڵێت کە بە لای خۆیەوە بیروڕای باشتری هەیە بەڵام لە جیاتی ئەوەی بیخاتە سەر خوانی لێکۆڵینەوە و بەراوردکردنەوە ڕێگەی زۆر سەلبی توانجگرتن دەگرێتە بەر بەمەشدا کەس سوودمەند نابێت چ هەڵەش ڕاست ناکرێتەوە.

بەولای ئەو هەنگاوانەی کۆڕ هاویشتی بۆ قەراردادەکردنی ڕێنووسێکی بە پێوانە و کێشانەی کوردی، چ هەنگاوێک مابوو نەیهاوێژێ؟ ئێمە با لەوە بگەڕێین چ لایەنێکی تر هێندەی کۆڕ لە پەرۆشی کۆکردنەوەی بیروڕای ڕۆشنبیراندا نەبووە بە دەوری پرسیارێکی وەهادا چونکە لەو بەیەکدی گرتنەدا کۆڕ بە کۆڕێکی وەها لە بەرایی ڕیزی پەرۆشدارانەوە دێت کە ئیتر پێویست نەمێنێ بۆ پتر بەدواکەوتنی مەوزوعەکە، با بە چاوێکی «موضوعي» سەیری هەنگاوەکانی کۆڕ بکەین و ڕەخنە و نرخاندنیان لەسەر هەڵسێنین:

1. کۆڕ هەموو شێوەڕێنووسێکی لەمەو پێشی کوردی کۆکردۆتەوە و دەرسی کردوون.
2. کۆڕ هاریکاری کردووە لەگەڵ ئەوانەی بە ڕێنووسەوە خەریکن و بیروڕای وەرگرتوون.
3. کۆڕ بە وردی بە دورودرێژی هەموو پێشنیارێک ئیحتیمالێکی داوەتە بەر سەرنج لێگرتن و لێکۆڵینەوە.
4. کۆڕ پوختەی پێشنیار و بڕیار و بیروڕای خۆی خستۆتە بەر نیگای خاوەن بیروڕایانەوە بۆ ئەوەی چی بە چاکتر دەزانن ئەوانیش بیکەنەوە بە پێشنیار و بیدەنەوە بە کۆڕ، لە ماوەی شەش مانگ دوای بڵاوبونەوەی یەکەم ژمارەی گۆڤارەکە.
5. تا ئێستەش کۆڕ باوەش و دڵی خۆی کردۆتەوە بۆ ئەوەی جەماوەری ڕۆشنبیرانی کورد بە چاکتر و پەسەندتری دەزانن.

ئەگەر چ هەنگاوێکی تر هەبێ نوقسانی کارەکەی کۆڕ پڕ بکاتەوە بە خەیاڵی بەرپرسیارانی کۆڕدا نەهاتووە، ئەوەندەی خەیاڵیش بەملاوبەولادا دەگێڕم چی ترم بە بیردا نایەت، خوێنەرێکیش لە لای خۆی چ بیروڕاو پێشنیارێکی هەبێت لە بارەی ڕێنووسەوە بە کۆڕی ڕانەگەیاندبێت، لەسەریەتی بیروڕاکەی دیار خات بەڵکوو لە ڕێبازێکەوە بۆ چارەسەرکردنی یەکێک لە گیروگرفتەکانی ڕێنووسی کوردییەوە ڕۆیشتبێت بە بیری یەکێکی تردا نەهاتبێت. بێگومان بیروڕا ئەگەر وەک گەوهەریش ساغ و پرشنگدار بێت، لە ژێر پەردەی شاراوەدا بێ، شەوق ناداتەوە.

کۆڕ لەو بەشە یەکەمەی پێشنیارەکانی، لە بارەی ڕێنووس و ئەلفوبێوە، نموونەیێکی لێکدانەوەی خۆی بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە خستۆتە بەر چاوانەوە بەو ئومێدەی ئەگەر شتێکی چاکتر هەبێ لای خوێنەران بۆی بێتەوە بە پێشنیار. دەزانین گەلێک باری تری ڕێنووس پێویستی هەیە بە دەرسکردن و لێکۆڵینەوە. هەر بۆیەشە پێشنیارەکانی کۆڕ بە «بەشی یەکەم» دانران. هەرچەند من ڕێگە بە خۆم نادەم لەم قسانەمدا هەڵوەستێکی «مامۆستایانە» ڕاوستم لە ئاست خوێنەراندا، وەک کە لە قوتابخانە مامۆستا بەسەر قوتابییانەوە دەبێتە ڕابەر، ئیتر هەلومەرج دانێم بۆ ئەو کەسەی لێی دەوەشێتەوە بیروڕا لە بارەی ئەلفوبێ و ڕێنووسەوە دەربڕێت چونکە قسەکەم ڕووی لە هەموانە، پەراوێزی داواکردنەکەش تا بڵێی بەرفرەوانە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا زەرەرێک پەیدا نابێ لەوەدا یەک دوو تێبینی و ئامۆژگاریی برایانە پێشکەش بە دڵسۆزانی ڕێنووسی کوردی بکەم کە دێن بە پێی باوەڕی خۆیان باشترین پێشنیار دەخەنە سەر خوانی لێکۆڵینەوەی خوێنەرانەوە، مەبەستم ئەوەیە دووچاری دڵشکستەیی نەیەن کە لە دوارۆژدا ببینن پێشنیارەکانیان لە بابەتی سەرپێیی‌بوون، وەیا هەر لە ڕێی موناقەشەوە خێرا ئەو ڕاستیەیان بۆ دەر بکەوێت.

تێبینی یەکەم

هەرچەند ئاسانی و جوانیی ئەلفوبێ و ڕێنووس مەبەستێکی بنجییە لەو دەستوورانەی بۆیان دادەنرێت، لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بە بەرچاوی خۆمانەوە بگرین کە گونجانی ئەو دەستوورانە لەگەڵ سروشتی ئاخاوتن و ڕێزمان بەر لە هەموو

ئامانجێکەوە دێت. تۆ کە هاتی دەستوور دانێیت بۆ نووسینی گوتەیێکی وەک: «لە هەولێرەوە – بەمەدا – لەمەدا – لەواندا – لە بیتوێنرا – لە بێتوشرا – بەمەوە – لەمەوە» چاوەڕوان دەکرێ بایەخ بەم ڕاستییانەی خوارەوە بدەیت لە دەستوورەکەتدا تاکوو مومکین بێ دەستوورەکەت لەگەڵ سروشتی گوتەکە بگونجێت:

1. ئەو کەرتەی لە گوتەی «لە بێتووشەوە» پێی دەگوترێ preposition تەنها وشەی «لە» نییە، کەرتەکەی دوای «بێتووش»یش تەواوکەری «لە»کەیە، واتە «لە – وە» سەرلەبەریان پریپۆزیشنن. کەواتە دەبێ ئاگات لەوە بێ کە تۆ وشەی «لە»ت بە جودا نووسی تەواوکەرەکەی «ەوە»ت بە پێش خۆیەوە لکاند دوو مامڵەتی لەیەکتر نەچووت لەگەڵ دوو کەرتی یەک پریپۆزشندا کرد. بەلای منەوە مامڵەتجودایی ئەگەر بەچاوی کراوەوە بێت، نەک لە ناشارەزایی و بێئاگاییەوە، دەشێ بدرێتە بەر دەستووری ڕێکوپێکەوە وەک ئەوەی کە بگوترێ هەموو تەواوکەرێکی ئەوتۆ بێ بە پێش خۆیەوە بلکێندرێت.

ئەم تەواوکەرە وا دەبێ بەدوا نیمچە ڕستەشدا دێت، وەک خۆم تازە گوتم «لە ناشارەزایی و بێئاگاییەوە». «لە بێیتووشدا، لە بێتووشرا» ئەوانیش هەمان شکڵی پریپۆزیشن و تەواوکەرەکەشیان تێدایە، دیارە دەبێ یەک دەستوور بۆ هەموان دابندرێت.

کە گوتت «لە بێتووشا» پیتە «د»ی تەواوکەرەکەی «دا»ت سواندوە. بەلای باوەڕی منەوە ئەم سوانە، کە تایبەتی پیتە «د»ی ئاخاوتنی سلێمانییە، نابێ بەسەر هەموو زمانی کوردیدا بسەپێ. چ مانیع نییە لە هەڵبەستدا بە پێی داخوازی کێش و قافیە «د»ەکە بسوێت، بەڵام بە عادەت لە نووسینی پەخشاندا دەبێ پیتە «د»ەکە نەسوێت، وەک ئەمەش «لە پێشان، لە پاشان» وادەزانم ڕاستیەکەی «لە پێشدان، لە پاشدان»ـە.
کە تۆ ئەم ڕاستییەت زانی، ناچار دەبی لە دەستوورەکەتدا ڕەچاویان بکەیت ئیتر هەر جۆرە ڕەچاوکردنێک بێت چاکترە لەوەی بۆیان نەچووبێت.
پریپۆزشنی «بە، تێ و پێ»ش تەواوکەریان هەیە وەک «لە» بەڵام تەواوکەری «تێ و پێ» لە خۆیان جودا نابێتەوە وەک: «تێوەڕامان، تێرادیتن – پێوەبوون، پێراهاتن». پێی ناوێ زۆری بەدوا بکەوم چونکە مەبەستم دەستووردانان نییە بەڵکوو سەرنجڕاکێشانە و بەس.

2. کە دەڵێی «بەمەدا، لەوەوە، لەوێوە و لەوێرا ...هتد» ئەسڵەکەیان «لەئەمەدا، لەئەوەوە، لەئەوێوە و لەئەوێرا» بووە، پیتە «هەمزە»کەی سەرەتایان تێچووە. وا دەزانم زۆربەی نووسەران، بگرە هەموویانم لەم حاڵانەدا وشەکان بەسەریەکەوە دەنووسن، واتە مەودا ناخەنە نێوان پریپۆزیشنەکەو وشەی دوایەوە. کە حاڵ وەهابێ پێویستە ئەم دەستوورە لە هەموو جێگەیەکدا بەکار بێت کە پیتی سواو لەسەرەتای وشەوە هەبووبێت.
کە نووسیت «لە ئەم کاتەدا» وشەی «لە» جودا دەنووسرێ، بەڵام کە نووسیت «لەم کاتەدا» هەردوو وشەی «لە – م» بەسەریەکەوە دەنووسرێ، جا ئەگەر گەڕایتەوە بۆ لاپەڕە 474ی بەرگی یەکەمی گۆڤاری کۆڕ و دیتت پێشنیاری کۆڕ ئەوەیە لە حاڵی سوانی نیشانەی ئەمر کە پیتی «ب»ـە دەبێ پێشگر بە فیعلەوە بنووسێت، بزانە کەوا کۆڕ ئەم لایەنەی سوانی پیتی سەرەتای وشەی تێخوێندۆتەوە لە پێشنیارەکانی خۆیدا. بەپێی دەستووری کۆڕ دەبێ بنووسرێ «هەڵ بستە، تێ بنیشە، پێ بکە ...» بەڵام کە «ب»ـەکە سوا دەبێ بنووسرێ «هەڵستە، تێنیشە، پێکە ...».

من کە هەمووجار دەنووسم «تێ خوێندنەوە» و پێشگرەکەی «تێ» بە فیعلەکەوە نالکێنم لەمەدا پشت لە پێشنیاری کۆڕ دەرۆم، بەڵام مەبەستم سەرپێچی نییە لەو پێشنیارانەی کۆڕ بەڵکوو لەو ڕەفتارەدا دوو خاڵم بە بەرچاوی خۆمەوە گرتووە: یەکیان ئەوەیە تا ئێستە ئەو پێشنیارانە نەبوون بە بڕیاری یەکجارەکی، دووەمیان ئەوەیە من لە بارەی پێشگرەکانی «تێ، پێ و لێ» ڕایەکی تایبەتیم هەیە کە جودایان دەکاتەوە لە پێشگری وەک

«هەڵ، دا، ڕا، وەر ...». بەلای منەوە «تێ، پێ و لێ» سروشتی پریپۆزیشنیان پتر تێدایە لە سروشتی پێشگر کە ئێرە جێی درێژە پێدانی تێدا نابێتەوە.

بە کورتی دەڵێم «پێ» لە پریپۆزشنی «بە» وەرگیراوە، «لێ و تێ»ش هەردوویان لە پریپۆزشنی «لە» وەرگیراون. «لە» و «بە» دەچنە سەر ناو و ڕاناوی نەلکاو وەک «لە دارا گەڕێ — بە زستانان پینەوپەڕۆ – بە من مەڵێ – لە من گەڕێ»، بەڵام کە چوونە سەر فیعل و ڕاناوی لکاو دەبنە «پێ، لێ و تێ»، نموونەی ڕوونکردنەوە لەم ڕستانەدا دەدیترێ: «لە ئەحمەد مەدە، لێی مەدە، لە تۆ ناگەم، تێت ناگەم» «بە کابرام گوت مەڕۆ، پێم گوت مەڕۆ»)تێگەییشتن، لێگەڕان، پێگوتن – ئەمانە نموونەی پێشگرەکان و فیعلن چونکە چاوگ وەک فیعلە(.

تێبینی دوەم

ئەو وشانەی کە بە واوی بێبزوێن دەست پێ دەکەن وەک ورچ، وزە، ورد، وریا و ورتە ...هتد. بۆ ئەوەی بڕیار بدەیت ئەم واوانە بە دوو پیت بنووسیت یاخود بە یەک پیت، سەرنجێک بدە ئەم لێکدانەوەیە:

لە نووسینی ئەو وشانەی بە «ڕ» دەست پێ دەکەن، نووسەران دەڵێن پێویست نییە نیشانەی «ر»ی قەڵەوی بخرێتە سەر چونکە هەمیشە دەنگی «ر» لە سەرەتای وشەدا بە قەڵەوی دەردەبڕدرێت، کەواتە لزوم بە نیشانە ناکات.کە ئەم لێکدانەوەیە و ئەو بڕیارە قبوڵ بکرێت دەبێ بە نسبەت وشەی «ورچ، وشە و وزە ...هتد»یشەوە هەمان لێکدانەوە بکرێت. دەبێ بزانین ئایا هیچ وشە هەیە لە کوردیدا بە واوی وەستاو دەست پێ بکات و کورتەبزوێنی «ضمة»شی تێدا نەبێت؟ چونکە ئێمە دەزانین ئەو وشانەی کە هەندێک لە نووسەران بە دوو واو دەیاننووسن هەموویان لە واوەکەیاندا ئەم کورتەبزوێنە «ضمة» هەیە.

ئەوی ڕاستی بێ «واو» و «یێ» کە لە سەرەتای وشەدا بە وەستاوی هاتن (واتە بزوێنیان بەدوادا نەهات) بەناچاری دەبێ بزوێنیان تێدا بدرکێندرێت دەنا دەربڕینیان لە ئیمکاندا نابێت. کورتەبزوێنی ناو «واو»ەکە «ضمة»یەو هی ناو «یێ»کەش «کسرە»یە. لەم نموونانەی خوارەوە نەختێک ڕوونکردنەوە پەیدا دەبێت.

لە کوردیدا ئەم وشانە هەن:

- کڕ [بە واتای بێدەنگ وەیا مەیلەو ڕەق]
- کوڕ [بە واتای «ولد»ی عەرەبی]
- کووڕ [بە واتای قەمبوور]

لەم وشانەدا جارێکیان پیتی «ک» چ بزوێنی بەدوادا نایەت وەک «کڕ». جارێکیان کورتەبزوێنی «ضمة»ی بە دوادا هات وەک «کوڕ – ولد». جاری سێیەم بزوێنی درێژی تیژی واوی بە دوادا هات وەک «کۆڕ – کە هەندێک بە دوو واوی دەنووسن [کووڕ]».

تۆ بێنە پیتی «ک» لە وشەی «کڕ»دا بگۆڕە بە «م» وشەکە دەبێتە «مڕ»، بیگۆڕە بە «د» دەبێتە «دڕ». ئێستە بێنە «ک»ـەکە بگۆڕە بە «و» و بیکە بە «وڕ»، ئایا پێویست دەبینی ئەم «واو»ە بکەیت بە دوو، لە حاڵێکدا کە «ک»ـەت گۆڕی بە «م، د» لزومت نەدیت هیچ «واو»یان بەدوادا بێنیت؟

دەزانین لە کوردیدا «کڕ، کوڕ، دڕ و دوڕ» هەیە، ئایا لە هیچ حاڵاندا وشەی وەک «وزە، ووزە – ورتە، وورتە – ورچ، وورچ – وشە، ووشە» بەچەنگ دەکەوێ مەجبوورمان بکات جارێکیان «واو»ەکە بە یەک پیت بنووسین و جارێک بە

دوو پیت بنووسین؟ به لای منەوە دەبێت لەپێشەوە زمانەکەمان سەرووبن بکەین، بەدوا ئەو وشانەدا بگەڕێین کە بە پیتی «واو»ی وەستاو دەست پێ دەکەن، جا ئەگەر دیتمان هەندێکیان واوەکەیان بە تەواوی وەستاوە و هەندێکیشیان وەک «کوڕ، دوڕ» واوەکەیان کورتەبزوێنی «ضمة»یان بە دوادا دێت ئەوسا پێویستە وشەکان بە دوو جۆر بنووسین، جۆرێکیان بە یەک «واو» جۆرێکیان بە دوو «واو». خۆ ئەگەر زانیمان هەموو وشەکان وەک یەک وەهان، ئەوسا دەبێ بە چاوی کراوەوە بڕیارێک بدەین ئیتر یان بە یەک «واو» بنووسرێت یا بە دوو «واو»، هەر کامێکیشیان کرا بە بڕیار بەڵگەی لەگەڵ خۆیدا دێت، چونکە ئەوەی گرنگە زانینی ڕاستییەکەیە، کە ڕاستییەکە زاندرا بە خۆی و بەڵگەیەوە دەزاندرێت. کۆڕ کە هات لە نووسینی خۆیدا وای پەسەند کرد وشەکان بە یەک «واو» بنووسرێن، ئەم لێکدانەوانەی کرد بوو. من کە دێم لێرەدا بۆچوونەکان دووبارە دەکەمەوە مەبەستم ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەرە بۆ ئەو بارانە و گۆشەنیگایانەی کە مومکینە ببن بە ڕوانگەی لێوە سەیرکردن.

تێبینی سێیەم

زانیمان و گوتمان وشەی پرێپۆزیشن بە وشەی دوای خۆیەوە نالکێ هەروەک ناو و ڕاناو و ئاوەڵناو بە دوای خۆیانەوە نالکێن، زانیشمان کاتێک کە پیتی قرتاو لە سەرەتای وشەی پرێپۆزیشن هەبوو وا پەسەند دەکرێت پێوەی بلکێت. ئێستە پێویستە ڕاستییێکی گرنگ لە باسی پێوەلکان و نەلکانی وشەی پرێپۆزیشن بە دوا خۆیەوە ڕوون بکرێتەوە:

وا دەبێ نیمچەڕستەی ئاوەڵکار adverb پرێپۆزیشنی تێدا دەبێت، دەشزانین ئاوەڵکار لەو ڕێزمانانەی کوردی ئەمڕۆی عێراق دەیخوێنن بە بەشێکی سەربەخۆی ئاخاوتن ژماردراوە وەک «ناو، کار، ڕاناو و ئاوەڵناو (صفة)...». کەواتە ئاوەڵکارێک خۆی بەشێکی سەربەخۆ بێت لە ڕێزماندا ناشێ نووسینەکەی پچڕپچڕ بێت. بە نموونە دەڵێم لە ڕستەی: «من و تۆ ((بەبرایەتی)) دەبەینە سەر» گوتەی «بەبرایەتی» ئاوەڵکارە و سەرەتاکەشی پرێپۆزیشنە. لێرەدا وشەی «بە» وەک ئەو «بە»یە نییە کە لە ڕستەی «بە پارە نانم کڕێ». دەوری پرێپۆزیشنی دیتووە و وشەی تازەی دروست نەکردووە.

جارێکی تریش مەبەست پتر ڕوون دەکەمەوە:

هەر تازە چەند جارێکان وشەی «سەربەخۆ»م بەکارهێنا، کە پرێپۆزشنی «بە»ی تێدایە بەڵام واتایێکی تایبەتی هەیە وەک «جوان، بەرد، بەردەست و دەرد ...». هیچ لێکدانەوەیێکی ژیرانە لێمان ناسەلمێنێ ئەم وشەیەی «سەربەخۆ» کەرتکەرت بکرێ لە نووسیندا. ئێمە دەنووسین «بە خۆمان نە وێراین» و «بە» کە دوور دەخەینەوە لە «خۆمان»، بەڵام ناشێ ئەم کەرتکردنە لەگەڵ «سەربەخۆ»دا بەکار بێت و بنووسرێت «سەر بە خۆ» چونکە وشەیێکی تازەیە و لە بەشی ئاوەڵناو (صفة) حیساب دەکرێت.

ئەم نموونانە دەهێنمەوە بۆ ئەوەی خوێنەر چ لەکاتی پێشنیارکردندا بێت و چ لە باری ڕەخنەگرتندا بێت لایەنەکانی داخوازی ڕێزمان لە بیر نەکات چونکە پێوەندی «عضوی» بە ڕێنووسەوە هەیە و لە یەکتر جودا ناکرێنەوە.

تێبینی چوارەم

لە نووسینی وشەی وەک «کاووڕ، باووڕ، کاوول، پاییز و داییک ...» کە کورتەبزوێن بە دوا واوەکە و یێیەکەدا دێت لەو حاڵانەی پیتی کۆتایی وشەکان وەستاو بن. خوێنەر ئاگادار بێ لەوەی کە ئەگەر پیتەکانی کۆتایی بزافتران کورتەبزوێنەکەی دوای واو و یێیەکە تێ دەچێ.

بە نموونە، کە گوتت «کاوڕەکەم دەلەوەڕێنم، دایکم وای پێ گوتم» پێویست بەوە نامێنی بزوێن بەدوای واوی «کاوڕ» و یێی «دایک»دا بێت مەگەر بۆ مەبەستی تەئکید. جا کە یەکێک ویستی بڕیار بدات نووسینی ئەم تەرزە وشانە بە دوو

«و» و دوو «ی» بێت دەبێ لە بیری بێت کە هەموو دەم ئەم دووبارەکردنەوەیە ڕاست نییە چونکە هەموو دەم کورتەبزوێنەکان پەیدا نین. هەروەهاش کە هات و بڕیاری دا لە کاتی پەیدابوونی بزوێنەکان بیاننووسێت و لەکاتی سوانیشیان نەیاننووسێت، ئەوسا یەک وشە بە دوو شێوە دەنووسرێت کە ئەمەش ئەنجامێکی سەیرە و جێی ئەندێشەیە، بە تایبەتی لەبەرئەوەی کە وا بەشێکی بەرچاوی وشەی کوردی لەم بابەتەن. خۆ ئەگەر ئەمەشیان بخەینەوە سەر ئەو وشانەی کە لە نووسینی لاتینیدا جارێکیان قورسایی سەر پیتی کۆتاییان دەسوێت و جارێکیشیان قورساییەکە دەمێنێت (لێرە بەپێشەوە باسمان کرد) بە پێی مان و نەمانیشی دەبێ پیتی بۆ دابندرێت و بسڕێتەوە، ئیتر ژمارەی ئەو تەرزە وشانەی دوو شێوە ڕێنووسیان بۆ بەکار دێت نیوەی فەرهەنگی کوردی پڕ دەکاتەوە.

تێبینی پێنجەم

ئەم چەند خاڵانەی تێدا ڕەچاو دەکرێت:

1. ئەوانەی ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاک بە دوا وشەی وەک «نووسی» و «بڕی»دا دەنووسن وەیا «ی» وەصف و «اضافة» بە دوا وشەی وەک «ماسی و ترۆزی»دا دەنووسن:
   - دارا نووسیی، بڕیی
   - ماسیی دەریا، ترۆزیی ناسک ...

دەبێ سەرنجیان بۆ کۆمەڵێک ڕاستی ڕابکێشم کە وا بەدرێژی لە گوتاری «بەکارهێنانی ((ی)) لە ڕێزمانی کوردیدا» باسم کردووە و نابێ لێرە دووبارە بکرێتەوە، بەڵام ئامۆژگاریم ئەوەیە خوێنەر سەیرێکی لاپەڕەکانی 60 و بەرەو دواتری بەرگی یەکەمی گۆڤاری زانیاری کورد بکات، بە تایبەتی لاپەڕەکانی 64، 65، 66، تا بزانێ ژیاندنەوەی ئەو دەنگە «ی»ـەی کە لە ئاخاوتندا دەر ناکەوێت بۆ چ لایێکمان دەبات. من لێرەدا نموونەیێکی ئەو زەحمەتیە بێسەروبنەت دەهێنمە بەرچاو کە لە کۆتایی لاپەڕە 65 و بەشی زۆری لاپەڕە 66ی گۆڤارەکەدا دەیخوێنیتەوە:

لە ئەنجامی ئەم تێکەڵپێکەڵی و مەعلوماتفرۆشییەدا، ئەم لیستە سیحرییەی خوارەوە پێک دێت:

- *«بارام دزیی» چونکە ڕابردووی تێپەڕە بۆ شەخسی سێیەمی تاک.*
- *«بارام خزی» چونکە ڕابردووی تێنەپەڕە بۆ شەخسی سێیەمی تاک.*
- *«جەنابت دزیت» چونکە ڕابردووی تێپەڕە بۆ شەخسی دووەمی تاک.*
- *« جەنابت خزییت» چونکە ڕابردووی تێنەپەڕە بۆ شخسی دووەمی تاک.*
- *«جەنابت دەدزییت»، «جەنابت دەخزییت» چونکە کارەکەی «مضارع»ـە بۆ شەخسی دووەمی تاک.*
- *«جەنابت دەچیت» چونکە کارەکە لە ئەسڵدا «ی»ـی نییە.*
- *«ئێمە خزیین» چونکە ڕابردووی تێنەپەڕە بۆ «جمعی متکلم».*
- *«ئێمە دەخزیین»، «ئێمە دەدزیین» چونکە کارەکە «مضارع»ـە بۆ «جمعی متکلم».*
- *«ئێمە دەچین» چونکە کارەکە لە ئەسلدا [ی]ـی نییە.*

نموونەکانی ناو گۆڤارەکە تەواوبوون.

ئەم لیستەیە بەشێکە لەو زەحمەتییەی کە بە ژیاندنەوەی پێی سواوی هەندێ شوێنی ئاخاوتنی کوردی بەرەنگارمان دەبێت.

لێرەدا دەبێ شتێک ڕابگەیەنم: لەم لیستەیە دوو نموونەی «جەنابت دەدزییت، جەنابت دەخزییت» و «ئێمە دەدزیین، ئێمە دەخزیین» ڕاست نین چونکە لە صیغەی مضارعی ئەم کارانەدا پیتی «ی» دەر ناکەوێت، تەنها ڕاناوە لکاوەکانی «یت» و «ین» دەر دەکەون. کەواتە بە هەموو مەزهەبان دەبێ بنووسرێن «جەنابت دەدزیت، دەخزیت - ئێمە دەدزین، دەخزین».

من کاتی خۆی ئەم دوو نموونەیەم بە ئانقەست هێناوە بۆ ئەوەی بزانم کەس ڕەخنەم لێ دەگرێت؟ لەگەڵ چاپکردنی گوتارەکەشدا ڕاستی مەسەلەکەم نووسی و خستمە زەرفێکەوە و بە ئەمانەت لای فەرمانبەرێکی کۆڕم دانا تاکوو ئەگەر لە دوارۆژدا ڕەخنەم لێ گیرا پاکانە بۆخۆم بکەم کە نموونەکان بۆ تاقیکردنەوەن نەک هی نەزانین. ئێستە دوای سێ ساڵ بەسەرچوون و بڵاوکردنەوەی گوتارەکە لێرەدا داخوازی جێگە چۆنێتیەکەم پێ ئاشکرا دەکات. بەڵام ئەوەندە هەیە کە وا من هەرچەند بە ئانقەست نموونەی هەڵەم هێناوەتەوە، نموونەی ڕاست هەن لە جێگەی ئەواندا دابندرێن:

- «جەنابت دەژییت»، ئێمە دەژیین» چونکە لە صیغەی «مضارع»ی کارەکەدا «ی» هەیە.

جگە لەم کارە هی تریش هەیە ببێتە نموونە وەک کە بێیت و پیتی «ژ» لە نموونەکاندا بگۆڕێ بە پیتی «ر». بەهەمەحاڵ پێویستە خوێنەر بگەڕێتەوە بۆ گوتارەکە...

2. ئەوانەی دەنووسن «چۆنێتی، ڕاستێتی، چاودێرێتی...» کە لە وشەکانی «چۆنی، ڕاستی، چاودێری...»یەوە وەرگیراون، بەکارهێنانی ناوچەیی نەک هی زمانی کوردی دەکەن بە دەستوور چونکە لە کوردیدا ناشێ دەنگی «یٚ» (یی - یی دریژی تیژ) کە لە ئاخاوتندا دەشکێتەوە بۆ سەر ئەو بنجانەی پێکیان هێناوە بکرێ بە «ێ» (یی دریژی پەل) چونکە ئەمە گۆڕینێکی ڕیزپەڕ (شاذ) و دژەدەستوورە. ئەم تەرزە یێە دریژە تیژەی کۆتایی وشە کە هات و شکایەوە، دەبێ بەپێی یەک دەستووری گشتی لە هەموو حاڵاندا وەک یەک بشکێتەوە ئەویش ئەوەیە بکرێ بە «دەنگی کسرە و دەنگی یێی کۆنسنانت» وەک «چۆنییەتی، ڕاستییەتی و چاودێرییەتی». بەڵام بۆ مەبەستی سووکئاخاوتن بە زۆری دەگوترێ و، دەبێ، بنووسرێ: «چۆنیەتی، ڕاستیەتی و چاودێریەتی». ئەوەی من دەیڵێم کورتکردنەوەی تێدایە، ئەوەی بەشێکی نووسەرانیش دەینووسن گۆڕینی دەنگی تێدایە. گۆڕینەکەش هەر لە یەک ناوچەدا دەکرێت نەک لە هەموو کوردستان وەیا بەشی زۆری کوردستان، دیارە کورتکردنەوەش لە کوردیدا دەستوورێکی زۆر پەرەسەندووە بە پێچەوانەی گۆڕینی دەنگ کە کارێکی ناجایەزە هەروەک گۆڕینی «ڵ» بۆ «ر» لە ناوچەی کۆیی ناجایەزە.

ئەو ناوچەیەی «یێی تیژی دریژ» لەو وشانەدا دەگۆڕێ بە «یێی پەلی دریژ» هەر خۆی لە جێگەی تردا «یێی تیژ» دەشکێنێتەوە بە «کسرە و کۆنسنانت» وەک کە دەڵێ «چاودێرییە ڕاست و دروستەکە، زمانە ئەڵمانییە زۆر سەختەکە، ئەو بڵندییەی لە تۆوە دیارە» کە لە وشەکانی «چاودێریٚ، ئەڵمانیٚ، بڵندیٚ»یەوە «یٚ»کان شکانەوە بە «...ییە». هەروەک «بڵندیٚ» لە شکاندنەوەدا دەبێتە «بڵندییە...» هەروەهاش «برسیٚ» دەبێ بکرێتە «برسییەکان، برسییەتی - نەک برسێتی».

کە هاتیت بەم لێکدانەوەیە ڕازی نەبوویت دەبێ بەڵگەی وەها بهێنیتەوە وەرامی هەموو ڕەخنە و پرسیاران بداتەوە، ئەوەش بە ئیسپات بگەیەنێت کە گۆڕینی دەنگەکە لە فڵانە ناوچەدا کارێکی ڕاستە و دەستووره گشتیەکەی هەموو کورد هەڵەیە.

3. شکاندەوەی «واوی تیژی درێژ»یش لێکدانەوە و لێکۆڵینەوەی دەوێ. ئەو وشانەی کە کۆتاییەکەیان «وو»ە وەک «ماندوو، سنوو، بێزوو، مازوو، هەڵاتوو، چوو، بوو، درووـ...» چۆن دەخرێنە ناو ڕستەی وەک «دارا ماندوە – دارا ماندووە»وە، ئایا واوەکە هەر بە یەک پیت دەنووسرێت یاخود ئەویش وەک «یێی تیژی درێژ» لە شکاندنەوەدا دەکرێتە «ضمە و واوی کۆنسنانت».

سەرنج بگرە لە وشەی «هەڵاتوو»: ئەمە «ناوی کارا» (اسم فاعل)ـە لە کاری هەڵاتنەوە وەرگیراوە لێرەدا واوەکە بەدوا کۆنسنانتدا هاتووە بۆیە بۆتە بزوێن، بەڵام ئەگەر بە دوا بزوێندا هاتبایە دەبوو بە کۆنسنانت وەک «وەستاو، سوتاو و داماو....». دیارە کە بڵێین «دارا وەستاوە» بیریش لەوە ناکەینەوە ئایا واوەکە چۆن و چەند بنووسین. بەڵام وشەی «بوو، چوو، ماندوو...» چ وێنەی تریان نییە واوەکەیان کۆنسنانت بێت. ئایا تۆ بەلاتەوە دەشێ ئەو واوەی جارێکیان بزوێن بێت وەک ئەو واوە حیساب بکرێت کە هەمیشە بزوێنە؟ ئەگەر وەک یەکتریشت حساب نەکردن چۆن لە یەکتریان جودا دەکەیتەوە؟ ئایا ڕێ بە خۆت دەدەیت بنووسیت «دارا ماندووە، دارا نوستوە» – واتە جارێکیان واوەکە بە یەک پیت و جارێکیان بە دوو پیت بنووسیت؟ بە هەر لایەکدا بکەویت پێویستە لەسەرت بڕیارەکەت بە پێوانە و کێشانە بێت.

من ناڵێم دەبێ خوێنەر ئەم گرفتانە چارەسەر بکات، چونکە بەڕاستی کارێکی یەکجار زەحمەتە؛ من هەر ئەوەندەم دەوێ زەینی خوێنەر ڕابکێشم بۆ ئەو لایەنانەی لێکدانەوەیان پێویستە. تاکوو ئەگەر کەوتە سەر باری دانانی ڕێنووس بیریان لێ بکاتەوە، لە حاڵی ڕەخنەگرتنیشدا فەرامۆشیان نەکات.

ئەم تێبینیانەی خستمە بەرچاوی ڕۆشنبیری کوردەوە مشتێکن لە خەرواری گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی کە پێوەندی هەیە بە سروشتی زمانەکەمانەوە. ئەندامانی کۆڕ، ئەوانەی ئاشنای باسی سەر بە زمان و بابەتەکانی زمانن، لە مانە و لە زۆر لایەنی تریش وردبوونەتەوە بەر لەوەی بگەن بە بیروڕایەکی یەکگرتوو، واش بووە ڕێککەوتنی گشتی مومکین نەبووە، پێشنیارەکە بە دەنگی زۆربەی ئەندامان پەسەند کراو. من بۆخۆم وام پەسەند دەکرد هەموو «ناوی کارای لێکدراو» (اسم فاعل مرکب)ی وەک «نان خۆر، دەست بڕ، جل شۆر، گۆشت کوڵێن...» بەسەر یەکەوە بنووسرێن «نانخۆر، دەستبڕ، جلشۆر، گۆشتکوڵێن...» نەک تەنها ئەو ناوانەی دەبنە وشەی فەرهەنگی و دەلالەتیان بۆ پێشە و کەسب و کار دەگەڕێتەوە وەک «جلدروو، سەرتاش، زیندروو...» بەو جۆرەی کەلە لاپەڕە 374ی بەرگی یەکەمی گۆڤاری کۆڕ نووسراوە. بێگومان منیش و ئەندامانی تری کۆڕیش، هەر لایە، بەڵگە و بنگەی تایبەتی خۆی هەبوو، ڕەنگە ئێستاش من هەر لەسەر باوەڕەکەی خۆم مابێتمەوە دەبێ وشەی «جلدروو، دڵسۆز، دارتاش» لە هەموو حاڵاندا بەسەر یەکەوە بنووسرێن نەک هەر تەنها لەبەر خۆلادان لە دوو شێوە ڕێنووس بۆ یەک وشە، بەڵکوو لەبەر هۆی تر کە ئێرە جێی شیکردنەوەی نابێتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ڕێزم بۆ بیروڕای هاوڕێکانم هەیە چونکە لەسەر لێکدانەوە و تۆژینەوە هەڵستاوە، پێڕەوی ڕێنووسەکەی کۆڕیش دەکەم مەگەر لە حاڵی فەرامۆشکردندا. ئەو فەرامۆشکردنەکەش تا ئێستە نابێتە بنگەی «هەڵە» چونکە پێشنیارەکانی کۆڕ تا ئێستە نەبوون بە بڕیار.

خوێنەر دەبینێ من نووسیومە و دەنووسم «ئەلفوبێ» کەچی لە ناوەڕاستی لاپەڕە 365ی بەرگی یەکەمی گۆڤاری کۆڕ نووسراوە «ئەلف و بێ». وابزانم من باشتر پێڕەوی پێشنیارەکانی کۆڕم کردووە لە نووسینی «ئەلفوبێ»دا چونکە دوو جاران بەر ئەو پێشنیارانە دەکەوێت: جارێکیان لەوەدا کە وشەی لێکدراو بوو بە وشەی فەرهەنگی دەبێ بەسەریەکەوە بنووسرێت وەک کە لە لاپەڕە 371ی گۆڤارەکەدا پێشنیار کراوە «6 – وشەی داتاشراو»، جارێکیشیان لەوەدا کە بە پێی پێشنیاری لاپەڕە 375ی گۆڤارەکە «11 – وشەی یەک واتابەخش» ئەم واوە عەطفەی نێوان «ئەلف» و «بێ» وەک وشەی «پێوقەدەم» دوو کەرتی وشەکە لە یەکتر جودا ناکاتەوە. من کە نووسیم «ئەلف و بێ» تەنها مەبەستم دەنگی ئەلف دەنگی بێ، وەیا پیتی ئەلف و پیتی بێ، دەبێ. بەڵام کە نووسیم «ئەلفوبێ» هەموو ئەبجەدییەم مەبەست دەبێ.

هەروەهاش زۆر جاران نووسینی نیمچەڕستە وەیا فیعلی ڕاناودار بە دوو جۆر دەنووسم وەک کە دەنووسم «دەت بینم، دەتبینم». هەرچەند ئەمە پیشەیێکی باشیش نەبێ، بەڵام وە نییە لێی بێئاگا بم: بەڕاستی وا دەبێ لەو تەرزە جێگایانەدا بە

ئانقەست شێوەگۆڕی دەکەم چونکە دەمەوێ بڵێم هەر دوو جۆر نووسین تەبریریان هەیە و لەوانەن ببن بە ڕێنووسی نیهائی. تا ڕادەییێکیش دەستوچاو ڕاهاتن لەوەدا کاری خۆی دەکات، ئەوەندەشم هەر لە بیرە کەوا تا ئێستاش بڕیار لە کۆڕەوە، وەیا لە لایەنێکی دەسەڵات پێدراوەوە دەرنەچووە یەکێک لەو دوو شێوەیە بسەپێنێت.

ئێمە، بە پێچەوانەی ڕای ئەو کەسانەی وا ڕادەنوێنن شێوەی ڕێنووس و زمانی ئەدەبیمان قاڵبی بەستووە، جارێ هەر بەڕێوەین: لەوەشدا چ ناتەواوییێک پەیدا نابێت ئەگەر بەڕێوەبوونمان بەرەو ئاکامی ڕاست و دروستمان ببات.

«...»

بەسەرداچوونەوە

«گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» بەرگی 5، ساڵی 1977

ئەم گوتارەی مامۆستا قزڵجی کە بە عینوانی «لە بارەی هێندێ لە نهێنیەکانی ڕێزمانی کوردی» بۆ «گۆڤاری کۆڕ» هاتووە، دەنگدانەوەیێکی نرخدار و دڵسۆزانەیە لەوەوە بەرانبەر یەکێک لە بەرهەمە ڕێزمانییەکانی کۆڕی زانیاری کورد، ڕێگە ڕووناککەرەوەی ڕێبازێکی زمانی کوردیشە. گوتارەکە لەو ڕووپەڕانەی ژوورا، بێ دەستکاری و لێ سڕینەوە و لێ گۆڕین، بڵاو کرایەوە، ناوناوەیێک نەبێ کە بە ناچاری شێوەی ڕێنووسەکەی لەگەڵ شێوە ڕێنووسی کۆڕ گونجێنردرا بۆ ئەوەی، تا ڕادەی لوان، لەگەڵ چاپکراوەکانی تری کۆڕدا لە ڕووی ڕێنووسەوە یەک ئاهەنگ بێت.

بەعادەت گوتار لەلایەن نرخێنەرەوە تەماشا دەکرێت و ئەو تێبینییانەی هەبێت بۆ خاوەنی گوتار دەچێتەوە تاکوو سەرلەنوێ لەبەر تیشکی ئەو تێبینییانەدا بە گوتارەکەیدا بێتەوە و چی بە ڕاستیان دەزانێت بەهەندیان هەڵبگرێت و لە دووبارە پێدا چونەوەدا جێگەیان بۆ بکاتەوە. ئەوەی ڕێک کەوتنیشی لەسەر نەبێت دەخرێتە بەر چاوی ئەنجومەنی کۆڕ و ئەو بڕیار لە بارەیەوە دەدات.

ئەم جارەیان لەبەر دووریی نشیمەنی خاوەن گوتار و بە نیازی کورتکردنەوەی کاتی پێویست بۆ ئەم شێوە «دووبارخانە»یەی[11] درێژخایێن، ئەنجومەنی کۆڕ لێمی سەلماند کەوا تێبینیەکانم لە شێوەی گوتاردا یەکسەر بەدوا ئەو گوتارەدا چاپ بکرێن بێ ئەوەی لە پێشەوە بخرێنە بەر نیگای خاوەن گوتارەوە، لەمەشدا نە زیانێک پەیدا دەبێت، نە ڕاستی و زانستیش وەتەنگ دێن.

مامۆستا قزڵجی، وەک لە بەرفرەوانیی لێکۆڵینەوەکانی و سەرەژوور تێهەڵکشانی بەرەو مێژووەوە دەردەکەوێت، لە گەلێک جێگە و گوتەدا بۆی ڕێک کەوتوە پارێز بباتە ڕایەکانم و بە تیری ڕەخنە بیانپێکێت، بەڵام ویستویەتی جوانمەردی خۆیان لێ بەکار بهێنێت و بەشی زۆریان جەب بدات. من هەر چەند هەست بە چاکەکردنم تیژیش بێت و بە چاوی «خێڵەوە»[12] سەیری چاکە بکەم، دەشێ کەم، هەرگیز وە تەنگ نایەم لەوەی نەشتەری پسپۆڕی دۆست و دڵسۆز لەشی هەموو بەرهەمێکم کوناش کوناش بکات. حاجی قادر گوتەنی:

پێم خۆشە غەزەل فەرشی قدومی عوقەلابێ

هەر ئەم تێبینیکردنەی باخەڵفەڕاحی دۆستێکی زانای وەک مامۆستا قزڵجییە وا ڕێگەم پێ دەدا لە وەرامی ڕەخنەدا، وەیا لە تەک دەرنەزەرخستنی ئەوەی بە «پوختتر»ی دەزانم پەرواى دوودڵیکردن و زمانگرتن لە بیر خۆم ببەمەوە بێ خوتخوتەی دڵشکستەکردن و کۆمەی دۆسترەنجاندن مەشقی خامەڕانی بکەم.

بە دوا گوتارەکەی مامۆستادا، ئێستا پێبەپێ و جێبەجێی تێبینی تێدا کردن، چی لام هەبێت، لەوانەی خزمەتی باسەکە دەکەن، بە زنجیرە دەخرێنە بەر چاوی خوێنەرانەوە. واش بوە ترسی درێژەی لە حەدبەدەر قسەی لێ کورت کردوومەتەوە، وەیا هەر بەجارێ بێ قسەی کردوم. وەک بزانم تازەیی ئەو باسانە داخوازی شیکردنەوەی نەفەسدرێژ دەکات.

11- دووبارەخانە: کاروانچی کاتێک ژمارەی بارەکانی لە ژمارەی وڵاغەکانی پتر بوو هەموو وڵاغەکانی بار دەکات و بارەکان تا نیوەی ڕێگەی قۆناغ دەبات و دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئەو بارانەی بەجێ مابوون ئەوانیش دەباتە لای بارەکانی تر. هەر بەو پێیەش بەشەکەی تری ڕێگا بە شێوەی «دووبارخانەیی» دەبڕێت.

12- مەشوورە، دەگوترێ خێل یەک بە دوو دەبینێ.

-1-

بەپێی ئەوەی لە لاپەڕەی 114 -113 ی گۆڤاردا نووسراوە وا دەفامرێتەوە کە من لە نووسینەکەی ناو «چەند حەشارگەیێکی ڕێزمانی کوردی» دا لەو مەبەستانە دواوم کە لە کۆتایی لاپەڕە 113 و سەرەتای لاپەڕەی دواتردا ڕیزیان بەستوە. لێرەدا ناوی ئەو سەرەباسانە دەنووسم کە لە «حەشارگە...» دا لێیان کۆڵراوەتەوە:

- حەشارگەی «ڕاناو»
- حەشارگەی پاشگرەکانی «کار» کە بریتین لە «ا، کا، ڕا»
- حەشارگەی «فعلی انتقالی و انتقالی پێچەوانە»
- حەشارگەی «ناوگر»

دوای ئەمانە، بەزیادەوە و بێ ئەوەی ژمارەی بۆ دابنرێت، لە ڕاناوبوون و ڕاناو نەبوونی ئەو «ت» ـە دواوم کە لە کاری ئایندەدا دەکەوێتە کۆتایی ڕێژەی لە مەڕ کەسی سێیەمی تاکەوە، وەک: دەڕوات، دەچێت...

لەمەوە دەردەکەوێت من لە «حەشارگە...»دا باسی پاشگری «رە، وە، انێ» م نەکردوە کە لە گوتارەکەدا لێیان کۆڵراوەتەوە. ئەم ئیشارەتەش بە هیچ جۆرێک دەخلی بەسەر نرخ و ناوەڕۆکی گوتارەکەوە نییە چونکە نە دوانی من لەو شتانە نرخان لە گوتارەکە داناشکێنێت، لە سەنگیشی کەم ناکاتەوە.

-2-

لە لاپەڕە 114 ی گۆڤاردا کە لە دەسنووسی مامۆستا قزڵجییەوە بە چاپ گەیشتوە نووسراوە فیعلی «برگشتن» تێپەڕە. نەمویست نووسینەکەی مامۆستا دەست لێ بدەم هەرچەندە دەزانم کە مەبەستی ئەوە بووە بڵێ «تێنەپەڕە»، کە ئەمەش ڕاستی فیعلەکەیە، چونکە لە قسەکانی دواتریدا کە دەڵێ «برگردانیدن» تێپەڕی عام و «برگاشتن» تێپەڕی خاص بوە دیارە دەبێ بەلای ئەویشەوە «برگشتن» تێنەپەڕ بێت.

-3-

لە لاپەڕە 115 دا فعلی «سوون، جوون» هاتوون، گۆیا لەوانەوە دوو فیعلی «ساوێن، جاوێن» بە لێ زیادکردنی ئەلفێک لە هەر یەکێکیان پەیدا بوون.

لە پێشەوە دەبێ بڵێین ئەگەر سەلماندمان «ساوین، جاوین» لە «سوون، جوون»ـەوە هاتوون پێویستە بشسەلمێنین کە نەک تەنها «ئەلف»، بەڵکوو «ێ» یش بە زیادەوە هاتوە، بەو پێیە ئەلفێک لە دەرەوە هاتۆتە بەرایی «واوەکە و یێ» یەکیش هاتۆتە دوایەوە، کە ئەمە شێوەیێکی نەدیتراوە لە پەیدابوونی ناوگر لە فیعلی کوردیدا.

من وا دەزانم فیعلەکان لە بنەڕەتدا «ساوێن، جاوێن» بوون و بە تێپەڕینی کات و گۆڕانی ئاخاوتن بەرەو سووکی و کورتی شێوەی کورتتر و سووکتریان لێ کەوتۆتەوە. ئەوەی لە ئاخاوتنی ناوچە جوداکانی کوردستاندا دێتە بەر گوێ ئەم سێ شێوەیەیە:

- ساوێن: ساوێم، دەساوم
- سوێن: سوێم، دەسووم
- سوون: سووم، دەسووم

فیعلی «جاوێن» یش دوو شێوەی «جوێن، جوون» ی لێ دەبیسرێ و هەر سێ شێوەش لە باودان.

دیارە ئەم فیعلانە هەوڵ جار ئەلفەکەیان قرتاوە و بوونەتە «سوێن، جوێن» دواتر کورتتر کراونەتەوە بۆ «سوون، جوون».

من لە گوتاری ترمدا نووسیومە چۆن وشەی «دژنێو»، بەواتای دشنامی فارسی، ئەم گۆڕانەی بەسەردا هاتوە: دژنێو — جنێو — جوێن — جوون.

«ساوێن و جاوێن» یش نەختێکی ڕێگەی «دژنێو — جوون» یان کوتاوەتەوە و بوونەتە «سوون، جوون». ئەم باوەڕە لە ڕێگەیێکی تریشەوە پتەو دەبێت، ئەویش ئەو ڕاستییەیە کە هاتنی ناوگر بۆ ناو وشە گۆڕان بەسەر واتایدا دەهێنێت کەچی دەزانین «جاوێن — جوون» «ساوێن — سوون» واتایان نەگۆڕاوە، کەواتە دەبێ وشەکان لە ڕێی لێ سوان و لێ قرتانەوە شێوەیان گۆڕابێت چونکە بەمەدا واتای وشە ناگۆڕێت وەک کە وشەی «هەستام، هەڵستام» و چەندین وشەی تری کورتکراوەی کوردی واتا گۆڕانیان تێدا پەیدا نەبوە. ئەم لێکدانەوەیە تەنها لە حاڵێکدا هەڵدەوەشێتەوە کە بە توێژینەوەی مێژوویی بسەلمێندرێ، لە کۆندا وشەکان «سوون، جوون» بوون دوایی لێیان زیادکراو بوون بە «ساوێن، جاوێن».

-4-

لە لاپەڕە 116 دا وشەی «بووردن، بواردن» هاتوە: من لە «حەشارگە...» دا باسی ئەمەم کردوە، بەڵام لێرەدا دەبێ بڵێم «بووردن» کە کارێکی تێنەپەڕە بە واتای «بەخشین»ی پاتەوپات نایەت چونکە «بەخشین» کارێکی تێپەڕە، دیارە تێپەڕ و تێنەپەڕیش پێکەڵ نابن. ئەوی بە واتای «بەخشین» ی تەواو دێت وشەی «لێبووردن» ـە کە تێپەڕی بە واسیطەیە. دەبێ بگۆترێ «من لە تۆ بووردم» ناشێ بگوترێ «من ئەتۆم بوورد». ئەوەی بەسەر زارانەوەیە دەگوترێ «بمبورە» تەواوێک لە دەستووری لاداوە و ڕاستییەکەی «لێم ببوورە» یە. دەگوترێ «دارام بوارد، دارا منی بوارد، بمبوێرە...» چونکە «بواردن» کارێکی تێپەڕە و جێی خۆیەتی بەرکاری بێ واسیطەی هەبێت...

بەدوا «بوردن — بواردن» دا من لەگەڵ ڕای «مامۆستا قزڵجی» دام کە دەڵێ دوو وشەی «ئەنگووتن — ئەنگاوتن» تێنەپەڕ و تێپەڕی یەک کارن هەرچەند لە گەلێک شێوە ئاخاوتندا «ئەنگووتن» بە واتای «بزووتن» [گەلاوێژ ئەنگووت]، «هەڵکردن» [نەسیم ئەنگووت]... و واتای ئەو تۆیی تریش بەزۆری لە کاردێت. من لە «حەشارگە...» دا ئەم دوو وشەیەم هەڵبوارد چونکە هەندێ برادەری زمانزان لێیان نەسەلماندم واتای تێپەڕ و تێنەپەڕی یەک کار هێندەی «ئەنگوتن، ئەنگاوتن» لە یەکتر دوور بکەوێتەوە، ئەو برادەرانەش نەیانبیستبوو کارەکان بەو واتایە دێن کە مامۆستا قزڵجی باسی کردوە [بە واتای پێکران، ئەنگێوران].

بە پێچەوانەی ئەوەی مامۆستا لە بارەی «هەڵ ئەنگاوتن» ی گوتوە کە گۆیا ئەو کارە وجودی نییە، لە زۆر ناوچەی کوردەواری دیوی کوردستانی عیراقدا دەگوترێ «لوولەی تفەنگەکەم هەڵ ئەنگاوت دەنا کابرام دەکوشت — جۆگاکەم نەختیک هەڵ ئەنگاوت و ئاوەکەم بەسەر ئەرز کرد...».

-5-

لە بارەی کارەکانی «شردن [بووبێتە شاردن]، ژمردن [بووبێتە ژماردن]، بژردن [بووبێتە بژاردن]». من وا دەزانم ئەسڵی ئەم فیعلانە «شران، ژمران، بژران» ـە کە لە جۆری فیعلی مطاوعی وەک «سووتان، ڕمان، پسان» ـن. ئەمانە بەهۆی ناوگر دەبنە «شاردن[ەوە]، ژماردن، بژاردن» ڕێژەی «مبنی للمجهول» یشیان تا ئێستا بە پێی دەستووری گشتی لە ئاخاوتندا هەر ماوە و دەگوترێ «دەژمێردرێ، دەشاردرێتەوە، دەبژێردرێ» کەواتە دەشێ بڵێین لە ڕووی بەراوردکردنەوە ئەم لیستەیە پێک دێت:

تێنەپەڕ	تێپەڕ	مبنی للمجهول
ڕما	ڕماندی	ڕماندرا [ڕمێندرا]
سووتا	سووتاندی	سووتاندرا [سوتێندرا]
پسا	پساندی	پساندرا [پسێندرا]
شرایەوە	شاردراییەوە	شاردرایەوە
ژمرا	ژماردی	ژماردرا [ژمێردرا]
بژرا	بژاردی	بژاردرا [بژێردرا]

لێرەدا ئەو ڕەخنەیەم لێ ناگیرێ کە بگوترێ «سووتا، ڕما، پسا» بە هۆی «اند» ـەوە بوونەتە تێپەڕ کەچی «شرا، ژمرا، بژرا» لە ڕێگەیێکی ترەوە بوونە «تێ»، چونکە مەرج نییە هەموو فیعلەکان بە یەک ڕێگەدا بەرەو تێپەڕی بڕۆن: بە نموونە، فیعلی «ئەنگوا – بە واتای پێکرا» بە هۆی «اند» ناکرێتە تێپەڕ و نابێتە «ئەنگواندی» بەڵکوو دەبێتە «ئەنگاوتی» کە هەر خۆی ڕێژەی تێپەڕی «ئەنگووت» یشە.

ئەگەر ئەم بۆچوونەم ڕاست بێ کاری «سپاردن» یش هەمان جۆر هاتنی لە «سپران»ـەوە جێی باوەڕ پێ کردن دەبێ. وەک لە «حەشارگە...» دا گوتومە «سپرا، دەسپرێ» لە نێوان خێڵەکانی بەشێکی هەرێمی ڕانیە و قەڵادزە و کۆیەدا دەبیسترێ. ئەگەر بشڵێین «ژمرا، شرایەوە، بژرا، سپرا» ڕێژەی «مبنی للمجهول» ن دەبێ بسەلمێنین کورتکراوەی «ژماردرا، شاردرایەوە، بژاردرا، سپاردرا» ن. ڕەنگە توێژینەوەی مێژوویی بەلایێکیاندا ساغ بکاتەوە.

ئەوەی مامۆستا قزڵجی لە بارەی «ژماردن» ی گوتوە کە گۆیا لە «شمردن» ـەوە بە ئەلفێکی زیادەوە هاتوە (کۆتایی لاپەڕە 117) ناوگرمان بە دەستەوە نادات چونکە «ژماردن» ی کوردی بەرانبەر و پێکەڵپێکی «شمردن» ی فارسییە و هەردوویان تێپەڕن. وا بزانم نابێ بڵێین «ژماردن» لە «شمردن» ـەوە هاتوە بەڵکوو هەر ئەوەندە ڕێگەیەمان هەیە کە بڵێین لە کوردیدا ژماردن بە واتای «شمردن» ی فارسییە هەر وەک «پێ» ی کوردی بەرانبەر «پا» ی فارسییە.

-6-

منیش وەک مامۆستا قزڵجی (لاپەڕە 118)، لە «حەشارگە...» دا گوتوومە «بزووتن» بە هۆی ناوگرەوە لە تێنەپەڕەوە بۆتە «بزاوتن» کە تێپەڕە... لێرەدا هەر ئەوەندە دەڵێم لە هەندێ شوێنی کوردستانی عیراقدا لە جیاتی «بزێو» وشەی «بزۆز» بەکار دەهێنن، واش پێ دەچێ ڕێژەیێک بێت لەوانەی تائێستا بەر حیسابان نەکەوتوون، هەڤاڵیشی هەن وەک لەم نموونانەوە دەردەکەوێت: «بزۆز ,کلۆڵ، گلۆڵ، فسۆس...».

-7-

«ڕۆنشتن و دانشتن» ویا «دانیشتن» لە یەک واتادان و زۆریش باون، بەڵام کە بە هۆی «اند» بکرێتە تێپەڕ دەبێتە «دانیشاندن – ڕۆنیشاندن»، دیارە کە بە هۆی ناوگری «ا» بکرێتە تێپەڕ دەبێتە «ناشتن» و تەواوێک لە واتاکەی دەگۆڕێت، ئەمەش مافی بێ دەمەتەقەی ناوگرە: پاشگری «اند» هەر ئەوەندە دەکات کە لە تێنەپەڕەوە، تێپەڕ دروست دەکات بێ ئەوەی واتای بگۆڕێت.

-8-

لە لاپەڕە 120 دا وا ڕاگەیاندراوە کە وشە «پەساردن – هەڵپەساردن» لە «سپاردن» ـەوە هاتوە و واتاکەی گۆڕاوە. وا دەزانم بەڵگەیێک نییە ئەمە بسەپێنێ، پتریش لەگەڵ باوەڕدا دەگونجێ بگوترێ هەردوویان وشەی سەربەخۆن و لە

بنەڕەتدا لەیەکتر جودان وەکو هەموو دوو وشەی تری لە یەکتر جودا. گەلێگ وشە هەن لە کوردیدا وەک ئەم دوو وشەیە حەرفەکانیان (دەنگەکانیان) هاوچەشنن بەڵام بە دوا یەکتردا هاتنی دەنگەکان و واتای وشەکان جودان وەک: «گەرم – مەرگ، دەرز – زەرد، زیڕ - ڕیز...» چ بەڵگەییکیشم بە دەست کەسەوە نەدیتوە ئیسپاتی ئەوە بکات کە یەکێکیان لەوی ترەوە وەرگیراوە.

-9-

لە بابەت وشەی «خوردن [خوەردن]، خورتن [خوەرتن]، خو [خوە]...» ـەوە کە لە لاپەڕە 121 باس کراوە دوو تێبینیم هەیە:

یەکەم: لەم وشانەوە کە سەرچاوەی «خواردن» ی ئێستاکەی کوردی بەدەستەوە دەدەن دەزانرێ بۆچی ئەم وشەیە لە تصریفدا وەک ئەو کۆمەڵە وشانە نییە کە هاوکێشن و بەر یەک دەستووری بێ کەلەبەر و بێ ڕیزپەڕی تصریف دەکەون وەک:

- بواردم دەبوێرم
- هەناردم دەهەنێرم
- ژماردم دەژمێرم
- بژاردم دەبژێرم
- سپاردم دەسپێرم

فیعلی «خواردم» دەبوو بە پێی ئەم دەستوورە لە ئایندەدا ببێتە «دەخوێرم» کەچی دەبێتە «دەخۆم» ناوناوەییکیش لێرەولەوێ دەگوترێ «دەخۆرم». بەڵام کە زانرا بە ئەصل «خواردن» نەبوە چ گلەیی لەوەدا نامێنێ کە ڕێژەی ئایندەی بچێتەوە بەرەو ڕێژەی ئەو سەرچاوەیەی کە لێیەوە هەڵقوڵیوە.

دووەم: کە زانیمان دەنگی «ا»ی ناو وشەی «خواردن» لە دەنگی فەتحە «ە» وە هاتوە نابێ بڵێین ناوگرە و لە لاوە هاتوە بۆ ناو وشەکە بەڵکوو ئاشکرایە کە لە ئاکامی گۆڕانەوە پەیدا بوە، گۆڕانیش باسێکە زۆر جودا لە باسی «ناوگر».

-10-

لەبارەی وشەی «برێشکە»وە کە ئەویش لە لاپەڕە 121 دا باس کراوە من هەر وا دەزانم بەهۆی ناوگری «ێ» لە «برژان» ی کوردییەوە پەیدا بوە نەک لە «وریژیتک»ەوە، بەڵگەشم وشەییکی ترە کە ئەویش، هەمان جۆر، ئەم دەنگەی «ێ» تێیدا بە ناوگر هاتوە، وشەکەش «نانبرێشک»ـە کە خەڵق کردویانەتە «ناوبرێشک». وا دەزانم زۆر زەحمەتە زمانی کوردی لە وشەی «وریژیتک»ەوە ڕێژەی «بریشک»ی بۆ وشەی «نانبرێشک – ناوبرێشک» خواستبێتەوە بەتایبەتی کە لە کۆنەوە وشەییکی وەک «نانبریژیتک» نەبووبێت بیکەین بە بنەمای وشەکەی ئێستای کوردی.

-11-

له وشەکانی «برنج، ئاسەوار – لاپەڕە 122، کۆمەڵ – لاپەڕە 123، دروێنە« بێ سێودوو لێ کردن هاتمە سەر ڕایەکەی مامۆستا قزڵجی، لە دوو وشەی «ئاسەوار، کۆمەڵ» یش وێڕای قەناعەتهێنان، ڕوونبوونەوەیێکی زمانناسانەشم پێ گەییشت بەتایبەتی لە وشەی «ئاسەوار» ـەوە. بەڵام وا دەزانم دەنگی «ێ» ی ناو وشەی «دروێنە» لە «درویێن» ـەوە گۆڕاوە نەک «دروان» چونکە ئەمەی دوایی تێنەپەڕە «دروون، درویێن»یش تێپەڕە. «سوان، بڕان» یش هەردوویان تێنەپەڕن «سوێن، بڕین» یش تێپەڕن...

-12-

وشەی «پێژە» ناشێ لە «پێژان» ی «خشت پێژان» ـەوە هاتبێت کە وا لە لاپەڕە 312 باس کراوە چونکە واتای «پێژە» لە وشەی «ڕێژە و پێژە» دا بڵاوبوونەوەیە نەک کەوتنەوە سەریەک و ڕێک کەوتن. بڵاوبوونەوەش بۆ «پژان» دەچێتەوە.

بەداخەوە لە دەسنووسەکەی مامۆستا قزڵجی دوو وشە هاتوون. نیشانەیێک بەسەر پیتێکی هەر یەکێک لەو دوو وشانەوە هەیە بەڵام نازانرێ هی کام پیتە. وشەکان «گیرە، گیران» ن، لە چاپکردندا بوون بە «گێڕە، گێڕان» دیاریشە نابێ وا بن.

-13-

وشەکانی «خارشت، شەبەق، ئاراو. لاپەڕە 123»، ڕەمانە «لاپەڕە 124» دەمەتەقە هەڵ دەگرن، ڕەنگە لێشیان بە کۆتایی نەگەین، ئەوەندەش گرنگ نین زۆریان پێوە ماندوو بین، لەبەر ئەمە بەسەریاندا نەڕۆییشتمەوە.

-14-

لە بارەی خاڵی دووەم کە لە کۆتایی لاپەڕە 124 بەرەو دواوە باسی «ت» ی کۆتایی هێندێ فیعل دەکات، مامۆستا لەوەدا لەگەڵم گونجاوە کە دەڵێم ئەو «تێ» یانەی کۆتایی فیعلی «کەسی دووەم و سێیەمی تاک»، وەک «دەخۆیت، دەکەیت – دەبات، دەچێت...» ڕاناو نین، نموونەی وشەی کۆنی دەری و ئاوێستاشی هێناوە کە لەوانەدا وەک لە پەهلەویدا، [بە پێی نووسینی ناو گوتارەکە] ئەم تێیانە بەکار هاتوون. بەڵام لە گۆشە نیگای ڕێزمانەوە، وا دەزانم، ئەو بەڵگانەی من لە «حەشارگە...» دا هێنابوم بۆ ڕاناو نەبوونی ئەو «تێ» یانە [بەتایبەتی هی کەسی سێیەمی تاک] پتر ئیسپاتی مەبەست دەکەن لەوەی کە بزاندرێ لە کۆنەوە تێ لەو شوێنانەدا بەکارهاتوون چونکە ئەو کەسەی بڵێ «تێ» ـیەکانی ئیمڕۆ ڕاناون دەتوانێ بڵێ لە کۆنیشەوە ڕاناو بوون، بگرە پتریش بەردەوام دەبێ لەسەر بیروڕای خۆی کە دەزانێ بەر لە دوو هەزار ساڵ زیاتر ئەم جۆرە «تێ» ـیە بەکار هاتون، بەڵام کە بەڵگەی پتەو ئیسپاتی ڕاناو نەبوونیانی کرد چ بایەخێک نامێنێ لەوەدا ئایا کۆنن یان تازە. من لە «حەشارگە...» دا دوو بەڵگەم هێنابۆوە (بڕوانە لاپەڕەکانی 91 – 88ی «حەشارگە...») بۆ ڕاناو بەبوونی «تێ» ـیەکەی کەسی سێیەمی تاک، یەکێکیان لەوەدا کە ئەگەر ڕاناو بووبایە دەبوو وەک ئەوانی تر مومکین بێ لە ڕستەدا ببێتە «مەفعول». ڕاناوەکانی ڕێژەی ئایندە ئەمانەن:

- دەڕۆم «م»
- دەڕۆین «ین»
- دەڕۆیت «یت، ی»
- دەڕۆن «ن»
- دەڕوات(گۆیا «ت» یاخود «ات» ڕاناوە)

- دەڕۆن «ن»

ئێستا ئەم ڕاناوانە - ئەگەر ڕاناوبن - دەخەینە ڕستەی ئەوتۆوە تێیدا ببن بە مەفعول:

- دەیانبردم «م»
- دەیانبردین «ین»
- دەیانبردیت «یت، ی»
- دەیانبرد « - »
- دەیانبردن «ن»

ئەگەر «ات» وەیا «ت» لە کۆتایی «دەڕوات» دا ڕاناو بوایە دەبوو ئەویش وەک ئەوانی تر ببوایە «مەفعول» و بگوترابایە: «دەیانبردت» وەیا «دەیانبردێت» (ئەگەر نموونەکە لە «کوشتن» ـەوە هاتبا دەبوو بگوترێ «دەیانکوشتێت»).

بەڵگەی دووەم، کە بەهێزتریشە لە هی یەکەم، لەوەدایە کە وا بە پێی باوەڕی ئەو زمانشناسانەی «تێ» ـیەکەی کەسی سێیەمی تاک بە ڕاناو دادەنێین دەبێ ئەم «تێ» ـیەی کۆتایی فیعلی وەک «بووبێت، چوبێت...» ڕاناو بێ. جا ئەگەر ئەمە ڕاست بێ کە «تێ» ـیەکە ڕاناوە دەبێ بسەلمێنین لە فیعلەکانی وەک «چوبێتم، چوبێتین، چوبێتیت...»دا دوو ڕاناو هەبێت یەکێکیان هی کەسی سێیەمی تاک و ئەوی تریشیان هی کەسەکانی تر. لە فیعلی تێپەڕدا وەک «گوتبێتمان، کێڵابێتیان، کردبێتت...» کەوا هەمیسان دوو ڕاناوی «فاعیل» لە یەک فیعلدا کۆدەبنەوە یەکێکیان هی کەسی سێیەمی تاک و ئەوی تریان هی کەسەکانی تر، دەبێ لە «گوتبێتی، کێڵابێتی، کردبێتی» دا دوو ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک هەبێ «ت، ی» ئەمەش شتێک نییە هیچ لێکدانەوەیێکی بەڕێوجێ مەرحەبای لێ بکات.

لەبەر ئەمە وا دەزانم مامۆستا قزڵجی لە پێویست کەمتر سەرنجی کشاوە بۆ ئەم باسە و بە چاوی کرپاریش سەیری هەموو بەڵگەکانی ناو «حەشارگە...» ی نەکردوە. بە نموونە، ئەگەر ڕێی هەبا پتر خۆی بەو باسانە و بەڵگەکانی ناو «حەشارگە...» وە خەریک کردبا دەبوو هەڵوەستێکی لە ئاست لێکدانەوە دەربارەی ڕاناوی لکاوی بەهێز و بێهێز (لاپەڕە 17 – 13) بکردبایە وەیا ناوێکی فیعلی «انتقالی و اتتقالی پێچەوانە لاپەڕە 77 – 51» ی بهێنابایە...

-15-

لە بارەی وشەی «نپردت، نپردیتن» [نەپەردیت، نەپەردیتن] کە لە سەرەتای لاپەڕە 127 دا هاتوون چ زیانێک پەیدا نابێ لەوەدا کە بڵێم ڕەنگ بێ وشەی «نبرد- نەبەرد» لەوانەوە کەوتبێتەوە.

هەر لەو لاپەڕەیەدا مامۆستا قزڵجی وشەی «رە» ی بە پێشگر داناوە و دەڵێ بۆ واتای «لە»یە. لێرەدا تێبینیم هەیە:

ناشێ «ڕە» بە پێشگر دابندرێت چونکە خۆی وشەیێکە لەو بەشە ئاخاوتنەی پێی دەڵێن Preposition و لە عەرەبیدا پێی دەڵێن «حرف جر». دەوری «پێشگر» لە پێکهێنانی وشەدایە، دەوری پرێپۆزیشنیش لە ڕستەدایە. پێشگر و پاشگر و ناوگر خۆیان هەمیشە دەبنە کەرتێکی وشە، هەر ئەم تایبەتییەشە لە وشەی دیکەیان جودا دەکاتەوە، بەڵام ئەم ڕاستییە مەنعی ئەوە ناکات پرێپۆزیشن وەک هەموو وشەیێکی تر ناوناوە وشەی لێکدراو وەیا داڕژاوە دروست بکات وەک کە بڵێین (پیاوی «بێدین» چ پەروای نییە...) وەیا (پیاوی «بەدین» دەست دەپارێزێ...). لەم نموونانەدا «بەدین، بێدین» بوونەتە وشەی فەرهەنگی هەروەک دەشێ وشەی «دەستکورت»یش بە واتای هەژاری بخرێتە ناو فەرهەنگەوە، بەڵام کە

گوتمان «ئەم دنیایە بێ دین ڕاناوەستێ — کابرا بە پارە چارەی کارەکەی کرد...» دوو وشەی «بێ، بە» لە ڕستەدا دەوریان دێت و وشەی فەرهەنگییان دروست نەکرد چونکە نەبوون بە کەرتی وشەیێکی تر وەک کە «هەڵ، دا، تێ، ڕا...» لە وشەکانی «هەڵگرتن، داگرتن، تێ سرەواندن، ڕاهاتن...» هەمیشە کەرتێکیانن و ناتوانن لێیان بپچڕێنەوە بۆ ئەوەی سەربەخۆ لە ناو ڕستەدا دەور ببینن. لە شێوەی وەک «هەڵم گرت، داتان شکاند، تێیان هەڵسوو، ڕای دەپەڕێنن..» دا پێشگرەکان هەر پێشگرن و بەشێکی فیعلەکانن هەرچەند ڕاناوێک کەوتۆتە نێوانیانەوە.

لە وشەی وەک «ڕەدووکەوتن» دا ئەم «ڕە» یە پێوەندی بە وشەی «دوو» وە هەیە وەک پریپۆزیشن نەک پێشگر، چونکە لەوێدا «دوو» زەرفە نەک فیعل.

لە بارەی «رای» پەهلەوی و «ڕا» ی دەریشدا (لاپەڕە 127) هەرچەند نەشتوانم ببم بە بەرەوان لەو دوو زمانەدا بەڵام جوداوازی نێوان واتاکەیان هێندە ئاشکرایە ڕێ بەخۆم دەدەم بڵێم ئەم دوو وشەیە دەخلیان بەسەر یەکترەوە نییە چونکە «رای» پەهلەوی پریپۆزیشنە «ڕا» ی دەریش نیشانەی «مفعولیە» ـە چ بە واسیطە و چ بێ واسیطە. هەر وەک «رای» ناشێ پێشگر بێت هەروەها «ڕا» ش ناشێ پاشگر بێت هەرچەند لە دوای وشەوە بێت چونکە بابێتە کەرتێکی وشە و چ مەعنایان لە ناوەڕۆکی وشاندا زیاد و کەم ناکات.

لە بارەی پاشگری «وە» وە (لاپەڕە 127) قسە زۆرن، من بەوپەڕی لێ کورتکردنەوەوە خۆمی لێ ڕزگار دەکەم:

أ- نموونەکانی مامۆستا قزڵجی «بچۆرەوە، بلێرەوە، بمدەرەوە، بکەرەوە» هەموویان لە ڕێژەی فەرمان هاتوون، باشتر ئەوەیە «چۆوە (چۆوەوە)، گوتیەوە، دایەوە، کردییەوە» بە سادەیی و بێ لێ زیادکردنی ئەم «ر» ەی ڕێژە فەرمانی بەشێک لە لەهجەکانی کوردی بخرێنە بەر سەرنجەوە.

ب- وەک بۆ سەرنجی بینەر دەردەکەوێت پاشگری «وە» کە لە هەندێ لەهجەی کوردیدا دەبێتە پێشگری «وە، ڤە» نەک تەنها بۆ دووپاتەکردنەوە بەڵکوو بۆ گەلێک مەبەستی تر لەگەڵ فیعلدا بەکار دەهێندرێ، لەوانە دووپاتەکردنەوە، خۆی بەشێکی بنجییە لە فیعلدا کە بێ ئەو فیعلەکە واتای دروست نادات وەک «ڕازانەوە، گواستنەوە، شاردنەوە...».

لەم فیعلانەدا پاشگری «وە - ەوە» نە واتای دووبارەکردنەوەی تێدایە نە بێ ئەو فیعلەکان واتایان دروست دەبێ. خۆی بەشێکی بنجییە لە فیعلدا بەڵام کە لێی قرتا فیعلەکە واتایەکی تر دەدات و لە هیچیشیان دووپاتەکردنەوە پەیدا نییە وەک «ئاو خواردنەوە، پارە بردنەوە، دەرگاکردنەوە، مەڕ کوشتنەوە...». ئەم فیعلانە ئەگەر بە واتای «شرب، کسب، فتح، ذبح» بن لەو دووپاتەکردنەوەدا دەبێ بگوترێ «جارێکی تر وەیا خود دووبارە خواردنەوە، دووبارە بردنەوە، دووبارەکردنەوە - جارێکی تر بردمەوە، دووبارە دەرگەکەم کردەوە، سەرلەنوێ خواردمەوە...هتد». مامۆستا قزڵجیش لە بەرەو کۆتایی (لاپەڕە 128) دا گوتویەتی (پاشگری «وە» لە فیعلی «بخۆرەوە» دا جگە لە مەبەستی «اعادە»، بۆ جیاوازی نێوان «اکل» و «شرب» ـە). بەڵام دەبوو بڵێ فیعلی تریش لەم جۆرەی «خواردن» زۆرن.

–16–

لە فیعلەکانی ئەو نموونانەی مامۆستا قزڵجی لە (لاپەڕە812) دا هێناونیەوە «ئەو گایەی کڕیووتە کە جووت ناکا بیفرۆشەرەوە...» وەک مامۆستا خۆی دەڵێت سەرنجگرتنێکی ورد پێویستە: چ لەم نموونانە بێت و چ لە نموونەی تری وەک «کەوتم و هەڵستامەوە، چوم و هاتمەوە، کە پرم کرد و تێکم دایەوە...» بێت، دیاردەیێکی گشتی لە هەمووواندا هەیە هەرچەند دیاردەکە بە پێی سروشتی «فیعل» جلوەگۆڕیش بکات. لە بەشێکی زۆری ئەو فیعلانەدا فیعلەکەی دوایی کە پاشگری «وە - ەوە» ی پێوەیە بەردەوام بوون وەیا دووبارەکردنەوەیێکی پێچەوانەیی فیعلی یەکەم ڕادەگەیەنێت لە هەموانیشدا ئەگەر فیعلی یەکەم نەبێت هی دوەم نابێت:

- چووم و هاتمەوە- هاتنەوەکە بەردەوامبوونێکی پێچەوانەیی چوونە.
- کەوتم و هەڵستامەوە - هەڵستانەوەکە پێچەوانەی کەوتنە و لەوەوە پەیدا بۆتەوە.

- کردم و تێکم دایەوە - تێکدانەوە پێچەوانەکردنی کردنەکەیە و لەوەوە هاتوە.
- گایەکە دەفرۆشمەوە - دیارە لەمەو پێش کڕیومە دەنا دەمگوت «دەفرۆشم»، ئەم فرۆشتنەوەیە پێچەوانەی کڕینەوەیە.

لە فیعلی «کوشتنەوە» دا وەک گوتم پاشگری «وە - ەوە» بۆ دووبارەکردنەوە نییە بەڵکوو خۆی دەوری بنجی واتاگۆڕی دیتوە وەک کە لە پارەبردنەوە، دەرگەکردنەوە...دا دەوری بنجی دیتوە بێ «اعادە». ئەگەر ئێمەش وەک مامۆستا قزڵجی بڵێین کوژرانەوەی بەرخ لەلایەن خەڵقی ترەوە سەبەبە بۆ ئەوەی واتای دووبارەکردنەوەی تێدا «تصور» بکرێت، ڕووبەڕووی دوو بەرهەڵستی گەورە دەبین: یەکێکیان ئەوەیە کە دەبوو یەکەم «کوشتنەوە» پێی بگوترێ «کوشتن» تاکوو دووەم و سێیەم و... هەزارەم دووبارەکراوەی ئەوبن. بەرهەڵستی دوەم ئەوەیە کە ئەگەر لە کوشتنەوەدا ڕێ هەبێ کاری لێرە بەپێشەوەی خەڵق ببێتە «مبرر» بۆ ئەوەی هی من و تۆ بە شکڵی دووبارەکراو دەرببڕدرێت، ئەوسا دەبوو هەموو کارێکی تێپەڕ نەک هەر «کوشتن، کوشتنەوە» هەمان شکڵی دووبارەکراو وەرگرن چونکە هەروەک بەر لە بەرخەکەی من و تۆ بەرخی تر سەربڕاون بەر لە جگەرەی من و تۆش جگەرەی تر داگیرسێنراون، ئەوساش دەبوو بڵێم «جگەرەیێکم داگیرساندەوە...» هەروەهاش بڵێم «دەم و چاوم شوشتەوە، زەویەکەم کێڵایەوە [بە واتای کێڵام]، صەگەکە پشیلەکەی خنکاندوە... هتاد» چونکە لێرە بە پێشەوە دەم و چاویش شۆراون و زەویش کێڵراون و پشیلەش خنکێنراون. [باسەکە پتر بەدواکەوتن هەڵ دەگرێت].

-17-

لە بارەی ئەوەی مامۆستا قزڵجی لە کۆتایی لاپەڕە 128 دا پێی دەڵێ پاشگری «انێ»: ڕاستکردنەوەیێکی بچووک لە سەرەتای لاپەڕە 129 دا پێویستە بکرێت. نووسراوە («کردتانی» و «کردمانی» و «کردشانی» صیغەی زۆر کۆنی زمانی دەرین کە لە جیاتی هەوەڵ کەس و دوەم کەس و سێیەم کەسی کۆی ڕابردو...) وا دەزانم دەبێ وشەی «کردمانی» لە پێشەوە بێت بۆ ئەوەی لە خوردکردنەوەکەی دواتردا بەرانبەر کەسی یەکەم ڕاوەستێت، ئەوساش «کردتانی» دەکەوێتە بەرانبەر کەسی دوەمەوە... کە سەرنج ڕاگریت دەبینیت دواتر لە دێڕی چوارەمی لاپەڕەکەدا فیعلەکان ڕیزی ڕاست و دروستیان بەستوە. بە دوا ئەمەدا کە مامۆستا دەڵێ «دەچمەوانێ، دەچیتەوانێ» لەمەوە پەیدا بوە باشتر ئەوە بوو بیگوتبایە «چوومەوانێ، چوویتەوانێ» تاکوو ئەوانیش وەک نموونەکانی ناو کتێبەکەی «بەهار» ڕێژەی ڕابردویان هەبوایە.

ئێستا دەبێ سەرنج بۆ شتێکی گرنگ ڕابکێشم لە مەسەلەی «انێ — ەوانێ» دا:

لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانی ئەم پاشکۆیە وەنییە هەر لەگەڵ فیعلدا بێت بەڵکوو بەدوای ناویشدا دێت و دەگوترێ «لە ماڵەوانێ...». ڕەنگە بگوترێ ئەم «ەوانێ» یەش هەر هی دوای فیعلە پەڕیوەتەوە بۆ کۆتایی ناو، بەڵام ئەم هێندە گوتەیە ڕاستی دیاردەکەمان بۆ ڕوون ناکاتەوە چونکە هەر نەبێ، بۆرە دەستوورێک ڕەچاو بکرێت وەک ئەوەی کە من خۆم لە کۆتایی لاپەڕە 229 و 230 ی کتێبی «چەپکێک لە گوڵزاری نالی»دا گوێزانەوەی هەندێ دەنگ و ئامرازم لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر لە نموونەکانی ناو ئەو لاپەڕانەدا داوەتەوە بە داخوازی کێش وەیا قافیەی شیعر.[13] لێرەدا دەبێ ئەو تێبینیەش بکرێت، هاتنی ئەم «ەوانێ» یە بە دوا غەیری فیعلدا لە شوێنی تایبەتیدا دەبێ، ژمارەی ئەو شوێنانەش زۆر نین، وشەکەش دەبێ لە حاڵەتی غەیری «فاعلية و وصفية» دا بێت، بە کورتی دەبێ لەو حاڵەتەدا بێت کە عەرەب پێی دەڵێت «معمول» ئیتر «مفعول» بێ وەیا «زەرف» وەیا هەرشتێکی تری وەک ئەوان. بە نموونە دەڵێم کەس نەیبیستوە

13- وا دەزانم ئەوەی لەو جێگایەی «چەپک» دا گوتراوە یەکەم ئیشارەیە بۆ ئەو تەرزە جێگۆڕکێیە لە ئاخاوتنی کوردی. ئەم جارەشیان دوەم ئیشارەیە.

بگوترێ «مەحموودەوانێ کوڕێکی زیرەکە، ئەم ڕووبارەوانێ ئاوەکەی خوڕە، خانوەکەم خۆشەوانییە، مەلێکی جوانەوانێم گرت...».

بەهەمەحاڵ ئەم باسە گەلێک پتر لێ وردبوونەوەی دەوێت لەوەی مامۆستا قزڵجی کردویەتی وەیا من لێرەدا کردوومە. بەلای باوەڕی منیشەوە بەکارهێنانی ئەم شێوە «ڕستەسازییە» بەبابەتی «زمانی ئەدەبی یەکگرتوو» نییە بەڵکوو بەکارهێنانێکی ناوچەییە، تەنانەت هێنانی ئەو «ر» ـە نەرمەش لە ڕێژەی فەرماندا وەک «بنووسەرەوە، بڵێرەوە، بچۆرەوە...» کە هەندێک لە نووسەران بەشێکی وەک «نون الوقاية» ی[14] دادەنێن بۆ پاراستنی بزوێنی سەرەتای «ەوە» ئەویش ڕەفتارێکی ناوچەییە و ناشێ بەسەر هەموو نووسینی کوردیدا بهێندرێ.

14- بەلای هەندێ زمانەوانانەوە ئەم پاشگرە «ەوە» یە نەک «ەوە» چونکە لە هەر جێگایەکی مومکین بێت بزوێنەکەی پێشەوەی بپارێزرێت پارێزراوە، بەڵگەیێکیش بۆ ئەم باوەڕە لەوەدا دەهێننەوە کە لە ڕێژەی «فەرمان» (فعل امر) ی کوردیدا لەبەر ئەوەی کۆتایی ئەو ڕێژەیە هەمیشە هەر بزوێنە، بەشێک لە کوردەکان ئەم «ر» ـە لاوازە بە نیازی پاراستنی بزوێنەکەی سەرەتای «ەوە» دەهێننە ناو ڕێژەی فەرمان چونکە دیارە بزوێن بە بزوێنەوە نالکێ: تۆ ناتوانی تلفظ بکەی «وەرە ەوە - بکە ەوە - بخۆ ەوە - بێ ەوە...» تا کۆنسنانتێک دێت و بزوێنەکە بە خۆیەوە دەگرێت... ئەوەی ڕاستی بێ من تا ئێستا نەمگوتوە «وە» یاخود «ەوە» پاشگرە هەرچەند لە بیروڕا و لێکدانەوەدا بەلای «ەوە»دا دەچمەوە چونکە ئەم بزوێنە لێرە و لە شوێنی تریشدا زۆر بەرچاوە و دەورێکی گەورەی هەیە لە ئاخاوتنی کوردیدا، دیارە نابێ ئەم هەموو سەرەتاتکەیە لە لایەن بزوێنی «ە» وە خۆڕایی بێت، دەرنەکەوتنیشی لە هەندێ حاڵ و باردا نەبێتە ڕەسەن نەبوونی چونکە بەشێکی زۆر لە دەنگەکانی ناو وشەی زمانی کوردی تێ دەبردرێن و دێنەوە کەسیش ڕێی نییە بڵێ تێ بردنەکە بەڵگەی ناڕەسەنییە:

چووم - دەچم — لێرەدا واوەکە تێ بردرا

هاتم - دێم — هێ نەما

شووشتم - دەشۆم — «شت» ون بوو

خواردت - دەخۆی — «ارد» ڕۆیی

بەرەڵلا - لە بەرهەڵداوەوە هاتوە...

هەر بەو جۆرەش بزوێنی پێش نیشانەی تەعریف «ەکە» لە زۆر شێوە ئاخاوتندا کە کەوتە دوای بزوێنەوە تێ دەبردرێت وەک:

پەنجەرە - پەنجەرەکە - نەگوترا و ناگوترێ «پەنجەرە - ەکە»

برا - براکە - نەگوترا و ناگوترێ «برا - ەکە». واش دەبێت کۆنسنانت دێت و ئەم بزوێنە دەپارێزێت و دەگوترێ «برایەکە».

لە هەندێ لەهجەدا پاشکۆی «اسم الأشارە» کە بزوێنی «ە» یە، کاتێک بە دوای وشەی وەهادا هات کە بە «ە» کۆتایی دێت تێ دەچێت وەک:

پەنجەرە - ئەم پەنجەرە. لە شێوەی تردا دەگوترێ «ئەم پەنجەرەیە...».

دەرنەکەتنی بزوێنی «ە» لە بەرایی «ەوە» کە دەبێتە پێشگر، شتێکی ناچارییە چونکە لەو حاڵەتەدا چ کۆنسنانت لە پێشەوە نییە خۆی پێوە بگرێت، لەبەر ئەمە نابێتە بەڵگەی ناڕەسەنیی بزوێنەکە. کورتەی قسەم لەمەدا ئەوەیە کەوا بە ئاسانی ناتوانین بڵێین ئەم پاشگرە، کە دەشبێتەوە پێشگر «ەوە» یە نەک «ەوە». ئەو نووسەرانەی دەڵێن هاتنی ئەو بزوێنە لە بەرایی «وە» وەیا لە کۆتایی وشەکاندا بۆ ئاسانکردنی دەربڕینی بێژەکانە قسەیێکی بێجێ دەکەن چونکە چ قورسایی لەوەدا پەیدا نییە کە لە جیاتی «چوومەوە» بگوترێ «چوومەوە» لە حاڵێکدا ناوی جێگە و ئاوایی هەیە لە کوردستاندا وەک «پەسوە، بێژوە...» کۆتایی یان بە «وە» دێت و کەس لێیان وەتەنگ نەهاتوە: بەڵێ مومکینە بگوترێ «پەسوێ، بێژوێ» بەڵام زۆریش بە جۆرەکەی تری دەردەبڕن بەتایبەتی لە ڕستەدا کە دەڵێن «فڵانەکەس خەڵقی بێژوەیە و خەڵقی پەسوەیە...». لەمەش بترازێ، یەکێک لە ڕێژەکانی ڕابردووی کوردی هەمیشە کۆتایی بە «ەوە» دێت وەک: دارا

له بارەی پاشگری «ک» ـەوە:

ئەوەی لە لاپەڕە 129 و 130 و 131 دا نووسراوە لە ژێر عینوانی [4 - پاشگری «ک»،«ئا»] دا تەواوێک لە مەبەستی ناو «حەشارگە...» ی لاداوە، چونکە لەوێدا باسی پاشگری «کا» کراوە کە بە دوا فیعلدا دێت و لە ئایندەدا دەبێتە «کێ – بزڕکا، دەبزڕکێ» کەچی لە گوتارەکەدا کۆمەڵێک مەبەستی لە یەکتر جودا لە ژێر ئەو عینوانەدا کۆکراونەتەوە کە زۆر تێبینی هەڵدەگرن من لەم چەند خاڵەی ژێرەوەدا کورتەییێکیان دەنووسم:

أ- کافی «بندک، دستک» کە بوونەتە «بەندە، دەستە» لە هیچ ڕوییێکەوە لەگەڵ ناسینەکەی مندا یەکتر ناگرنەوە، تەنانەت وشەییێکی وەک «کوتک – کتەک» کە لە فیعلی «کوتان» ـەوە هاتوە ئەویش لە پەڕاوێزی قسەکانی من بەدەرە چونکە «کوتک» و کافەکەی گەردان ناکرێت وەک ئەو فعلانەی لە «حەشارگە» دا بە نموونە هاتوونەتەوە. ئەگەر گوترابایە «کوتکا، دەکوتکێ، دەکوتکێنم، دەکوتکاند...» ئەوسا دەمانگوت ئەم کافە کە بۆ پەیداکردنی ناوی «ئامێر» ـە پاشگرێکی فیعلە.

ب- کافی «بچووککردنەوە» کە ئەویش لە باسی ناو «حەشارگە...» بەدەرە، دەشێ پێی بگوترێ «پاشگر» چونکە گۆڕینێک لە واتای وشە بچووک کراوەکە پەیدا دەکات، بەڵام دیارە پێوەندی بە فیعلەوە نییە.

ج- نیشانەی «عهد و تعریف – لاپەڕە 130 ی گۆڤار» کە مامۆستا خستۆتیە ژێر سەرەباسی پاشگری «ک»، لە هیچ ڕووییێکەوە بەر ئەو سەرەباسە ناکەوێت: پاشگری «ک» لە وشەی وەک «کوتک، کۆچک، کوتک، لانک...» دا بۆ هەر مەبەستێک بێت تەنها دەنگی کافە، کەچی نیشانەی «تعریف» سێ دەنگی سەرلەبەری «ەکە» یە.

ئەگەر جایەز بێت «ەکە» بە پاشگری «ک» بژمێردرێت دەبێ «ۆک» ش لە وشەی وەک «جلۆکە، مەڕۆکە، بزنۆکە...» بە پاشگری «ک» لە قەڵەم بدرێت، هەروەهاش هەموو پاشگرێکی تری دەنگی «ک»ی تێدا بێت.

گوتم نیشانەی «عهد و تعریف» و نەم گوت پاشگری «عهد و تعریف»، لەمەشدا بە ئانقەست ئەم «ەکە - الف لام التعریف» ـەم لە مەفهومی ناو گوتارەکە دزیەوە چونکە هەر وەک نەشیا بخرێتە ژێر عینوانی پاشگری «ک» هەروەهاش ناشێ پێی بگوترێ پاشگر: واتای پاشگر هەر ئەوە ناگەیەنێ کە لە کۆتایی وشەوە بێت.

هەڵکەوتنی وشە و کەرتی وشە لە پێشەوە و لە دواوە شتێکی ڕواڵەتییە و خۆی بە تەنها نابێتە هۆی بەشداربوون لە پێکهێنانی وشەی تازەدا. پێشگر و پاشگر و ناوگر وشەی تازە دادەهێنن، واتە «تدخل» لە شیرازەی وشە دەکەن و دەبن بە کەرتێکی پێکهێنەر و واتابەخشی وشە تازەکە. هەر بۆیەیە کە کوردەواری ناوی «عمر» دەکات بە «عومبەر» و دەنگی «ب» دەخاتە ناو کلێشەی وشەکەوە چ ناوگری لەوەدا بەکار نەهێناوە چونکە «عمر» و «عومبەر» یەک شتن و جوداوازییان لە نێواندا نییە: ئەم «ب» ـەی ناو «عومبەر» زیادییێکی فۆنەتیکییە دەم و ڕاوێژی بەشێکی کوردەواری لەو

نووستوە، ئەمەم بردوە، کێت دیتوە؟ چەندین ڕستەش هەن وەک: ناوم برزوە، دایکی ژن خەسوە، دوای ژمارە یەک ژمارە دوە... کە هەموویان کۆتاییان بە «وە» دێت.

لێرەدا پێویستە بڵێم، مادەم مامۆستا قزڵجی لە ماددەی پێشگری «ک»دا بە زۆر لایاندا قسەڕانی کردوە، دەبو لە بارەی «وە، ەوە»ەش بخاتە سەر قسەکانی کە بێژەی «ەوە» دەبێتە پاشکۆی بەشێک لە پریپۆزیشنەکان و بەدوا ئەو ناوانەدا دێت کە لەبەر تاوی پریپۆزیشنەکەدان وەک:

له هەولێرەوە بۆ سنە.

بە باب و باپیریشیەوە ڕای ناکەوێ.

لە من و تۆوە خەڵق فێربوون.

لە من و تۆوەڕا خەڵق فێربوون.

«...»

شوێنەدا حەزی لێ دەکات هەر وەک «کەمەر» دەکەن بە «کەمبەر» وەیا بە مەکینەی «کسارە» دەڵێن «کەستارە» وەیا وشەی «تسویە» دەکەن بە «تەوسییە».

لە وشەی «عومبەر»دا دەنگی «ب» چۆتە ناو کلێشەی وشەکەوە بەمەشدا بەشێکی ڕێگەی بڕیوە بەرەوە ناوگری، بەڵام چونکە هیچ واتای نەگۆڕیوە و چ وشەی تازەی دانەهێناوە لە ناوگری دەشۆرێت و دەبێتە زیادییێکی فۆنەتیکی. هەروەهاش «کەمبەر» لەتەک «کەمە» دا.

لە بابەتی «ەکە» ی تەعریف نیشانەی تر هەن وەک «ان» ی کۆ [پیاوان، درەختان] و پاشکۆی ناوی ئیشارەت [ئەم پیاوە- ئەم پیاوانە] کە ئەوانیش نابن بە کەرتی وشە و ناشێ پێیان بگوترێ پاشگر. بۆ ئەم تەرزە بێژانە زاراوەی «نیشانە» بەکار دێت کە مامڵەتێکی پەسەندە لەگەڵ وشە و ڕێزماندا. هەندێک زمانەوان هەن «دە» ی «دەڕۆم، دەخۆین...» و «ب» ی «بڕۆ، بخۆم...» و «نە» ی «نەڕۆی، نەخۆین...» و «مە» ی «مەڕۆن، مەخۆن...» یش بە نیشانە دادەنێن. ئەو لیژنەیەی «زمان و زانستەکانی» کە من تێیدا ئەندام و دەمڕاستم تا ئێستا لە لێکۆڵینەوەکانی خۆیدا نەگەیشتۆتە باسی ئەو وشانەی لە زیمنی «وشەی بەستراو» دا بەر تاقمی «نیشانە» دەکەون، بەڵام هەر جارە کە پێویستی توێژینەوە ڕووبەڕووی ناوهێنانی تاک تاکەی وشەکانمان بکات زاراوەی «نیشانە» یان بۆ بەکار دەهێنین. دەنگی «ک» لە ئاخاوتنی کوردیدا یەکێکە لە دەنگە هەرە چالاکەکان کە دەوری جۆراوجۆر دەبینن لە دروستکردنی وشە و لە پێکەوە بەستنەوەی ڕستان.. مامۆستا قزڵجی لە بەشێکیان دواوە، خۆشم لێرە بە پێشەوە باسی گرنگی دەوری «ک» م کردوە، نووسەری دیکەش بە گشتی (نەک بە تایبەتی) لە نموونادا ئەم «ک» ـە یان باس کردوە، بەڵام تێکڕای ئەو بۆچوونانە بخرێنەوە سەریەک هەر بایی سەرەتاییێکی باسەکە دەکەن.

لێرەدا دوو نموونەی عەنتیکە لە بەکارهێنانی دەنگی «ک» دەخەمە بەرچاوی خوێنەر. یەکێک لەو دووانە، بەر لە ئێستا، کەوتۆتە ناو نووسینەوە، ئەوی دیکەیان یەکەم جارە لێرەدا باس دەکرێت. نموونە باسکراوەکە ناوی یاری «دایە مەمدۆڕەکێنە» یە کە لە کۆیێ و شوێنی نزیک بەو پێی دەڵێن («دونگ لە مەڕێ» ڕەنگە «گورگ لە مەڕێ» بووبێت و گۆڕابێت چونکە یەکێک لەو گەمەیەدا دەوری گورگ دەبینێت و خۆی لە مەڕ دەدات»). دیارە وشەکە بەپێی دەستووری زمان و ڕێزمانی کوردی «دایە مەمدۆڕێنە» بوە و ناوگری «ەک» خراوەتە ناو کلێشەی پاشگری «اند» کە لە ڕێژەی فەرماندا دەبێتە «ێنە - دۆڕاندت، دەدۆڕێنیت، بدۆڕینە». بۆیەش پێی دەڵێم ناوگری «ەک» چونکە:

1. چۆتە ناو کلێشەی بەشێکی وشەوە
2. ناوێکی تازەی داهێناوە بۆ جۆرێک لە یاری و گەپ.

نموونە باس نەکراوەکە فیعلی «ڕاوەستەکێ» یە کە لە دەوروبەری خۆمم بە زۆری بیستووە. لەم فیعلەدا دوو ڕەفتاری بەرچاو کراوە:

1. فیعلی «راوەستە» گێڕدراوەتەوە بۆ سەر بنجی خۆی کە لە بنەڕەتدا «وەستا، دەوەستێ، بوەستێ» یە.
2. ناوگری «ەک» خراوەتە نێوان دوو دەنگی کۆتایی وشەکە.

دیارە گۆڕانێکیش لەو بەکارهێنانەدا بەسەر واتای «ڕاوەستە، ڕاوەستێ» ی عادەتیدا هاتوە چونکە کە دەگوترێ «ڕاوەستەکێ» مەبەست هەر «ڕاوەستان» ی عادەتی نییە بەڵکوو ئەو ڕاوەستانەیە کە وردبوونەوە وەیا گلەییکردن وەیا مەبەستێکی تایبەتی بەدوادا دێت.

لە وشەی «دایە مەمدۆڕەکێنە» بیر بۆ وشەکانی وەک «شلکێنە، نیسکێنە، زەردێنە، ماشێنە، ترخێنە، جگێنە، قرقێنە، وەردێنە...» دەڕوات، بەڵام لە ڕووی ڕێزمان و وشەسازییەوە قیاسی ئەو لەوان ناکرێ چونکە «ێنە» ی کۆتایی

«مەمدۆڕێنە» شێوەی پاشگری «اند» ە لە ڕێژەی فەرماندا و پاشگرێکی لەمەڕ فیعلە، کەچی «ێنە»ی دوای وشەکانی تر پاشگری بەرەی ناوە و سەربەخۆیشە چونکە لە شتێکی دیکەوە نەهاتوە وەک «ێنە» کەی تر کە لە «اند» ـەوە هاتبوو.

د- لە بارەی «شەوەکی، بەیانەکی، ڕاستەکی، چەپەکی، لاوەکی...» یەوە:

لە گوتارەکەدا (لاپەڕە 130، خاڵی 7 – 6) ئەم پاشگرەی «ەکی» ش هەر لە ژێر عینوانی پاشگری «ک» دا باسکراوە. دیارە لە شکڵدا «ک» و «ەکی» هەر هێندە یەکدی دەگرنەوە کە لە هەردوویاندا دەنگی کاف هەیە، لەوە بەولاوە نە بەشکڵ و نە بە واتا و نە بە جۆری لەکارهێنان خزمایەتییان لە نێواندا پەیدا نابێ. لێرە بە پێشەوە ئەم «ەکی» یە لە لایەن لیژنەی زاراوە زانستییەکانی سەر بە کۆڕی زانیاری کورد، کە خۆم دەمڕاستی بوم، نەختێک بە پێی پێویستی فەرمانی زاراوەدانان لێی کۆڵراوەتەوە (لاپەڕە 439 – بەرگی چوارەمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد 1976) و لە داهێنانی زاراوەدا بەکاریش هاتوە (لاپەڕە 475 – 442 ی هەمان گۆڤاردا).

لەو شوێنانەدا لیژنە ئەم پاشگرەی «ەکی» بە ئەداتی نیسبەت داناوە وەک کە «ی» لە کۆتایی بەشێکی وشەی کوردیدا دەوری نیسبەت دەبینێت. ئەمەی خوارەوە سەرەتای قسەکانی لیژنەیە لە بارەی ئەم پاشگرە و بەکارهێنانی لە دارِشتنی وشە و زاراوەی تازەدا:

(لەم کارەی داهێنانی زاراوە کەوا گەلێک جار ڕێژەی نیسبەتی تێدا بەکار دێت لیژنە خۆی لە «ی» تەقلیدی دزیەوە بۆ پاشگرێکی تر کە ئەویش هەر بۆ نیسبەتە و زۆریش لە تاکە دەنگی «ی» لە بارترە بۆ هاتن لە دوای زوربەی وشانەوە. لە کوردیدا دەگوترێ «لاوەکی، دەرەکی، ناوەکی، سەرزارەکی، شەوەکی، بەیانەکی، ڕۆژەکی، پێشەکی، پاشەکی، ڕەمەکی...» کە هەموویان ڕێژەی نیسبەتن و گونجاوتریشن لەوەی بەهۆی «ی» پێک هاتبان. ئەوی ڕاستی بێ پاشگری «ی» نیسبەت لە بنەڕەتدا بۆ دەربڕینی نیسبەت لەگەڵ شار و وڵات و عەشرەت و گەل و شتی ئەوتۆییدا بەکارهاتووە، ئێستا نووسەران خەریکن لەگەڵ وشەی وەهای بەکاربێنن کە هەرگیز کورد لەگەڵیاندا بەکاری نەهێناوە وەک وشەی ئاوەڵناوی عادەتی «جوان، ئازا، سور، زەرد، تێر... هتاد». ئەم وشانە کە پاشگری «ی» یان چووە دواوە دەبنە ئەبستراکت هەرچەند پێشگرەکە لە هەمان کاتدا بۆ نیسبەتیش بەکار دێت. لێژنە وای پەسەندکرد لە جیاتی پاشگری «ی» لەم شوێنانە و شوێنی وەک ئەواندا پاشگری «ەکی» بەکاربێنێت).

[«جوانەکی، ئازایەکی، سوورەکی، زەردەکی...» بە واتای «جمالي، اقدامي، احمري، اصفري...»، ناوە ئەبستراکتەکەشیان دەبێتە «جوانەکیەتی – جمالية، ئازایەکی- الاقدامية، سوورەکیەتی – الاحمرية، زەردەکیەتی – الاصفرية...» (بنواڕە لاپەڕەی 439 ی گۆڤارەکە، دواتریش لە لیستەی زاراوەکاندا ئەو وشانە دەبینیت کە بە تازەیی پاشگری «ەکی» لە گەڵیاندا بەکارهاتووە.)]

ئەم بۆچوونەی لیژنە، وا دەزانم، بۆچوونێکی ڕاست و دروستە، تەنانەت ئەگەر پێشنیازەکەشی وەرنەگیرێ لە داهێنانی وشەی تازەدا لەوەدا نیشانی پێکاوە کە دەڵێ پاشگری «ەکی» بۆ نیسبەتە.

بە پێی بیروباوەڕی ناو گوتارەکەی مامۆستا قزڵجی پاشگری «ەکی» بۆ دیاریکردنی:

1- کات و زەمان «بەیان – بەیانەکی، شەو – شەوەکی».
2- لا «جهة» «لا- لاوەکی، ڕاست – ڕاستەکی، چەپ – چەپەکی».

نەختێک وردبوونەوە بە چاوی ماملەت دەری دەخات کە پەیدابوونی واتای «کات، لا» لەم وشانەدا شتێک نییە پاشگرەکە پێکی هێنابێت چونکە ئاشکرایە واتای کات لە وشەکانی «بەیان، شەو» دایە واتای «جهة» یش لە وشەکانی «لا، ڕاست، چەپ» دایە. ئەگەر هاتبا پاشگرەکە لە وشەی وەک «بەرد، دار، ئاو، هەنجیر، کارس، چوێلەکە...» واتای «کات» وەیا «لا» ی پەیداکردبا دەمانگوت دیارە ئەم پاشگرە بۆ داهێنانی «کات، لا» لە وشاندا بەکار دێت. فەرموو سەیری وشەی «سەرزارەکی، سێجرتەکی، ڕەمەکی...» بکە، کوا واتای «کات، لا»؟ ڕاستی مەسەلەکە ئەوەیە کە لیژنە

بۆی چوە: ئەم پاشگرە لە کوردیدا بەدوا کۆمەڵێک وشەدا هاتووە بۆ دەربڕینی واتای نیسبەت لەو وشانەدا ئیتر کاتیان تێدا بێت یا شتێکی تر، هێندە هەیە هەست بەوە دەکرێت کە وشەکان بەزۆری واتاییکی «ظرفیة» دەدەن بەڵام وانییە پاشگری «ەکی» «ظرفیة» ـەکەی پەیدا کردبێت. واتای «کات، لا» ش لەو وشانەدا لەوەوە دێت کە «ظرف» بە واتای تەقلیدی یا «ظرف زمان» ـە یا «ظرف مكان» ـە. بەپێی دەستوورەکانی ڕێزمانی کوردی چ گرفت لەوەدا نییە بگوترێ «سەرەوژێرەکی تێنیشتین».

–19–

لە بارەی خاڵی نۆیەم کە لە لاپەڕە 131 باس کراوە:

قزڵجی بۆ ئەوە چووە کە دەنگی «ک» لە فیعلەکانی وەک بزرکان، دامرکان، نووسکانەوە، هەڵتروشکان...» دا پاشگرە و ئەو «ا» یەش کە لە دوایەوە دێت نیشانەی «مصدرية» ـە وەک کە لە وشەکانی «خورا، کرا، برا...» دا نیشانەی «مصدرية» ـە.

لە پێشەوە دەبێ ئەوە بڵێم فیعلەکانی «خورا، برا، کرا» ڕێژەی «مبنی للمجهول» ـن کە لەوێدا پاشگری «ڕا» هەیە نەک تەنها «ا». من لە کتێبۆلکەی «حەشارگە...» دا بە درێژی باسی ئەم پاشگرەم کردوە و نابێ لێرەدا پێیدا بێمەوە. بەڵام هەلێکم بۆ هەڵکەوتوە کە قسەیێکی خۆم لەبارەیەوە ڕاست بکەمەوە: لە سەرەتای لاپەڕە 29 ی ئەو کتێبۆلکەدا گوتومە، لەمەوبەر هیچ کەس لە زمانشناسان باسی ئەم پاشگرەی نەکردوە کەچی دواتر کتێبی ڕێزمانی یەکێک لە پۆلەکانی قوتابخانەی ناوەندیم کەوتە بەرچاو کە لەوێدا لە نێوان پاشگرەکاندا باسی «را» کراوە. من ئەگەر زووتر ئەمەم دیتبا هەرگیز پشت گوێم نەدەخست بەڵگەشم ئەوەیە کە ئێستا لە خۆمەوە ئەو سەهوەم ڕاست دەکەمەوە. بەڵام لەو کتێبەدا لە بارەی «را» وە هەڵەیێکی بەرچاو کراوە کە دێت و دەڵێت بۆ فیعلی ئایندەی «مبنی مجهول» پاشگری «رێ» بەکار دێت کەچی زۆر ئاشکرایە هەر پاشگری «را» ی ڕابردوە لە ئایندەدا دەبێتەوە «رێ» ئەمەش مامڵەتێکی «تصریفی» یە وەک چەندین مامڵەتی تر کە لەگەڵ فیعلی کوردیدا دەکرێت. بە نموونە دەڵێم ئەم دەنگەی «ا» لە کۆتایی سێ جۆرە فیعلدا دەبن بە «ێ» کاتێک کە ڕێژەی ئایندەیان پێ دەدرێت:

• ترس	ترسام	دەترسێم
• بزرکان	بزرکام	دەبزرکێم
• دیتران	دیترام	دەدیترێم

جگە لەمانە فیعلی دیکەش هەن کە دەنگی «ئەلف» یان لە ئایندەدا دەبێتە «ێ»

هەرچەند «ئەلف» ـەکەشیان لە کۆتایی وشەکانیانەوە نایەت:

• ڕماندن	ڕماندم	دەڕمێنم
• بزاوتن	بزاوتم	دەبزێوم
• سپاردن سپاردم	دەسپێرم	
• قەڵاشتن	قەڵاشتم	دەقەڵێشم
• پاراستن پاراستم	دەپارێزم	

هەموو ئەم فیعلانەش لە «تصریف» دا بەپێی دەستوور لە ڕابردەوەوە بۆ ئاینده و بۆ فەرمان دەگۆڕێن، کە ئێرە جێگەی کوتانەوەی ئەم باسە بەربڵاوەی تێدا نابێتەوە.

دەگەڕێمەوە سەر گوتارەکەی مامۆستا قزڵجی.

بەلای منەوە لە فیعلی «بزرکان، هەڵتروشکان، ئاڵۆزکان، پەشۆکان...» و هی تری وەک ئەواندا سەرلەبەری «کا» نەک تەنها دەنگی «ک» پاشگرە. بەشێک لەو فیعلانە هەڵ دەگرن تەنها «ا» یان بەدوادا بێت وەک «ئاڵۆز – ئاڵۆزا – ئاڵۆزکا» کە ئەمە ڕاستییێکە زۆر بە ڕوونی و ئاشکرایێ بەڵگەی ئەوە بەدەستەوە دەدات کەوا جارێکیان پاشگری «ا» فیعلەکەی دروست کردوە جارێکیشیان پاشگری «کا». بۆ ڕەواندنەوەی ئەو بۆچوونەی کە دەشڵێ ئەلفی ئەو فیعلانە نیشانەی «مصدریة» ن بەڵگەی زۆر بەهێز هەن:

1) وشەی وەک «ترس، نەخش، قەڵش، سوڕ، خول...» خۆیان «اسم مصدر» ن و واتای تەواویان هەیە، دیارە ئەلفێکی پاشگر دێت و دەیانکاتە فیعل «ترسا، نەخشا، قەڵشا، سوڕا، خولایەوە...». سەلیقەی زمانشناسانە پێمان دەڵێ دەوری ئەو ئەلفە لەو فیعلانەدا هەر ئەوە نییە کە نیشانەی «مصدریة» ـە بەڵکوو وێڕای نیشانەبوون دەوری پێکهێنانی فیعلیشی دیتووە. ئەم ڕاستییە جارێکی تریش لە خاڵی دووەمدا دەردەکەوێتەوە.

2) ئەلفی فیعلی «ترسا، سووتا، ئاڵۆزا» جارێکی تریش بەوەدا مەعلوم دەبێ کە بەشێکی بنجی فیعلەکانە نەک تەنها نیشانەی «مصدر» ـە کە لە ئایندەدا بە شکڵی «ێ» دێتەوە و تێ ناچێت. (پێش ماوەییێکی کەم نموونەم لێ هێناوە). فیعلی دیکە هەن کۆتاییەکەیان بە «ا» دێت بەڵام لە ئایندەدا تێ دەچێت لەبەر ئەمە دەبێ جودایی نێوان ئەمانە لەگەڵ ئەوانی تردا دەربخسترێ وەک لەم نموونانەدا ڕوون دەبێتەوە:

• کێڵان	کێڵام	دەکێڵم
• وێران	وێرام	دەوێرم
• هەڵستان	هەڵستام	هەڵ دەستم
• ڕاوەستان	ڕاوەستام	ڕادەوەستم

وشەی «هەڵستان – هەڵ وەستان – ڕاوەستان» کە تێنەپەڕە ئەگەر بە واتای پەککەوتن بوایە دەبوو بگوترێ: وەستام، دەوەستێم چونکە یەکێک لە تایبەتیەکانی ئەو فیعلانەی کە ئەلفەکەی کۆتایی یان لە ئایندەدا دەبێتە «ێ» ئەوەیە کە لەو جۆرە فیعلانەن لە چاو غەیری خۆیاندا بێهێزن چونکە فاعیلەکانیان خوایشت و ئیرادەیان نییە لەوەی ڕوودەدات هەر بۆیەش بۆ من لە ساڵی 1973 لە گوتاری «دەوری «ی» لە ڕێزمانی کوردی» دا بەو فیعلانەی وەک «سووتام، برژام، ڕامام – دەسووتێم، دەبرژێم، دەڕمێم» کە ئەلفەکەیان لە ئایندەدا دەبێتەوە «ێ» گوتم «فیعلی ڕوودان – افعال الوقوع». لە ڕووی هێزەوە فیعلی کوردی 3 جۆرە:

1. تێپەڕ.
2. تێنەپەڕی عادەتی.
3. تێنەپەڕی بێهێز.

ئەم بەشە بێهێزە 3 لکی لێ دەبێتەوە:

1. لکی فیعلی وەک: سوان، ڕژان، برژان.

2. لکی فیعلی وەک: ئاڵۆزکان، بزرِکان، پەشۆکان.

3. لکی فیعلی «مبنی للمجهول» وەک: کوژران، دیتران، خوران.

ئەم قسانە زۆریان بەبەرەوەیە، من لێیان دەبرِمەوە.

کە دەڵێم لە «بزرِکا، پەشۆکا...» دا سەرلەبەری «کا» پاشگرە نەک تەنها «ک» ئەو راستییەم رەچاو کردوە کە وشەکان بەر لەوەی ببن بە فیعل، دەنگی «ک» یان لە کۆتاییەوە نەهاتوە تاکوو لە حاڵەتی فیعلیەتیشدا هەر بۆ وشە ئەصلییەکەی حیساب بکەین: کەس نەیبیستوە گوترابێ «بزرِک، پەشۆک، ترووشک...» تاکوو فیعلەکانی «بزرِکا، پەشۆکا، ترووشکا...» بە تاکە دەنگی «ا» بووبێتە فیعل «نووزایەوە، نووسکایەوە« ئەوانیش کە لە «نووزە» وە وەرگیراون بە پاشگری «ا، کا» بوونەتە فیعل.

بەلای باوەرِی منەوە ئیشکال کە هەبێ لە فیعلی وەک «داچڵەکین» دا هەیە، کە بە دوو جۆر تصریف دەکرێ بۆ رێژەی ئایندە:

- داچڵەکین، داچڵەکیم، دادەچڵەکم / دادەچڵەکێم

لە شێوەی یەکەمدا ئەو «ێ» ـەی دوای کافەکە لە ئایندەدا تێدەچێت «دادەچڵەکم»، لە شێوەی دوەمدا تێناچێت و هەر دەڵێی لە فیعلی «داچڵەکان» ـەوە هاتوە، کە بە پێی دەستوور دەبێتە «دادەچڵەکێم». ئەگەر بسەلمێنین «دادەچڵەکێم» لە «داچڵەکیم» ـەوە هاتوە دەبێ بسەلمێنین کە «ی» لە وشەی «داچڵەکین» دا بۆتە «ێ» لە «دادەچڵەکێم» دا: «داچڵەکیم، دادەچڵەکێم».

کەچی وەک دەزانین هەموو ئەو فیعلانەی لە پێش نوونی چاوگیانەوە «ی» هەیە لە ئایندەدا لێیان دەقرتێت:

- خزین — خزیم — دەخزم
- نووسین نووسیم — دەنووسم
- فرِین — فرِیم — دەفرِم

من لە نووسینی لێرە بە پێشەوەمدا گوتومە، ئەو دەنگەی «ی» کە گەلێک جاران فیعلی لە وشەی ترەوە دروست کردوە وەک «لەرز، لەرزی...» بۆیە پێی ناڵێم پاشگر چونکە لە رێژەی ئایندەدا تێ دەچێت: لەرزیم، دەلەرزم. ئەگەر تێ نەچووبایە جێی خۆی بوو بەویش گوترابایە پاشگر چونکە دیارە بەدوا «اسم المصدر» دا هات و کردییە «فیعل». وا دەزانم تێچوونیی دەنگی «ت» لە فیعلەکانی کەسی دوەم و سێیەمی تاکدا وەک «دەرِۆی» (لەجیاتی دەرِۆیت)، «دەخوا» (لەجیاتی دەخوات) بەڵگەیە بۆ راناو نەبوونی دەنگەکەی «ت» لەو شوێنانەدا.

-20-

لە لاپەرە 131، لەژێر عینوانی «5- هاتنی راناوی لکاو...» دا مامۆستا قزڵجی چەند بیروراپەکی دەربریوە هەندێک تێبینی هەڵدەگرن:

أ- لە لاپەرە 20 گوتەیێکی مامۆستا وا رادەگەیەنێ کە من گوتبێتم نابێ تۆژینەوەی مێژوویی بکرێت بۆ دۆزینەوەی بنەمای وشەی کوردی... ئەوەی راستی بێ من لەو کتێبۆلکەی «حەشارگە...» دا هەر ئەوەندەم گوتوە کە دەبێ نرخاندنی وشەی کوردی لە شێوەی ئێستاکەیدا بێت نەک لە شێوەی کۆنیدا بەو مانایە کە ناشێ ئاخاوتنی ئێستاکەمان بە هی کۆنی بەر لە هەزاران ساڵ بگۆرِینەوە هەرچەند بشتوانین شێوەی ئەو کۆنە ئاخاوتنە لە هەناوی مێژوو دەرکێشینەوە. وادەزانم لەمەدا چ

گرفتێک پەیدا نابێ مامۆستا قزڵجیش هەر لەو باوەڕەدایە بەڵام وادیارە قسەکانم ئەوەندە ڕوون نەبوون کە گومانی داخوازی مەنعکردنی تۆژینەوەی مێژوویی لێ نەکرێ.

بەلای منەوە ئەم جۆرە تۆژینەوەیە نەک هەر ڕەوایە بەڵکوو لە پێویست پێویستترە چ لە زمان بێت چ لە مێژوو بێت چ لە هەر شتێکی تری سەر بە کۆمەڵایەتی کوردەوارییەوە بێت چونکە ئێمە هیچ گۆشەیێکی بوونمان ڕووناک نییە. ڕووناکیش نابێ بە تۆژینەوەی مێژویی نەبێت. من لەم لایەنەوە هێندە بە پەرۆشم تاکوو جارێکیان نووسیم، ئەوەی پێوەندی زمانی ئێستاکەمان بە هی سەردەمی ئاوێستا و کۆنترەوە دەربخات دەبێ پەیکەری زێڕی بۆ دروست بکرێت و بە قارەمانی کوردایەتی بژمێررێت...

ب- لە شێوەی ئاخاوتنی کرمانجی سەروودا ئەوەی لە پێش فیعلی تێپەڕەوە دێت «ڕاناوی لکاو» نییە هەروەک لە ئینگلیزیدا کە دەگوترێت:

I came, He said, You go

ئەم I, You, He ی ڕاناوی لکاو نین.

وەک من بۆی دەچم لە کرمانجی سەروودا لە فیعلی ڕابردووی تێنەپەڕ و لە هەموو ئایندەییێکدا ڕاناوی نەلکاو و لکاو دێن. بەڵگەی ئەم بۆچوونە، جگە لە سەلیقە، لەوەوەش دێت کە ڕاناوی «من» لە هەموو کرمانجیی خوارووەدا ڕاناوێکی نەلکاوە. هەروەها ڕاناوی «ئێمە - مە، ئەوان — وان، تۆ - تە، ئێوە - وە» هەموویان نەلکاون و لەیەک سەرچاوەشەوە هاتون. لەگەڵ ئەمەشدا بۆچوونەکەی مامۆستا قزڵجی سەرنج ڕادەکێشێت لێکدانەوەش هەڵدەگرێت.

ج- پێشکەوتنی ڕاناوی لکاو لە فیعل، وەک کە مامۆستا قزڵجی نموونەکانی «نەمگرت، نەتگرت، نەمانگرت...» ی لە تاکە وێنەی نەفیەوە بۆ هێناوەتەوە دیاردەییێکە لە زمانی کوردیدا دەگەڕێتەوە بۆ طەبیعەتی ڕاناوی لکاو کە جێگۆڕکێ دەکات لە ڕستەدا. ئەم دیاردەیە هەر لە نەفیدا بەدی ناکرێت بەڵکوو لە زۆر باری تردا بەرچاو دەکەوێت. ئەو فیعلە تێپەڕانەی کە پێشگریان پێوەیە هەمیشە لە ڕابردودا ڕاناوە لکاوەکانیان دەکەوێتە پێشەوە:

- هەڵمانگرت
- دامکرد
- وەرتانگرت

چەندێکیش بەرکار دیار بێت لە ڕێژەی ڕابردوودا ڕاناوی لکاوی بەدوادا دێت و ڕاناوەکە دەکەوێتە بەرایی فیعلەکە:

- گۆشتم خوارد
- ماڵمان ماشت
- ماستی فرۆشت
- دارتان سوتاند

تا مومکین بێت ڕاناوی لکاو بە یەکەم کەرتی فیعلەکەوە دەنووسێت:

- دەمکرد
- نەمدەکرد

- هەڵم نەدەکرد
- ڕۆژێکم هەڵ نەدەکرد

هەر ئەم جۆرە بزۆزییە و چالاکییەی ڕاناوی لکاو بوو وای کرد من پێشنیاز بکەم پێی بگوترێ «ڕاناوی چالاک».

کەواتە پێشکەوتنەوەی «ڕاناوی چالاک» لە فیعل، بەپێی ئەو دەستوورانەی کە ئێستا شێوە ئاخاوتنی کرمانجی خواروو دەخەنە گەڕ دیاردەییێکە لە مەڕ ڕاناوی چالاک و خاسیەتەکانی.

د- وادەزانم نموونەکانی لاپەڕە 133 ی گۆڤار کە دواتر بە نموونەی شیعری شێوەی هەورامی دەرخستراون «وێم، وێت، وێش، وێمان، وێتان، وێشان» بریتین لە ڕاناو و وشەیێکی تری بەواتای «خۆ» بەو پێیە دەبنە «خۆم، خۆت...». کە ئەمە وابێ، بەلای منەوە، وشەکان لەوە دەشۆڕێن پێیان بگوترێ «ڕاناو» وشەیێکی دارێژراو دروست دەکەن کە بەپێی واتاکەی داخوازی دەستووری لەکارهێنان دەکات. لە گوتارێکی خۆم باسی «سووڕێکی خامە بە دەوری ڕاناودا» نەختێک بەدرێژی لەم «خۆ» یە دواوم..

لە کۆتایی ئەم بەسەرچونەوەیەدا هەر ئەوەندە دەڵێم، چەندێکی بە ناوی وەرامدانەوە وەیا ڕوونکردنەوە وەیا لێ نەسەلماندن خەریکی گوتارەکەی مامۆستا قزلجی بم، نرخی گوتارەکە گەلێک لەوەی پتر بە بەرەوە دەمێنێتەوە کە ئەو تەرزە پێوە خەریکبوونە لە منەوە یا لە یەکێکی ترەوە بە گۆتارەکەوە دیار بێت.

«...»

هەڵدانەوەی چەند ڕووپەڕەیێکی زمانی کوردی

«گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» بەرگی 5،ساڵی 1977

- بەشی یەکەم - دیاردەیێکی فۆنەتیکی
- بەشی دووەم - ئاخافتنی عادەتی و شێوازی ئەدەبی
- بەشی سێیەم - دەنگەکانی ئاخاوتن: «یەک ڕاستیی بزرکراو»

دەزانین لە کوردیدا لەهجەی ئاخاوتن لە جێگەیێکەوە بۆ جێگەیێکی تر شێوەگۆڕی دەکات تا ئەو ڕادەیەی، وا دەبیٚ، لە یەکتر گەییشتن وەزەحمەت دەکەویٚت، ئەمەش دیاردەیێکە لە هەموو زمانان دیٚتە بەرچاو وەک کە دەبینین شێوە ئاخاوتنی دانیشتوانی توونس نائاشنا و نامەئنووسە لەبەر گوێی خەڵکی قاهیرە وەیا بەغدا وەیا حەلەب و خەرتووم کە هەمووشیان هەر عەرەبن. شێوە ئاخاوتنی ئەوانیش لەبەر گوێی عەرەبی غەریری خۆیان بێگانە دەنوێنێت و پێویستی بە تەرجومان دەبێت...

ئەم جوداوازییەی ئاخاوتن کە تێکرای زمانی وتوویٚژ دەگریٚتەوە، هەر لە وشە هەتا جۆری تێکبەستنی وشە و ڕستە... هەتا دەربڕینی ئەو هەستەی کە مەبەستی ئاخێوەرە لە قسەکردندا وەک: تووڕەیی، نارەزامەندی، ڕالێبوون، شکاندنەوە، ئافەرین لێکردن، خۆشویستن، ڕقلێبوونەوە... هتاد، ئا ئەم جوداوازییە بەرفرەوانە خورد دەکریٚتەوە بۆ جوداوازیی دەربڕینی تاکە دەنگ لە وشەدا وەک کە کۆیی لامی قەڵەو دەکەن بە «ر» ی لاواز کەچی مەنگوڕایەتی چەند جار هێندەی لامە قەڵەوەکەی سلێمانی قەڵەوتری دەکەن، وەیا دەنگی «د» لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانیدا بەزۆری تێدەبردریٚ و دەنگێکی تایبەتی دەخریٚتە جێیەوە کە لە نووسیندا پیتی بۆ دانەندراوە، واش دەبیٚ هەر بە تەواوی لە ناودەچێت بیٚ ئەوەی هیچی لە جێگەدا دابنریٚت وەک کە «قەرەداغ» دەبیٚتە «قەرەداغ - خ».

هەندیٚ جۆری دەربڕینی «دەنگ» لە ئاخاوتندا ڕوو لە ئەنتیکەیی دەکات کاتیٚ کە دوو دەنگ لە تەک یەکتریدا تاو بۆ یەکتر دەهێنن و گۆڕان لە یەکتردا پەیدا دەکەن. نموونەی ئەم بابتە ئەگەر زۆر نەبیٚ کەمیش نییە، بەڵام بە هۆی لەیەکتر دابڕان و یەکتر نەبیستن و تێکدا نەگەڕانی میللەتەکەمان کەم وا دەبیٚ خەڵکەکە گوێبیستی هەموو دەنگە سەیرەکان بیٚ: ئەدیب و نووسەری کورد، لە سلێمانی بێت یا لە هەولێر و یا لە کەرکووک و هەر شوێنێکی تری کوردزمان بێت بەدەگمەن نەبێت گەشت و گەڕان لە دەشتودەر و هەڵەت و پەڵەتی وڵاتەکەی ناکات، ناوناوێک نەبێت کە بە سەردان وەیا لە گەشتی هاوینەدا چەند شوێنێک دەبینێت، ئەویش بە پەلە و تەنها، ئەو شوێنانەش کە ڕێگەی گەڕۆکیان پیٚ گەیشتووە. یەک بستی خاک و ئاوی وڵاتەکەی نابینێت و گویٚ لە یەک وشەی هیچ یەکێک لە شێوە ئاخاوتنی جۆراوجۆری کوردستانی پان و بەرین نابێت.

ئا لەم دەرفەتە یەکجار بەرتەسکەی گوێبیستبوونی لەهجەکانی کوردیدا، یەک دوو تێبینی هەن کە هەر بەجاریٚ دەرفەتەکە دەکاتەوە بە کوونی سووژن. تێبینی یەکەم ئەوەیە کە کوردی عیراق[15] بۆی ڕێک ناکەوێت بە کوردستانی دەرەوەی عیراقدا بگەڕێت، جا ئەگەر هیچ جۆرە «دەنگ» یێکی مەیلەو سەیر و ئەنتیکە لەو شێوانەدا هەبێت ناکەوێتە بەرگوێی، مەگەر ئەو دەنگە بە پێی خۆی بەرەو پیرییەوە بێت.

تێبینی دووەم ئەوەیە کە لەو حاڵەتە زۆر کەمەشدا کە بۆ ڕۆشنبیر و ئەدیب و نووسەری کوردی عیراق ڕێک دەکەوێت گەشتی هاوینە بکات، هەر گوێی لە وتوویٚژی ئەو خەڵکە دەبێت کە لە ئۆتێلەکاندا تووشیان دێت. دانیشتوانی ناوچەکە توانای سەردانی ئۆتێلەکانیان نییە تاکوو گەشتەوەرەکە وتوویٚژیان ببیستێت. لەمەش بترازیٚ، کەم وادەبیٚ گەشتەوەر و سەفەرکردوو مەراقی چۆنیەتیی دەمودووی خەڵک و جۆری هاتنەدەرەوەی دەنگەکانی ئاخاوتنی هەبێت تاکوو لە نێوان هەزاران قسە و دەنگی عادەتیدا یەک دووانێکی ئەنتیکە دەستبژار بکات و لای خۆی هەڵیان بگرێت بۆ باس لێکردن و لەسەر دوان و بەراوردکردن و کاری ئەوتۆیی زمانەوانانە.

بەڕاستی ئەم گوێبیست نەبوونەی لەهجەکانی زمانی کوردییە وا دەکات نووسەر پتر لە پێویست و بەرژەوەند پیٚ لەسەر لەهجەی شار و گەڕەک و دەربوونەی خۆی دابگرێت و هەموو لەهجەکانی تر بە هەڵە بژمێرێت. مرۆڤ ئاشنای نەفسی خۆی و ئەو کەسانەیشە کە وەک خۆی وان، چ لە ئاخاوتن بێت، چ لە داب و دەستوور و نەریت بێت و چ لە جۆری

15 ئەم گوتارە بەزۆری لەگەڵ ئاخێوەری کوردی عیراق خەریکە.

خۆراک و پۆشاک و بیر و باوەڕ و نرخاندنی کۆمەڵایەتی و هەموو سەروبەرێکی ژیان بێت... لەبەر ئەمە ئەگەر بە چاوی «بێگانە» سەیری ئەو کەسانە بکەین کە وەک «خۆمان» نین، لێیان گوێ قوتاخ و سەیرپێهاتوو دەبین، ئاگاشمان لەوە دەبڕێ کە ئێمەش بۆ ئەو «بێگانە»یە هۆی گوێ قوتاخبوون و سەیرپێهاتن دەبین.

یەکێک لەو دەنگە سەیرانەی کە لە بەیەک گەیشتنەوەی دوو دەنگ پەیدا دەبێت ئەو منگە و «غنە» یە کە لە زاری سلێمانیدا لەبەیەک گەیشتنەوەی «ن، گ — ن، د»، بەتایبەتی لە کۆتایی وشەدا، دێتە بەرگوێی بیسەرەوە. کەم وادەبێ یەکێک خۆی خەڵکی سلێمانی نەبێ وەیا بە منداڵی تێیدا نەژیابێت و گەورە نەبووبێت بتوانێ وەک ئەوان منگەی نێوان ئەو دوو دەنگانە دەرببڕیت. هەر ئەمەیشە پێویست ناهێڵی بە دانانی نیشانەی تایبەتی لەو تەرزە شوێنەدا، چونکە دیارە ئەو دەنگەی کە بە مامۆستاش فێری نەبم، نیشانەی کەڕولاڵی بەستەزمان ناتوانێ فێرمی بکات. بەلای خەڵکی سلێمانیشەوە دەنگەکە بە نیشانە و بێ نیشانە وەک پێویستە وەها دەردەبڕێت، ئیتر نیشانەی بۆچییە؟

وشەیێکی تریش هەیە هەرچەند دەنگەکانی «ن، گ» تێدا نەکەوتۆتە کۆتاییەوە تەنانەت نوونەکەشی بە وەستاوی تەواوەوە نەکەوتۆتە پێش گافەکەیەوە، هەمیسان نەمتوانیوە وەک خەڵکی سلێمانی دەری ببڕم، وشەکەش «کنگر» ە، کە لە زۆر شوێنی دیکە پێی دەڵێین «کەنگر». خەڵکی سلێمانی ئەم نوونە وەها دەسوێنن و سووک بەسەریدا تێپەڕ دەبن بۆ گافەکە هەر دەڵێی زبرایی زمان و مەلاشووش لەبەیەک گەییشتنەوەیاندا سوواون و لووس بوون.

لە نێوان هۆزی بڵباسەتیی هەرێمی «ڕانیە» دا، گوێم لێ بووە وشەی «زیڵ» - بە واتای «زبڵ» - وەها دەردەبڕن هەردەڵێی دەنگەکانی «پ، ڵ» تێکەڵ بە یەکتر بوونەتەوە. تەنانەت جارێکیان یەک لە بەرەی «هۆرمزیار» ی سەربە بڵباسەتی ئەم وشەیەی «زیڵ»ی وەها بە قەڵەوی و خێرایی دەرپەڕاند من و ئەوانەی لەگەڵمدا بوون بە ناچاری کەوتینە پێکەنین، بەڵام نەک پێکەنینی گاڵتە پێ کردن بەڵکوو هی سەیرپێهاتن و بە ئەنتیکە زانینێکی ئەوتۆ کە لە ئاستیدا بێدەسەڵات بووین. تائێستاش ناوەناوە کە بەو کەسە دەگەمەوە داوای لێ دەکەم ئەو وشەیەم بۆ بڵێتەوە.

ئەم دیاردەیەی تێکەڵبوونی دوو دەنگی Consonant لە کوردیدا ناوێکی بۆ دیاری نەکراوە، وا بزانم لە وڵاتە پێشکەوتووەکانیش هەر بۆ تێکەڵبوونی دەنگی Vowel زاراوەیان داناوە، وەک کە بە تێکەڵبوونی دوو Vowel دەڵێن Diphthong. بەلای منەوە چ مەرج نییە دەنگە تێکەڵەکان Vowel بن، هەموو تێکەڵبوونێک دەبێ بەر زاراوەکە بکەوێت.

بەهەمەحاڵ ئەم باسە دەنگی تێکەڵ و شێوەی دەربڕینی تایبەتیی هەندێک لە دەنگەکان هەرچەند باسی گرنگ و وردیشن، لێرەدا یەکەم مەبەستی گوتارەکە نین. چی گوترا پێشەکی و دەربوونەیەکە بەرەو باسێکی تری سەربە یەکێک لە گۆشە تاریکەکانی «دەنگی زمانی کوردی» کەوا هەتا ئێستا هیچ نیگایەکی بۆ خۆی نەکێشاوە، تەنانەت خۆیشم بەو دواییە سرنجم بۆی کشا. وەک هەر ئێستاش بۆت ڕوون دەبێتەوە چ گلەیی نایەتە سەر خەڵکی ئەو جێگایانەی دیاردەکە لە شێوەی ئاخاوتنی ئەواندا پەیدا نییە، ئەگەر چ گلەیی هەبێت لە من و ئەو کەسانە دەکرێت کە هەست بە بوونی ناکەن لە لەهجەکانیاندا.

پێشەکیی گوتارەکە باسی دەنگی وەهای کرد کە تایبەتی ناوچەیێک و شێوە ئاخاوتنێکە. ئەم دیاردەیەی کە خەریکم بەرەو ڕوونکردنەوەی بڕۆم دابڕانێکی ناوچەییە لە دەستوورێکی گشتیی فۆنەتیکی کوردی.

ڕەنگە کەس نەمابێ نەزانێ دوو دەنگی «ک و گ» لە کوردیدا دوو شێوەیان هەیە: یەکێکیان شێوەی عادەتی دەنگەکان وەک کە لە وشەی: «گرد، بەگ، دەرگا - تاک، کورد، شەکر» دا بەدی دەکرێت. ئەوەی دیکەشیان ئەو دەنگەیە کە لە وشەکانی «گێرە، سەنگین، گوێ، گوێز - کێل، شلکێنە، مشکی، کوێر، کوێن» ... دا دەبیسرێ. ڕەنگە ئەمەش یەکێک بێ لەو تایبەتییانەی کە «دەنگ» ی کوردی لە «دەنگ» ی زمانەکانی تر جودا دەکەنەوە (فارسی و تورکی تا ڕادەیێک بەر ئەم گوتەیە ناکەون)...

وەها ڕۆیشتووە لە نێوان ئەونەی خەریکی زمانەوانین کەوا هەمیشەکات ئەم دوو دەنگەی «گ، ک» ی کوردی کە هات و «ی، ێ - وی، وێ» یان کەوتۆتە دواوە کلۆر دەکرێن. لەمەشدا بە بیری کەسدا نەهاتووە جێگە بۆ ئیحتیمالی تر بکاتەوە، خۆیشم یەکێک بووم لەوانەی وایان دەزانی هەموو ئەو کاف و گافانە بێ «استثناء» کلۆر دەکرێن.

کەچی ئەم «هەمیشەیی» یە لە هەموو لەهجەیێکدا بە ڕاست ناگەڕێ. من لێرەدا قسەم لەو لەهجانەیە کە دەیانبیەم نەک دەیانخوێنمەوە، چونکە مەسەلەکە بەندە بە دەنگ و بیستنەوە نەک بە پیت و دیتنەوە. لەبەر ئەمە ناتوانم حوکوم بەسەر ئەو لەهجانەدا بدەم کە لە کوردستانەکانی دەرەوەی عیراقدا وتوویژیان پێ دەکرێت، مەگەر لەهجەیێکی وەک موکریانی کە بەهۆی هاتوچۆی بەردەوامی نێوان دانیشتوانی هەردوو دیوی سنوور، بۆتەوە بە لەهجەیێکی باو بیستراو لە کوردستانی عیراقدا.

لە زۆربەی لەهجەکانی سۆران کە نێوان دوو زێی بادینان و کۆیە دەگرێتەوە حاڵەتی وەها هەیە ئەم کاف و گافە «وی، وێ» یان بەدوادا دێت و کلۆریش ناکرێن. وەک لە وشەی «حاڵەت» یش دەفامرێتەوە وشەکان لە بنەڕەتدا «ی، ێ» یان لە کۆتاییدا نییە بەڵکوو پێداویستیی ڕێزمان و ڕستەسازی دەیهێنێت. لەو لەهجانەشدا ئەگەر وشەکە خۆی ئەم «وی، وێ» یەیان تێدا بوو کاف و گافەکەی بەراییان کلۆر دەکرێت.

دەتوانین ئەم دیاردەیەی کلۆر نەکردنی «ک، گ» لەم حاڵەتانەدا بخەینە بەر دەستووری ژێرا:

ئەو وشانەی لە کۆتاییاندا دوو دەنگی «گو، گۆ، کو، کۆ» هەیە و پێداویستییەک ڤاوڵی «ی، ێ» یان بە دوادا دەهێنێت، گاف و کافەکەیان کلۆر ناکرێت.

لێرەدا نموونە دەتوانێ مەبەستی دەستوورەکە بە باشی ڕوون بکاتەوە. وشەی «پشکووتن» لە ئاندەدا دەبێتە:

- دەپشکووم
- دەپشکووین
- دەپشکوویت
- دەپشکوون
- دەپشکوێ (ێت)
- دەپشکوون

دەبینی ڕێژەی ئایندەی «پشکووتن» بۆ کەسی سێیەمی تاک دەبێتە «دەپشکوێ - ێت». وشەکە نە لە ڕابردوودا نە لە ئایندەی کەسەکانی غەیری سێیەمی تاکدا دەنگی «ێ» ی نییە، وەک کە دەبینین لە حاڵەتی کەسی سێیەمی تاکدا کارەکە دەبێتە «دەپشکوێ - ێت» و ڤاوڵی «ێ» دەکەوێتە دوای دوو دەنگی «کو» وە.

ئا لەم حاڵەتەدا بەشێ زۆری دانیشتوانی سۆران کافەکە کلۆر ناکەن وەک ئەو کافەی دەردەبڕن کە لە کاری «دەپشکنێ» دا هەیە. ئەگەر گوێ بگریت لە یەکێکی کۆیی وەیا هەولێری کە ئەم نیوە بەیتە دەخوێنێتەوە:

دڵ چونکە میسلی خونچەیە بۆیە دەپشکوێ

دەبیەیت ئەم کافەی «دەپشکوێ» ی وەک حاڵەتی خۆی کە لە ڕابردوو و ڕێژەکانی تری ئایندەدا دەردەبڕێ، هەروەها دەمێنێتەوە.

لە بارەی دەنگی «گ» ـەوە:

وشەی «ئەنگوتن» ئەویش وەک «پشکووتن» لە حاڵەتی ئایندەی کەسی سێیەمی تاکدا دەنگی «ێ» دەکەوێتە کۆتاییەوە و دەبێتە: «دەئەنگوێ – ێت». لێرەشدا دەنگەکەی «گ» کلۆر ناکرێت و وەک خۆی دەمێنێتەوە.

وشەیێکی وەک «سەکۆ» کە لە حاڵەتی «معمولیة» لەو لەهجانەدا دەنگی «ێ» ی بە دوادا دێت کافەکەی کلۆر ناکرێت. هەرچەند بەزۆری لەو لەهجانەدا دەگوترێ «دەچمە سەر سەکۆیێ» و لەم حاڵەتەدا دەستوورەکە جێگەی باسکردنی نامێنێ چونکە دەنگێکی «ی» ی کۆنسونانت کەوتۆتە نێوان کافەکە و «ێ» کەی «معمولیة»، بەڵام زۆر جاران خەڵکەکە دەڵێن «چوومە سەر سەکوێ». ئا لەم حاڵەتەدا کافەکە دەکەوێتە پێش «وێ»وە و کلۆریش ناکرێت.

خوێنەر بمبەخشێت لەوەدا کە نموونەیێکی ناخۆش، بەڵام مەشوور، دەکەم بە ڕووناککەرەوەی مەبەست:

که یەکێک زۆر لە سنووری خۆی تێپەڕاند و قسەی ناجەیەزی کرد پێی دەڵێن: «گوویەکی گەورەی خوارد». لێرەشدا گافەکە بە پتەوی دەمێنێتەوە و کلۆر ناکرێت.

نموونە لەم بابەتە زۆرن کە مەبەست ڕوون بکەنەوە، چەند تێبینییەکیش هەن بە دەوری باسەکەوە، کۆتایی پێ دەهێنن:

1. ئەم حاڵەتە بەندە بەوەی «ێ» بە دوا «کو، کۆ، گو، گۆ» دا بێت، کە هاتوو کەوتە دوای «ک، گ» ئەوە هەمیشە کلۆریان دەکات وەک کە وشەکانی «سووک، پەلک، دارک. بەگ، پۆرگ، درەنگ» دەنگی «ی، ێ» لە لاوە بێتە کۆتاییانەوە کافەکە و گافەکە کلۆر دەکات.

   - سووکێک هەڵستایە سەرپێیان
   - پەلکی دارەکەم وەراند
   - بەگی جافان
   - درەنگیان بەسەردا هات

   لەم حاڵەتانە و هەموو حاڵەتێکی تری وەک ئەوانیشدا کافەکە و گافەکە کلۆر دەکرێن.

2. دانیشتوانی ئەو ناوچانە کە دێن ناوی وڵاتی «کوێت» دەهێنن کافەکەی کلۆر ناکەن و وەک عەرەب و ئینگلیز دەری دەبڕن، چونکە لە زمانی ئەو خەڵکەی کە ناوەکەی بۆ ئەو وڵاتە داناوە کافەکە کلۆر نییە. بەڵام کە دەڵێن «ئەسپەکوێت» و «ماینەکوێت» کافەکە کلۆر دەکەن چونکە «ێ» ی پاش «کو» لە وشەی «کوێت» ی کوردیدا ئەسڵییە و لە لاوە نەهاتوە. هەر بەم جۆرەیش کە وشەی Quick دەخوێندرێتەوە کافەکە بە پتەوی دەردەبڕن.

ئەوەی سەرنجی لە قسان گرتبێت دەزانێ ئاخێوەری سلێمانی زۆر جاران لە ئاخاوتنی عەرەبیدا کافی ناو وشەی عەرەبی کلۆر دەکات چونکە ئەو پتر لە دانیشتوانی سۆران زاری ڕاهاتووە لە کلۆرکردنی کافی ناو وشەی کوردی. خەڵکی سلێمانی چۆن لە ئاخاوتنی کوردیدا وڵاتی «کوێت» وەک وشەی «کوێت» ی کوردی دەڵێنەوە، گەلێک جاران «لکن» ی ناو ئاخاوتنی عەرەبیش بە شێوە کوردی دەردەبڕن، یاخود دێن لە وشەی Queen ی ئینگلیزیدا وەک «کوین» ی کوردی کافەکە کلۆر دەکەن.

3. پێویستە لە نوختەنیگای فۆنەتیکەوە ئاگادری ئەم ڕاستییە بین:

که هاتوو دەنگی «ی» لە سەرەتای وشەیێکی سەربەخۆدا بوو، تەئسیر لە کاف و گافی کۆتایی وشەی پێش خۆی ناکات. بە نموونە، کە دەڵێی «بەرگیان لەبەر کرد» چونکە ئەم «یان» ـە وشەیێکە وجوودی دەربەخۆی نییە و هەمیشە بە دوا وشەی تردا دێت، گافەکەی «بەرگ» کلۆر دەکات. بەڵام کە گوتت «داوا دەکەم یان چەک یان بەرگ یان خواردنم بۆ پەیدا بکەیت» لەم حاڵەتە «یان» ی دوای «چەک، بەرگ» تەئسیر لە کافەکە و گافەکە ناکات چونکە خۆی وشەیێکە وجوودی سەربەخۆی هەیە هەرچەند لە ڕووی واتاوە هێندە ناو کار و ئاوەڵناو و ئاوەڵکار... سەربەخۆ نییە.

لە کتێبەکەی «*ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی بە پێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکانی*» سەیری لاپەڕەکانی 465 و بەرەو دواتر بکەیت دەبینیت باسی وشەی سەربەخۆ و بەستراو کراوە. لەو باسەدا ڕاناوی لکاو (بنواڕە لاپەڕە 467 ی کتێبەکە) و ئامرازی «عطف» یش بە «وشەی بەستراو» دانراون کە لە نێوانیاندا «یا، یان، یاخو، یاخود...» لە ژمارە 7 ی زنجیرەی وشەکان لە لاپەڕە 334 ی کتێبەکە بە وشەی بەستراو داندراوە. بەم پێیە «یان» ی ڕاناوی لکاو و «یان»

ی پەیوەندی (عطف) هەردوویان وشەی بەستراون بەڵام جوداوازییەکی گرنگ هەیە لە نێوانیاندا ئەویش لە ڕووی «سەربەخۆیی هەبوون» ـەوە، چونکە ڕاناوەکە پەکی وجوودی لەسەر وشەیێکی تر کەوتووە کە خۆی پێوە بەند بکات کەچی - وشەکەی پەیوەندی لە «وجوود» دا پەکی لەسەر وشەی تر نەکەوتووە چونکە دەشی بەر لە وشەوە بێت هەر وەک دەشێ بە جۆرێکی سەربەخۆ دوای وشە بکەوێت: «یان من دەبم یان تۆ»...

ئەم ڕاستییە بەوەدا بە درۆ ناخرێتەوە کە هەندێک لە وشەکانی «عطف» ناتوانن بکەونە بەرایی وشانەوە و هەمیشە دەبێ بە دوا وشەدا بێن وەک کە دەبینین «و» هەرگیز ناتوانێ لە سەرووی ڕستەوە بێت، چونکە مەبەست لە وجوودی سەربەخۆ جێگەی وشەکە نییە، سروشت و تایبەتییەکەیەتی لەمەشدا چ گومانێک نییە کە هەموو ئامرازەکانی «عطف» وشە بە وشەوە دەبەستنەوە نەک خۆیان بە وشەوە دەبەسترێنەوە. هەر چۆنێک بێ ئێرە جێگەی ئەم کێشەیە نییە، چی تازە گوتم بایی ئەوە بوو کە لە خوێنەری تازەپێگەییشتووی کورد بگەیەنم بۆچی «یان» ی ڕاناو کاف و گافی پێش خۆی کلۆر دەکات و «یان» ی پەیوەندی کلۆریان ناکات.

بەشی دووەم - ئاخافتنی عادەتی و شێوازی ئەدەبی

گەلێک لە نووسەران و لە ئەدیبانی کورد دەڵێن و دەشنووسن گۆیا لایەنێکی پەسەندی نووسینی کوردی بە شێوازی ئەدەبی لەوەدایە کە فەرقی نییە لەگەڵ ئاخاوتنی عادەتی، لەبەر ئەمە نووسەری کورد دووچاری زەحمەتی فێربوونی شێوازی ئەدەبی نایەت، وەک کە نووسەری عەرەب ناچارە فێری «صرف» و «نحو» ە قورسە هەناسەبڕەکە بێت، ئەوسا دەست بکات بە نووسین.

ئەم بیروڕایە زۆری بەبەرەوە هەیە و گەلێک دەمەتەقە هەڵدەگرێت، بەڵام بە شێوەیێکی کورت لە هەندێک لایەنی ڕاست و چەوتی دەدوێم هەر بە نیازی ئەوەی لە خاوەنەکانی ئەم بیروڕایە بگەیەنم کە چەند پێویستە بەر لە دەربڕینی بیروڕا، وردبوونە و هەڵسەنگاندن و بەراوردکردن و بەیەکتر گرتن بەکار بێت چونکە زۆر جاران ڕواڵەتی شتان تا بڵێی بەهەڵەبەرە و چ پەیوەندی بە واقیعەوە نییە...

بەڵێ ڕاستە ڕێزمانی کوردی هێندەی عەرەبی ئاڵۆسکاوی «اعراب» نییە، لەو ڕووەوە ئاخێوەر و نووسەری کورد مەجبوور نییە خەریکی دۆزینەوەی حاڵەتی وشە بێت تاکوو «اعراب» ی ئەو حاڵەتەی بداتێ، بەڵام ئەم ڕاستییە بە نیسبەت زۆرینە زمانانی جیهان ڕاستە نەک هەر زمانی کوردی، تەنانەت دەتوانم بڵێم لە کوردیدا چاوەدێری هەندێ حاڵەت دەکرێ کە لە زمانێکی وەک فارسی وەیا ئینگلیزی وەیا تورکیدا ناکرێت.

بە نموونە، وشەکانی: شەو، ڕۆژ، بەهار، زستان و هەموو ئەو وشانەی کە ناوی کاتن لە حاڵەتێکدا بوون بە «ظرف» شێوەیێکی «اعراب» وەردەگرن. وشەکان کە لە حاڵەتی «عاملیة» دا بن «اعراب» ـەکە هەڵناگرن وەک ئیعرابەکە لەم ڕستانەدا بەدی دەکرێت کە بە نموونەی «ظرفیة» هاتوونەوە:

- بەهارێ دەچمە سەفەر
- شەوێ زوو دەنووم
- عەصرێ بەڕێ دەکەوم
- سبەینێ دێمە لات

لەم حاڵەتانەدا وشەکان نیشانەی «ظرفیة» یان پێوە لکا. ئەگەر وشەکان لە حاڵەتی «عاملیة» دا بانایە دەگوترا:

- بەهار کژێکی خۆشە

- شەو بەسەر چوو
- عەصر لە ڕۆژاوا گەرمترە
- سبەینە بەعادەت کزەبای هەیە

تاکە یەک وشەم بە بیردا دێت ئەویش ناوی کاتە بەڵام لە حاڵەتی «ظرفية» دا «ی» بە خۆیەوە دەگرێت نەک «یَ». وشەکە وشەی «بەیانی» یە، کە لە «بەیان»ـەوە هاتووە. دەڵێ: «بەیانی کاروانەکە تێپەڕی».

جا ئەگەر یەکێک چاوەدێری دەستووری «ظرفية» ی ئەم وشانەی نەکرد وەک ئەو عەرەبە دەبێت کە بڵێ: «اکلت' خبز''»، «آتیک غد''» هەرچەند هەستیش بە هەڵەی خۆی نەکات. تۆ کە گوتت «شەویَ هات» مەبەستیشت «جاء اللیل'» بوو، فەرقت نییە لەگەڵ ئەو عەرەبەی بڵێ «جاء اللیلَ» مەبەستیشی «شەو داهات» بێت. هەر بەو پێیەش کە گوتت «شەو هاتم» لە واقیعدا هەڵەیێکی ڕێزمانیت کردووە چونکە دەبێ بڵێی «شەویَ هاتم» چ عوزریشت بەدەستەوە نابێ لەوەدا کە بڵێی شێوە ئاخاوتنی ناوچەیی خۆم وەهایە چونکە تۆ عوزری ئەوتۆیی لە غەیری خۆت ناسەلمێنی.

تۆ سەیری، کە گوتت «شەو هات» چارت نییە دەبێ مەبەستت «جاء اللیل'» بێت، کە ویستت بڵێی «جاء لیلاً» دەبێ بچیتەوە سەر دەستوورەکەی «ظرفية» و بڵێی «شەویَ هات». لە ڕستەی «شەو هاتم» هەرچەند هەڵەیشە، ڕاناوە لکاوەکەی کۆتایی «هاتم» لە سەرشێوایت ڕزگار دەکات. بەڵام چونکە لە ڕستەی «شەو هات» دا ڕاناوێک نییە فیعلەکە بۆ خۆی دابڕێت، هەر دەبێ «شەو» فاعیل بێت. نالی دەڵێ:

فەرمووتە کە بانگم کە شەویَ دێمە کنارت

«شەویَ» بە تەواوی واتای «بە شەو» دەگرێتەوە، هەروەهاش ئەوانی تر.

وشەکانی ناوی جێگە دەکرێن بە دوو بەشەوە:

بەشێکیان وەک «سەر، خوار، ژوور، دەر...» کە سروشت و واتایان بە لای «ظرفية» ی ڕاسستەقینەیان دەبات نەک «ناوی جێگە» دەبێ مامڵەتێکی پسپۆرانەیان لەگەڵدا بکرێت. دەگوترێ:

- چوومە دەریَ
- هاتمە سەریَ
- ئەم بەرِەیەم خستە خواریَ
- وەرە ژووریَ

دیارە لەم حاڵەتەدا وشەکانی زەرفی تەواون و بە زاراوەی عەرەبی «معمول» یشن. ئێستە وردبوونەوەیێکی بە ئەندێشە پێویستە:

کە ویسترا وشەکان لە حاڵەتی «عاملية» دا بەکار بهێنرێن ناشێ بە سادەیی بخرێنە ناو ڕستەوە، دەبێ بڵێین:

- دەرەوە، سەرەوە، ژوورەوە، خوارەوە...

ئێمە ئەگەر دەستوورەکانی ڕێزمانی کوردی بچەسپێنین پتر دووچاری حاڵەتی ئەوتۆ دەبین هەڵەی تێدا بکەین. نەبوونی دەستووری قەراردادە وەک نەبوونی سنوورە بە دەوری زەوی کێڵگەوە، کەس نازانێ جووتیاری زەوییەکە سنووری بەزاندووە. بەو پێیە ئەگەر بڕیار درا «دەریَ، سەریَ...» بۆ حاڵەتی «معمولية، ظرفية» بێت و «دەرەوە، سەرەوە...» ش بۆ حاڵەتی «عاملية» بێت ئەوسا ئەگەر یەکێک گوتی: «دەریَ خۆشە»، «سەریَ بەر بەرەڵاترە» وەیا گوتی «چوومە سەرەوە» «هاتمە دەرەوە» لە هەردوو حاڵەتدا هەڵەی کردوە و دەستووری ڕێزمانی بەزاندووە و وەک کە سنووری دیارکراوی کێڵگەی بەزاندبێت چونکە لە ڕستەی «دەریَ خۆشە»، «سەریَ بەر بەرەڵاترە» دا دوو وشەی «دەر، سەر» لە حاڵەتی «مبتدأ» دان کە وەک حاڵەتی «فاعلية» ـە.

لە ڕستەی «چوومە سەرەوە»، «هاتمە دەرەوە» ش دا وشەکان لە حاڵەتی «معمولیة» دان. ئەم ڕستانە لەم شێوەیەدا حاڵەتی «فاعلیة» و «مفعولیة» ی وشەکانی بەیەکتر گۆڕیوەتەوە. بەڵام ناگوترێ هەڵەن چونکە جارێ دەستووری «فاعلیة»، «مفعولیة» و «ظرفیة» بۆ ئەو وشانە قەرارادە نەکراوە. هیچ سەیرێکیش لەوەدا نییە ئەگەر بێین قیاسی «سەر، دەر، ژێر...» لە وشەکانی ناوی کات «شەو، ڕۆژ، عەصر» بکەین و وەک ئەوان حاڵەتی «فاعلیة» و «مفعولیة» یان لە یەکتر جودا بکەینەوە. هەر وەک «عەصرێ، شەوێ، بەهارێ...» بۆ «مەعمولیة»، «مفعولیة» و «ظرفیة» ن با «دەرێ، سەرێ، ژوورێ...» یش بە بەر ئەو حاڵەتە ببرێن.

بەشی دووەمیان ناوی جێگەی تەواوە، بەڵام لەوێشدا دابەشکردنێک هەیە وشەکان لە یەکتر جودا دەکاتەوە:

1. ناوی جێگەی عادەتیی وەک حەوشە، بان، کۆڵان، دۆڵ، بازاڕ، مزگەوت...
2. ناوی جێگەی تایبەتی (اسم علم) وەک: زاخۆ، سەفین، زەڵم، بیتوێن...

مامڵەتکردن لەگەڵ ئەم تەرزە وشانە جودایە لەوەی لەگەڵ «ظرف» ـەکاندا کرا، بە نموونە تۆ ناتوانی بڵێی: زەڵمێ ڕووبارێکی تیژە، بیتوێنێ دەشتە – وەک کە دەتوانی بڵێی: شەوێ چوومە لات، سبەینێ دەڕۆم، بەهارێ دەیکێڵم. وشەی «شەوێ» لێرەدا بووە بە «معمول» هەرچەند کارەکەی «چوون» تێپەڕیش نییە، هەروەها لە پێشەوەی ڕستە هاتووە و جێگەی کارا (فاعل) ی گرتووە.

ئەم ئامادەییەی وشەی «ظرف» بۆ «معمولیة» تا ئێستا لە لایەن زمانزانانی کوردەوە باسی نەکراوە، هەرنەبێ من نەمبیستووە باس کرابێ. لە ڕێزمانی عەرەبیدا باسەکە ئەنجن ئەنجن کراوە. لێرەدا قسەیێکی «سەعدی تەفتازانی» م بەبیر دێتەوە لە بارەی ئامادەیی «ظرف» بۆ ئەوەی ببێ بە «معمول» کە دەڵێ «والظرف تكفيه رائحة الفعل...» بە نموونە لە ڕستەی «هو فوق الشبهات» دا وشەی «فوق» حاڵەتی «نصب» ی وەرگرت هەرچەند چ فیعلێکیش نییە لە ڕەستەکەدا بیکات بە «مفعول - معمول» بەڵام لە واتادا تارمایی فیعل هەیە وەک ئەوەی ڕستەکە «هو واقع فوق الشبهات» بێ. دیارە وشەی «واقع» یش لێرەدا کە «اسم فاعل» ـە دەوری «فعل» ی بینیوە.

لە کوردیشدا ئەم دیاردەیە دێتە بەرچاو وەک ئەوەی یەکێک بڵێ «سەرێ خۆشە» مەبەستی ئەوە بێ بڵێ «بوون» یاخود «دانیشتن» یاخود «نووستن» لە سەرێ خۆشە. بەڵام ناشێ بگوترێ «سەرێ بڵندە» چونکە لەم ڕستەیەدا وشەی «سەر» خۆی «عامل»ـە، لەبەر ئەمە دەبێ بگوترێ «سەرەوە بڵندە»...

ئەم بەشەی دووەمی ناوی جێگە درێژەی زۆرە، لێرە بەدواوە لە هەندێکی ئەو درێژییە دەدوێم.

بەهەمحاڵ ئەم کێشەیە تا ئێستا یەخەگیری نووسەر و ئاخێوەری کورد نەبووە چونکە دەستوورەکانی قەرارداد نەکراون. لەگەڵ ئەمەشدا ئاخاوتنی کوردی لە بەشی هەرە زۆری کوردستاندا حاڵەتی تری وەهای تێدایە داخوازی مامڵەتی ئەوتۆ دەکات کە لە «اعراب» ی عەرەبی دەچێت.

هەرچەند ئەم حاڵەتەشیان بەندە بە «معمولیة» ەوە بەڵام پتر لە حاڵەتی پێشوو وردبوونەوە و زمانپاراستنی دەوێ چونکە لەمەیاندا نێرایەتی و مێیایەتیش دەور دەبینن. لەو شێوە ئاخاوتنانە کە حاڵەتەکەیان تێدا دەردەکەوێت ئەگەر «معمول» ـەکە نێرینە بوو «ی» ی بەدوادا دێت، ئەگەر مێینە بوو «ێ» ی بە دوادا دێت. دەڵێن:

- ئەحمەدی دەبینم
- فاتمێ دەبینم

لێرە بە پێشەوە زۆر جاران گوتراوە، لە کرمانجیی سەروو بە تێکڕایی و لە بەشێکی کرمانجیی خوارووشدا فەرقی نێرومێ لە کاتی بانگهێشتندا دەکرێ وەک کە دەگوترێ:

- هۆ پوورێ
- هۆ شوانە

دیارە هەمان «ێ» ی مێینەی حاڵەتی «معمولیة» ە وا لە کاتی بانگهێشتندا بە دوا وشەی «پوور» دا دەردەکەوێت و دەیکاتە «پووریێ». ئەم فەرقکردنەی نێوان نێر و مێ لەم حاڵەتەدا وەها ئاسان نییە وەک کە لە کۆبوونەوەی «ئەحمەد، فاتم - پوور، شوان» دەردەکەوێت چونکە هەموو جاران وشەی کوردی نێرایەتی و مێیایەتیی خۆی بە ئاشکرایی نانوێنێت. زەحمەتی فەرقکردن بە لایەنی «نێر، مێ» لە وشەی کوردیدا لەوەوە دێت کە زوربەی زۆرینەی وشەکان لە ڕێی بیستنەوە بە نێر وەیا مێ دانراون بێ ئەوەی نیشانەی تایبەتی وەیا جۆری وشە وەیا واتاکەی بیکات بە نێر یان مێ.

لەو شێوە ئاخاوتنانەدا کە فەرقی نێرومێ لە حاڵەتی «معمولیة» دا دەکات دەبێ بزانرێ تاک تاکی وشەکان نێرن یان مێن، هەرچەند ناوناوە دەشێ دەستوورێکی گشتی ڕەچاو بکرێت وەک هەر ئێستاکە بۆتی ڕوون دەکەمەوە:

سەیرێکی ئەم ڕستانەی خوارەوە بکە:

• دەچمە شاری	دەچمە دەشتێ
• هاتمە بانی	هاتمە حەوشێ
• -	هاتمە ژوورێ
• -	هاتمە بێلاییێ
• -	هاتمە هەیوانێ
• خانووچکۆڵە دەکەم بە بەردی	خانووچکۆڵە دەکەم بە خۆڵێ
• خانووچکۆڵە دەکەم بە گڵی	خانووچکۆڵە دەکەم بە قوڕێ
• چوومە سەر دیواری	چوومە ناو ئاوێ
• بە گەنمی تێرم کرد	بە نیسکێ تێرم کرد
• بە برنجی تێرم کرد	بە نۆکێ تێرم کرد
• چوومە قەندیلی	چوومە هەولێرێ
• چوومە هەڵگوردی	چوومە کەرکووکێ
• چوومە سەفینی	چوومە سابلاغێ
• چوومە کارۆخی	چوومە بەغداییێ

لەم نموونانەوە دەردەکەوێت، بەشێکی وشەکان بێ هۆیەکی ئاشکرا لە خۆوە نێرن یان مێن: گڵ و بەرد و دیوار و گەنم و برنج... نێرن. خۆڵ و قوڕ و ئاو و نسک و نۆک... یش مێیەن. نموونەی ئەم تەرزە وشەیەی کەوا بێ هۆی ئاشکرا دەکرێن بە مێ وەیا نێر یەکجار زۆرن هەمووشیان دەبێ لە ڕێی بیستنەوە بزانرێن. بەڵام وەک لە سەرەوە دەردەکەوێت ناوی هەموو شار و ئاواییەک مێیە، هی هەموو شاخێکیش نێرە. سەیر لەوەدایە دوو وشەی «شار» و «گوند» خۆیان نێرن کەچی ناوی شار و گوندیش مێن.

لێرەشدا یەک تێبینی ورد پێویستە:

گوتمان ناوی «ئافرەت و شار و ئاوایی» مێیە و هی شاخیش نێرە، لەمەشدا گومان نییە، بەڵام کە هاتوو ناوێکی بە ئەسڵ لە بەرەی نێر حیساب کرابێت و مامڵەتی وشەی نێری لەگەڵدا کرابێت و دواتر بۆ مێینە بەکارهاتبێت و جارێ لەبیران نەچووبێتەوە کە بە ئەسڵ نێر بووە، هەر مامڵەتی کۆنینەی لەگەڵدا دەکرێت و نیشانەی مەعموولییەتی نێری پێوە دەلکێ.

بە نموونە، وشەی «بنار» لە بەرەی وشەی نێرینەیە، بەو پێیە دەگوترێ: «لە دەشتێ ڕاوم دەکرد دواتر چوومە بناری» ناگوترێ: «چوومە بنارێ». جا کە کیژێک ناوی نرا «بنار» خەڵکەکە هەر وەک جاران مامڵەت لەگەڵ وشەکە دەکەن:

- بە فاتمێ دەڵێم

- به گەلاویژێ دەڵێم
- بە بناری دەڵێم

وا دەزانم دوای کۆنبوونی لەکارهێنانی ناوەکە، ئەویش وەک ناوی مێینەی لێ بەسەر دێت، بەڵام لەو حاڵەتانەدا کە یەک ناو بۆ نێریش و بۆ مێش لەکار بێت زەحمەتێکی ناخۆش پەیدا دەبێت چونکە ئاخێوەر نازانێ وشەکە بۆ کام لایان بباتەوە: ڕەنگە هەر جارە بە ڕێکەوت لەکاری بهێنێت. بە نموونە ناوی «نیشتمان» بۆ کوڕیش و بۆ کچیش ڕۆیشتووە. بە لای منەوە لەم تەرزە هەڵکەوتەدا دەبێ یان فەرقی بەکارهێنانەکە بکرێ یانیش هەردوویان ماملەتی وشەی نێرینەیان لەگەڵدا بکرێت. لە ڕێزماندا وشە بە ئەسڵ وێنەیێکی هەیە بۆ هەموان، کە ویسترا حاڵەتی تایبەتی بدرێتێ شتێکی بۆ ڕەچاو دەکرێت، دیارە مێیایەتیش حاڵەتێکە بەسەر وشەدا دێت هەر وەک «معمولية» یش هەر حاڵەتە.

لەم بەینەدا وشەی وەها هەیە ناتوانم بڕیارێکی بۆ بدەم:

«هەورەمان» — لە سەرەتاوە ناوی ئاوایی بووە و دواتر شاخەکەش بەوەوە ناو نراوە. کە ئەمە وابێ وشەکە لە ڕیزی ناوی شار و گوندان‌دا دەبێتە مێ، لە ڕیزی ناوی شاخانیشدا دەبێتە نێر. تۆ بڵێی لە حاڵی «معمولية» دا نیشانەی نێری بدرێتێ یاخود نیشانەی مێ؟ ئایە بگوترێ «هەورەمانێ دەبینم» یاخود «هەروەمانی دەبینم»؟

لە وەرامدا نموونەیێکی کۆنم بە دەستەوە هەیە، تیشکێک بۆ سەر پرسیارەکە دەهاوێژێت: حاجی مەلا عەبدوڵا، لە وەرامی نامەیێکی شێخ عومەری بیارەدا، بەیتێکی گوتوە ناوی «هەورەمان» ی تێدا هاتووە. هەرچەند لە وەرامەکەدا ئاشکرا نییە ئاخۆ مەبەست شاخی هەورەمانە یاخود ئاوایی هەورەمانە، بەڵام نامەکەی شێخ عومەر بانگهێشتنی حاجی مەلا عەبدوڵا دەکات: «بچیتە کێوی هەورامانی پڕ نوور» لەمەوە دەردەکەوێ مەبەست لە بەیتەکە شاخی هەورەمانە. من لێرەدا بەیتەکە بە ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی دەنووسمەوە، بەو شێوەیەی کە لە زاری جیلی پێش خۆمم بیستووە. دیارە لەو کاتە کە بەیتەکەی تێدا هۆنراوەتەوە نیشانە بەسەر پیتەکانەوە نەبووە، نیشانەیێکی من بیخەمە سەر پیتەکانەوە کاری ئەمڕۆکەیە. بەیتەکە ئەمەیە:

بەقوربان هەورەمانێ چۆن ببینم
زەر و زوورم نییە شاقاو هەڵێنم

پێدەچێ سەلیقەی زمانشناسی وای کردووە شاعیر وشەی «هەورەمان» بداتەوە بەو سەرچاوەیەی کە لێوەی هەڵقوڵیوە، ئەویش ئاواییە نەک کێو، بۆیە وشەکەی لە بەرەی مێینە حیساب کردووە. جا ئەگەر ئەم نموونەیە بکەین بە بەرەوانی پرسیارەکە دەبێ لەم تەرزە حاڵەتانەدا نێرایەتی و مێیایەتیی وشە بدەینەوە بە یەکەم شێوەی لەکارهێنان، چ بۆ مێ بوو بێت و چ بۆ نێر.

ئەم لایەنە بە تەواوی لە حاڵەتی «مضاف اليه» شدا دەردەکەوێت:

- کراسی بارامی
- کراسی فاتمێ

حاڵەتی تریش هەیە لەم بابەتە.

خوێنەر دەبینێ ئەم جوداوازییەی نێوان وشەی نێر و وشەی مێ، لەو شێوە ئاخاوتنانەدا کە بایەخ بە زایەندی[16] وشە لە حاڵەتی «معمولیة» دەدەن، چ فەرق نییە لەگەڵ جوداکردنەوەی «قال، قالت» ی عەرەبی و her, his ی ئینگلیزی، هەڵە تێدا کردنیشی وەک ئەو هەڵەیەیە کە لە زایەندی وشەی عەرەبی و ئینگلیزی بکرێت.

لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانی ئەم بێنەوبەرەیەی حاڵەتی «مەعموولییەت و زایەند» بەسەر چووە و چ نیشانەیێک بە «معلمول» ـەوە نانووسێت تاکوو خەیاڵ بۆ ئەوە بڕوا ئایە نیشانەی وشەی نێر چۆن لە هی مێ جودا بکرێتەوە، بەمەشدا بەشێکی سەختی و زەحمەتیی ئاخاوتن لە یەخەی ئەو شێوە ئاخاوتنە بۆتەوە. بەڵام دوو تێبینی بنجی لەوەدا دەکرێت:

تێبینی یەکەم ئەوەیە، کە نەمانی دیاردەیێکی ڕێزمانی لە شێوە ئاخاوتنێکدا ناتوانێ بڕیاری نەبوونی دیاردەکە دەرچوێنێت، بگرە ناتوانێ هەڵەبوونی دیاردەکەش بسەپێنێت، بە پێچەوانە: لە ڕووی بوون و نەبوون و هەڵە و ڕاستییەوە ئەو دیاردەییەی کە لە بەشی هەرە زۆری ئاخاوتنی زمانێکدا بەرچاوە، ئەوەیان بنجییە، کە بنجیش بێت ڕاستیشە [پێی ناوێ بڵێم «هەیە» چونکە هەبوونەکەی بەولای بەدیهییەوەیە] بە تایبەتی کە نەمانی دیاردەکە لە لەهجەیێکی زمانەکەدا بە هۆی لێسوان و لێقرتانەوە بێت دەشزانین زمانی کوردی گەلێک ئامادەیە بۆ لێکورتکردنەوە و لێبڕینەوە. ئەو لەهجەیەی کە دەستوورێکی زمانە دایکەکەی لێ کورت کراوەتەوە هەر ئەوەندە ڕێگەیەی لەبەرە کە بڵێ نەمانی دەستوورەکە نیشانەی بەرەوپێش چوونی لەهجەکەیە نەک هەڵەبوونی دەستوورەکە.

تێبینی دووەم ئەوەیە، ئەگەر سەلماندمان لێسوان و کورتبوونەوە بەڵگەی بەرەوپێش چوونی زمانە، دەبێ بشسەلمێنین کە هەموو ئەو تایبەتیانەی کە لە شێوەی ئاخاوتنی سلێمانیدا هەیە و لە لەهجەکانی دیکەی کوردیدا نین بەڵگەی بەرەوپێش چوونی ئەو لەهجانەن چونکە نەبوونیان بۆتە هۆی کورتبوونەوە و ئاسانبوون. ئەمەش قسەیێکە بۆ هەر لایێکی حیساب بکەیت تابڵێیت سافیلکەیە چونکە پەسەندی و ناپەسەندیی دەستووراتی زمان بە تاکە پارسەنگی «کورتی و ئاسانی» هەڵناکێشرێت. ڕەنگە حاڵەتی وەها زۆر بێ کە «کورتبوونەوە و لێسوان» سەربکێشێتەوە بۆ هەژاری نەک دەوڵەمەندیی زمانەکە چونکە لەوانەیە سوانەکە کەرەستەی تەعبیری لەکیس دابێت.

بە نموونەی ڕوونکردنەوەی مەبەست دەڵێم، هەبوونی ڕاناوی نێر و مێ بۆ کەسی سێیەم لە شێوە ئاخاوتنی کرمانجیی سەروودا یاریدەی کورتکردنەوەی ئەو ڕستانە دەدات کە پێویستن بۆ دەرخستنی لایەنی مێیایەتی و نێرایەتیی کەسەکەی سێیەم. چیرۆکێکی عەرەبی ئەم عینوانەی بەسەرەوە بوو: «یهواها وتهواه» سەیری بوونی نیشانە و ڕاناوی تایبەتی بۆ نێر و مێ چەند ڕێگەی لەبەر هەنگاوی نووسەردا کورت کردۆتەوە. ئەم عینوانە لە کرمانجیی سەروودا بە ئاسانی و بە کورتی نیشانەی دەربڕینی هەیە کەچی لە کرمانجیی خواروودا بەهیچ جۆرێک مومکین نیە...

ئەم نموونانە و نماییشتانە بەشی ئەوە دەکەن بیرمان بەرەو بوونی «اعراب» لە کوردیدا بچێت، خۆ ئەگەر خەریکی هەموو گۆشەیێکی زمانەکەمان بین دەبینین گەلێک وردەدەستووری وەهای تێدایە، ڕەنگە بەولای ئیعرابەوە بێت لەلایەن ڕێپێبردن و هەڵەتێدا نەکردنەوە. گەر بگەڕێیتەوە بۆ کتێبی «*چەند حەشارگەیێکی ڕێزمانی کوردی*» (نووسینی مەسعوود محەمەد، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد 1976) باسێکی دەخوێنیتەوە بە ناوی «فیعلی انتقالی پێچەوانە» کەوتۆتە نێوان لاپەڕەکانی 77-61 لەو کتێبەدا. نەختێک سەرنج لەو باسە بگریت دەبینیت هێندەی بابەتە هەرە سەختەکانی ڕێزمانی عەرەبی ئەویش سەختە، بگرە سەختتریشە و ڕەنگە بەلای بێگانەی زمانی کوردییەوە لە مەتەڵ داخراوتر بێت.

جارێ تێبینی تر زۆر ماون نادروستیی ئەو گوتەیەمان بۆ بەدیار دەخات کە دەڵێ وەکیەکبوونی قسەکردن و شێوەی نووسینی ئەدەبی لە زمانی کوردیدا دیاردەیێکی پەسەندە، بەڵام من لێرە بە دواوە تەنها لە جەند خاڵێکی ئەو تێبینیانە دەدوێم:

16 زایەند: جنس Gender

خاڵی یەکەم

هیچ زمانێک نییە لەسەر ڕووی زەوی شێوە ئەدەبییەکەی و قسە و گفتوگۆ عادەتیەکەی وەک یەک بن. ئەو نووسینانەی کە بریتین لە ڕاگوێزتنی قسەی عادەتی بۆ سەر ڕووی کاغەز ناگاتە ئەو پلەیەی پێی دەڵێن شێوەی ئەدەبی. ئەم قسەیەش بەر لە من زۆر کەس کردوویانە، هێندەش ڕاست و ڕوونە هەر دەڵێی بەڵگەنەویستە چونکە ناچێتە هیچ حیسابێکی بەڕێوجێیوە زمانی مامەڵەتکردنی نرخی تەماتەی بازاڕ وەک ئەو زمانە بێت کە لە پرسیارە سەخت و ورد و قووڵەکانی فەلسەفی و ئەدەبی و هونەری ... و هتاد دەکۆڵێتەوە.

بابایەکی تەماتەکڕ و پەنیرفرۆش خەریکی کارێکن هەر بەقەدەر خەریکبوونی قەلەبازەڵە بە دزینی پەنیرەوە و وردبوونەوە و قووڵبوونەوەی پێ دەوێت ئیتر چۆن دەشێ زمانی دەمەتەقەکردنی کڕیار و فرۆشیار لەسەر نرخی پەنیر و تەماتە وەک ئەو زمانە بێت کە گروگاڵ و وڕێنە قووڵ و تەماوییەکانی ناخی دەروونی شاعیر و فەیلەسووف و هونەرکار دەڵێتەوە.

زۆر جاران خەیاڵی هێندە کێوی و وشت و قوتاخ لە ئاسۆی پڕ وەهم و وڕێنەی فەیلەسووف و شاعیر شەبەنگ دەبەستێ هەرچی فەرهەنگی ئەدەب و زانست و تەکنیک هەیە ناتوانن تەعبیری لێ بدەنەوە چ جایی زمانە سافیلکەکەی «کاکە ڕۆژباش و برالە گیان خۆش...»!

دەبێ ئەوەشمان لەبیر بێ، تێهەڵکشانی ئاخێوەری ئەدیب و زانا لە شێوەی ئاخاوتن چ کەمایەتیەک ناخاتە سەر زمانی بازاڕی. هەر وەک گەییشتنی «دارا» بە پلەی گەنجایەتی چ ساوایان عەیبدار ناکات لەوەدا کە جارێ ساوان. هەر کەسە و هەر شتە و هەربابەتە جێ و ڕێ و کات و قۆناغی خۆی هەیە و هیچیان جێی ئەوی تر ناگرنەوە هەرچەند یەکێکیان لەوی تر هەڵکشاوتر و وەیا جوانتر و ڕێکوپێکتر بێت.

خاڵی دووەم

باوبوونی نووسینی ئەو شتانەی لە دەمەوە دەردێن لەسەر شکڵی خۆیان بێ ئەوەی بخرێنە سەر قاڵبی ئەدەبییەوە دەردی هەرە کوشندەی زمانی نەتەوایەتی و ژیانی ڕۆشنبیریی گشتیی میللەتە: تا ئەو ڕۆژەی نووسەرانی میللەتێک دەگەن بەو پلەیەی کە زوربەیان بە شێوە ئەدەبییەکی وەها دەنووسن جودا بێت لە لەهجەکانی ناوچەیی و ئاخاوتنی عادەتی، ناتوانن بڵێن کەوتووینەتە سەر ڕێبازی ڕاست و دروستی ڕۆشنبیری و گەشە پێکردنی زمان و ئەدەب و زانست و هونەر و ... هتادی نژادەکەمان.

هەر زمانێکی پێشکەووی ئەم دنیایە بکەیت بە نموونەی بەراوردکردن، دەبینی شێوە ئەدەبییەکەی جودایە لە هەموو لەهجەکانی ئاخاوتنی. نەک هەر ئەمەندە و بەس، لە نێوان ئەو میللەتانەی کە زانست و تەکنیک تێیاندا ڕەگی داکوتاوە و هەر بابەتە زانست و تەکنیکەی قاڵبی تایبەتیی خۆی بۆ خۆی هەڵناوە دیاردەیێکی نەورەس سەری هەڵداوە کە بریتییە لەوەی هەر بابەتە زمانێکی سەربەخۆی خۆی پێکهێناوە و زۆر بێگانەیە لە زمانی بابەتەکەی تر.

دەتوانم بڵێم ئەم دیاردەیە لە نێوان ڕۆشنبیرانی میللەتە پێشکەوتووەکاندا خەریکە شێوەی «ملوية سامراء» وەربگرێت لەو ڕووەوە کە بەرەوپێش چوونیان چەندین نهۆمی یەک لەسەر یەکی شێوەی تەعبیری دروست کردووە کە لەوێدا باسی وەک یەکبوونی زمانی ئەدەبی و ئاخاوتنی بازاڕی نەک یەک جار بگرە دە جارانیش ئیفلاسی کردووە.

ئێمەی کورد لەم مەیدانەشدا پتر لە میللەتانی ڕووی زەوی کەمبەهرە بووین چونکە مێژوو دەرگەی ئەو بەهەشتەی لە ڕوومان داخست کە شێوەیێکی ئەدەبیمان هەبێ (وەک عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی و فەرەنسەیی...) هەموو کوردزمان تێی بگات...

خاڵی سێیەم

لە یەکەم و دووەم سەیرترە. ئەو کەسانەی وا بە ڕەهایی و بەوپەڕی دڵنیاییەوە شانازی دەکەن بە یەکبوونی شێوە ئاخاوتن و نووسینی کوردی هیچ لەوە ئاگادارنین کە قسەکەیان تەنها لە ئاست خودی خۆیان بەڕاست دەگەڕێ چونکە بە ڕێکەوت شێوە ئاخاوتنی سلێمانی لە کوردستانی عیراقدا بووە بە شێوە نووسینی ئەدەبی کوردی عیراق، لەبەر ئەمە دەشێ بگوترێ شێوەی نووسین و ئاخاوتن بە نیسبەت خەلقی سلێمانییەوە، تا ڕادەیێک، لە یەکتر نزیکن لەوە بەولاوە نووسەرانی دەرەوەی سلێمانی بە شێوەیێک دەنووسن کە قسەی پی ناکەن، بەشێکی زۆری کوردزمانیش نەک هەر قسەی پێ ناکەن بگرە تێشی ناگەن، هەر وەک کە نووسەرانی سلێمانی لە نووسینی کوردەکانی سۆڤیەت ناگەن. ئەگەر ئەو کەسانە ناچار بووبان بە شێوەی کرمانجیی سەروو وەیا هەورەمان بنووسن هەرگیز بە دڵیاندا نەدەهات بڵێن ئێمە ئەوە دەنووسین کە بە زمان دەری دەبڕین.

ئەم خاڵەی سێیەمە، دەرگە بە ڕووی وتووێژێکی کورتیلە دەکاتەوە: پەرەسەندنی نووسین بەو شێوەیەی کە لە سلێمانییەوە سەری هەڵداوە نەک هەر دیاردەیێکی سازگارە و بەس، بەڵکوو تاکە ڕێبازی پەسەند و دروستیشە لەبەر ڕەوتی ڕۆشنبیریی کوردیدا چونکە ئەگەر ئەم شێوەیە پەرەنەستێنێ دەکەوینە سەر چارشەقامێک کە نازانین بۆ کوێمان دەبەن. ئەم ڕاستییە، بە دوا خاڵەکانی سەرەوەدا، دوو داخوازیی لە نووسەرانی کورد دەکات:

داخوازیی یەکەم هەوڵدانە بۆ دەوڵەمەندترکردنی ئەو شێوەیە بەو بژێو و کەرەستەیەی کە لە شێوەئاخاوتنەکانی دیکەی کوردیدا هەیە و لە لەهجەی سلێمانیدا نییە چونکە ئەگەر ئەم هەوڵە نەدرێت شێوە ئەدەبییەکەمان خۆی دادەبڕێت لە دایکی خۆی یاخود بابڵێم بەر لە کاتی خۆی دەم لە مەمکی دایکی هەڵدەگرێت.

لێرەدا نموونەیێکی چۆنیەتیی دەوڵەمەندبوونی زمانی ئەدەبی بە هۆی وەرگرتنی خۆراک لە تێکڕای زمانە دایکەکە دەخەمەم بەرچاوی خوێنەری کورد، نموونەکەش لە زمانی فارسییەوە دەهێنمەوە کە یەکێکە لەو خێزانەزمانەی کوردیش دەگرێتەوە:

لە کۆتایی لاپەڕە 251 و چەند دێڕێکی سەرەتای لاپەڕە 252 ی بەرگی یەکەمی کتێبی «مجموعة مقالات» ی «ماهیار نوابی» مامۆستا و سەرۆکی «مؤسسه آسیایی» لە دانشگەی شیراز، ئەم ڕاستییە دەخوێنیتەوە:

«درست است که زبان فارسی دری اصلا زبان فارس یعنی گویش ایرانی جنوب غربی است، اما نباید فراموش کرد که گویشهای دیگر ایرانی، ازهمان آغاز، در غنایی ان سهم بسزائی داشته‌اند. این زبان بواسطه رسمی بودن و بکار و فتنش در مدت هیجده نوزده قرن در تمام ایران و در دربارهای موختلف شاهنشاهان و پادشاهان محلی، از دیگر گویشهای ایرانی واژه‌ها و تعبیرها و اصطلاحهائی گرفته و غنیتر شده‌است».

«نویسینده و شاعر بلخی و خوارزمی و مروزی و سغدی و پیشاوری و هریوی و طوسی و نیشاپوری و سگزی و رازی و شیروانی و گنجه‌ای و اسفهانی و خوزی و کرمانی و بلوچی و دیگر شهرهای ایران همه از واژه‌ها و اصطلاحات گویش محلی خود مشتی بدان افزوده و انرا بیش از پیش غنی ساخته‌اند».

ئەمەش وەرگێڕانی نووسینە فارسییەکەیە بۆ سەر کوردی:

«ڕاستە زمانی فارسیی دەری لە بنجدا زمانی فارس واتە گوتەی ئێرانی باشووری ڕۆژاوایە، بەڵام نابێ لەبیر کەین کە گوتەکانی تری ئێرانیش، لە سەرەتاوە، لە دەوڵەمەندکردنی ئەودا پشکێکی نرخداریان هەبوو. ئەم زمانە [مەبەست: زمانی فارسی دەری — مەسعوود محەمەد] بە هۆی ڕەسمیبوون و بەکارهێنانی لە ماوەی هەژدە نۆزدە سەدەدا لە سەرانسەی ئێران و لە دەربارە جوداکانی شاهنشاهەکان و پادشاکانی ناوچەیی، لە گوتەکانی تری ئێرانی وشە و تەعبیر و زاراوەی وەرگرتووە و دەوڵەمەند بووە».

«نووسەر و شاعیری بەلخی و خوارزمی و مەروزی (مەروی) و سوغدی و پیشاوەری و هریوی (هیراتی) و توسی و نیشاپوری و سەگزی و ڕازی (خەلقی ڕەی) و شێروانی و گنجەیی و ئیسفەهانی و خوزی و کرمانی و بلووچی و شارەکانی تری ئێران هەر یەکەیان لە بێژە و زاراوە و گوتەی ناوچەی خۆیان مستێکیان خستۆتە سەر ئەو و پتر لە جاران دەوڵەمەندیان کردووە».

کە چاوێک بە بەرگی چوارەمی کۆڕ، 1976 دا، بگێڕیتەوە دەبینیت لە ژێر سەرەباسی «ڕێنووسی کۆڕ» بە پەراوێز لە لاپەڕە 241 تا لاپەڕە 249 بۆ خوێنەری کوردم ڕوون کردۆتەوە کە ئەو دەرفەتەی بۆ زمانە پێشکەوتووەکان ڕێککەوت لەوەدا کە شێوە ئەدەبییەکەیان خۆی دەوڵەمەند کرد بە بژێوی و کەرەسەی هەموو لەهجەکانی ئاخاوتنی ناوچەییان، ئەم دەرفەتە بۆ زمانی کوردی ڕێک نەکەوت و شێوەی نووسینی ئەدەبیمان لە کوردستانی عیراق لەسەر تاکە شەتڵی لەهجەی سلێمانی هەڵی داوە بێ ئەوەی توانیبێتی وەیا بۆی ڕێک کەوتبێت لە هیچ یەکێک لە لەهجەکانی تری کوردی خۆراکێکی دەرەوەی هەناوی خۆی وەرگرێت.

چاری ئەم ناتەواوییە بەوە دەکرێت کە نووسەرانی کورد، بەتایبەتی خەلقی سلێمانی، گوێبیستی هەموو شێوە ئاخاوتنێک ببن و چی تیایاندا پەسەندە لە وشە و زاراوە و جۆری تەعبیر موتوربەی بکەن لە شێوە نووسینی ئەدەبیمان خۆ دیاریشە گوێبیستبوون کارێکی ئاسان نییە لەبەر ئەمە پێویستە خۆشامەدی بکرێ لە بڵاوکردنەوەی بەرهەمی ئەدەبی و فۆلکلۆری بەو لەهجانە، نەک بە نیازی جێ لەقکردن بە شێوە ئەدەبییە ڕسکاوەکەمان بەڵکوو بۆ ئەوەی نووسەرانی کورد بزانن چ سامانێک لە تێکڕای زمانی کوردیدا هەیە و بتوانن شێوازیان پێ دەوڵەمەندتر بکەن. هەر دەنگ و سەدایەکیش پێچەوانەی ئەم هەوڵە بەرز بێتەوە، بەلای باوەڕی منەوە یا لەبەر «تعصب»ـە یا لەبەر کوردەغیرەتییە یا لەبەر نەزانینە یا بە نیازی دوشمنایەتیکردنە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

دەبێ ئەدیبی کورد ئەوە بزانێ، شادەمارەکانی ئاخاوتنی کوردی پلەی خوار و ژوور و بەرەوپێش چوون و وەستانیان ئەوەندە فەرقەی نییە یەکێکیان بکاتە «سۆجەر» و ئەویتریشیان «لێڤی». خەلقیش کە واز لە لەهجەی ناوچەیی خۆی دێنێت و ئەرکی ڕاهاتن بە شێوەیێکی تر هەڵدەگرێت بۆ بەرەوپێشچوونی سەقافەتی نەتەوایەتی و پتەوترکردنی زەویی ژێر پێی میللەتەکەی ئەو لەخۆبووردنە دەکات نەک لەبەر دانهێنان بە پەستبوونی لەهەجەئاخاوتنی خۆی لەچاو لەهجەیێکی تر. نابێ هەرگیزاو هەرگیز ئەو تەرزە گیانەی بەرتەسکی ناوچەپەرستی لە پەرەپێسەندنی لەهەجەی ئەدەبیی یەکگرتوومان بەکار بێت.

کوردێک کە هات خۆی هەڵداتەوە بەسەر کوردی دیکەدا بەوەی کە لەهجەی ئاخاوتنی ئەو بەگزادەترە هەر بەجارێ ڕێ گلەییکردن لە ستەمی بێگانە بەڕووی خۆیدا دادەخات، لە هەمان کاتیشدا بانگهێشتنی کوردەکەی تر دەکات کە ددان چیڕ کاتەوە بە شێوە ئاخاوتنی خۆیدا چونکە لەو مامڵەتەی وازهێنان لە لەهجەی دایکزا بۆ لەهجەیێکی دیکە، کابرای وازهێناو، بەتەمایە ئافەرینیی لێ بکرێت، دەنا پەندە مەشوورەکەی فارسیی بەدەنگ دێت کە دەڵێ: «سنگین نشوم سبک چرا» - «کە گران نەبم بۆچی سووک بم».

وێڕای پێویستبوونی ئەم دەوڵەمەندکردنەی شێوەی نووسینی سلێمانی بەو خۆراکە زمانییەی کە لە لەهجەکانی دیکەی کوردیدا هەیە، دەبێ ئاگاداری لایەنێکی تری یەکجار گرینگ بین کە ئەویش هەر بریتییە لە هەوڵدان بۆ بەرەوپێش بردنی شێوەی ئاخاوتن و نووسینی ئەدەبیمان بەڵام ئەمجارەیان لێ زیادکردن نییە، بە پێچەوانەوە، مشتومالْدان و هەڵپەرداوتنە:

هەموو شێوە ئاخاوتنێکی ناوچەیی هەندێک تایبەتیی خۆی هەیە کە لە شێوەکانی دیکەی زمانەکەدا نابیسترێت. وا دەبێ بەشێکی کەم یان زۆری ئەو تایبەتییانە لە ئاکامی هەڵە تێکەوتن وەیا دوور کەوتنەوە لە دەستووری زمانە دایکەکە پەیدا بووە. لەم حاڵەتانەدا پێویستە هەوڵ بدرێت بۆ پاککردنەوەی شێوەی ئەدەبی لەوەی هەڵەیە وەیا دوور کەوتنەوەیە لە دەستورری ڕاست و دروستی زمانەکە بە تێکڕایی.

هەڵبەت کە شێوە ئاخاوتنی سلێمانی بووە بە بنەمای زمانی ئەدەبیمان دەبێ خەریک بین قەڵەمەکانمان ڕابێنین بە خۆدزینەوە لە نووسینی ئەو شتانەی کە لە شێوەی سلێمانیدا، دژی دەستووری ڕەسەنی زمانی کوردی، خۆیان سەپاندووە.

بێگومان دەستنیشانکردنی ئەو شتانەی کە لە شێوەی سلێمانیدا پشت لە دەستووری زمانی کوردین خۆ خەریککردنێکی باشی دەوێت لە لایەن دەستەیێکی لێزانەوە. دوای ئەو دەستنیشانکردنەش دەبێ بزاندرێ کام «جێگر» ڕاستە بۆ ئەوەی ئەویان بخرێتە جێگەی هەڵەکەوە. ناوناوە وا دەبێ زوربەی لەهجەکانی دەرەوەی سلێمانی یەک جۆر بەکارهێنانیان هەیە لە جێگەی ئەو هەڵەیەدا. لەم حاڵەتەدا پێویستە یەکسە ئەو بەکارهێنانە گشتییە ببێتە «جێگر». ئەگەر ئەو جێگرە گشتییەش دەست نەکەوت دەبێ ڕاسترین بەکارهێنانێکی ناوچەیی بکرێ بە «جێگر»، ئیتر هی هەرکوێک دەبێ با ببێ.

لێرەدا چەند نموونەیێک دەهێنمەوە لەوانەی پێویستە نووسەران خۆیانی لێ بدزنەوە:

- تیا: ئەمە کورتکراوەی «تێدا» یە، لەوەوەش هاتووە کە خەلقی سلێمانی دەنگی «د» لەو تەرزە شوێنەدا دەسووتێنن. دیارە وشە ڕەسەنەکە ڕاستە و پەسەندتریشە، زوربەی کوردەواریش بەکاری دەهێنن.
- پیا: ئەمیش کورتکراوەی «پێدا» یە و چی لەبارەی «تیا» نووسرا لەبارەی ئەمیش هەر ڕاستە.
- تیایا: ئەمیان لە بری «تێیدا» بەکار دێت و یەکجار لە بنجی خۆی دوور کەوتۆتەوە. تەنانەت بەسەر دەستوورە ناوچەییەکەی سلێمانیش ناکەوێ کە دەنگی «د» دەسووتێنێ چونکە ڕواڵەتی وشەکە وا ڕادەگەیەنێ کە لە «تێدادا» وە هاتبێت، دەشزانین شتی وەها بە زاری کورددا نەهاتووە.
- لە منا: مەبەست «لە مندا» یە، هەروەهاش «لە ئەوا، لە ئەوانا...» دا دەنگی «د» سوواوە. ئەم بەکارهێنانە جگە لەوەی لە تەک بەکارهێنانی دروستی کوردیدا لاسەنگە، هەر لە شێوەی سلێمانیشدا لاسەنگبوونی دەردەکەوێت کە هاتیت وشەکەت خستە ڕیزی هاوەڵەکانی خۆیەوە: دوو ڕاناوی «ئێمە، ئێوە» بە بزوێنی «ە» کۆتاییان دێت و ناهێڵن دالەکەی «دا» یان لێ بسووێت. دەڵێی: «لە ئێوەدا، لە ئێمەدا» هەرگیز ناکرێ بگوترێ «لە ئێوا، لە ئێما»... هەروەهاش ڕاناوی «تۆ» بە بزوێنی «ۆ» کۆتایی هاتووە ئەویش داوای مانەوەی دالەکەی دەکات و دەگوترێ «لە تۆدا» ڕاناوی «ئەو» کۆتایی بە دەنگی «و» هاتووە بەڵام لەوێدا واوەکە بزوێن نییە و Consonant ـە بۆیە مومکینە بگوترێ «لە ئەوا».

قرتانی ئەم «د» ە لە ئاخاوتندا چ ئیعتیرازی لێ ناگیرێت هەروەهاش کە کێشی شیعر داخوازیی قرتانەکەی کرد، لەوە بەولاوە قرتانەکە دەبێتە دەستوورشێواندن. یەکێکی وەک نالی لە شیعردا «تیا» و «ئەودا» ی بەکار هێناوە:

پەچەیی پەرچەمی و پرچی سیا
هەر دەڵێی مانگەشەوە کولّمی «تیا»

تەبەسسوم دەردەخا حوققەی دەمی جەوهەر لە نێو «ئەودا»
بەڵێ مسقاڵە زەڕڕە زاهیرە جلوەی لە پرتەودا

حاجی قادری کۆیی «لە مێرغوزارا» و «لە شەوا» ی بەکار هێناوە لە جیاتی «لە مێرگوزاردا» و «لە شەودا»

نێرگز لە «مێرغوزارا» دەزانێ بە چی دەچێ
بنوارە ئاسمان «لە شەوا» عەینیهی ئەوە

هەرچی دالێکی لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانی بقرتێ دەبێ لە نووسینی ئەدەبیماندا بگەڕێتەوە شوێنی خۆی، چونکە ئەم دالانە لە زوربەی ناوچەکانی کوردستاندا ماون و پاشماوەیێکی زیندوو و شەرعی زمانەکەمانە.

- دەربەنگ، ئەفەنگی، یانگزە، دوانگزە: دەنگی گافی «دەربەنگ، ئەفەنگی» لە دالەوە هاتووە، هی «دوانگزە، یانگزە» ش هەڵەییکە لە قورقوڕاگەی ئەو کەسانەوە هەڵقوڵیوە کە بەکاریان دەهێنن و چ پەیوەندییان بە زمان و دەستوورەکانیانەوە نییە. گۆڕینی ئەم دەنگانە شتێک نییە بە هیچ کلۆجێک پشتگیری لێ بکرێ. وازلێهێنانیشی خاترانەی تێدا نییە چونکە وازهێنانە لە هەڵەییکی بێ پێچوپەنا.
- نوستبوومایە: ئەم ڕێژەیە شێوەی «ئینشائی» یە دەکەوێتە بەرانبەر ڕابردووی دووری خەبەری «نوستبووم». لە زۆرینەی ناوچەکانی دەرەوەی سلێمانی [بەشی کرمانجیی خواروو] دەڵێن: «نوستبووبام» دیارە ڕێژەکە لە دوو کەرت پێک هاتووە:
  - کەرتی فیعلی بنجی «نوستن»
  - کەرت فیعلی یاریدەدەر لە شێوەی ئینشائی «بوون»

بەشی هەرە زۆری کوردی ئەم شێوەیەی ئینشائی فیعلی «بوون» دەکەنە «بووبا» نەک «بوویایە». لەبەر ئەمە ڕێژەی ڕەسەن و ڕێزمانیی ڕابردووی دووری ئینشائی لە «نووستن» دەبێتە «نوستبووبام».

ئەم بۆچوونە لەبارەی فیعلی تێپەڕیشەوە هەر ڕاستە. بە نموونە: لە سلێمانی دەڵێن «گرتبوومایە» لە ناوچەکانی تردا دەڵێن «گرتبووبام» بەڵام وادەبێ جێگۆڕکێ بە ڕاناوە لکاوەکە دەکەن و دەڵێن «بمگرتبووبا» لەمەشدا مەبەستێکی تایبەتی قسەکەر دەکەوێتە ناو وەشەکە [دەشگوترێ: «گرتبام»، «بمگرتبا»].

هەموو ئەو ڕێژە فیعلانەی کە لە بنەڕەتدا فیعلی یاریدەری «بوون» یان تێدایە دەبێ بەپێی دەستووری ڕێزمان دەنگەکەی «ب» تێیاندا بپارێزرێت. جا ئەگەر بەلای نووسەری سلێمانییەوە ئەم کارە زەحمەت بێ دیارە بەلای نووسەری شوێنی دیکەشەوە شێوەکەی سلێمانی زەحمەتە، سەرەڕای زەحمەتیش لە دەستووریشی لاداوە. لەبەر ئەمە دەبێ هەرنەبێ هەردوو شێوە بەڕاست داندرێ نەک ئەوەی ڕەسەنە تێببردرێت [تەماشای لاپەڕەکانی 199-185 ی کتێبی «*ڕێزمانی ئاخاوتنی کوردی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمان و زانستەکانی*» - چاپکراوی کۆڕ 1976 بکە].

- بلێرەوە: ئەمە لەجیاتی «بلێوە» یە. کەس نازانێ ئەم دەنگی «ر» ی لاواز لە کوێیوە پەڕیوەتە نێوان فیعلەکە و پاشگرەکەی «ەوە» وە. هەرچی فیعلێکی تری وەک ئەمیش هەیە لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانیدا ڕێیەکی لاوازی تێدەترنجێت. دەستووری وەرگرتنی ڕێژەی فەرمان (أمر) بریتییە لە گۆڕینی «د» ی نیشانەی ئایندە بە «ب» ی نیشانەی فەرمان و هەندێک دەسکاری وەک:

– دەڵێ	بڵێ
– دەچێ	بچۆ
– دەڕوا	بڕۆ
– دەکا	بکە ... هتاد

ئیتر بۆ دەبێ لە کاتی بەکارهێنانی پاشگری «وە»، «ەوە» لەگەڵ فیعلی فەرماندا ڕێیەکی لاوازی بێتە ناوەوە لە حاڵێکدا نە لە ڕێژەی ئایندە و نە لە ڕێژەی ڕابردوودا ئەم ڕێیە دەرناکەوێ؟

– گوتمەوە	دەڵێمەوە
– چوومەوە	دەچمەوە
– ڕۆییمەوە	دەڕۆمەوە
– کردمەوە	دەکەمەوە

کوردێکی دەرەوەی سلێمانی بە فێربوون و لاساییکردنەوە نەبێ بە دڵیدا نایەت لەلاوە ڕێیەکی لاواز بخوازێتەوە بۆ ڕێژەی فەرمانی ئەو فیعلانە. وابزانم پێویستە نووسەری سلێمانی خۆی ڕابێنێت بەوەی کە بەسەر زاری زوربەی ئاخێوەری کوردییەوەیە.

- چوومەوەوانێ،ماڵەوەوانێ: ئەم «وانێ» یەش لە هەموو حاڵاندا شتێکی زیادەیە و تایبەتی ناوچەیێکی بەرتەسکی ئاخاوتنی کوردییە، ناشێ بکرێتە سەربار لە شێوەی ئەدەبیمان.

من لەم نووسینەدا بەم نموونانە واز دەهێنم لە درێژە پێدان، بەڵام دەبێ لێرەدا شتێکی یەکجار گرنگ بە خوێنەری کورد بڵێم کە تا ئێستا هیچ ئیشارەتێکی بۆ نەکراوە، هەرچەند یەکێکیشە لە تایبەتییە هەرە بنجییەکانی زمانی کوردی.

بەشی هەرە زۆری چۆنیەتیی نووسینی ئەدەبی لە زمانە پێشکەوتووەکاندا تەنها یەک شێوەی ڕاستی لێ پەیدا دەبێت، کە لەوەت لادا دەکەوێتە هەڵەوە. زمانی کوردی ئەم خاسییەتەی «تاکڕێباز» ی تێدا نییە چونکە گەلێک جاران لە دەربڕینی واتادا، پتر لە ڕێگەیێکی ڕاست و دروست لە کوردیدا پەیدایە. بە نموونە: ڕێژەی کاری کارابزر (صغة الفعل المبني للمجهول) دوو ڕێبازی سەربەخۆی دروستی هەیە، یەکێکیان هی کرمانجیی سەروو، ئەوی دیکەش هی بەشەکانی تری کوردستان. کەس ناتوانێ بڵێ ڕستەی «هاتە کوشتنێ» هەڵەیە و هەر «کوژرا» ڕاستە. کە بێیت و بەراوردی ڕستەکان بکەیت لەگەڵ زمانەکانی دیکەدا دەبینی «هاتە کوشتنێ» لەگەڵ He was killed ی ئینگلیزی و «کشته شد» ی فارسی هاودەستوورترە لە «کوژرا». لەو ڕووەوە هەر سێ شێوە کرمانجیی سەروو، ئینگلیزی، فارسی) بە هۆی فیعلی یاریدەرەوە پێک هاتوون کەچی «کوژرا» لەگەڵ «قُتِلَ» ی عەرەبی «اولدرلدی» ی تورکی لە ڕووی داڕشتنەوە ئاشناترە چونکە ڕێژەی کارابزر (مبني للمجهول) ی هەر سێ زمان (کرمانجیی خواروو، عەرەبی، تورکی) لە تەنها ماددەی فیعلە بنجییەکەوە وەرگیراوە. لەوەش بەولاوە ڕێژەکەی کرمانجیی سەروو ناوناوە هەر لە کۆنەوە و تا ئێستاش لە شێوە ئاخاوتنی خوارووودا بەکار هاتووە و بەکار دێت، وەک ئەوەی کە شاعیر بەر لە پەنجا ساڵ دەڵێ

قەتعی مومکینە تاکە هەودایێ
ئەمما کە زۆر بوو لە پچڕان نایێ

ئەم ڕستەی «لە پچڕان نایێ» شێوەی مەنفی «دێتە پچڕانێ» یە. گەلێک جاران گوێت لێ دەبێ یەکێک دەڵێ «فڵان مەسەلە نایەتە گوتنێ، فڵان شت لە کڕین نایێ – لە کڕین دێ...» ئەمانە هەمووی بەکارهێنانی ڕێژەی کارابزری کرمانجیی سەرووە.

نموونەیێکی دیکە لەم بابەتە:

- دەگوترێ: دەیاندیتم، دەمدیتن، دەماندیتی، دەتدیتین.
- لە بەرەو باشووری کەرکووک دەڵێن: دەمیان دیت، دەیانم دیت، دەتمان دیت، دەمانت دیت.

ئەم دوو شێوە ئاخاوتنە، لە باری ئێستاکەیاندا، لەسەر دەستووری ڕێزمانی تایبەتیی خۆیان هەڵستاون و هەر یەکەیان بە کێشی و تەرازووی خۆی ڕاست و دروستە.

- دەگوترێ: پێم گوتن، پێت گوتم، پێیان گوتین...
- دەشگوترێ: پێتانم گوت – پێیانم گوت (چونکە «پێمگوتن» بۆ کۆی کەسی دووەم و کۆی کەسی سێیەمیش بەکار دێت)، پێمت گوت، پێمانیان گوت...

دەبینی هەردوو جۆرە ڕستەکان لەباودان و بەپێی دەستووری خۆیان ڕاستیشن، تەنانەت شێوە ئاخاوتنی خوارووی کەرکووک توانی بڵێ «پێتانم گوت، پێیانم گوت» کەچی شێوە ئاخاوتنی سلێمانی و سۆران و موکریان بۆ هەردوو ڕێژە

هەر دەڵێ: «پێم گوتن» و ناتوانێ کەسی دووەم و سێیەم لەیەکتر جودا بکاتەوە. لە ڕستەی «پێم گوت» دا کەسی سێیەمی تاک بەرکارە بەڵام دیارنەکەوتووە کەچی لە شێوە ئاخاوتنی خوارووی کەرکووکدا دەگوترێ: «پێیم گوت» و ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک دیارە.

کورتەقسە لێرەدا ئەوەیە پتر لە شێوەیێکی ئاخاوتن بەر دەستووری ڕاست و دروستی زمان دەکەوێت. زۆر جارانیش شێوە ئەدەبییەکەی پەرەسەندووی ئەمڕۆژانەی کوردی هەرە پەسەندەکەی نییە.

بەشی سێیەم – دەنگەکانی ئاخاوتن: «یەک ڕاستیی بزرکراو»

مەبەست لە دەنگەکانی ئاخاوتن ئەوانەن کە لە ڕێنووسدا ئەلفوبێ و قاف و شینیان بۆ کراوە بە نیشانە. ئەوانەی لە بری وشەی «دەنگ» وشەی «پیت» بەکار دەهێنن کەرستەی گفتوگۆ تێکەڵ بە کەرستەی نووسین دەکەن چونکە ئەوەی لە زارەوە دەردێت دەنگە نەک پیت.

گریمان نووسین لە بەیندا نەبێت و پیت و ڕێنووس جارێ پەیدا نەبووبێت، خۆ خەڵقەکە قسان دەکەن و پەکیان بە سەر شکڵی ئەلفوبێ Alphabet ناکەوێت. یەکێکی نەخوێندەوار کە دەئاخێوێ ئاگای لەوە نییە نووسەران چۆن قسەکانی بۆ دەکەن بە نووسین، من و تۆش کە قسە دەکەین و بە نموونە دەڵێین «بەرد» چەند دەنگێک لە زارمانەوە دەردێت وشەکە پێک دەهێنێت نەک شکڵی «ب، ـە، ر، د».

عەرەبەکان لە کۆندا فەرقی نێوان دەنگ و پیتیان نەکردووە و بۆ هەردوویان وشەی «حرف» یان بەکار هێناوە، بگرە ئەم وشەیان بۆ «حروف القواعد» یش گوێزراوەتەوە و گوتوویانە «حرف العطف، حرف الجر... الخ».

بەهەمەحاڵ ئەم چەند دێڕە بە نیازی ڕەواندنەوەی گومانێک بوون کە لەوانەیە بە دەوری واتای «دەنگ» ـەوە ڕەشکەوپەشکە بە چاوی خێراخوێن بکات چونکە نووسینەکەم لێرەدا باسی دەنگ دەکات و زۆر جاران وشەکە دەهێنێتە ناوەوە بۆیە پێویستم زانی کە لە پێشەوە بڵێم مەبەست لە دەنگ «دەنگی زمانی – صوت لغوي» چییە تاکوو لە هەر شوێنێک وشەکە هاتە ناو نووسینەوە زیهنی خوێنەر بۆ ئەو واتایە بباتەوە نەک دەنگی با و ئاو و تەیر و ئاژەڵ و فیکە و لرخەی سینگ و... هتاد.

تا ئێستا ئەوەی خوێندبێتمەوە لە بارەی «دەنگ» بە تێکڕایی وای ڕانواندووە کە هەموو دەنگێکی زمانی بە هۆی هاتنەدەری هەناسە لە سییەکانەوە، لە پیکی قوڕگەوە بەرەو دەرەوەی زار دێت و بە هاریکاری زمان و پووک و مەڵاشوو و ددان... شکڵی خۆی وەردەگرێت، ئیتر یەکێکیان دەبێتە لێویی - لووتیی، ئەوی تریان زمانیی- مەڵاشوویی، سێیەمیان لێویی - ددانی... هتاد. کە ئەمە پتر پەیوەندی بە فەسلەجەوە هەیە نەک زمانەوانی.

زانستی زمان پاش دیاریکردنی شوێنی دەربڕینی دەنگەکان لە لایەن زانای «وظائف الأعضاء» ـەوە دەست دەکات بە لێکۆڵینەوە لە تەئسیری نزیکبوون و لەیەکتر دووربوونی ئەو شوێنانە لە نوقتەنیگای ئاخاوتن و پێکهێنانی وشە و تێکهەڵکێشرانیان... ڕەنگە زۆر لە ڕاستی دوور نەکەوتبێتمەوە ئەگەر بڵێم قەساب لە زمانزان باشتر شارەزایە لە خزمایەتی و نزیکی و دووریی ئەندامەکانی ئاخاوتن و قوڕگ و سیپەلاک و بۆرییەی هەوا...

بەهەمەحاڵ، هەڵەکردن لە دۆزینەوەی شوێنی دەربڕینی دەنگەکان پەکی قسەکەر نایەخێت چونکە مرۆڤ بێ مامۆستا لە خۆوە فێری ئاخاوتن دەبێت، تەئسیری ئەو هەڵەیە لە حاڵەتێکدا دەبێ کە نزیکی و دووریی جێگەی لێدەرچوونی دەنگێک لە یەکێکی تر پەیوەندی هەبێ بە یەکتر گۆڕینەوەیان وەیا یەکتر کزکردنیان وەیا یەکتر لەناوبردنیان چونکە ڕەنگە لەو حاڵەتەدا دەستوورێک داندرابێ بۆ ئاڵوگۆڕ و کزبوون و تێچوونی دەنگەکان ئیتر بە هۆی ئەو هەڵەوە ببینین ئاکامی

دەستوورەکە نەیەتە جێ وەک ئەوەی بە هەڵە بگوترێ فڵانە دەنگ و فڵانە دەنگ شوێنیان لە یەکتر نزیکە بەو پێیە دەبێ لە گۆڕیندا یەکیان بەوی تر بگۆدرێتەوە کەچی لە واقیعدا گۆڕینەکە لەگەڵ دەنگی سێیەمدا بکرێت.

من لێرەدا ئەم نموونەیەم بە مەبەستی ڕوونکردنەوە هێنایەوە نەک لەبەر ئەوەی کەوا لە یەکتر نزیکیی شوێنی دەربڕینی دوو دەنگ هەمیشە وا دەکات یەکێکیان بەوی دیکە بگۆڕدرێتەوە.

من لە بارەی ئەوەی کە دەگوترێ دەنگی زمانیی بە هۆی دەرهاتنی هەوای هەناسە لە پیکی قورگ (حنجرة) ەوە بۆ دەرەوەی زار و بە هاریکاری ئەندامەکانی ئاخاوتن پەیدا دەبێ دوو ڕەخنەی زلم هەیە.

1- تەدەخولی پیکی قورگ (حنجرة) لە پێکهاتنی دەنگی زمانیی بریتییە لەوەی کە «ئاوازە» پەیدا دەکات نەک سەرلەبەری دەنگەکە. «ئاوازە» ش وەک من بزانم لە سێ حاڵەتدا دەردەکەوێت:

- حاڵەتی هەموو بزوێنەکان [دواتر دەگەڕێمەوە سەری].
- حاڵەتی دەنگە ئاوازدارەکان، وەک: د، ز، ب، گ، ل، ڕ، ژ، ڤ، ر، ن، غ...
- حاڵەتی قورسکردنی دەنگ، وەک کە لە وشەی «گەنم» دا دەنگی «ن» بە ناچاری قورسکردنێکی بەسەردا دێت بۆ ئەوەی بتوانرێ بەدوا ئەودا دەنگەکەی «م» تەلەفوزی پێ بکرێت.

ئەم حاڵەتەی قورسکردنی دەنگ ڕێژەی زۆرە، لێرە بەپێشەوە لە بەشێکی گرنگی دواوم [بڕوانە گوتاری «فۆنەتیک چیمان بۆ بکا؟» - بەشێ یەکەمی بەرگی سێیەمی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، 1975 - بەتایبەتی لە لاپەڕە 603 بەرەو دواوە].

لە نموونەی وشەی «گەنم» دەنگی «ن» کە قورس کرا بۆ خۆی ئاوازەدارە، قورسیش نەکرابایە هەر دەبوو ئاوازەی هەبێ، بەڵام دەنگی «چ» لە وشەی «پچڕ» دا قورس نەکرێت ئاوازەی نابێت. بە نموونە وشەی «گەچ» لەگەڵ خۆتدا بڵێوە و لەسەر «چ» ـەکە بوەستە و قورسی مەکە، دەبینی هیچ «ئاوازە»ی تێدا نییە.

من لە لێکدانەوەی خۆمدا ئەم قورسکردنەم بە «بزوێن» دانەناوە چونکە بە وردبوونە دەردەکەوێت ناچاری و پەک کەوتن بۆ دەنگەکانی ناو وشەی دەهێنێ نەک لە بنەڕەتدا بەشێکی وشەکانە چونکە هەر لزوومت پێ نەما دەڕەوێتەوە. تۆ ناتوانی، وەیا زۆر بە زەحمەت پێت دەکرێ، لە وشەی «پچڕ» دا سکوونی تەواو بخەیتە سەر دوو دەنگی «چ-ڕ» کەچی زۆر بە ئاسانی دوو دەنگی «س-ت» لە وشەی «مست، ڕاست، بست، خەست» دا دەوەستێنێت، هەر دەبێ بشیان وەشێنێت، هەروەهاش دوو دەنگی «ر-د، ر-ت» لە وشەکانی «کورد، بەرد، پرد، هەڵگورد - کەرت، جرت، فرت» بە سکوونی تەواوەوە دێن.

لێرەدا دەبێ بڵێم هەموو دەنگێکی سەرەتای وشە ئەگەر بزوێنی بەدوادا نەیەت دەبێ قورس بکرێ. هەموو دەنگێکی کۆتایی وشەش دەبێ بوەستێندرێ ئەگەر ئەویش هیچی دیکەی پێوە نەلکابێ. ئەو دەنگەش کە بە ناچاری لە پێش دەنگێکی ترەوە بە قورسکراوی دێت هەر کاتێک دەنگەکەی دواوەی بزوێنی درایێ وەیا قورس کرا بۆ خۆی قورساییەکەی لەسەر هەڵدەستێت مەگەر قسەکەر بە خواهشتی خۆی قورساییەکە بهێڵێتەوە. بە نموونە کە گوتت «گەنمەکە» پێویست نامێنێ دەنگەکەی «ن» قورس بکرێت چونکە میمەکە بزاوترا وەیاخود کە گوتت «گەنم کڕی» دیسان قورسایی سەر نوونەکە لزوومی نامێنێ چونکە میمەکەی دواوەی قورس کرا.

لە عەرەبیدا ئەم قورسکردنە پێی دەگوترێ «کسرة مختلسة» بەڵام من هەر وەک ڕازی نیم لە کوردیدا پێی بگوترێ بزوێن ڕازیش نیم پێی بگوترێ «کسرة...» چونکە ئەگەر بزوێنی «کسرة» بایە دەبوو کە خرایە سەر دەنگی «ک، گ» لە کوردیدا هەردووکیان کلۆر بکات لەو ڕووەوە کە دەزانین دەنگی «کسرة» کورتە بزوێنی «ی» یە. جا ئەگەر «ی» بەدوا کاف و گافدا بێت کلۆریان دەکات. هەرچەند نموونەی وەها لە کوردیدا نییە «کسرة» بەدوا کاف و گافدا هاتبێت، بەڵام بۆ تاقیکردنەوە دەتوانین لەبەر خۆمانەوە بڵێین: «گِرد، کِرد» کە بە ڕێنووسی کوردیی

ئێستاکە «گیرد، کیرد» دەنووسرێن، دیاریشە گاف و کافەکە کلۆر دەکرێن. لە وشەی وەکوو «سەگرمە، شەکر» دا گاف و کافەکە قورس دەکرێن، بەڵام قورسکردنەکە کلۆریان ناکات لەبەر ئەمە وا دەزانم هەقم هەیە بڵێم ناشێ بە هیچ جۆرێک ناوی «کسرة» لەو قورسکردنە بندرێت...

لەم سێ حاڵەتەدا ئاوازە لە پیکی قورگەوە دەبیسترێ، لەوە بەولاوە پیکی قورگ تێکەڵ بە پەیداکردنی «دەنگ» نابێت. بەو پێیە هەموو دەنگە کپەکانی وەک: پ، ت، چ، ح، خ، س، ش، ف، ە لە حاڵەتی وەستانی تەواودا پەیوەندییان بە پیکی قورگەوە نییە. هەر لەو شوێنە پەیدا دەبن و بەسەر دەچێن کە شوێنی دەربڕینیانە[17].

بزوێنەکان، چ کورت بن چ درێژ، سەرەڕای ئەوەی کە لە حاڵەتی بزوێنیدا ئاوازەیان دەبیسترێ، کە دەشکرێن بە کۆنسنانت هەر بە ئاوازەداری دەمێننەوە. کە دەڵێی «شیک، شێت، پیس، پێست، پیست، کووپ، کۆش، کوشت» بزوێنەکانی «یی، ێ، ی، وو، ۆ، و» ئاوازەی ناو وشەکان پێک دەهێنن دەنا دەنگەکانی «ش، ک، پ، ک، ت» هیچ کامێکیان ئاوازەدار نین.

لە وشەی «واک» کە دەنگی «و» تێدا کۆنسنانتە، بەر لەوەی بزوێنی «ا» بدرکێندرێ واوەکە ئاوازەی خۆی دەردەبڕێت. هەورەهاش لە وشەکانی «هاو، باوک...» و هی وەک ئەوانیشدا واوەکە هەمیشە ئاوازەدارە. دەنگی «ی» ش بە بزوێنی و بە کۆنسانتی هەر ئاوازەدارە وەک: «یار، یای، دایک...».

دەبێ لێرەدا ئیشارەتێک بۆ ئەوە بکەم کە بزوێنی «ا» حاڵەتی کۆنسنانت تەحەممول ناکات و ئەوەی دەگوترێ گۆیا دەنگی «ئـ» ئەلفی کۆنسنانتە زۆر لە ڕاستی دوور کەوتۆتەوە [لە گوتارەکەی «فۆنەتیک چیمان بۆ بکا» نەختێک لەم باسە دواوم].

2- ڕەخنەی دووەمم ئەوەیە کەوا بەلای باوەڕی منەوە هەوای هەناسە تەنها سەرلەبری دەنگی «هـ» دروست دەکات، لەوە بەولاوە پێبەپێی دوور کەوتنەوەی شوێنی دەنگ لە بۆریەی هەناسەوە بەشداریی هەوای هەناسە لە پێکهێنانی دەنگەکان کەم دەبێتەوە هەتا دەگاتە دەنگی وەک «ف، پ، ت، س، ش...» کە هیچ پەیوەندییان بە هەوای هەناسەوە نامێنێت و بە تەواوی لەو شوێنەدا پێک دێن کە پێی دەڵێن «مخرج» ی دەنگەکان.

ئەم پێنج دەنگەی سەرەوە هەوای ناو دەم بەکار دەهێنن و هەر ساتەش بایی ئەوەی لە دەربڕینی دەنگەکان هەوا بەخەرج دەدرێ هیتر لە بۆشایی بەینی دوو ڕیزە ددانی سەرەوە و خوارەوە دێتەوە ناو دەم. بەڵام هەر لەو کاتەدا هەوای هەناسە بە عادەتی خۆی لە سیەوە دەردێت وەک کە قسانیش نەکەیت هەر دەردێت.

دەنگی «ف» لەوانەیە بە بردنەوە ناوی هەواش پەیدا بێت نەک هەر بە هاتنە دەرەوەی. تۆ لێو و ددانەکانت بخە بارێک کە دەتەوێ دەنگی «ف» بدرکێنیت ئینجا لەجیاتی ئەوەی هەوای ناو زار بە ناو ددانەکانتدا بۆ دەرەوە بەرێ بکەیت هەوا لە دەرەوە بە ناویاندا بۆ ژوورەوە ببە، دەبینی دەنگی «ف» لەم حاڵەتەشدا پەیدا دەبێ.

ئەم خاسیەتەی پەیدابوونی دەنگی وەک «ف» بەهۆی بردنەوە ژووری هەوای دەرەوەی دەم، بە جارێک بێپەیوەندی هەوای هەناسە بەو تەرزە دەنگانەوە ئیسپات دەکات. بەڵام لێرەدا دەبێ ئاگاداری ئەوە بین کە نەبوونی پەیوەندی هەوای هەناسە بە پەیدابوونی «دەنگ» دەخلێکی نییە بەسەر پەیوەندی و بێپەیوەندیی پیکی قورگ بە دەنگەوە.

---

17 ئەو خشتەیەی د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف لە لاپەڕە 40 ی کتێبەکەی «زمانی کوردی لەبەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا» بۆ دەنگە کۆنسنانتەکانی زمانی کوردیی ڕێک خستووە، دەنگی «ئـ» - هەمزە بە عەرەبی — تێدا نییە، لە ڕاستیشدا دەنگێکی کۆنسنانتی ئاوازەدارە. بەداخەوە نەبوونی پیتێک بۆ ئەم دەنگە لە ڕێنووسەکانی ڕۆژاوادا گەلێک کێشەی هێناوەتە بەر ئەو کوردانەی پێڕەوی زاناکانی ڕۆژاوا دەکەن. لەمەشدا مەبەسم د. ئەوڕەحمان نییە.

هەرچی پیکی قورگە بەشدارە لەو ئاوازەی کە خاسیەتی دەنگە ئاوازدارەکانە وەک «ئ ج، د، ر، ڕ، ز، ژ، ع، غ، ڤ، گ، ل، ڵ، م، ن». دەنگی ئاوازدار دەخلی بەسەر هەوای هەناسەوە هەبێت و نەبێت بەناچاری ئاوازەکەی لە پیکی قورگ پەیدا دەبێت و لەوێوە دەبیسرێ کە هاتوو پیکی قورگ لە دەربڕینی ئەو دەنگانە بەشدار نەبوو (وەک ئەوەی کە دەنگ دەنووسێ، وەیا بە فسکە قسە دەکرێ).

دەمێنێتەوە ئەو لەرە و لەرزە بێ ئاوازەی کە ددان و زمان و لێو و پووک و مەڵاشوو پەیدای دەکەن، ئەوساش هەموو دەنگە ئاوازدارەکان وەک دەنگە کپەکانیان لێ دێت. تەنانەت دەنگی «ڤ» فەرقی لەگەڵ دەنگی «ف» نامێنێت. دەنگی دالیش یەکجار لە دەنگی تێ نزیک دەبێتەوە. هەروەهاش «گ» بەروە «ک» دەڕوات.

ئەمەی لەم چەند ڕووپەڕەیەدا خستمە بەر نیگای زانایانی فۆنەتیک و فۆنۆلۆجیی کوردزمان، سەرەتایەکە بەبەریەوە هەیە ڕێگە بۆ ناوەڕۆکی قووڵایی ئەو باسانە هەموارتر بکات. لە وتووێژیشدا سرنجی ئەموئەوم بۆی ڕاکێشاوە. گەلێک جارانیش لە نووسینمدا ڕامگەیاندووە کە ناشێ ئێمە گوێقوت بین بۆ ئەوەی لە زاناکانی بێگانەوە پێمان دەگات وەیا بە هەموو عومرمان چاو چڕ بکەینەوە لەو زانایانەی کە لە نووکی قەڵەمی ئەوانەوە دەتکێن.

هەڵبەت من مەبەستم ئەوە نییە بڵێم نابێ نووسینی بێگانە بخوێنینەوە چونکە دیارە منداڵیش دەزانێ ئەو سامانە زانستییەی لە زانای میللەتە پێشکەوتووەکانەوە هەڵدەڕژێ، هەر خۆیەتی دەبێتە چرای بەر هەنگاومان و هۆی ژیانمان و بەرەوپێش چوونمان. من دەڵێم لەگەڵ خۆ ڕوونکردنەوەمان بە زانستی میللەتە پێشکەوتووەکاندا، ئەوەندە جورئەتەشمان هەبێت بە شێوەی سەربەخۆ و ئازاد و باوەڕبەخۆکردوو بوێرین لەو باسانە بدوێین کە هۆش و گۆشمان پێیان دەشکێت بە تایبەتیی باسی سەر بەو بابەتانەی پەیوەندیی بە وجوودمانەوە هەیە و بۆ ئێمەش وەک دەسهەڵێنج بن وان.

«...»

ڕەواندنەوەی دوو ڕەخنە

«ڕۆشنبیری نویٚ» ژمارە 80 ی مایسی ساڵی 1980

لە ژمارە 76 ی «ڕۆشنبیری نویٚ» ی ئەیلوولی 1979 گۆتارەکەی د. ئاوڕەحمانی حاجی مارف بە ناونیشانی «با ڕێزی لێکۆڵینەوەی زانستی بگرین» گەلێک بیروڕای ئەوتۆی تێدا هەن کە نووسەران و خاوەن ڕایان بخەنە سەر لێکدانەوە و لێکۆڵینەوە و ئەندێشەش. لێرەدا من بە پێی بۆچوونی خۆم و لە ڕوانگەی ڕووناکردنەوەوە، دوو خاڵی ئەو گۆتارە سوودبەخشە دەدەمە بەر لێدوان، ئەوەندەی بشتوانم پێڕەوی ئامۆژگاریەکەی نووسەر دەکەم لەوەدا کە دەبێ لێکۆڵینەوە بە ڕێبازی ڕاست و ڕەوانی زانستکارانەدا بڕوات، هەر نەبێ بایی ئەوەندەی کە دڵگەرمی و عاتیفەی تێدا بەکار نەیەت.

خاڵی یەکەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە 11 ی گۆڤارەکە لە بارەی وشەی «انعدام» ی عەرەبییەوە هاتووە کە گۆیا کاتی خۆی کۆنە ئەنجومەنی کۆنە کۆڕی زانیاری کورد بە هەڵە وشەی «نەمان»ی بۆ پێشنیار کردووە.

وشەی «انعدام» ئەوە دەگەیەنێ کە نەبوون بەسەر بوونەوەرێکدا بێت ئیتر مادی بێ ئەو بوونەوەرە یا مەعنەوی، وەک کە دەگوترێ «انعدام الوزن» دیارە «وزن» لەسەر زەوی هەیە و هەبوە بەڵام لە دوورایی هێندە کیلۆمەترە «انعدام» دەکات کە ئەمە پاتەوپات «نەمان» دەگەیەنێ. ئەوەی ئاشکرایە لە «فقه اللغە» ئەوەی کە فیعل لێی زیاد کرا پتر بەرەو تەئکیدی «ڕوودان» دەڕوات و لە ئیحتیمالی واتای «مطلق» دوورتر دەکەوێتەوە. فیعلی «انعدام» یش کە «مطاوع» ی فیعلی «عدم» ـە درەنگتر خۆ بەدەست ئەو واتا موتلەقەوە دەدات کە لە وشەی «عدم» وەردەگیرێت. دیارە لە کوردیشدا «نەمان» پتر خزمە لەگەڵ ڕوودان هەرچەند فیعلەکەش لێی زیاد نەکراوە، بۆیە «نەمان» ڕێکتر دێت بۆ «انعدام» وەک کە «نەبوون» بۆ «عدم» دەست دەدات.

وشەی «نەبوونی» ـش هەر ئەو واتایەی «فقر»، «عوز» ی هەیە کە د. ئاوڕەحمان بۆی چووە، وشەکەش لە ڕێی ڕاستە دەستووراتی وشەسازییەوە پەیدا نەبوە بەڵکوو دارِشتنێکی ڕەمەکییە کە هاتوە «ی» ـی ئەمرازی ئەبستراکتی خستۆتە پاڵ «نەبوون» ـەوە کە ئەویش هەر ئەبستراکتە. ئەم دارِشتنە ڕیزپەڕ (شاذ) ە ناشێ ببێتە بنەمای دەستووری زاراوەسازی، صەد وشەی وەکوو «نەخوێندنی، نەچوونی، نەبیستنی...» دەهاتە ناو ئاخاوتن و نووسینی کوردی و زمانەکەی دەشێواند. وشەی ڕیزپەڕ لە کوردی و غەیری کوردیدا زاوزێ ناکات، ئەگەر بکات زۆڵ دەهێنێت.

لە بارەی «نەبوونی» ـیەوە نەک ئەوەندە و بەس، بگرە جارێ هۆی هەرە گەورەی دەست نەدانی لە بری «انعدام» ماوە ڕوون بکرێتەوە: وشەی «نەبوونی» لە فیعلی «بوون» بە واتای «وجود»ەوە نەهاتوە بەڵکوو لە «هەبوون» ی بە واتای «تملک» ەوە وەرگیراوە. «هەبوون» بە واتای «تملک» چونکە تێپەڕە، لەگەرداندا خۆی لە «هەبوون» ی بە واتای «وجود» جودا دەکاتەوە ڕاناوی تێپەڕیش لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت. لە پێشەوە لیستەی گەردانی «هەبوونی» ی بە واتای «وجود» دەنووسم:

- من هەم – من هەبووم
- تۆ هەیت – تۆ هەبوویت
- ئەو هەیە – ئەو هەبوو
- ئێمە هەین – ئێمە هەبووین
- ئێوە هەن – ئێوە هەبوون
- ئەوان هەن – ئەوان هەبوون

ئینجا لیستەی «هەبوون» ـەکەی «تملك»:

- من هەمە، هەیەتم – من هەمبوو
- تۆ هەتە، هەیەتت – تۆ هەتبوو
- ئەو هەیەتی – ئەو هەیبوو
- ئێمە هەمانە، هەیەتمان – ئێمە هەمانبوو
- ئێوە هەتانە، هەیەتتان – ئێوە هەتانبوو

ئەم ڕێژەیەی «هەمە، هەیەتم...» ی «تملک» کێشەی زۆر بەدوادا دێت بە نموونە کە دەڵێت «هەیەتم» مەبەستت کاتی ئێستاکەیە کەچی ڕێژەکەی وەکوو «خواردوەتم، کردوەتم» ـە کە جۆرێکە لە ڕابردوو. دیسان «هەمبوو، هەتانبوو...» کە ڕێژەی ڕابردوە جودا بۆتەوە لە ڕێژەی ڕابردووی تێپەڕی عادەتی کە دەڵێ «خواردبوومان، کردبوومان...» هەر بۆیەیە ئەوەی تازە کوردی فێر دەبێ دەڵێ «هەبوومان...». ئنجا موزاریعی «هەبوون» یش بە هەردوو واتا کێشە هەڵدەگرێ کە دێت ڕێژەی موزاریعی «بوون» ی سادە وەردەگرێ: من هەم – من دەبم.

لە موزاریعی «هەمە، هەیەتم» دا کێشەکە گەورەتر دەبێ کە دێت و ڕێژەی «انتقالی پێچەوانە» وەردەگرێ ئەم «انتقالی پێچەوانە»یە لە کتێبۆلکەی «چەند حەشارگەیەک...» دا بۆ یەکەم جار باس کراوە، بەڵام زۆر پێویستی بە شەرح و ڕوونکردنەوە هەیە، ئێرەش جێگەی نییە.

وا دەزانم کەرتی «هە» لە وشەی «هەبوون» ی بە واتای «تملک» خزمی avoir ی فەرەنسی و have ی ئینگلیزییە، بەو پێیە ڕەنگە لە کۆندا «هەف بوون» بووبێت. بە واتای «وجود» یش لە «هست» فارسی و est ی فرەنسی و is ی ئینگلیزییەوە نزیکە. لەهجە هەیە لە کوردیدا لە جیاتی «هەیە» دەڵێ «هەسە».

بەهەمەحاڵ «نەبوونی» لە بنەڕەتدا «نە هەبوونی» بوە و لێی سواوە، ئێستاش دەگوترێ «هەبوونی و نەبوونی- کابرا بابایەکی هەبووە...».

لەمەوە دەردەکەوێ کە بەهیچ کلۆجێک ناشێ «هەبوونی» بۆ لای «وجود» ببرێتەوە، ئەم ڕواڵەتە چاوغەڵەتێنەی لەیەک چوونی دوو وشەکەش ناشێ تەلەزگە بە بیرمان بکات و لاتر بزەمان پێ ببەستێ بۆ دەرەوەی ڕاستە ڕێگەی زماناسی و زاراوەسازی.

خاڵی دووەم ئەوەیە کە لە لاپەڕە 14 ی گۆڤارەکەدا وا ڕانوێنراوە کە «ن» ی چاوگ بە کۆتایی فیعلی وەک «کردن، ڕستن» ـەوە نانووسێت، گۆیا کورتە بزوێنێکی ورد دێتە نێوان کۆتایی فیعلەکان و نیشانەی چاوگەکەیانەوە بەڵام لە ڕێنووسی کوردی کە بەپیتی عەرەبی دەنووسرێ بزوێنەکە وێنەی بۆ دانەندراوە ئیتر زماناسان هەڵەی تێدا دەکەن، یانی ئەگەر کوردی بە پیتی لاتینی بنووسرێ نیشانە بۆ بزوێنەکە بەکاردێت و هەڵەی تێدا ناکرێ.

با لەپێشەوە ئەوە بڵێم، نووسینی لاتینیش وا دەبێ سەر لە نووسەر و لێکۆڵەرەوەی کورد دەشێوێنێت وەک کە دێت لە بری «ئا، ئۆ، ئی...» تەنها یەک پیت دەنووسێت و کەچی هەریەکەیان بریتییە لە دوو دەنگی سەربەخۆی تەواو و چ فەرقێک نییە لە نێوان «دا، دۆ، دی» و «ئا، ئۆ، ئی» لە ڕووی ژمارەی دەنگەکانیەوە، نووسینی لاتینی کە بایەخی بە دەنگی «هەمزە» نەداوە و لەوەشدا سەهوێکی زلی کردوە، کێشەی بۆ ئێمەش ناوەتەوە کە بەشێکی بەرچاوی لێکۆڵەرەوەی کورد بە شوێن هەنگاوی ئەو سەهوەدا دەڕۆن و دەمەتەقە لەسەر بایەخی دەنگی «هەمزە» هەڵدەستێنن و دانەنانی نیشانە بۆ هەمزە لە نووسینی کوردیدا بە ڕاست دەزانن کەچی دەنگێکی زیدە ڕەسەن و کۆنی زمانەکەمانە، هەر ئەوەندە هەیە لە ئاخاوتنی ئێستاکەماندا هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا نەماوە و بە زۆری لە بەرایی وشەوە دێت، تەنها لە ڕێژەی موزاریع و ئەمر نەبێ وەک دەئاخێوێ، دەئەنجنێ، بئاخێوە، بئەنگێوە، دەتئەزموم..

لە کوردیدا دەنگی لامی قەڵەویش لە بەرایی وشەوە نایەت کەسیش ناڵێ با نیشانەی بۆ دانەنرێت. دەنگی «ە» ش دەگمەن لە ناوتوێژی وشەدا «دەبیسترێ» [نهۆم، نهۆ..]. ڕەنگە لە ئاخاوتنی ئێستاماندا هەرگیز نەچێتە کۆتایی وشەوە. مەشوورترین وشەی کۆنمان «دئاک» هەمزەی لە هەناودا هەیە.

نووسینی لاتینی کە نیشانەی بۆ ئەو دەنگە کز و بێهێزەی نێوان فیعل و «ن» ی چاووگ داناوە سەرلەنوێ وای کردووە بایەخێکی لە ڕادەبەدەر بەو دەنگە بدرێت، ڕەنگ بوو ئەگەر نووسینی لاتینی لێی بێدەنگ بایە ئەویش وەک «هەمزە» پشت گوێ خرابایە. هەرچۆنێک بێ ئەم دەمەتەقەیە لەسەر «تاوانی ڕێنووس» مەبەستی ئێرەکانە نییە، ئەوەی من بە چاوی خۆمەوە گرتووە لێرەدا شتێکی دیکەیە: ئایا ئەو دەنگە کزەی کە لە نێوان «ت، ن» و «د، ن» ی دوو فیعلی «بەستن، کردن» دایە ئەویش وەک دەنگەکانی دیکەی فیعلەکان «ب، ە، س، ت، ک، ر، د» بەشێکی بنجی پێکهێنەری وشەیە یاخود شتێکی دیکەیە؟ هەڵبەت هەموو کەس هەست بەو دەنگە کزە دەکات لەو شوێنە و لە گەلێک شوێنی تریشدا، کەواتە بابەتی لێکۆڵینەوە بوون و نەبوونی دیاردەکە نییە بەڵکوو «ماهیة» دیاردەکەیە: پرسیارمان لێرەدا «ئایا هەیە؟» نییە بەڵکوو «ئایا چییە؟» یە.

بە نیازی خۆ ڕوونکردنەوە و گوتار کورتکردنەوە وشەی نموونان کە بەپیتی لاتینی بنووسم لە بری ئەو بزوێنە بێهێزە «ı» ی بێ نوختە دادەنێم، بۆ کورتە بزوێنی «ی- کەسرەی عەرەبی» ش پیتی «i» ی نوختەدار دادەنێم، لە جیاتی کورتە بزوێنی فەتحەش «e» دەنووسم بۆ «ی» ی درێژیش، لە هەرکوێیەک بێت «y» دەنووسم، لە جیاتی «کورتە بزوێنی بێهێز» یش تەنها وشەی «بێهێز» بەکار دەهێنم، هەر جارەش بەپێی پێویست بڕگەی وشان لە یەکدی جودا دەکەمەوە تاکوو دەوری ئەو «بێهێز» ە لە پێکهێنانی بڕگە و کەرتکردنی وشە ئاشکراتر بێت.

لە چاوگی «ڕستن، کردن» دا ئەگەر بڵێین ئەو بێهێزەی پێش «ن» ی چاوگەکان بەشێکی پێکهێنەری وشەکانە ئایا دەبێ بە «ن» ی چاوگی بدەین یا بەقەدی فیعلەکە؟ دیارە ئەو بێهێزە هی قەدی فیعل نییە چونکە لە چاوگی تێنەپەڕدا بە لادانی «ن» ی چاوگ قەدی فیعلەکە دەمێنێتەوە بی ئەوەی هیچی بیهێز و بەهێزی بە دواوە بێت وەک:

- مردن Mırd - mır-dın
- ڕۆییشتن Ro-yısht - ro-yısh-tın

نموونەی تێپەڕم نەهێنا چونکە بە لادانی نوونی چاوگ ڕاناوی فاعیل دێت و مەسەلەکە ڕوون نابێتەوە. کەواتە دەمێنێتەوە «ن» ی چاوگ بێهێزەکەی لە قەبەڵ بکەی. ساغکردنەوەی ئەم لایەنە نەختیک پشووی درێژی دەوێ.

«ن» ی چاوگ هەر لە دوای «د، ت» وە نایەت، بە دوای «ا، و، ی» شدا دێت وەک «فەرموون، زانین، کێڵان». لێرەشدا ئاشکرایە، هاتنی ئەو بێهێزە لە دوای بزوێنەکانی «و، ی، ا» موستەحیلە چونکە بزوێن هەر کۆنسنانتی بە دوادا دێت، بێهێزەکەش کۆنسنانت نییە.کەواتە دەرکەوتنی ئەو بێهێزە لە چاوگاندا هەر لە چاوگی دال و تێ مومکینە. ئێستا قەدی فیعل دەدەینە ڕاناوی لکاوی کەسی یەکەمی کۆ و دەڵێین: «کردمان، kır- dı-man» دەبینین هەمان بی هێز لە بەرایی ڕاناوەکەشدا هات وەک لە پێش «ن» ی چاوگدا هات، ئیتر هەمان پرسیار هەڵدەستێ لەوەدا ئایە ئەو بێهێزە بەشێکی ڕاناوەکەیە؟ خۆ زانیمان ناشێ بەشێکی فیعلەکە بێت؟ یەکلاکردنی پرسیارەکە لە ئاست ڕاناودا کارێکی ئاسانە چونکە دەتوانین جێگۆرکێ بە ڕاناو بکەین و بزانین بێهێزەکە چی لێ بەسەر دێت.

بابێنین پێشگری «هەڵ» بخەینە سەر فیعلەکە کە بۆ ئەوەی ڕاناوەکەی لێ بستێنێ: دەڵێین «هەڵمان کرد، hel-man kırd». لێرەدا هیچ بەهێزو بێهێز لە بەرایی ڕاناوەکە دەرنەکەوت، کەواتە بێهێزەکە بەشێکی ئەویش نییە ئەدی چییە؟

ڕاستی مەسەلەکە ئەوەیە کە ئەم بێهێزە پێداویستێکی فۆنەتیکی ناچارییە کە لە هەندێ وشەدا دێنە دوای یەک لە دەنگەکانی وشە بۆ ئەوەی بتوانرێ تلفظی پی بکرێ، کە پێویستیش نەما بێهێزەکە لە خۆوە دەڕەوێتەوە. ئێمە دیتمان لە فیعلی «kır-dı-man» دا بێهێزەکە هاتە دوای قەدی فیعل و بوو بە بەشی یەک لە بڕگەکانی، بەڵام لەگەڵ پێشگری

«هەڵ» ئەو ناچاری و پێویستییە نەما چونکە بە پیتی داخوازی دەنگسازی کوردی وشەی وەک «هەڵ» لە بەرایی وشاندا پێویستی بەو بێهێزە لکێنەرە نییە بەڵام کە تاکە یەک دەنگی بەدوادا هات پێویستە کە پەیدا دەبێ. تۆ سەیری وشەی «بەد» هەرچەند وەک فیعلی «کرد» بە «د» کۆتایی دێت چونکە لە کێشی «هەڵ» ە پێویستی بەو بێهێزە نییە لە بەرایی ڕاناوەکەدا وەک کە دەڵێی «بەدمان کرد bed-man-kırd» بەڵام کە هاتی یەک تاکە دەنگت بەدوا «هەڵ، بەد» دا هێنا ناچاریت بەو بێهێزە لکێنەرە لەیەکدیان ئاشنا بکەیت وەک:

- هەڵم گرت He-lım-gırt
- بەدم کرد Be-dım-kırd

تەنانەت حوکمی ئەو دەستوورەی دەنگسازییە وای کردوە بەشێکی وشەی «هەڵ، بەد» لەگەڵ ڕاناوەکەدا ببنە برِگە و لە بەشی سەرەتای وشەکان جودا ببنەوە.

یەک لە دەستووری هەرە بەرچاوەکانی فۆنەتیکی کوردی ئەوەیە کە ئەگەر بزوێن بە دوا ئەو دەنگەدا هات کە بێهێزەکەی لە پێشدایە بێهێزەکە تێ دەچێت وەک لەم نموونەنەدا دەردەکەوێت: وشەی «گەنم، ge-nım» بە ناچاری ئەو بێهێزەی تێدا هاتوە تا مومکین بێ «م» کە بە دوا «ن» ەکەدا بێت، بەڵام کە هاتی بزوێنت خستە دوای «م» ەکە ئەو بێهێزە دەڕەوێتەوە کە دەڵێی:

گەنمەکە gen-meke

هەروەها وشەی «کرم» یش کە بوو بە «کرمان» بێهێزەکەی پاش «ر» ەکە تێ دەچێت.

Kır-man - kı-rım

هەرچەندە ئێمە ناتوانین جێگۆڕکێ بە «ن» ی چاوگ بکەین بەڵام دەتوانین وەک کارێکی بەدیهی چی لە ڕاناوەکانی و وشەکانی دیکە بە دیاری دا، بۆ «ن» ی چاوگ بکەین بە دەستوور چونکە ئەویش دەنگێکە وەک ئەوان.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە جێگۆڕکێ بۆ «ن» ی چاوگ مومکین نییە، دەتوانین بیخەینە بەر دەستووری هاتنی بزوێن بۆ دوایەوە چونکە، خوا و تالع، پاشگری هەیە ئەم کارەمان بۆ بکات:

دوو فیعلی «ڕستن»، «کردن» کە پاشگری «ەوە» یان بەدوادا هات باری ئەو بێهێزەیان شلۆق دەبێ چونکە ئەوسا دەتوانی تێی ببەیت و بڵێیت: Best-newe / Kırd-newe

وەک هەست دەکەیت تێ بردنی بێهێزەکە لە «بەستنەوە» دا خۆشترە، کە ئەمەش هەر بڕیاری خزمایەتی نێوان دەنگەکانی کوردییە، خۆ ئەگەر «ن» ـەکە بە دوا «و» ی کۆنسنانتدا هاتبایە تێبردنی ئەو بێهێزە دەبوو بە کارێکی ناچاری وەک لەم نموونەیەدا دەدیترێ: وشەی «کەون، ke- wın» کە بێهێزەکەی تێدایە لە تەرکیبی خوارەوەدا بە تەواوی دەی دۆڕێنێت: Kew-ne zam.

فیعلی «فرۆشتن» لە هەندێ بەکارهێناندا دەبێتە «فرۆتن» هەروەک کرۆشتن دەبێتە «کرۆتن» - لە شیعری مصطفی بەگی کوردی هاتوە - جا ئەگەر بزوێنیان بخەینە کۆتاییەوە تێبردنی بێهێزەکە لە «فرۆتن، کرۆتن» دا لە بارترە تا «فرۆشتن، کرۆشتن» دیارە هەستکردنیش بەم ڕاستییە کاری سەلیقەیە:

Fı- rot- ne- ke

Kı- rot- ne- ke

وشەی «تووتن» کە ئەویش وەک «ڕستن» دەنگی «ت» ـەکەی کەوتۆتە پێش «ن» ـەکەیەوە و ئەو بێهێزەشیان لە نێواندایە، بێنە بزوێنی بدەیێ و سەیری بکە چۆن بێهێزەکەی دەڕەوێتەوە:

Toot-ne- kem / too- tın

من لە نووسینی لێرە بەپێشەوەی خۆمدا ناوی ئەو بێهێزەم ناوە «قورسکردن

– قورسایی» چونکە نە بزوێنی درێژە و نە کورتە [واتە نە ئەلفە و نە واو، نە یێ و نە کەسرە و نە فتحە و نە بۆر] نە دەشتەوێ بزوێن لەو شوێنەدا بەکار بهێنیت: ناچاریەکی دەربڕینی دەنگی بێبزوێنە لە حاڵەتی تایبەتیدا ئەم قورسکردنە لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ و هەر کە ناچاریەکەش نەما قورساییەکە تێدەچێ، وەک ئەوەی پاسەوانی شەوانەی خانوو لەگەڵ گزنگی خۆر بۆی دەردەچێت و هەرگیز بە بەشێکی خانوەکە حیساب ناکرێ، یاخود ساردی و گەرمی ئاو و هەوا بەشێکی پێکهێنەریان نین وەک کە ئۆکسۆجین بەشێکیانە.

ئەم دیاردەیەی قورسکردنی دەنگ و تێبردنی لە زمانی کوردیدا تا بڵێی بەکێشەیە بەڵام کورد هەستی پێ ناکات چونکە بە سەلیقەی زگماک دەزانێ لە کوێ دەنگەکان قورس بکات و چۆنیان ڕەها بکات کەچی بێگومان غەیری کورد زەحمەتی تێدا دەکێشێت و ڕەنگە هەر تێی بڕ نەکات. لە گوتارێکی خۆمدا «فۆنەتیک چیمان بۆ بکا؟» کە لە بەشی یەکەمی بەرگی سێیەمی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد- 1975» دا بڵاو کرایەوە مەیلەو بە درێژی ئەم دیاردەیەم باس کردووە. لەو نووسینەدا ڕوونم کردۆتەوە کە دەنگەکانی زمانی کوردی لە ڕووی گونجان و حەز لە یەکدیکردنەوە چوار پلەیان هەیە، وا لێرەدا بە کورتی باسیان دەکەمەوە:

پلەی یەکەم: گونجانی تەواو. لەم پلەیەدا دەنگەکان بەدوا یەکدیدا دێن، قورسکردن هەڵناگرن وەک کە «د» بەدوا «ر» دا دێت وەیا «ت» دەکەوێتە پاش «س» و هی تریش:

Gu-lıng, deng, shest, mast, merd, kurd, rend, mend, khurt, kert, khu- rısht, gesht.

پلەی دووەم: گونجان. لێرەدا دەشێ قورسکردن هەبێت و دەشێ نەبێت وەک دەنگەکانی «ر، گ» «ن، ک»:

«بەرگ» Be-rıg, berg

«دەنک» De-nık, denk

پلەی سێیەم: نەگونجان، بریتییە لەوەی کە پێویستە قورسایی بخرێتە سەر دەنگی پێشەوە وەک:

Ke-sır

He-le-dın

Che-shın

پلەی چوارەم: دژایەتی. ئەویش نەهاتنی دەنگێکە بەدوا دەنگێکی دیکە مەگەر بزوێنی ئاشکرایان لە نێواندا بێت وەک «ر، ل» و «ل، ر» بە هەردوو شێوەی لاواز و قەڵەویانەوە وەک «ق-ک، ک-ق» و «س-ز، ز-س، ش-ر و ....» [تەنها وشەی «سژ» م بەبیردا دێت کە «س» تێیدا هاتۆتە پێش «ژ» ی خزمی «ش»]

زمانەوان و دەنگناسی کوردی لەسەریەتی ئەم بەدیهیانە بەهەند هەڵبگرێ وەک کە دێت دەستووره ناسراوەکانی ڕێزمان و فۆنەتیک ئەزبەر دەکات و دەیانڵێتەوە. هیچ لە بایەخی ئەم دیاردە گرنگەش کەم نابێتەوە بەوەدا کە جارێ بیری لێکۆڵەرەوەی کوردی بۆ نەچوە، ئنجا کە ئێمە بێین ئەم دەستوورانە و دەستوورەکانی دیکەی «دەنگ» ی کوردی بەسەر پێک هاتنی چاوگی وەک «ڕستن، کردن» دا بهێنین و یەکێک لە دەستوورەکانی وشەسازیشی بدەینە پاڵ دەبینین لەبەر سێ هۆی زۆر بنجی ڕێگە نییە بۆ تێبردنی ئەو قورساییەی سەر «ت، د» ی پێش «ن» ی چاوگ:

یەکەم: «ن» ی چاوگ لە لاوە دێتە کۆتایی وشەکان، بە پێی ئەوەی کە لە کوردیشدا دەنگی لاوەکی بە عادەت داخوازی قورسکردن لە دەنگی پێش خۆیەوە دەکات، ناچارین دەبێ ئەو «ت، د» ە قورس بکەین، ئەم دەستوورەش هێندە بەهێزە خۆی زاڵ دەکات بەسەر دەستووری «پلەی گونجانی تەواو» دا. بەنموونە وشەی کەس بدە بە کەسی دووەمی تاک، کە «ت» ـە، دەبینی پێویستە قورسایی بخەیتە سەر «س» ـەکە هەرچەند دەنگی لەپێش «ت» دا قورسایی قبوڵ ناکات: ke-sıt وەک لە ڕستەی «من کەسم نەدیتوە، تۆ کەست دیتوە؟»دا هەست بە قورسکردن دەکەیت لەو «س» ـەی پێش «ت» دا بەڵام کە هاتی «ت» ـەکەت بزاوت خێرا قورساییەکە هەڵدەستێ وەک kes-tan «کەستان چۆتە شار؟».

ئەم دەستوورە بۆ خۆی بەسە بۆ ئەوەی «ن» ی چاوگ بەهۆی ئەو قورسکردنە لە دەنگی پێش خۆی داببڕێت، بەڵام دوو دەستووری دیکەش پاڵپشتی لێ دەکەن کە دەبنە هۆی دووەم و سێیەم.

دووەم: «ن» ی چاوگ بۆ خۆی لە پلەی نەگونجاندایە لەگەڵ هەردوو دەنگی «ت، د». گونجانی «ن، د» لەو حاڵەتەدا دەبێ کە «ن» ـەکە لە پێشەوە بێت لێرەدا «د» ەکە لە پێشەوەیە، هەروەها بە نیسبەت «ت، ن» یشەوە. گونجانی «س، ت» و «ن، گ» و «ر، ت» یش هەمووی هەر وەهایە. کە جێگەی دەنگەکانت گۆڕی گونجانیان نامێنێ. بەو پێیە ئەگەر «ن» ی چاوگ لە لاوەش نەهاتبایە و بەشێکی پێکهێنەری ئەسڵی وشەکە بایە هەر داخوازی ئەو بێهێزەی دەکرد بۆ دەنگی پێش خۆی.

سێیەم: ئەو دەنگانەی لە فیعلی کوردیدا دەکەونە پێش «ت، د» ی کۆتایی فیعلەکانەوە هەموویان لە پلەی گونجانی تەواو دان لەگەڵ «ت، د» دا. دەنگی «د» ی چاوگ تەنها دوو دەنگی «ر، ن» لە پێشەوە دێن وەک:

کردن، بردن، خواردن- ستاندن، کەندن، خوێندن... هتد. دەنگی «ت» ی چاوگیش دەنگەکانی «ر، س، ش، ف، و» لە پێشیەوە دێن وەک «گرتن، بەستن، مشتن، گلۆفتن، کەوتن- مەبەست [و] ی کۆنسنانتە». دەنگەکانی «س، ش، ر» گونجانیان لەگەڵیدا تەواوە. دوو دەنگی «و، ف» یش وەک تەواو وەهان [شەرحی ئەمە لێرەدا جێی نابێتەوە بە هەمەحاڵ گونجانیان لەگەڵ «ت» دا زۆر بەهێزترە لە «ن» لەگەڵیدا].

ئنجا کە حاڵ وەها بێ، ئەو «ن» ـە چاوگییە کە لەلاوە بۆ وشەکەش نەگونجێت چۆن دەتوانێ گونجانی تەواوی پێش خۆی هەڵوەشێنێت؟ بە سەرنجگرتن لە «وشەی کوردی» دەردەکەوێ ئەم دیاردەیەی گونجان و نەگونجانی «دەنگەکانی کوردی» لەگەڵ یەکدیدا هەر وەک کاری کردۆتە سەر نەبوونی وشەی وەک «کارل، مێلرۆز...» دەخلی زۆریشی بوە بەسەر شێوە و شکڵی گەلێک لە وشەکانی کوردی، بە نموونە وشەی پڵنگ. Pı-lıng بڵند bı-lınd هەرگیز نەدەشیا -bıl nıd, pıl-nıg بن چونکە خزمایەتی نێوان «ن،گ» و «ن، د» ڕێ نادات قورساییەکە بچێتە سەر «ن» ـەکە، کەچی وشەی فرتک، fır-tık ئەو شێوەیەی وەرگرتوە کە پڵنگ، بڵند وەریان نەگرت چونکە دەنگی «ر» لە پێش «ت» دا قورسایی هەڵناگرێ لەبەر ئەمە پێت ناکرێ بڵێی fı-rıtk وشەکانی فرشتە ,fı-rısh-te کەرستە، ke-rıs-te ش ناشێ بکرێتە ker-sı-te... fır-shı-te چونکە گونجانی نێوان دەنگەکانی «ش، ت- س، ت» ناهێڵێ لەو شوێنەدا قورسایی بچێتە سەر «ش، س». لە وشەی «بڕشت، bı- rısht» دا سەرەڕای ئەوەی کە «ش، ت» لە لاوە هاتوە بۆ وشەکە، گونجانیشیان لەگەڵ یەکدیدا تەواوە کە ناهێڵێ بە قورسکردن لە یەکدی دابڕێن، ئنجا «ڕ، ش» یش لە پلەی نەگونجاندان.... کەواتە ئەم وشەیە هەر دەبێ ئەم شکڵەی هەبێ.

بەڕاستی ئەم دیاردەیە لە کوردیدا کارێکی وەهای کردوە کە لە هەندێ زمانی دیکەدا نەیکردوە. لە عەرەبیدا هەر بەجارێ هیچ بایەخێک بەو قورسکردنە نەدراوە ناشکرێ پێی بدرێ، چونکە سەرلەبەری داڕشتن و «صرف» و دەنگسازی عەرەبی لە سەر تێنەخوێندنەوەی ئەو قورسکردنە هەڵستاوە. تەنانەت لە عەرەبیدا کورتە بزوێنی «فتحە، ضمە، کسرە» ش بایەخی دەنگەکانی دیکەیان نییە چونکە، بەتایبەتی لە فیعلدا، ئەو کورتە بزوێنانە لە «تصریف و أشتقاق»دا دێن و دەڕۆن و تێدەچن و دەگۆڕێن وەک «قتل، قاتل، استقتل، یقتل، مقاتلة» ئەوەی ناگۆڕێ و تێناچێ هەر دەنگە کۆنسنانتەکانی «ڤ،

ت، ل» ـە. بزوێنە درێژەکانیش بەقەدەر کۆنسنانت هەمیشەیی و نەگۆڕاو نین بۆیە پێیان گوتون «حروف العله» لە وشەی وەک «علم» کە چاوگە ئەو قورساییەی سەر «ل» ـەکە نرخی نییە چونکە وشەکە دەبێ حەرەکەی بدرێتێ یا بە فەتحە یا بەکەسرە یا بە «ضمة» هەر کە حەرەکەشی درایە قورساییەکە نامێنێ.

ئاخێوەری عەرەبی لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێک، مامڵەتگۆڕی لەگەڵ ئەو قورسکردنەدا دەکەن. میسریەکان، بە پێچەوانەی عێراقیەکان لە حەدبەدەر دژی قورسکردنن، بە نموونە لە وشەی «قلب – ئەلب، شمس» دا هیچ قورسایی ناخەنە سەر «ل، م» وەیاخود دێن ناوی «جیمس بۆند» دەکەنە «جیمسی بۆند» تاکوو «م» ی «جێمس» لەم قورسکردنە ڕەها بکەن، کەچی عێراقی دەڵێن «دەرروب، گەڵوب» لە جیاتی «درب، قلب» تەنانەت لە قسەکردندا «ر» ی پێش «د» یش قورس دەکەن بە پێچەوانەی کورد، وەک کە دەڵێن «لێلیت الفرد – ليلة الفرد fe-rıd». «فريد الاطرش» چونکە بە ئەسڵ میسری نییە لە گۆرانی «احلى همسه» دا دەنگی «ش» لە وشەی «اشجان» وەها قورس دەکات بەدرێژای ئەلفێکی تەواو لە «ج» ـە کەی دادەبڕێ، هەر هۆی ئەوتۆیش بوو وای کرد جارێکیان «عەبدول وەهاب» بڵێ «فەرید ناتوانێ خۆی لە شامیەتی ڕزگار بکات».

لە کوردەواریشدا مامەڵەتگۆڕی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە لەگەڵ دەنگەکاندا دەکرێ. لە بەری بادیناندا هەندێ وشە هەن بە سکونی تەواو دەست پێ دەکەن، واتە بێ قورسکردن، کە ئەمە لە سۆران و باباندا مومکین نییە. دەوروبەری هەولێر پتر حەز لە قورسکردن دەکەن تا وڵاتی کۆیە و سلێمانی و ڕانیە و سابڵاغ. تەنانەت ئەسڵە هەولێری وشەیەکی وەک «چی» دەکەن بە «چ» ی قورس کراو.

لە ئینگلیزیدا ئەم قورسکردنە بایەخی پێ نەدراوە، لە نووسینیشدا دەرناکەوێ هەرچەند بە پیتی لاتینیش دەنووسن. بە نموونە وشەی film ئەگەر بەپێی ئەو داخوازیە بنووسرێت کە بۆ «ڕستن، کردن» کراوە دەبێ «fi- lım» بنووسرێت، بەڵام دیارە لزوم نییە بەو قورسکردنە چونکە کە گوتت filming قورساییەکە هەڵدەستێ، خۆ ناشکرێ یەک وشە بە دوو جۆر بنووسرێت، نەخۆ هەرچی ڕێنووس هەیە دەشێوێت. سەیرێکی ڕێنووسی ئینگلیزی بکەین لەوێدا ئەو بێهێزە لە وشەی وەک sparrow, drill, try, snow, clean یشدا دەرناکەوێ هەرچەند هەموو دەنگەکانی پێشەوەشیان کەوتوونەتە پێش کۆنسنانت، خۆ دیاریشە دەنگی سەرەتای وشە، کە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات، بە ناچاری قورس دەکرێ. هیچ وشەیەکی ئینگلیزی نییە لەم جۆرە بێت و نیشانەی قورسکردنی تێدا بنووسرێت.

لە فارسیدا کێشەی قورسکردنی دەنگی پێش «ن» ی چاوگ بەوەدا هەڵستاوە کە فەتحەی خراوەتە سەرێ وەک: ڕەفتەن، کەردەن، ئاموختەن.. تەنانەت ئەم فەتحەیە لە وشەی ئیزافەکراو بۆ هەندێ ڕاناویش هەر بەکاردێت وەک: دەسنەت، نامەش، پدەرەم... جا ئەگەر بڵێین لە کوردیدا قورساییەکە پاشماوەی ئەم بزوێنەیە هەر دادمان نادات چونکە هەر کە بزوێن نەما دەستوورەکانی دەنگسازی و وشەسازی خۆیان دەسەپێنن چ لەم کێشەیەدا بێت و چ لە شتێکی دیکەی سەر بەئاخاوتندا بێ.

ئەم باسە گەلێکی بەبەرەوەیە، هەم لە تەرکیبی ناوەکی وشە و ڕستەی کوردی و هەم لە ڕووی لێکۆڵینەوەی بەراوردی نێوان زمانانەوە، بەتایبەتی چونکە هەر دەنگێک لە دەنگەکانی کوردی وەک ئەوەی لە زاری کوردەوە دێنە دەرێ، نەک لە زاری یەکێکی دیکە، خاسیەتی خۆی هەیە و بەپێی ئەو خاسیەتەش حوکمی تایبەتی لە وشەسازی و دەنگسازی کوردی دەکات.

لە کۆتای ئەم گۆتارە ناتەواوەدا دەڵێم: قورسکردنی کۆنسنانتی پێش «ن» ی چاوگ بەشێکی بنچینەی وشە نییە، نە هی فیعل و نەهی «ن» ـەکە، ناچارییەکی فۆنەتیکی دەیخاتە کۆتایی فیعلەکانەوە وەک کە دەیخاتە شوێنێکی دیکە لە هەزاران وشەی کوردیدا. هەر کە ناچاریەکەش نەما قورساییەکە یا دەشێ هەڵستێ یان دەبێ هەڵستێ لەبەر ئەمە پێویست نییە لە جێگەی وەک «ڕستن، کردن» دا نیشانەی بۆ دابندرێ چونکە نە لە واتدا و نە لە شوێنی دیکەدا بەردەوام نییە و نەمانی بەسەردا دێت. خۆ جایەزیش نییە نیشانە بۆ دەنگی نەبووی دابندرێ.

هەرچۆنێک بێ دەبێ لە نەمانیدا نیشانەکەی لابدرێت نەخۆ ئاخاوتنی کوردی دوای بەینێک گۆڕانێکی گەورەی نارەوای بەسەردا دێت چونکە لەم سەردەمەدا «زمان» بە دائیمی دەخوێندرێتەوە ئیتر چۆنی بنووسی وەهای لێ دێت بەتایبەتی چونکە لە سەدی نەوەد و پێنجی منالان دەچنە مەکتەب و «نووسین» دەخوێنن و دەڵێنەوە. مامۆستاکانیشان هەر 10-15 ساڵێک دەتوانن لە گۆتنەوەدا هەڵەی ناو نووسینەکە ڕاست بکەنەوە، وردە وردە مامۆستا و قوتابی دەنووسن و دەڵێن «Se-rı-man / sı-pı-lım / bes-tı-ne-we بەستنەوە، سپڵم، سەرمان»...

تکا و ئامۆژگاری: ئەگەر خوێنەرێک بە بیریدا هات ڕەخنە بگرێ لەوانەی گوتوومن، وەک ئەوەی لە وشەی «بریندار، بەدکار، بەرچنە، بەرگر...» دا دوا پیتی «برین، بەد، بەر...» قورس نەکران هەرچەند لە لاوەش «...دار، کار، چنە، گر...» پێیانەوە نووساون با خێرایی نەکا لە بڕیاردان لەسەر هەڵەبوونی ئەو دەستوورانەی دەنگسازی و وشەسازی کە لەم گوتارەدا باسیان کراوە چونکە باوەڕم هەیە بەشی زۆری ڕەخنەکان وەرامی ڕێکوپێکیان هەبێت، بەداخەوە ئەم گوتارە بەشی ئەوەی نەکرد کە بەشی زۆری تێبینی و بیروڕاکانی خۆشم بگرێتەوە.

«...»

خۆدیتنەوە لە دوو ڕەخنەی دۆستانەدا

گۆڤاری کاروان، ژمارە 7 ی نیسانی ساڵی 1983 زایینی

لەو دەمەڕا کە موژدەی نزیکبوونەوەی دەرچوونی گۆڤاری «کاروان» م پێ ڕاگەیەندرا چاوەچاوی هەوەڵ تروسکەی بووم وەکوو ئەستێرەی بەیانییان لە ئاسۆی خۆرهەڵاتەوە تریفەکانیم بۆ بنێرێ و لەگەڵ بێن و بەرامەی نزار و گوڵزارێکی تازە گەشایەوەی ئەدەبی کوردی، کەچی «بەختی خەواڵوو» م کردمی بەو ڕۆژووەوانەی کە لە دەمی بانگی ئێوارەدا وەنەوزی دابێت و خۆی لە تەراویحی نوێژی خەفتناندا دەبینێتەوە. منیش لە ڕۆژی دەرچوونی ژمارەی دووەمدا، ژمارەی یەکەمی «کاروان» ی خنجیلانەم پێ بوو بە ئەستێرەگەشەی پاش خۆراوا و قومە شەربەتی فتاری بە دەرنگەکاتەوە. تا من چاوم هەڵهێنا «کاروان» بە خۆی و کاڵای گەوهەریەوە لە کۆش و باوەشی گەرموگوڕی مەفتەن و خوێشاوەندی کورد و کوردستانە ئەزەلی و ئەبەدیەکەی حەسابۆوە و گەشابۆوە...

باڵای بە ئاڵوواڵای قەڵەمچنی ئەدیبە هێژاکانمانەوە ئاوڕینگی پەلکەزێڕینەی دەدایەوە. چیم پێ نەما مەگەر وەک شاباشی دوای ئاهەنگ ئەم ڕیزە دراویلکەی وشەی بەسۆز و پەرۆش لەم گوتارەدا بەرەو هەنگاوی کاروانی پێشڕۆوە هەڵاوێژم و پێی ببمە بەشداری شەوارە و گۆزەبانەی کۆرپەیەکی نازدار.

ڕاستییەکەی، لە دڵی خۆمدا چاوی تەمام بڕیبوە بابەتێک لەوانەی کەمتر دێنە بەر نیگای خوێنەرانەوە بەڵکوو هەر نەبێ بەهۆی تازەییەوە شیاوی یەکەم بەخێرهێنانی چلچرایەکی نوێی ئەدەبی کوردی بێ، بەڵام ڕێکەوت وەهابوو لە ڕووپەڕەکانی گۆڤار و ڕۆژنامەی ئەم دواییەدا نووسینی ئەوتۆ بڵاو بوونەوە ئەگەر زووبەزوو تێبینییان تێدا نەکرێ کژیان بەسەر دەچێ. لە هەوەڵەوە ویستم چەند بابەتێکیان لێرەدا ناوکێڵ بکەمەوە بەڵام خۆم لکاند بە تێرڕەنگکردنەوەی دوو بابەتی سپیپات بوویەوەی ڕەخنە لێ گیراو کە پێوەندی هاوبەشایەتیم بە یەکیانەوە هەیە و خاوەنی ئەوەی دیکەیانم، لە هەردوو کاریشدا مەبەستی سەرەکیم ڕوونکردنەوەیە نەک لەسەرخۆکردنەوە.

- ئا -

لە ژمارەی یەکەم و دووەمی «کاروان» دا دوو بەشی گوتاری مامۆستا ڕەئووف ئالانی لە ژێر سەرەناوی «نرخاندنێک» و «نرخاندنێک دەربارەی زاراوە زانستییەکان» بڵاوبۆتەوە لەگەڵ بەڵێنی دەرچوونی بەشی دیکەشی. هەرچەند وەها پەسەند دەکرێ کە دوای بڵاوکردنەوەی سەرلەبەری بابەت قەڵەمی تێبینی و وەڵام دانەوە بکەوێتە گەڕ، بەڵام ئەو بارەی منی تێدام بەبەریەوە نییە پشووی چاوەنۆڕی تێدا درێژ بکەمەوە هەرنەبێ لەبەر ئەوەی کە بە زەحمەت دەستم دەگاتە چاپەمەنی. ئەو دوو دانەیەش لە گۆڤاری کاروان بە ڕێکەوت تێیان هەڵئەنگووتم جا ئەگەر ژمارەی دیکەی لێ چاپ کرابێ تا ئێستا 1983/2/15 بە من نەگەیشتوە. ئەمە لە لایێکەوە، لەلای دیکەشەوە بە هەویا نیم لە ئاست ڕەخنەکانی مامۆستا ئالانیدا خۆم دانوسێنم لە هەرچی دەیڵێت و جوابەجێی لەگەڵدا بکەم. هەم لەبەر ئەوەی کە کاری وەها لە ڕادەبەدەر درێژخایێنە و هەم لە ڕووی ئەوەوە کە زاراوەکان لە سەرەتادا بۆ ڕەخنە لێ گرتن و عەیب بڕینیان بڵاوکرانەوە. بەو پێیە نووسینەکەی مامۆستا ئالانی وەرگرتنەوەی خواییشتی لیژنەی ئەو زاراوانەیە و سپاسی بۆ دەچێتەوە لێرەدا من بەسەر ئەو شتانەدا دێمەوە کە تروسکەی زاراوەسازی و زمانناسی لە هەڵگێر و وەرگێڕیان هەڵستێتەوە، ئەویش بایی دەسەڵاتێکی لە بارمدا بێت.

1) لە بارەی «شێوە، ڕواڵەت، وێنە» وە: وەک من بۆی دەچم وشەی شێوە پتر لە «وێنە- ڕواڵەت» هۆگری «بابەت» دەبێت چونکە «ڕواڵەت» ڕووکەشێکی بێبایەخە «وێنە» ش بەلای شکڵی ناو ئاوێنە و کامێرادا دەچێتەوە. Form ی ڕۆژاواییش نە ڕواڵەتە و نە وێنە. ئنجا ئەگەر نیو هێندەی «ڕواڵەت و شێوە»ە چاوپۆشی لە

کەرتی دووەمی زاراوەکە بکەین ئەوسا «شێوەپەروەرایەتی» گەلێک بەولای «ڕواڵەتایەتی و ڕواڵەتی» واتای «خۆ پێوە بەستنەوە« دەگەینێ کە لە ئەسڵی زاراوەکەدا مەبەستێکی بنەڕەتییە.

2) لە کوردیدا تەعبیری «پیت بە پیت» بەتایبەتی لە نێو مەلایاندا هێندەی دەقا و دەق و پتریش لە باو بوو، هەردووکیان بۆ یەک واتاش بەکار دەهاتن ئنجا هەر کامێکیان پەسەند بکرێ جێی خۆیەتی بەڵام نابێ ڕێگە لەوی دیکە کوێر بکاتەوە.

3) وشەی «ڕاڕەو» هەر چونکە لە واتادا بەرتەسکترە لە «ڕێگا - ڕێباز» پتر دێتە ڕەدایێ بۆ واتای «مذهب فلسفی» کە ئەویش بۆ خۆی باریکە ڕێگەیە.

4) لەگەڵ ڕوونکردنەوەی مامۆستا ئالانیش من هەر لایەنگیری «گومانگر» دەبم نەک «گوماندار». چی لیژنەش لە بارەی تیکڕای ئەم خاڵەی گوتوە پێوانەی زماننەناسانەی تێدا کراوە، «تێپەڕ و تێنەپەڕ» لێرەدا بێ دەخلە. کەرتی دوای «گومان» یش چ «گر» بێت و چ «دار» هەردوویان تێپەڕن. هەر وەک دەگوترێ باجگر دەشگوترێ پارەدار و ملکدار و زەویدار و بەرهەنگدار. ئەم پاشگرەی «دار» لە «داشتن- داشتەن» ی فارسییەوە هاتوە کە «مضارع» -ەکەی دەبێتە «دارد» و ناوی کارای لێ پێک دێت و دەبێتە «...دار». ئەو مەبەستەی کە لە واتای «متشکک» دا هەیە لەگەڵ «گرتن» باشتر دەڕوا نەک لەگەڵ «تملک» کە دەکاتەوە «داشتەن- دارە - دار» چونکە لە «گرتن» دا «نیاز» ئاشکراترە.

5) لیژنە لە پەسەندکردنی ئەداتی «ەکی» بۆ نیسبەت نەیویست لە هەموو بارێکدا و بۆ هەموو زاراوەیەک هەر «ەکی» بەکار بێت چونکە دیارە «ی» نیسبەت هی بەلاوەنان نییە تەعبیری «خۆ لێ دزینەوەش» هەر لایەنی ناچاری ڕادەگەیەنێ و دیارە ئەگەر «ی» نیسبەت بۆ هەموو وشەیەکی دەست دابایە نە لیژنە خۆی لێ دەدزیەوە نە کوردەواریش زمانی لە «لاوەکی، شەوەکی..» دەگیرا. کەس ناڵێ و نەیگوتوە «کوردی، بەهاری، خۆماڵی...» دەبێ ڕەش ببنەوە، بەڵام بێگومان ڕستەی «ئەم کێشەیە هۆشەکییە نەک کردەکی» هەڵکەوتوو ترە لە ڕستەی «ئەم کێشەیە هۆشی یە نەک کردی وەیا کردنی».

تا ئێرە جوداوازی بیروڕا لەم مەیدانەی نیسبەترا دەگەڕێتەوە بۆ قەناعەتی زماناس و زاراوەساز چونکە هەردوو ڕێباز شوێن پێی ئاخێوەری پێوەیە، بەڵام وادیارە مامۆستا ئالانی «ی» نیسبەت و «ی» ناوی مەعنای بەلاوە یەک شتن: ئا لێرەدا قەناعەت ناکات چونکە لە ڕێی قەناعەتەوە «تێپەڕ» نابێتە «تێنەپەڕ» هەروەهاش «ی» نیسبەت نابێتە «ی» ناوی مەعنا و دەبێ کاکە ئالانی بەرەودوا بگەڕێتەوە و بە نێوان دوو ڕاستەڕێی ئەو دوو بابەتەدا سەرەژێر بێتەوە بێ ئەوەی تێکەڵیان بکات. خۆ هەرگیز موجامەلەش لەوەدا نییە کە بڵێم ئالانی یەکێکە لە تاک تاکی ئاخێوەری کوردی کە لە سەلیقەی هەستیاری زگماک و بێ خەوشەوە، کوردانە دادەرسێتە گوتن و نووسین، کوردانە لە بابەت هەڵدەپێچێت و کوردانە دادەبڕێت و تێ دەکاتەوە. ئنجا ئەگەر ئالانی لەم جووت چاویلکەی بەربانی ڕێزمان پاژنەی تەڕ بووبێ کێ بێ جارەها و بارەها پێڵاوی لە دەقنی نووسین ڕۆ نەچووبێ!!

لە ئاخاوتن و نووسینی ئێستاکەی فارسی و کوردیدا بۆ نیسبەت و بۆ ناوی مەعنا هەمان «ی» درێژی قووچاو بەکاردێت و دەگوترێ- بۆ نیسبەت دەشگوترێ «جوانی- بۆ ناوی مەعنا» لە کۆندا بۆ نیسبەت «یک» و بۆ ناوی مەعنا «یە» بەکار هاتوە. کتێبە کۆنەکانی پەهلەوی و پێش پەهلەوی ئەم جوداییکردنەیان شتێکی دەستوورییە. بە نموونە لە لاپەڕە 10ی کتێبی «کارنامەی ئەردەشێری پاپەکان»- نووسینی بهرام فرەوشی چاپی تاران 1354- ئەم وشانەی «چاپوکیە، سواری» لە ناوی مەعنا و وشەکانی «گەرامیک، گرامی، ڕێزدار، ئەپاریک (بە واتای دیگر، هی تر)، نامیک، نامی، ناودار» لە نیسبەتدراو دەدیترێن. لە نێوان ڕۆشنبیرانی کوردی ئێرانیش ئەم زانیارییە وەک ئەلف و بێی لێ هاتووە بەڵام لای

خۆمان مەسەلەکە هێندە ئاشکرا نیە. یەکەم جار لە لایەن د. فاروق عمر صدیقەوە. کە ئەوسا جارێ خوێندکاریش بوو. باسی بنەچکی ئەم دوو «ی» ە بەگوتار لە گۆڤاری کۆڕدا بڵاوکرایەوە. بە نموونە وشەی «زندیق، زەندیک» نیسبەتە «بۆ لای زەند». دوور نابینم ڕێژەی «دەرەکی، ناوەکی...» ش لەو وشانەدا پاشماوەیەکی شێواوی ئەم نیسبەتە کۆنەی زمانە ئێرانیەکان بێت هەرچەند ناتوانم بڕیاری لەسەر بدەم چونکە زمانی کوردی بە نووسین شێوە ئاخاوتنی کۆنی نەپارێزراوە تاکوو بزانین لە کەنگینەوە ئەو ڕێژەیە پەیدا بوە و ئایا لە بنەڕەتەوە «ەکی» بوە یاخوە لە «یک» ەوە گۆڕاوە.

نموونەکانی مامۆستا ئالانی کە لە لاپەڕە 71، 72 ی ژمارەی یەکەمی «کاروان» دا بۆ نیسبەتی حیساب کردوون بەشی زۆریان هی ناوی مەعنان. وشەکانی «برایی، هاوبەشی، وشەسازی، داماوی، سەپانی، کەڵەگایی، هەرزەکاری، جودایی، لاوی، گەنجی، ئازایی، ئازایەتی، لاوێتی، گەنجێتی» هەموویان ناوی مەعنان و پێوەندییان بە نیسبەتەکەوە نییە لەبەر ئەمە ڕەخنەیەکی لەسەر بنەمای ئەو وشانەوە هەڵستابن بەرەو بۆشایی دەڕۆن. وا دەزانم بەکارهێنانی «ەکی» بۆ نیسبەت لە شوێن و باری ئاستەنگدا نووسەر و ئاخێوەر ڕەها دەکات بە نموونە:

- تێر بۆ شبعان
- تێری بۆ شبع

ئنجا ئەگەر ویستمان بڵێین «شبعانی» و ئەو «ی» ـەمان بۆ بەکارهێنا هەر دەبێ بڵێین «تێری»، کە بۆ «شبع» مان دانا کە ئیتر لەگەڵ «شبعانی» دا تێکەڵ دەبێ. بەڵام دەتوانین تاڕادەیەک چاوپۆشی لەو لەمپەرە بکەین چونکە لە هەموو زمانێکدا وشەی واتاجودا دەکەنەوە یەک فۆڕم هەر وەک لە عەرەبیدا وشەی «أری- فعل مضارع للمفرد المتكلم» دەکاتەوە «أری- فعل ماضی للمفرد الغائب». لەمپەڕی گەورە لەوەدا دەبێ کە بمانەوێ ڕێژەی نیسبەت بۆ «تێری- بە واتای شبع» بەکاربهێنین و «ی» ی تێدا بخەینە گەڕ کە هەر دەبێتەوە «تێری». ئنجا ئەگەر هانا ببەینە بەر «ەکی» لەمپەڕ لە نێواندا نامێنێ:

- تێر بۆ شبعان
- تێری بۆ شبع
- تێرەکی بۆ شبعانی
- تێرەکیەتی بۆ شبعی

خۆ ئەگەر ویستمان «شبعانی- تێرەکی» کە ناوی مادەیە بکەینە ناوی مەعنا ئەوسا بەرانبەر «الشبعانیة- کە مصدری صناعییە و ناوی مەعنایە» دەڵێین «تێرەکیەتی»، بڕواش ناکەم دەرفەتێکی دیکە لە دەستووراتی زماندا پەیدا ببێ بۆ دەرباز بوون لەم ئاستەنگە.

ئەو وشانەی کۆتاییان بە «ی» ی درێژی قووچاو دێت وەک «برسی، ترۆزی، سۆفی» ناتوانن «ی» نیسبەت بەخۆیانەوە بگرن، ناشبێ خەیاڵ بۆ «برسییانە، ترۆزیانە، سۆفیانە» بڕوات چونکە ئەمانە ئاوەڵکارن هەرچی وشەی نیسبەتدراوە ئاوەڵناوە. ئنجا ئەگەر نەڵێین «برسیەکی، ترۆزیەکی، سۆفیەکی...» ڕێگەی کورتمان لێ درێژ دەبێتەوە وەیا هەر بە جارێ ڕێگەکە کوێر دەبێتەوە.

لە زۆر شوێنی کوردزماندا ئەگەر ناوی جێگە و ئاوایی وەک «جەلی، داریکەلی، سلێمانی» بە «ی» کۆتایی هاتبێت بۆ نیسبەت دەڵێن «جەلیەتی، داریکەلیەتی، سلێمانیەتی» واش دەبێ کورتی دەکەنەوە و دەڵێن «جەلەتی...» ئەم بەکارهێنانە تا ئێستاکەش باوە و بۆ خۆم گوێ بیستی بووم بەڵام خەریکە لە بن شاڵاوی شارستانەتی و خوێندنی نوێدا کە وا گەلێک ئادگاری میراتی تێ دەبات. ئەمیشیان تێ بچێت. باوەڕ دەکەم لەو گوندانەی قوتابخانەیان تێدا کراوەتەوە تەنها

بەساڵداچوەکان بزانن بڵێن «سەرووکانیەتی، جیاقووڵیەتی..» هەرچی وەچەی تازەیە خەریکە «دار، دوور، زار، زیر» فێر دەبێ و بەلای ئەو وشانەدا ناچێتەوە کە مامۆستاکەی لێیان بەڵەد نییە.

لە کوردیدا «ی» ناوی مەعنا هەر بەو وشانە دەوێرێ بیانکاتە ناوی مەعنا کە ئاوەڵناون و وەصفی مادە دەکەن نەک خۆیان مادەن وەک: جوان، جوانی، شیرن، شیرنی، ناسک، ناسکی- دزێو، دزێوی... زمانی کوردی وێڕای «ی» سێ ئەداتی دیکەی هەیە بۆ داڕشتنی ناوی مەعنا:

ئەداتی «ەتی» وەک: پیاو، پیاوەتی، دایک، دایکەتی- برسی، برسییەتی...

ئەداتی «ایی» ئەمەیان بۆ مەبەستێکی ورد لە کاردێت: بە نموونە، وشەی «درێژیی» بۆ «مطلق الطول» دێت بەڵام کە ویستت «هەندێک طول» نەک «مطلق الطول» دەرببڕێت دەڵێیت «درێژایی ژوورەکە، شیرنایی شەکرەکە، ڕووناکایی پەنجەرە، بەرزایی شاخەکە، سەوزایی گیاکە».

ئەداتی «ایەتی» بە زۆری بۆ دەرخستنی پەیوەندی نێوان مرۆڤ بەکاردێت وەک «خزمایەتی، دوژمنایەتی، دۆستایەتی، کوردایەتی، قەومایەتی، مەردایەتی، کەسایەتی، ڕابەرایەتی، عەبدایەتی..» هەر ئەم ئەداتەیشە دەتوانێ ناوی مادەی ڕەق و زەقی بە پۆز وەرگێڕێ بۆ ناوی واتا وەک «بەردایەتی- التحجر، الحجرية. گەچایەتی - الجيرية. خۆڵایەتی، ئاسنایەتی...» زۆرینەی ئەو وشانەی دەنگی ئەلفیان تێدایە وەک «برا، گەدا» ئەلفی «ایەتی» یان دەسوێت و دەبنە «برایەتی- نەک برایایەتی-، گەدایەتی نەک گەدایایەتی...» لە شوێنی دیکە دەمێکە ئەم دیاردەیەی تێ چوونی ئەو ئەلفەم ڕوون کردۆتەوە و لێرەدا ناچمەوە سەری...

نووسەرانی سلێمانی بە پێی ئاخاوتنی ناوچەیی لە جیاتی «برسییەتی، ئەمینداریەتی، ئیتالیەکان...» دەنووسن «برسێتی، ئەمینداریێتی، ئیتالێکان...» هەرچی زۆربەی کوردە جۆرەکەی دیکە کە بەکارهێنانی ڕەسەنە پێڕەوی دەکەن. ڕەسەنایەتی ئەو جۆرەیان لە دوو بەڵگەوە بە ئیسپات دەگات. بەڵگەی یەکەم ئەوەیە کە زۆرینەی هەرە زۆری کورد دەڵێ «برسییەتی، وەلیەتی...» بەڵگەی دوەم ئەوەیە کە ئاخێوەری سلێمانیش لە ناچاریدا بادەداتەوە بۆ ڕێبازە ڕەسەنەکە کە مەجبوورە بڵێ «ئیتالیە هونەرمەندەکان» چارت ناچارە بڵێی «برسییە هەژارەکان». مامۆستا ئالانیش بە ڕێبازی ئاخێوەری سلێمانیدا بۆ «لاوێتی، گەنجێتی...» چۆتەوە. هەرچۆنێک بێ ناشێ ڕێبازە ڕەسەنەکەی ڕێی لێ بگیرێ. تەنانەت لە وشەی وەک «ڕۆشت، گەشت» یشدا ناشێ «ڕۆیشت، گەیشت» کە ڕاسترە کوێر بکرێتەوە،

بێخود دەڵێ «لەو ڕۆژەوە ڕۆییشتوە تۆراوە دڵی من».

نالی دەڵێ «کێ دەستی دەگاتە بەی و ناری نەگەییشتووت».

حاجی دەڵێ «کە پیر بووم تێگەییشتم دەستی گرێم».

ئەدیب لەسەریەتی لە مانە و لە هەرچی وەک ئەمان هەیە خۆی لە ڕێبازە ڕەسەنەکەی کوردی ڕابهێنێ. ئێمە لە سەرەتاکانی ڕەنگرێژیکردنی شێوازی ئەدەبی کوردیداین. چی ئێستاکە ڕەگ دابکوتێ دەبێتە شەقامەڕێی تەعمیری کوردی. ئەو زمانەی شێوەی ئەدەبییان دەقی گرتووە لە ماوەی 50 ساڵدا یەک پیتیان لێ ناسوێ و ناقرتێ: کورتکردنەوەی بێ حیساب لە شێوە ئاخاوتنی ڕەمەکیدا دەبێ تا ئەوەی خەڵقی توونس لە ئاخاوتنی یەمەن ناگەن سنەییش زەفەر بە وتووێژی ئاکرێ نابات. چەندێکی بلوێ لە پاشماوەی کۆنە زمانەکەمان بپارێزرێ سوودی خۆمانە چونکە هەتا بەرەو دەق و دەستووری ڕەسەنەوە برۆین خەڵقی تێدا کۆ دەبێتەوە و لە یەکدی حاڵی دەبن. کوردی لەو دوو هەزار ساڵەدا هێندەی لێ سواوە لە لزوم بەدەر بێ.

بەر لەوەی لە بەشی یەکەمی گوتارەکە برۆم بۆ بەشی دوەمی چەند وردە تێبینی هەن پێیاندا تێپەڕ ببم:

کەرتەکاری «گر» پاشگری «گەر- بۆتەوە -گر» لە یەکدی جودان: هەرچی «گر»ە کەرتێکی کاری «گرتن» ـە. ناوی کارای لێکدراو (بە تەعبیری جاران اسم فاعلی مركب) دروست دەکات وەکوو کەرتی زۆرینەی کارەکانی دیکە «جلشۆر، نانخۆر، باجگر، سەرتاش». بە عادەت کاری تێنەپەڕ لەگەڵ وشەی «صفة» و لەگەڵ ئاوەڵکاردا وشەی لێکدراوی ئەوتۆیی

دروست دەکات چونکە بەرکاری ناوێت وەک «خۆشرۆ، سەررۆ، بەسەرهات، زۆروەڕ...». هەرچی «گەر»- لە بەشی زۆری وشە لێکدراوی ئێستاکەدا بۆتەوە «گر» بارتەقای «ەوان» لەگەڵ ناو دێت و صیفەتی لێکدراو دەکاتە ناوی کەسابەت وەک «ئاسنگر، مزگر، دەرگەوان، پاسەوان».

لە وشەی «نێرکە پیاز»دا بەشی یەکەمی وشەکە لە «نێرەک» ەوە نەهاتوە بەڵکوو لە «نێرتک» ەوە سواوە. (بە ئەسڵ نێرتکە پیاز و دەستکە قوڕادە) بوە. ئێستاش لە هەندێ ناوچەی عەشیرەتیدا پیرەکان، بگرە زۆر کەسیان «نێرتک و دەستک» بەکار دەهێنن. هەر وەک وشەی «قننە» ش دەکەنەوە «قەڵنە» کە پتر بەرەو «قەلوون و قلیان» ەوە چۆتەوە.

وشەی «ڕێژە» بۆ «صیغە» دەست دەدات نەک «ڕێژگە». هەرچی «ڕێژگە» یە وەک «ئیستگە، بنگە، شەرگە....» ناوی شوێنە نەک ئاوەڵناوی شوێن. وشەکەش لە «ڕێشتن» ەوە بەربۆتەوە کە بە هەڵە وەیا بۆ سووککردن دەکرێتە «ڕشتن» بەڵگەش ئەوەیە کە لە ئایندە و فەرماندا ئەو «ی» ـە دێتەوە:

- ئاوەکەم - ڕێشت
- ئاوەکە - دەڕێژم
- ئاوەکە - بڕێژە

«ڕێژە و پێرە» ش هەر بەڵگەن.

لە وشەی «کەڵەمێرد» دا ئەو «ە» یە کە فەتحەی عەرەبییە نێوبەند نییە. دەنگێک دەبێتە نێوبەند (ناوگر) کە بترنجێتە کڵێشەی وشەوە نەک بێتە نێوان دوو وشەوە. بە نموونە لە وشەکانی «بزووتن، بزاوتن- بووردن، بواردن» ئەو «ئەڵف» ـە نێوبەند (ناوگر)ە. بەلای منەوە دەنگی «ر» یش لە «گرنج» دا ناوگرە ترنجاوەتە کڵێشەی «گنج» هەروەها «ر» ی «قرژ» چۆتە ناو «قژ».

دەڕۆم بۆ ژمارە دووی «کاروان»

کاتی خۆی کە ڕەخنەکانی مامۆستا ئالانی بۆ کۆڕی زانیاری کورد هاتن گەرماو گەرم لیژنەیەک- بە سەرپەرشتیکردنی خۆم- دەستی دایە ڕێکخستن و ئامادەکردنی ئەو ڕەخنانە و هی دیکەش کە لە نووسەری دیکەوە هاتبوون بۆ بڵاوکردنەوەیان. وێڕای ئەو ڕەخنانە، ئالانی، ڕاسپاردەی بەنرخی دیکەشی بۆ کۆڕ جێبەجێ کردبوو لە بابەتی فۆلکلۆر و کەلەپوور... خەریکی ڕێکخستنی ئەوانیش بووین بەڵام ڕێکەوت وەها بوو بەر لە سازدانی ئەو کارانە پێوەندیم بە کۆڕەوە نەما. زۆریشی نەبرد یاسای تازە دەرچوو «دەستەی کوردی» خستە شوێن کۆڕ و ئەو بوە بەرپرس. دەمەوێ زۆر بە خێرایی لە بەشی دووەمی نووسینی مامۆستا ئالانی دەرچم:

بۆ هەر مەبەستێک بێ «قسەڕستنەوە» بەجێ ترە لە «قسە کاوێژکردنەوە». ڕەنگە «هاوبەندی» ش لە «هاودەنگی» بۆ «ترابط» لەبارتر بێ ئەگەر تارمایی «هاوبیری» بۆ خۆی نەباتەوە.

«ژیربێژی» بۆ هونەر وەیا زانستی «منطق» و «ژیربێژ» بۆ کەسێکی «منطقزان» بێ و «ژیربێژەکی» بۆ نیسبەت وەلای «ژیربێژی» کرە ناکەن. هەرچی «ژیربێژانە» یە ئاوەڵکارە وەک بڵێی: ژیربێژانە دەدوێ، کوردانە دەپۆشێ، مەردانە هاتەکایەوە، وشەکان لەم ڕستانەدا وەصفی کار دەکەن نەک کارا (فاعل).

ئەگەر «پۆلاندن» بۆ تەصنیف ببێتە دەستوری داتاشینی «کار» لە «ناو» خزمەتێکی گەورە بە زمانەکەمان دەگات هەرچەند لە پۆلاندنیشدا هەر واتای کۆ و کۆمەڵ و ئاپۆڕە وەردەگیرێ نەک واتای «جۆرجۆر و خواروژوور» کە لە «صنف» ی عەرەبی و Class ی ئینگلیزی وەردەگیرێ. بەڵام لزوم نابینم بینی پێوە بنێین و بڵێین «کابرا چەتری لێ دا و خۆی عەلیشیشاند...» مەگەر بەنیازی گەپ و گاڵتەکردن بێ.

وشەی «ڕەخسکان» لە ئاخاوتندا باوە هەرچەند لە هەموو هەرێمێکیشدا ئاشنا نەبێ. ئەم نەبیست بوونەی ئەدیبەکانمان کە دەچێتەوە بۆ دوو هۆی سەرەتایی، یەکیان نەگەڕان و سەر لێ نەدان. دووەمیان نەبوونی چاپەمەنی لە هەموو هەرێمەکاندا، ئا ئەم نەبیست بوونە زۆر جاران دەمەتەقەی هەڵستاندوە تەنانەت جارێکیان نووسەرێکی سەر بە زمان لە ئاست وشەی «چیم» بە واتای «فریز- فریزوو» وەها نەسەلمێن بوو هەر لە بنەوە ئینکاری هەبوونی دەکرد. کەچی «فریزجار» بەواتای «چیمجار»ە. ئەو پێمەڕەیەی بۆ کێڵانی زەوی چیمجار دروست دەکرێ پێی دەڵێن «پێمەڕەی چیمپڕ». نووسەرێکی دیکەش بەرانبەر وشەی «ڕایەخ» سەری لەو «ی» ەی ناو وشەکە سوڕمابوو، بە درێژی لە تەعلیلی پەڕینەوەی ێییەکە بۆ ناو وشەکەی دەکۆڵیەوە چونکە هەر گوێ بیستی «ڕاخستن، هەڵخستن، خستن...» بووبوو کەچی فۆرمی وشەکە «یەخستن، پێخستن، ئێخستن، هێخستن» ـە لە هەمووشیاندا دەنگی «ی» هەیە کە ئیتر دیارە «ڕایەخ» لەوان کەوتۆتەوە. گۆرانیبێژی کۆیی «حوسێنی حەبەتۆز» بەر لە 50 ساڵ پتر قەوانی دەرکرد دەڵێ «هات کاروانی کەرداران، پێخستیان لە بن داران، لێدەن دەردی حەلۆکێ...».

وشەی «تێ وەرێخ» لە دوو پێشگری «تێ، وەر» و کەرتێکی بەرایی «یەخستی» پێک هاتوە. هەر لەو جۆرە گوێ بیست نەبوونە جارێکیان دوو فەرهەنگنووسی کوردی لە وشەی «فروسمان» کە من لە نووسینمدا بەکارم هێنابوو ڕامان و نەیانبیستوو کەچی لە زۆر شوێنی بەری سۆران بە واتای «ئەفسوون لێ خوێندن، تەڵەسم بەندکردن» لە گەڕدایە. یەک لەو دوو فەرهەنگنووسە (زەبیحی) دواتر پێمی گوتەوە کە توێژینەوەی لە وشەکەدا کردوە و لە خەڵقی باڵەکەتی بیستوە لە جیاتی فروسمان دەڵێن «فلسمان». وادیارە وشەی «ڕەخسکان» یش بۆی ڕێک نەکەوتوە بەر گوێگری بەری بابان کەوتبێ.

دەنگی «ک» لە وشەسازی کوردیدا دەورێکی چالاکی هەیە. لێرەدا کارمان بەیەک باری ئەو دەورە هەیە کە دەبێتە پاشگری کار و زێدە واتایەکی تێدا پەیدا دەکات. پاشگری «کا» لەچاو پاشگری «ا» خەستوخۆڵییەک وەیا شێوەگۆڕییەک لە وشەدا پەیدا دەکات. بە نموونە، لە ڕەگی «بزر» ەوە بە هۆی پاشگری «ا» کاری «بزران» پەیدا دەبێ. کە پاشگری «کا» ی پێوە لکا دەبێتە «بزرکان» و شێوەیەکی نوێ بۆ «بزرکاو» پەیدا دەکات لەچاو «بزراو». وشەی «پەشێو» دەبێتە «پەشێوان» و دەشبێتە «پەشێوکان» کە سەختترە لە پەشێوان، هەر خۆشیەتی بۆتە «پەشۆکان». دوور نابینم «هەڵپڕوان» و «هەڵپڕوکان» یش دوو دڵۆپی ئەو خوڕگەیە بن.

«نووزانەوە» بنگەی وشەی «نووسکانەوە» یە بەڵام دەنگی «ز» بە جیرانەتی دەنگی «ک» بۆتە «س» چونکە هەردووکیان واتە «س، ک» دەنگی کپن هەرچی «ز» ە ئاوازدارە لەبەر خاتری «ک» ـە کە خۆی کپ کردوە وەک وشەی «نازک» کە لە «ناز» ەوە هاتووە بۆتە «ناسک» لەبەر هەمان سەبەب، «بازوو» ش بۆتە «باسک». هەرچی وشەی «ڕەخسکان» ـە خزمەتی نزیکی «ڕەخسان» ـەو هەردوویان لە واتادا بە «ڕەخسین و ڕەسین» دەگەنەوە، بەڵام لە «ڕەخسکان» دا زێدە هێزێک هەیە.

ئەگەر «کۆگر» بە «جامع» وەربگیرێ «کۆنەگر» نابێتە «مانع»، دەبێتە ئەو شتەی هەندێکان دەگرن و هەندێکان ناگرێ. بۆ ئەوەی ببێتە پێچەوانەی «گۆگر» دەبێ بگوترێ «هیچنەگر» ئەوساش «هەمووگر» پەسەند تر دەبێ لە «کۆگر». بەڵام «هیچنەگر» هەر لە بەرانبەر «کۆگر، هەمووگر» دا دەسازێ نەخۆ «مانع» «هیچ نەگر» نییە.

لە کۆتایی ئەم پێدا چونەوەیەدا دەڵێم ماندووبوونەکەی ئالانی جێی سپاسە و دەبێ بەو پەڕی هەناسە درێژیەوە لەگەڵ زاراوەکاندا خەریک بێ. منیش ئەگەر چاوم بە نووسینەکانی کەوت و بە چاکم زانی پێیاندا بچمەوە تا پێم بکرێ تێبینیەکانم بۆ خۆی دەنێرم بە مەرجێک ئەدرەسی بزانم. زۆریش گوشاد دەبم هەر جارەکە دەبینم نووسەران لەو زاراوانە وشە وەردەگرن و بەکاری دەهێنن، وەک بڵێی حەسانەوەی ئەو باغەوانە هەست پێ دەکەم کە دەبینی نەمامەکە شین بوە و بەریشی گرتوە.

له «العراق» ی 9 ی شوباتی 1983 له ژێر سەرەناوی «وێنەی هونەری له شیعری حاجی قادری کۆیی دا» مامۆستا عەبدوڕەزاق بیمار بەدوا شیکردنەوەی چەند نموونەیەک له نیگارکێشیی هەستیارانەی بەهاریەکەی حاجی دەنووسێ:

«جا لەم ڕووەوە وتەکەی مامۆستای دانەری کتێبی «چەپکێک له گوڵزاری نالی» به ئاسانی ڕەت دەکرێتەوە که له لاپەڕە 199 دا گوتوویەتی: "یادی گوتەیێکی تری «دڵدار» دەکەمەوە که دەیگوت حاجی قادر له بەهارەیەکەیدا شوێن پێی «قوربانی تۆزی ڕێگەتم» ی هەڵگرتۆتەوە و ئەوسا من ئەمەم له دڵدار نەدەسەلماند کەچی ئێستا وەک بەدیهیە ئاشکرایە لەبەر چاوم چی دڵدار دەیگوت ڕاستە."»

چونکە دانەری ئەو کتێبە منم پێویست بوو لێرەدا نەختێک ڕووناکایی بۆ لای ئەو شوێن پێ هەڵگرتنەوەیە و ڕەتکردنەوەکەی بهاوێژم.

دەبێ له پێشەوە بڵێم شوێن پێ هەڵگرتنەوەی نالی له لایەن حاجی قادرەوە نەکەمایەتی تێدایە نە بدعاتێکیشە له کەس بە عەیب بگیرێ. له نێوان شاعیرانی کورددا وێڕای شوێن پێ هەڵگرتنەوە «تضمین و اقتباس» یش بەرچاو دەکەوێ که پتر له نزیکەوە خولیای شاعیر بەغەیری خۆیەوە دەلکێنێ. نالی که دەڵێ:

ناری سینەم گەرنەبێ غەرقم ئەمن
ئاوی چاوم گەر نەبێ سووتاوم ئەز

یەکسەر واتاخوازی لەم بەیتەی «ابن الفارض» کردوە:

فلولا زفيري اغرقتني
ولولا دموعي احرقتني زفرتي

بەڵام نالی مەهارەتێکی تێدا بەکار هێناوە وا بزانم لەو کتێبەی «چەپکێک...» ـدا ڕوون کراوەتەوە، جارێکیان باسی ئەم ئیقتیباسەم بۆ «بلە» کرد له پێشەوە نەیسەلماند بەڵام که گوتم ناشێ نالی شیعری تصوفی وەها... قسەکەی پێ بڕیمەوە و گوتی که تصوفت ناو هێنا سەلماندم.

حاجی قادر دەڵێ:

بە «تضمین» بەیتەکی نالی دەهێنم تا ڕەفیقانم
بزانن من به ئەو نابم خەزەف قەت وەک گوهەر نابێ

«کەمەندی زولفی دوو لانە لەبۆ گەبر و موسوڵمانە
دەکێشن بێ محابانە چ لەم لابێ چ لەولابێ»

پێنج خشتەکی له لایەن کورد و غەیری کوردەوە جۆرێکە له تێک ئاڵانی دەروونی و ڕواڵەتیی شاعیر و شاعیر.. «تلمیع»یش هەر لەم بابەتانەیە.

ئەمانە هەمووی له نێوان کورددا باو بوون بەڵام ئەوەی پێی دەگوترێ «معارضە» له کوردەواریدا بەرچاو ناکەوێ، هەر نەبێ من نەمدیتوە بەڵام وابوە دوو شاعیر هەمان پارچە هەڵبەستیان له شیعری بێگانەوە وەرگێڕاوەتە سەر کوردی وەک کە بێکەس و گۆران کردیان. دەشبێ بزانین ئەم بابەتانە تێکڕایان خۆ تاقێکردنەوە و خۆ بەخەڵک گرتن و خۆ نواندنیان تێدایە هەر چەند ئەم نیازانەش ڕێ له هەڵچوونی عاتیفە ناگرن، بگرە وەها بوە له پێنج خشتەکی سەرکەوتوودا سۆزی شاعیری دوەم سەر دەکات که بە ئاهەنگی سەد له سەدی شاعیری یەکەم دەدوێت:

دڵی بردم بەناز و عیشوە دیسان شۆخی عەییارێ

فریبی دام بە چاوی مەستی خۆی مەحبووبی سەححاری

لە هیجرانی تەقم کرد ئەی ڕەفیقانم کوا مەدەدکارێ

ئەمان مردم عەلاجێ سا لە ڕێی پێغەمبەرا چارێ

وصال یا قتل یا تسکین لە هەر سێ بۆم بکەن کارێ

سەرلەبەری دیوانی شێخ ڕەزا تاکە یەک غەزەلی تێدا بۆ سۆزی دڵداری تای ئەم پێنج خشتەکیەی کردبێتەوە کە لە بڵێسەی «کوردی» ـیەوە ئاگری تێ بەر بوە.

«معارضە» بەو شیعرە دەڵێن کە لە کێش و قافیەی شیعری بەر لە خۆی هەڵبەسترابێ وەک ئەحمەد شەوقی موعارەزەی قصیدەی ابن زیدون:

أضحى التنائی بدیلا من تدانینا

و ناب عن طیب لقیانا تجافینا

دەکات و دەڵێت:

یانائح الطلح اشباه عوادینا

تأسى لوادیک أم تشجی لوادینا

ئەگەر بەهاریەکەی حاجی لە کێش و قافیەی قصیدەکەی نالی بایە پێی دەگوترا «معارضە». لەلایەن کێشەوە هەردوویان لە یەکدی نزیکن تا ئەوەی هەندێ شاعیریش فەرقی پێ ناکەن، بەشێکی بەرچاوی «صدر» وەیا «عجز» ەکانی بەهاریەکەش وەک دێڕە شیعرەکانی نالی دەبنە 14 بڕگە بە نموونە: «لە خەو هەڵستە زەمانێ بچینەوە ئەولا» 14 بڕگەییە، صدرەکەش 15 بڕگەییە.

لەم بوارەدا دەبێ ڕاستییەکی گرنگی دیکەش ڕوون کەرەوەی شوێن هەنگاومان بێ: داسەپاندنی بڕیاری «نییە» پتر موحتاجی بەڵگەیە لە «هەیە» چونکە مەبەستی «هەیە» بە تاکە یەک بەڵگە ئیسپات دەکرێ وەک ئەوەی گوێت لە خشپەیەک بوو و دەنگت دا «کێی؟» بە تاکە وەڵامی «منم» دەزانرێ خشپەی بەنیادەمە.

بەڵام کە وەڵامێکت وەر نەگرتەوە جەواڵێک بەڵگەت دەوێ تا ئیسپاتی «بەنیادەم نەبوون» ی خشپەدارەکە دەکەیت، ڕەنگە یەک بەڵگەشت چنگ نەکەوێ. لەگەڵ ئەمەشدا بڕیاردان لەسەر هەبوونی خزمایەتی لە نێوان ئەو دوو قەصیدە بەناوبانگەدا تا ئەوەی خەیاڵ لە «شوێن پێ هەڵگرتنەوە» بکەین بەبادی هەوا نابێ بەتایبەتی کە دەنگ و سەدای ئیعتیراز بڵند بوو: پێویستە لێرەشدا «منم» ێک بەخەبەر بهێنین.

ئەوسا لە «چەپکێک...» دا کەس بەرهەڵست نەبوو تاکوو بەڵگەکاری تێدا بکەم، قسەشم لە دڵدارەوە دەگێڕایەوە کە ئیتر لزومم نەدەدیت بە بەڵگە و نموونە هێنانەوە لە سیفەتی «شایەد» ەوە ببمە داواکار.

بەڵگەی ئەم شوێن پێ هەڵگرتنەوەیە لە چەند لایەکەوە تێک دەکەنەوە: نالی شاعیرێک بوە لە سەرامەدی شاعیرانی سەدەی نۆزدەم، چ سەیر لەوەدا نییە شیعری بێتە ئەو «بەردە عازەبانە» یەی گەنجی لە خۆڕازی هێزی خۆی پێ تاقی بکاتەوە. ئێمە بڵێین و نەڵێین نموونەی زێدە بالا لە هەر هونەرێکدا هەبێ دەبێتە «سەرمەشق»، حاجی قادر لە چەندین جێگەدا باسی نالی و شاعیرایەتی دەکا. وەک دیتمان«تضمین» یشی لە شیعری کردبوو، لەو «تضمین» ـە بەهێزتریش هەیە کە دەڵێ:

زاهیرەن شیعرم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە
تاڵعم بەرگەشتەیە بەدبەختە بەختم نووستوە

پێم بڵێ کام شاعیری نوێخوازی کوردی لە تاووتینی «گۆران» ڕەها بوە؟ ڕەهابوونی چی؟ هەرچی هەیە دەڵێ گۆران دەروازەی شیعری نوێی کوردی خستە سەر گازەرای پشت.

واوەی گۆران، لەم ڕۆژەدا کام شاعیر سەرەتاتکە لە شیعری شێرکۆ بێکەس ناکات؟ ئنجا ئەگەر شاعیرەکانمان لە هەڵبەستدا باسی گۆران و شێرکۆ نەکەن و لە تۆژینەوەی ئەدەبیدا ناویان بهێنن خۆ حاجی قادر لە شیعردا خۆی بۆ نالی شکاندۆتەوە ئنجا هاتوە خۆیشی بەو و بە «کوردی» گرتوە - لەمە زیاتر چیمان دەوێ بیکەین بە ڕووناکی بۆ ناو دەروونی حاجی تا شەبەنگی نالی تێدا بدۆزینەوە؟ بە خەیاڵ لە حاجی بپرسین ئایا نالی و شیعرەکانی چ ئەسەرێکیان بوە لە ویژدانی ئەودا دەبێ چ وەڵامێکمان بداتەوە؟ ڕەنگە پرسیارەکەمان لێ عەیب بگرێ چونکە خۆی بە شیعری پاتەوپات ئەو ئەسەرەی کردۆتە بەڵگەنەویست. خۆ ئەگەر بگوترێ حاجی باسی شاعیری دیکەشی کردوە و هەڵی داوەتەوە دەڵێم:

- باسی شاعیر و ئەدیبێکی بەقەدەر نالی نەکردوە.
- شیعری کەسی دیکەی بە «تضمین» نەهێناوەتەوە.
- لە نالی و کوردی بترازێ خۆی بە کەسی دیکە نەگرتوە بەدوا ئەمانەدا دەڵێم: شوێن پێی غەیری نالی هەڵنەگرتۆتەوە.

لە فەرزی یەکێک بوو کە ئیسپات بکات کە حاجی بۆ غەیری نالیش دەروون کرایەوە بوو ئەوسا کاری من ئاسانتر دەبێ چونکە بەڵگەیەکی تازەم بەدەست دەکەوێ و ژمارە 5 ی دەدەمێ و دەیخەمە ڕیزی بەڵگەکانی سەروو.

وردبوونەوە لە شیعرەکانی حاجی دەری دەخات کە لە مەیدانی «نالی نەوازی»دا حاجی بە سێ پلەدا تێپەڕیوە یەکەمیان ئەوە بوو گوتی «من بە ئەو نابم- وەیا ناگەم» دوەمیان ئەوە بوو گوتی «بەیتم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە» سێیەمیان ئەم بەهارییەیە کە بینبرکێی تێدا کردوە لەگەڵ «قوربانی تۆزی ڕێگەتم».

هەتا شاعیریش شاعیر بووبێ نەیتوانیوە هێندەی بەهاریەکە ڕاستی نموونەی سەرمەشقی کردبێتەوە لەوەشدا حاجی سەد جاران ئەو نەرمە چرپە چرپە و منگەیە ڕیسوا دەکات کە لەبن لێوانەوە دەڵێ حاجی لە شۆڕەتی شاعیریەتدا قەرزداری قەومایەتیەکەیەتی. مایەی شانازی حاجی و ئێمەیشە، بەڵام هەزار قەومایەتی و حەقپەرستایەتی و مەلایەتی بەسەر یەکدا کەڵەکە بکەن «بەهاری» وەها پاراو و ئاورینگدار و ئەفسووناوی نازێن ئەگەر شاعیرایەتی لەگەڵدا نەبێ.

جاروبار حاجی بە زاری خۆی دەڵێ گلەیی لە کەموکووڕی ئەم شیعرەم مەکەن چونکە دەمەوێ «..لەم بەند و باوە دەربچن» کەچی لە بەهارەیەکدا لە پشت پەردەیەکی تەنکی وەقاردا ئەو هەڵبەستە دەکاتە بەڵگە بۆ زمانی کوردی کە «بەلاغەتێکی هەیە هیچ زمانێ نایگاتێ». حاجی ئەو لەخۆ ڕادیتنەی ناو بەیتی «زاهیرەن شیعرم لە کوردی و نالی زۆر کەمتر نییە» لەم بەهاریەدا بە ئیسپات دەگەیەتێ چونکە بەڕاستی نموونەیەکی هەرە پێشکەوتووی هونەری شیعرە بە ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە، لە کوردی و غەیری کوردیدا. خۆ هەتا خەتمی کەلام بە شیعری شیرن هاتبێ شیرنتر نابێ لەمە.

بەهەمەحاڵ دەرخستنی مەهارەت و پەنجە ڕەنگینی و ئاراییشت و سۆز و هەستی بریندار و هەنیسکی غوربەت و واقیعیەت و ئەو جۆرە دیمەنانە لەو بەهاریەدا گەلێکی بەبەرەوە هەیە کە دەبێ لە لایەن بەڵەدی زانستە ئیسلامیەکان و ئەدەبی کلاسیکیەوە تۆژینەوە و شیکردنەوەی بین درێژی تێدا بکرێ، هەتا تێ دەگەین وەیا تێ ناگەین لە بەیتی:

پیالەیی زەڕی نەرگس لەسەر کەفی سیمین

لە بۆ نثاری مهیایە پڕ لە زێڕی طلا

چۆن شیا «ظرف» ی نێرگز خۆی زێڕ بێت و «مظروف» ەکەشی «زێڕی طلا» زێڕ بێت و هەر دووکیشیان «ظرف و مظروف» ئەو زەردایی یەی ناو نێزگزەکەن؟. تا تێ دەگەین شەکەت دەبین.

نالی ڕاسپاردەی بە بادی «خۆش مرور» دا بەڕێ دەکات، حاجی قادریش لە مەهارەتی خۆیەوە «بەختی خەواڵوو» دەدوێنێت و گرۆچکەکانی هەنای بەرەو کوردستان بەڕێ دەکات. دیارە بەختیش پتر لە بای چالاک پێوەندی بە مرۆڤەوە هەیە و جێی خۆیەتی بەدەنگ بێت و بکەوێتە وتووێژ... لەوە بەولاوە ناوەڕۆکی هەر یەکێک لە دوو قصیدەکە دەبێتە تەرجومانی ئەو گیانەی ئاوەئاگرینەی بورکانی خۆی وەدەر دەنێ. هەر وەک لە «معارضە» دا دوو قصیدەی لە یەکدی ڕاماوی هاوکێش و هاوقافیەش دەبێ ناوەڕۆکیان جودا بێ دەنا قصیدەی «معارض» لە بایەخ دەکەوێ و دەبێتە لاساییکردنەوە، لە شوێن پێ هەڵگرتنەوەشدا دەبێ ناوەڕۆک جودابن تەنانەت لە یەکدی نزیکبوونەوەیان لە بەیت و دوو بەیتدا قصیدەی دووەم دانالەنگێنێ. بە نموونە، حاجی قادر دەڵێ:

ئەگەر منم لە فراقیان کزەم لە جەرگەوە دێ
ئەگەر دڵە وەکو جەرگم دەڵێی ئەوا سووتا

قسەکانی خۆیان لەو دوو بەیتەی نالی دەخشێنن:

سووتا ڕەواقی خانەیی صبرم دڵ و دەروون
نەی ماوە غەیری گۆشەیی ذیکرێکی یا صبور

لەم شەرحی دەرد و میحنەتە لەم سۆزی غوربەتە
دڵ وەختە بێ بە ئاو و بە چاوما بکا عبور

خزمایەتی واتای ئەم بەیتانە هەر بۆیە لەسەر حاجی قادر بە لاساییکردنەوە و واتا خواستنەوە حیساب ناکرێ چونکە مەحکەمی و «اصالة» ی سەرلەبەری بەهاریەکە لە توهمەی وەهای دەپارێزێ، ئەویش وەکوو نالی لە بیرکردنەوەدا هەستی ئاگر تێ بەربوون دەکات، ئیتر چۆن نالێ سووتام!!

هەروەک حاجی شاکاری نییە بەرانبەر بەهاریەکەی ڕاوەستێ، سالمیش هەڵبەستێکی نییە بگاتە ئەو وەڵامەی کە بە «بادی سەحەر» دا بۆ نالی دەنێرێتەوە.

قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادەکەی سەحەر
وەی پەیکی شارەزا بە هەموو ڕاهی پڕ خەتەر

نە سەیرە و نە لە سالم - یش بە عەیب دەگیرێ کە لە جوابدا بە وشەکانی نالی دەست پێ بکاتەوە و هەمان بادی خۆش مروریش بکاتەوە بە پەیکی نامە هەڵگر چونکە ئەو یەکسەر لەبەر تین و تاوی پۆلوەکانی نالی دڵی خۆی دەتاوێنێتەوە. لە سالم و حاجی بترازێ «مصباح الدیوان» یش شیعرێکی نەگوتوە هاوتای پێنج خشتەکیە بێپەردەکەی بێ کە ڕاستەوخۆ لە «مستورە..» ی نالییەوە تیشکی داوەتەوە، تەنانەت سەرنجم بۆ ئەوە دەکشێ کە «مصباح..» بە ئانقەست چوار مصرەعی هەرە پڕ هەست و خوستەکەی وصفی یاری هێناوەتە سەر قافیەی قەصیدەی «مستورە..» کە کێشیشیان لە گەڵیدا پێکەڵن:

وەک تازە هەڵووژێکی لە ناو دوو لقەدا بێ
وا ڕێک گوشرابێ کە لە دوو ... هەتاد...

بەش بەحاڵی خۆم هەستی سەربڵندی دەکەم لەوەدا کە سێ کەڵەشاعیری کورد بە ڕەفاقەتی سەرامەدێکی شیعری کوردی بەسەر خۆیاندا زاڵ بووبن.

ئێستا بە ئیزنی کاکە بیمار وا پەسەند دەکەم هەڵەی ئەو بەیتانەی بە نموونە لە بەهاریەکەی هێناونەوە ڕاست بکەمەوە. بە داخەوە زۆر لە دیوانی شاعیرە بەسەرچوەکانمان لە نووسینەوەدا هەڵەیان تێ کەوتوە جگە لەوەی کە لە دەمی چاپکردنیشدا هەڵەیان تێدا دەکرێ تا ئەوەی کێشی بەیتەکان تێک دەچێت، ناوناوە مەعناشیان نامێنێ.

مصرەعی «لە کێو و کەژ کە سەر لە ئێوارە مالآت» بەم شکڵە پازدە بڕگەیە کە دەبوو لەبەر وشەی کۆتایی مصرەعەکە «مالآت» چواردە بڕگە بێ چونکە ئەم وشەیە لە وانەیە لە دوو بڕگەوە بکرێتە سێ بڕگە و کێشی شیعرەکەش تێک نەچێ. بۆ ڕوونکردنەوە دەڵێم ئەگەر مەصرەعەکە بەڕاستی وەرگیرابایە دەشیا «مالآت» ەکەی بکرێتە «مەڕوماڵ» و کێشی تێک نەچێ کەچێ ئێستا دەیکاتە شازدە بڕگە. وا بزانم دەبێ بگوترێ: «لە کێو و کەژ کە سەر ئێوارە دێتەوە مالآت». لەمەشدا پێویستە «سەرێوارە» بخوێندرێتەوە دەنا کێشی تەنبەڵ دەبێ. بەم جۆرە ئەگەر بگوترێ «.. مەڕوماڵ» کێشی ناشێوێ چونکە وەک لە پێشتر گوتوومە بەحرەکە بە پێی سازدان 14 بڕگە و 15 بڕگەش هەڵدەگرێ. تۆ بێنە «لەسەر کەفی سیمین» بکە «لەسەر کەفی گوهەرین» کێش عەیبدار نابێ، لێرە قسە لە نەشێوانی کێشی شیعرە، دەنا دەزانم حاجی نەیگوتوە «مەڕوماڵ». وشەی «گوهەرین» یش جێی نابێتەوە لەو مصرەعەدا چونکە زەردایی نێرگز بۆ زێڕ دەچێتەوە نەک گەوهەر.

مصرەعی «مەلائیکەی سەر تاق و ڕەواقی مینایی» بۆتە 13 بڕگە و هەڵەیە دەبێ بڵێین: «مەلائیکەی سەری تاق و ڕەواقی مینایی».

وشەی «جومبش» دەبێ بنووسرێ «جنبش – جونبوش» چونکە لە «جنبیدن» ـەوە هاتوە. «منارەی جنبان- جونبان» ی ئیسفەهان ڕێژەی ناوی کارا (اسم فاعل) ی «جنبیدن» ی تێدا بەکار هاتوە.

هەردوو مصرەعی:

پیالەی زەڕڕی نێرگز لەسەر کەفی سیمین
پڕە لە شەبنم وەک دوڕی لولۆی لالا

دەبێ ڕاست بکرێنەوە و ببنە:

پیالەیی زەڕی نەرکس لەسەر کەفی سیمین
پڕە لە شەبنمی وەک دوڕڕ و لؤلؤی لالا

حاجی وشەی «نرکس و سیمین» ی گوتوە کە هاتین گوتمان «نێرگز» دەبێ بنووسین «زیوین».

مصرەعی: «بەهار وا هەموو ساڵێک دێتەوە ئەمما» بۆتە 12 بڕگە ڕاستییەکەی ئەمەیە: «بەهاری وا هەموو ساڵێک دەییتەوە ئەمما» وەیاخود «بەهاری وا هەموو ساڵێکی دێتەوە ئەمما».

دەبێ بڵێین:

مەکانە: شەوقی بە عیلاتە...
حەیاتە: زەوقی بە ئەحبابە...

مصرەعی «بێ یو بچیەوە ئیستا (کانی) دیسان» بە قسەی عادەتیش قبوڵ ناکرێ. وا دەزانم ڕاستییەکەی ئەمە بێ:

گەر بێ یو بچیەوە ئیستاکە بۆ وەطەن دیسان
سەفەر دەکەی لە وەطەن دەچیە شاری جابولقا

لەم دەمەدا دیوانەکەی حاجی و دەسخەتی دیوانەکەشم لا نییە بزانم لەواندا ئەم بەیتە و ئەوانی دیکەش چۆن نووسراون، بە ڕێنمایی کێش و واتا و نەختێکیش یاریدەی بیرهاتنەوە قاڵبی ئەم بەیتانەم ڕاست ڕاگرتنەوە. ئەوەی ڕاستیش بێ هەرچی نموونەیەکە لەم نووسینەدا هێنابێتمەوە هی یادکردنەوەیە ئنجا ئەگەر سەهوویان تێدا بێ لێم ببوورن. لە کۆتاییدا دەڵێم مامۆستا بیمار هەقی هەیە ئەو بۆچوونە پەسەند بکات کە بەلایەوە ڕاستە بەڵام منیش هەقمە بڵێم ئەو بەڵگانەی بۆ «بە ئاسانی ڕەتکردنەوە» ی هێنابوونەوە بایی ڕەتکردنەوە ناکەن. لەگەڵ ڕێزمدا.

«...»

لەگەڵ دەنگسازیی کوردیدا

«ڕۆشنبیری نوێ» ژمارە 95 ساڵی 1983

لە ژمارەی 91 ی ساڵی 1982 ی «ڕۆشنبیری نوێ» دا برای لێهاتوو و دڵسۆزی زمانی کوردی د. ئاوڕەحمانی حاجی مارف بە گوتار لە ژێر سەرەناوی «پیداچوونەوە...» دا چەند ڕەخنەیەکی لە هەندێ بیروڕای من دەربارەی یەک دوو باریکەڕێی سەربە فۆنەتێک و ڕێنووس کە لە شەقامەڕێی زمانی کوردی دەکەونەوە گرتبوو هێندێکی دیکەشی بەپێی بەڵێنی خۆی هێشتبۆوە بۆ گوتارێکی دیکەی. بەر لەوەی چاوەچاوی گوتارەکەی دیکەی بم وام بەپەسەند زانی هەر لە ئێستاوە دەست بەرم بۆ شیکردنەوە و گرفت ڕەواندنەوەی ئەو خاڵانەی نووسەری بەڕێز بە لای قەناعەتی خۆیدا شکاندبوونیەوە دەشێ ئەو سەرسووکییە و دەست و قەڵەم ڕەهاییەی ئێستاکە لە خۆمیدا شک دەبەم لە ماوەدا ونی بکەم و لایەنی خۆڕوونکردنەوە و بیروڕا دەربڕینم لێ وەتەنگ بێت. ئەوەی ڕاستی بێت چەندێکی بڵێی بە دەست ئەم نووسینەمەوە ناڕاحەتم چونکە مخابنە دوو کەسی وا هێندەی د. ئاوڕحمان و من لە یەکدی نزیک ڕووبەڕووی یەکدی بن لەو باسانەدا کە دەبوو بە گفتوگۆ و لە یەکدی حاڵیبوون تێیاندا بگەنە ڕایەک کە هەردوو لا لێی ڕازی بن وەیا هەر نەبێ پەراوێزی جودایی بیروڕا لە نێوانیاندا تا ڕادەی لوان و ئیمکان وێک بێتەوە. ڕەنگە هۆی ئەو لێک ترازانەمان ئەوە بێ کە د. ئاوڕەحمان خوێندنی زمانی لەسەر دەستی پرۆفیسۆر و بەپێی بەرنامە و هەلومەرجی سەلمێندراوەوە تەواو کردبێ منیش لە ڕێگەی لێکدانەوەیەکی خودبەسەرەوە بێ ڕابەر بەرەو ناوتوێژەکانی زمانێکەوە چووبێتم کە هەر بەقەدەر دانەوەی وشە و دەستەواژە و ڕستەکانی لە هۆش و دەروونمدا سەردەری لە دەستوورەکانی بکەم کە لەوێدا د. ئاوڕەحمانیش وەک من خاوەن پشکە هەرچەندە دەشێ دەستووری دەق گرتووی ناو بەرنامە ڕوپێوێکی ئەو پشکە لە مرۆڤ بۆ بڕیارە یەکجارەکیانی خۆی وەیا، لە بارێکی دیکەدا، بەشێکی ئەو هەڵانەی کە گەشتی بێڕابەر بە مرۆڤی وەکوو منی دەکات بە ڕۆشنایی ئەو دەستوورانە ساغ بکرێتەوە.

لە پێشەکییەکانی گوتارەکەدا یەک دوو خاڵی سەرەتای فۆنەتیکی سەر بە ڕێنووس لەوەوە نەختێک بە هەڵە بەر حساب دەکرێن کە هاتوون بینینی من وەیا غەیری منیان لە بەڵگەکانی دابڕیوە و بە سەهووی ڕووتیان لە قەڵەم داوە وەک کە لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 12 دەخوێنرێتەوە «... چونکە ئاشکرایە «ن» ی چاوگ هیچ کاتێک دەنگی کۆنستانتی ناکەوێتە پێشەوە. ڕواڵەتی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی و نەبوونی وێنەی «أ» تێیدا، بوەتە هۆی ئەوەی هەندێ لە نووسەران هەڵەی تێدا بکەن». ئەم نیشان دانە وەها ڕادەنوێنێ کە ئەوانەی قورسکردنی دەنگی پێش نوونی چاوگ بەبزوێن دانانێن هەستی پێ ناکەن هەر لەبەر ئەوەی کە لە ڕێنووسی کوردیدا نیگار بۆ ئەم قورسکردنە دانەندراوە. بەڵام خواوڕاستان، لە دواتردا بۆ منی تێ دەهێنێتەوە کە دەڵێن «... هەرچی مامۆستا مەسعوودە بە قورسکردنی دادەنێ».

من لە نووسینی لێرە بە پێشەوەمدا بەولای نوونی چاوگەوە بۆ ڕاستییەکی، ڕۆیبیشووم کە لە لێکدانەوە و سەرنج ڕاگرتندا دیاردەیەکی دیکەی «چاوگی» م دۆزیەوە لەوەدا کە دیتم ئەو دوو کۆنسنانتەی «د و ت» دەکەونە بەرایی نوونی چاوگ، ئەوانیش بە فەرمانی فۆنەتیکی زمانی کوردی چەند کۆنسناتێکی دیاری کراو دەهێننە پێش خۆیان. هەرچی «د» ە یا دەنگی «ن» یا دەنگی «ڕ» پێش خۆی دیەخێت وەک: «برژاندن، چاندن، کردن، مردن...» لەوە بەولاوە هیچ کۆنسناتێکی دیکە قبووڵ ناکات. دەنگی «ت» ش هەر بە حوکمی سروشتی دەنگەکان «س، ش، ڕ، ف، و» لە پێشەوە دێن... هۆی دیاردەکەش دەگەڕێتەوە بۆ فەرمانی ئەو گونجان و نەگونجانەی دەنگەکانی کوردی کە چەند جارێک باسم کردوە و ساغم کردۆتەوە کە گونجانی «ن، د - ڕ، د» لەوانەیە ڕێ نادات قورسکردن بخرێتە سەر دوو دەنگی «ن، ڕ» لە بەرای «د»، ڕێش نادا قورسایی بخرێتە سەر «س، ش، ڕ» لە بەرای «ت» دا هەرچی دەنگی «ف» کەمتر لەوان گونجاوە بەڵام ئەویش لە دەنگەکانی دیکە پتر حەز بە «ت» دەکات، واشدەزانم کە بەشێکی کورد ئەم دەنگەی لە بەرایی «ت» ی چاوگدا گۆڕیوە بە «د» هەر لەبەر پتر گونجانی «د» ە کەیە لەگەڵ «ت» دا، نموونەکانی خوارەوە قسەکان ڕوون دەکەنەوە:

- بەستن ، ڕستن

- کوشتن ، مشتن
- گرتن ،
- کەفتن ، خەفتن «کەوتن، خەوتن»...

بەڵام دەبێ بڵێین دەنگی «ن» یش لەگەڵ «ت» گونجاوە کەچی لە پێش «ت» ی چاوگەوە نایەت. کاتی خۆی بۆ ئەوە چووبووم کەوا ڕەنگە زێدە گونجانی «ن» لەگەڵ «د» دا وەهای کردبێ بەتەواوی بۆ خۆی بدزێتەوە. ئەم ڕایەش لە دوو ڕووەوە پتر خۆی لە قەناعەت نزیک دەکاتەوە.

یەکێکیان ئەوەیە کە گونجانی «ن» و «د» وەهای کردوە لە سلێمانی منگە و «غنە« یەک لە نێوانیاندا پەیدابێ کە «د» ە کە بکات بە «گ» و بگوترێ دەربەنگ، مەنگ، ئەفەنگی...

دووەمیان ئەوەیە بەشێکی ئاخێوەری دەوروبەری مەرگە و باشووری ڕانیە هەموو «د»ە کانی پێش نوونی چاوگ دەکەن بە «ت» و دەڵێن: کرتن، مرتن، برتن - لەبری کردن، مردن، بردن. کەچی «د» ی پاش «ن» وەک خۆی دەهێڵێتەوە، دەڵێن چاندن، ستاندن...

تا ساڵی 1957یش ئەم دیاردەیە هی نەدیتن نەبوون، لەوە بەولاوە بەهۆی پەیدابوونی گۆمی بناوانی «دوکان» و ژێر ئاوبوونی بەشێکی زۆری ئاوایی ئەو ناوچەیە خەڵقەکە بڵاوەیان لێ کرد و لە نیشتەجێبوونی داوتردا تێکەڵ بە ئاخێوەری جۆر جۆری زارەکانی کوردی بوون، منش لەو ساڵەوە پێوەندی هاتوچۆم بەو ناوەوە کەم بۆوە کە ئیتر نەتوانم گوێ بیستی ئاخاوتنیان بم، بای ئەوەی بیروڕای لێ هەڵێنجرێ...

دواتریش گوتارەکەی لەبەرەو کۆتای ستوونی سێیەمی لاپەڕە 13 و ستوونی یەکەم و دووەمی لاپەرە 14 دا کە نەختێک دەوری «دەنگ، پیت، فۆنیم» هەڵدێت یارمەتی ئەو خوێندەوارانە دەدات کە بە تەواوی لە باسی فۆنۆلۆجی و ڕێنووس نابەڵەدن بەڵام کە دەڵێ «فۆنیم... بە تەنها خۆی خاوەنی مانا و واتا نییە» لێرەدا ڕوونکردنەوەیەک هەڵدەگرێ:

فۆنیم، دەنگی لغوی- ئەلفوبێ، لە ناوتوێژی وشەدا بەتەنها واتا نابەخشێت وەک ئەوەی سێ دەنگی «د، ا ، ر» لە وشەی «دار» دا هیچیان خۆی لەخۆی دا واتای نییە بەڵام کە بڕیارمان دا دەنگی «م» وەیا «ت» وەیا «ی» فۆنیمە چارمان ناچارە دەبێ بڵێین لە «برات» دا ئەم «ت» ە واتای هەیە چونکە ڕاناوە و دەلالەتی «تۆ» دەبەخشێت. لە «برام» دا دەنگی «م» یش کە فۆنیمە واتای «من» دەبەخشێت... «برای»...

نەختێکی دیکەش ماوە لە بارەی واتاداری و نەداری فۆنیمەوە بدوێین: زمانزانانی عەرەبی بەر لە 1000 ساڵ پتر، لە «فقه اللغة» بۆ ئەوە چوون کە هەر فۆنیمە «لە تەعبیری ئەواندا "حرف"» لە وشەدا دەلالەتێکی هەیە، ئەم باسەش لە ژێر سەرەناوی «الأشتقاق الکبار» لێی کۆڵراوەتەوە، یا هەر نەبێ من لە ژێر ئەم سەرەناوەدا خوێندومەتەوە. لەم مەیدانەدا «ابن جنی» و «ابو علی الفارسی» بەتایبەتی یەکەمیان، کە وابزانم قوتابی دووەمیشیان بوە، دەستی باڵای هەبووە...
بەهەمە حاڵ ئەوانیش ناڵێن هەر حەرفە مەعنای مەفهوومی هەیە، تەنها ئەوەندە دەڵێن کە هێمای بەرەو ڕاگەیاندنی واتا هەیە... لێرەدا ئەگەر سەرڕەوی و درشتیەک لە نووسیەکەمدا هەبێت بە بەخشینی خوێنەری دەدەمەوە چونکە دەمێکە ئەو باسانەم بەسەردا تێپەریوە ڕێشم نییە بگەرێمەوە بۆ سەرچاوەکانیان، گوتنیشیان بێ زەرەرە، مەگەر کەم و کەسرییەکی تێیاندا هەبێت لەسەر من حیساب بکرێ و بەزەرەری خۆم تەواو بێت.

بەر لەوەی بێمە سەر خۆڕوونکردنەوە لەبارەی ئەو نوختە نیگایانەی تێیاندا یەکدی ناگرینەوە، تێبینیەکی گشتی هەیە چاکە بگوترێ:

ئێمە، نووسەرانی کورد، بەزۆری «Phonology - فۆنۆلۆجی و Phonetic -فۆنەتیک» تێکەڵ دەکەین و باسی ناو یەکێکیان بۆ ئەوی دیکەیان ڕادەگوێزین، بەلای منەوە هەرچەند وا باشە باسەکانی یەک بابەت لەو بابەتەدا لێی

بکۆڵرێتەوە، وەیا هەر نەبێ کە پەرِیەوە بۆ ناو بابەتێکی دیکە ئەنگوستێکی بۆ راِبکێشرێ، دیسانەوە بە مەرجێکی هەڵە و بەهەڵە بردن لە بەیندا نەبێ کەس لەو ڕاگوێستنە و تێکەڵکردنە زەرەر ناکات.

من هیچ ڕەخنەیەکم نییە لەوەدا لە ناوتوێژی «جیۆگرافی» دا ڕاستییەکی گرنگی «دیمۆگرافی» بخوێنمەوە. بۆ نموونە، لێکۆڵینەوە لە سروشتی دەنگی هەمزە خۆی لە خۆیدا سەربە فۆنۆلۆجییە، بەڵام دۆزینەوەی دەوری هەمزە لە ئاخاوتنی کوردیدا سەربە فۆنەتیکی کوردییە، کەچی هیچ بەرهەڵستیم نییە لەوەدا کە نووسەرێک بێت و لە دەمی دەرخستنی سروشتی دەنگەکەدا بابداتەوە سەر هەمزەی کوردی و ڕایەکی ڕابەری تێدا دەربرِێت. ئیمە هەرچەند کە دەبێ ڕێکوپێکی بەرنامەی زانستی لە توێژینەوەدا ڕەچاوی بکەین، نابێ وەتەنگ بێین لەوەی کە سەرەتاییمان لەو تەرزە باسانەدا سنووری دوو دراوسێی هێندە بێسنووری وەک فۆنۆلۆجی و فۆنەتیکمان پێ ببەزێنێ. ئەوەی ڕاستی بێت فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ پەیدا دەکات کەببێتە چرای مەڵبەندی فۆنەتیک، دەنا بۆ خۆی بە تەنها و دوور لە فۆنەتیکی زمان و ئاخاوتنی سەرزاران لەوە تێپەڕ ناکات کە ئارایشتی نەزۆکی ڕۆشنبیری بێت بەتایبەتی لە ئاست زمانی کوردیدا کە پێویستە بە ناوکێڵکردنی ڕیزی وشەکانی و لەراندنەوەی دوای تەعبیرەکانی هەیە نەک بە تێوەڕامانی لە بەرزایی زماناسییەوە بە دووربینی فۆنۆلۆجی... لەگەڵ هەموو ڕێزێکم بۆ ئەو بەرزایی و ئەو دووربینەدا...

بەتەما نیم لەم گوتارەدا وردورد شوێن هەنگاوی نووسینەکەی د. ئاوڕەحمان هەڵگرمەوە و پێبەپێ ڕەخنە و بیروڕاکانی جوابەجێیی لەگەڵدا بکەم چونکە ئەم کارە لە ڕادەبەدەر درێژ خایێنە. لە تێکرِای نووسینەکەیەوە چەند خاڵێکی بنجی دەکەمە ڕوانگەی سەرەتاتکە بەم لاوئەولای باسەکاندا، لەوەشدا بە ناچاری لێکدانەوەی ئەوتۆ دەخەمەوە بەر سەرنجی خوێنەر کە لە نووسینی دیکەمدا پێیاندا تیپەڕیوەتم، بەڵام بە دەم کوتانەوەی کۆنە خەرمانی وشەکارییەوە گوڵ و دانەی نەکوتراو و دیتراویش ڕەگەڵ پێ گێرەی ئەمجارەیان دەکەوێت...

خاڵی یەکەم ئەوەیە لە بارەی «کسرة مختلسة» وە بگوترێ، ئەو کەسرەیەی فۆنۆلۆجێستەکان بە بزوێنی دادەنێن ومنش بە قورسکردن:

ئەم دیاردەیە لە ئاخاوتندا شتێک نییە هەستی سەرنجدەری بەسەردا بکێشیت و تێی هەڵ نەئەنگوێت، تەنانەت هێند زەق و بە پۆزە زمانزانانی عەرەب بەر لە 1000 ساڵ پتر ناوی «کسرة مختلسة» یان لێ ناوە، بە پێتۆڵیش لە بارەیەوە دواون هەر بە پێی سروشتی زمانەکەشیان لە نووسیندا نیگاریان بۆ دانەناوە وەک کە بۆ کورتە بزوێنەکانیان داناوە چونکە ئەم «کسرة» یە لە عەرەبیدا تەنها لە دەنگی پێش دەنگی کۆتای وشەدا دەردەکەوێ کە هاتیت و بێ «اعراب» وەستاندت، وشەی عەرەبیش لە ڕستەدا بێ «اعراب» نابێ.

بە نموونە ڕستەی «هذا بکر» دەبێ «ر» ە کەی کۆتای بکر تەنوینی بدرێتێ کە دەکاتەوە «ضمة و نون» و دەگوترێ «هذا بکر، - بکرون» کە هاتیت تەنوینەکەت بۆ مەبەستی ئاسانی، تێ برد ئەوسا قورسایی وەیا «کسرة مختلسة« دەکەوێتە سەر دەنگەکەی »ک»- لەگەڵ ئەمەشدا ڕەخنەیەکم هەیە لەو ناوەی «کسرة مختلسة» بەتایبەتی کە وەپاڵ دەنگی واو بدرێت چونکە ئەم دەنگە خۆی «ضمة»ی درێژە، کە بە کۆنسنانتیش دەردەبرِێ تامی «ضمة» ی هەر تێدا دەمێنێ کە ئیتر دەنگی «کسرة» قبووڵ ناکات. لە وشەی «دور - دەور» دا قورسایی سەر «و» ەکە دەنگی «ضمة» یە نەک «کسرة». هەر ئەم خسڵەتەی بوونی دەنگی «ضمة» لە «و» دا وای لە نووسەری کورد کردوە کە وشەی «وورچ، ووزە...» بە دوو «و» بنوسێت کە یەکێکیان واوی کۆنسنانت و ئەوی دیکەشیان کورتە بزوێنی «ضمة» یە.

ڕێکەوت وابوو مامۆستا تۆفیق وەهبی لە 1929 بە نووسین باسی ئەم دیاردەیەی کردوە، نیگاری بۆ داناوە دەنا مەلاکانی کورد لەوەتەی دەخوێنن و دەرس دەڵێنەوە ئەم «کسرة مختلسة» یان بەسەر زمانەوەیە، مامۆستا وەهبیش لەوانەوە سروشتی کورتە بزوێنی «ی» ی بۆ قەرارداده کرد کە بەچکەی «ی» ـە بەڵام لە خوێندنەوەی نوێیەوە بۆ ئەوە چوو کە نیگاری بۆ دابنێت. ڕۆژئاواییەکان لە نووسینی ئێستاکەیاندا لە زۆر حاڵ و باردا گوێ نادەنە ئەم «کسرة مختلسة» یە تا هەموو جارێک نیگاری بۆ دابنێنن. بە نموونە کە دەنووسن burn, turn, worm نیگار بە دوا پیتی r دا نانووسن

هەروەهاش نیگاری نایەخنە دوای ئەو پیتەی کە لە سەرەتای وشەوە بێ بزوێنی ئاشکرا دێت وەک crow, screen, please, bring و هی تریش...

وەک د. ئاورەحمان نووسیوەتی، ئەم دەنگە بارتەقای بزوێن بڕگە لە وشەدا دروست دەکات، بەڵام شتێک ماوە لێرەدا د. ئاورەحمان نەیگوتوە: دەبوو بشڵێ وێڕای بڕگە دروستکردن ئاوازەش پەیدا دەکات لەو دەنگە کپانەدا کە لەگەڵیاندا دێت، لەوێشدا هەر باتەقای بزوێن کار دەکات بەڵام دوو تێبنی گرنگ و گرنگتر هەن نابێ پشت گوێ بخرێن چونکە ڕووناکی دەخەنە سەر سروشتی دیاردەکە:

یەکەم، ئەوەیەکە گەر ئەم دیاردەیە بزوین بایەو بەرەو کەسرەش بایە دەبوو لە دەربڕینی کاف و گافی سەرەتای وشەی کوردیدا ئەو کلۆریە پەیدا بکات کە بزوێنی کورت و درێژی «ی» پەیدای دەکات. دەبوو کافی « کردن»و گافی «گرتن» کلۆر کرابایانە. جا ئەگەر بگوترێ بزوێنەکە هێندە بەهێز نییە ئەوکارە بکات دەڵێم منش پتر لەوە داواناکەم کە دیاردەکە بای بزوێنی کورت کاریگەر نەبێ. کاف وگافی ئەوتۆیی ناوەندی وشەش هەروەهایە «شەکر، سەگرمە...».

تێبینیە گرنگترەکە ئەوەیە کە سەرنجی ورد دەری دەخات ئەم قورسکردنە لە هەموو حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات، هەرچی بزوێنە، کورت و درێژی، هەمیشە ئاوازەدارە. لەگەڵ خۆتدا بێ تەرەفانە وشەی «ستاندن» بڵێرەوە دەبینیت ئاوازە بەدوا دەنگی کپی «س»دا نایەت هەر چەندە قورسکردن بەسەرەوەیە. بەڵێ دەزانم کە بتەوێ دەتوانیت ئاوازە پەیدا بکەیت بەڵام کاری ئانقەست جودایە لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیک. لە وشەی «شت» دا ئاوازە بەدوا «ش» دا دێت بەڵام کە گوتت «شتەکان» ئاوازەکە لە دەنگی «ش» ـەوە نایەت. وشەی «فت» ئاوازەی هەیە بەڵام کە گوتت «فتار» ئاوازەکە لە «ف» ـەوە دەڕوات بۆ «تا»، دیارە دەنگی «ر»ش هەر ئاوازەی هەیە هەرچەند وەستاویشە چونکە دەنگێکی ئاوازەدارە.

فۆنەتیکناس کە بۆی ئاشکرا بوو ئەم دیاردەیە لەو بارانەدا ئاوازە پەیدا ناکات دەبێ بسەلمێنێ بزوین نییە و شتیکی دیکەیە. بەنیسبەت دەنگناسی کوردەوە تێبینیەکی تاقی کەرەوە هەیە کە بۆ غەیری کورد دەست نادات:

دەزانین لە زۆر شێوە ئاخاوتنی کوردیدا کە «ل» ی وەستاو کەوتە بەرای «ت»، دەنگەکەی «ل» بۆخۆی دەبێتە «ڵ»، لامی قەڵەو، دەنگەکەی «ت» ش وەک «ط»ی عەرەبی لێ دێت، بەڵام کە بزوێن کەوتە بەینیانەوە وەکو خۆیان لاواز دەمێننەوە. دەگوترێ «قەلتارە — قەڵطارە، پالتۆ — پاڵطو، بالتە - باڵطە... هتد». جا ئەگەر ئەم دیاردەیە لە تاقیکردنەوەدا بدەینە بەر سەلیقەی دەنگناسیمانەوە ئاخۆ بە چ ئاکامێک دەگەین؟

بابێین لە وشەی «خلت ، خلط» کە «ڵ» ـەکە تێیدا بەوەستاوی دەکەوێتە پێش «ت، ط» ـەکەوە و بە هەموویان یەک بڕگەن، بیکەین بە دوو بڕگە و بڵێین «خ، ل، ت» ئایا هەر بە قەڵەوی دەمێنێتەوە؟ ئەوەی من وەک بەدیهیەی دەزانم ئەوەیە کە لامەکە بە قەڵەوی دەمێنیتەوە و بەدوا خۆیدا «ت» ـەکەش قەڵەو دەکات.

ئایا ئەگەر «کسرة مختلسة» ی سەر «ل» ـەکە بزوێن بێت ڕێ دەمێنێ لامەکە قەڵەو بکرێ؟ دەزانم لە کوردیدا لامی پێش تێ هەمیشە بە وەستاوی و بێ قورسکردن دێت بەڵام بۆ مەبەستی تاقیکردنەوە مانیع نییە قورسایی بخەینە سەر «ل» ـەکە هەر وەک مانیعیش نییە بەنیازی تاقیکردنەوە بڵێین «کق»کە دەزانین هەرگیز دەنگی «ک» لە کوردیدا پێش «ق»یش نایەت. بەهەمەحاڵ ئەم تاقیکردنەوەیە دەدرێتەوە بە بڕیاری سەلیقەی دەنگناسی، یەکێکیش بیەوێ ئەنجامەکەی نەسەلمێنێ دەتوانێ پێ لەسەر ئەو شتە داگرێ کە خۆی ئارەزۆیەتی. لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بڵێم ئەگەر تاقیکردنەوەکە لامە قەڵەوەکەی پاراست، ئیسپاتی بزوێن نەبوونی «کسرة مختلسة» کە دەکات، ئەگەر قەڵەویەکە هەڵستا ئیسپاتی بزوینبوونی کەسرەکە ناکات چونکە ئەوسا ڕێ هەیە بڵێین ئەو قورسکردنە هەروەک ئاوازەی پەیدا کرد، بوە لەمپەڕیش لە نیوان «ل» و «ت» دا، جگە لەوە بەڵگەیەکی دیکە هەیە لە نووسینەکەی د. ئاورەحمان خۆیەوە هەڵدەستێ هیچ کەلەبەر لە باسەکەدا ناهێڵێتەوە و بزوێن نەبوونی ئەو دیاردەیە بە ئیسپات دەگەیەنێ بە مەرجێک بەڵگەسەلمێن بین.

ئەم بەڵگەیە لە دراوسێیەتی باسی بزوێنەکە لەگەڵ باسی فۆنیمدا خۆی دەسەپێنێ. وا بەباش دەزانم لێرەدا بە دەم ساغکردنەوەی حاڵ و باری «کەسرە» و چەند شیکردنەوەیەکی ڕوونتر کەرەوەش لە بارەی فۆنیمەوە بهێنمە ناو

نووسینەوە، کە ئەویش لەلای خۆیەوە بە تێکڕایی هەم یاریدەی ئەسڵە باسەکە دەدات و هەم پتریش نیگای خوێنەر بۆ بینینی کێشەی فۆنیم فرەوان دەکات.

فۆنۆلۆجیستەکان، کە د. ئاورەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە گوتارەکەیدا بە کورتی نووسراوە، واتا «فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وشە پێک دەهێنن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕن».

لێرەدا دەقی تەعریفەکەی د. ئاوڕەحمانم نووسیەوە تاکوو ئەگەر ڕەخنەیەکم هەبوو خۆی بکەم بە شایەدی جوداوازی بیروڕای هەردووومان.

کە تەعریفەکەی سەرەوە بکەینە کێشانەی لێکدانەوەمان دوو ئاکامی لێ پەیدا دەبێ لەگەڵ هەندێ لە ڕایەکانی د. ئاورەحماندا ڕێک ناکەون:

یەکەم: نابێ فۆنیم لەدەنگ گرنگتر بێ چونکە فۆنیم خۆی دەنگەو هەرچی بایەخ و گرنگیەکی هەبێت بەر دەنگیش دەکەوێت، بەڵام بایەخی ئەو دەنگە یاریدەدەرانەی کە فۆنیم نین هەر بۆ دەنگ دەمێنێتەوە. وەک کە دەڵێین هەموو ئادەمیزادێک گیانلەبەرە چی لە نرخی مرۆڤایەتیدا هەیە لە لە جغزی «گیانلەبەر» دەرناچێ، بەڵێ، ڕاستە بگوترێ ئەو دەنگانەی فۆنیمن گرنگترن لەو دەنگانەی فۆنیم نین.

دووەم: بەدوا ئەو تەعریفەدا باوەڕ بەو بەدیهیە دەکەین کە هەر دەنگێکی «لغوی» لە پێکهێنانی وشەدا بەشدار بێت و بە نەمان و گۆڕانی واتا بگۆڕێت وەیا نەمێنێت فۆنیم بێ بەو پێیە دەبێ دەنگی هەمزەش فۆنیم بێت چونکە هەموو مەرجەکانی تێدا هاتۆتە جێ کەچی گورج لە فۆنێمی دەخرێت... بەڵام با جارێ واز لە هەمزە بهێنین و لەگەڵ فۆنیم خەریک بین:

تەعریفەکە هەموو ئەو دەنگانەی لە پێکهێنانی وشە بەشدار نین لە جغزی «فۆنیم» ـیان دەردەوێت وەک لرفە وفیکە و کۆکە... و هتاد... هەروەهاش ئەو هێز و سستی و بەرزی نزمی و توندی و شلکیەی کە بە پێی داخوازی دەربڕینی تووڕەیی و ڕەزامەندی... و... ئەو جۆرە هەستانە تێکەڵ بە دەنگی وشە و ڕستە دەبن ئەوانیش فۆنیم نین. ئەوەندەی بزانم دەنگ ناسان لەبارەی فۆنیم نەبوونی دەنگ دوابن هەر ئەوەندەیە کە د. ئاوڕەحمان لە گوتارەکەی دا باسی کردوە منیش ڕامگوێستە ئێرەکانە. بەڵام لە خەریکبوونی خۆمەوە بەو تەرزە باسانەی هۆش و دڵ دادەگرن بۆ فۆنیمنەبوونی هەندێ دەنگی دیکە چووم کە وەک دەنگی «لغوی» دەبیسرێن بەڵام لەبەر جۆری دەربڕینیان و تێکەڵ نەبوونیان لە پێکهێنانی وشە ناشێ فۆنێم بن:

زۆربەی دەنگە کپەکان بەبەریانەوە هەیە لە ڕێی بردنە ژوورەوەی هەناسە بۆ ناو دەم و سی، نەک هەر بە هێنانە دەری، پەیدا بن، هیندێک لەو دەنگانەش وەک «ف، ث، هـ» بەئاسانی لەو بەرەواژییەوە پەیدا دەبن، تۆ بێنە زمان و لێوت بۆ دەربڕینی دەنگی «ف» وەیا «ث» ئامادە بکە و لە دەرەوەی زارتەوە بەرەو ناوەوەی هەوا هەڵمژە دەبیەیت دەنگی «ف، ث» پەیدا دەبێت، دەنگی «هـ» لەوانیش لەبارترە: هەر نەختیک خۆت هەناسە سوار بکە و زارت بکەرەوە بۆ هاتوچۆی هەناسەت، دەبیەیت بە درێژایی هەناسەسواریت دەنگی «هـ» بەرەو دەرەوە و بەرەو ناوەوە پەیدایە. دوورنابینم لە کوردیدا وشەی «هەناسە» بە ئەسڵ لەو دیاردەیەوە سازدرابێ کە لە پێشەوە بە «هە» دەست پێ دەکات، ئینجا ناشزانم کەرتەکەی دیکەی «... ناسە» لە چییەوە هاتووە وەیا وشەکە بە درێژبوونەوەی ڕۆژگار چەند دەنگی لێ سواوە... بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە دەنگانە کە برای دەنگی سروشتین هیچ کاتیکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی دیکە بەداو خۆیدا بهێنیت و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە پەیدا بکات چونکە ئاوازە لە پیکی قوڕگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت هەر بۆیەشە دەنگی ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێت.

جگە لەم دەنگانە دەنگی «کسرة مختلسة» ش هەر بەپێی تەعریفەکەی د. ئاوڕەحمان بۆ «فۆنیم» ناشێ فۆنیم بێت، ئەمەش بەڵگەی قسەکەم: وشەکان shetil, bizin, bezim, golim, genim, kirim, merij... لەم جێگەیەدا تاقی دەکەینەوە، دەبینین هەموویان «کسرة مختلسة» یان لە دەنگی پێش کۆتاییاندا هەیە، ئینجا با بڵێین: Bezmurezim- golme sawar- genmit bird- kirmeke merjit girt- shetle gul- bizne merez لە هەموو وشەکاندا دەنگەکەی

کەسرە موختەلەسەی بڕگەی دووەمی وشەکان نەما. ئەگەر فۆنیم بوایە دەبوو بە دوو واو واتای وشەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت وەیا واتاکەیان تێ بچێت کەچی وەکوو خۆیان ماونەتەوە . genim بوو بە genm هەروەهاش وشەکانی

دیکە لە هەمان شوێندا «کسرة...» کەیان دۆڕاند و واتایان نەدۆڕاند. تۆ بڵێی بەرانبەر ئەم ڕاستییە پرۆفیسۆرە زلەکانی فۆنۆلۆجی چیمان جواب بدەنەوە؟ هەرچی بیڵێن بای فلسێک ناکات چونکە بەو تەعریفەی ئەوان بۆ فۆنیمیان داناوە دەنگەکە فۆنیم نییە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ بەر لەوەی ئەم تاقیکردنەوەش فۆنیم نەبوونی دەنگەکە بە ئیسپات بگەیەنێ، هەر چونکە دەنگەکە پیداویستێکی فۆنەتیکییە و لە دروستکردنی وشەدا دەوری نییە نابێ بە فۆنیم دابنرێ.

ڕەنگە بگوترێ لەو تاقیکردنەوەیەدا هەرچەند دەنگەکەی بەرەو کۆتایی وشەکان تێچوو بەڵام لە بڕگەی دواتردا بەدەر کەوتەوە، لە وەرامدا دەڵێم:

1-ئێمە قسەمان لە مان و نەمانی فۆنیمە پێکهێنەرەکانی ئەو وشانەیە، چ هەقێکمان بەسەر ئەو دەنگانەوە نییە کە لە وشەکانی پێشووتر هەبووبێتن وەیا لە بڕگەی دواتر پەیدا ببن.

2-ئەو «کسرة مختلسة...»ی پێشوتر نەکەوتووە چونکە خۆی دەبێتەوە پێداویستییێکی فۆنەتیکی بۆ ئەوەی بتوانرێ وشە وەیا کەرتی وشە دەرببڕدرێ. گوتارەکەی د. ئاوڕەحمان لە مامۆستاکانی فۆنۆلۆجییە و بڕیارێکی یەکجارەکیمان پێ ڕادەگەیەنێ کە دەڵێین بڕگە بێ بزوێن نابێ، بەمەشدا «کسرة مختلسة» لە خۆوە و لە پەنا ئەو بڕیارەدا دەبێتە بزوێن، کە بوو بە بزوێن یەکسەر دەشبێتە فۆنیم. ئەم بڕیارە لە مامۆستاکانەوە پێی دەڵێم «مصادرة على المطلوب- دزینەوەی مەبەست» چونکە بەر لەوەی بزاندرێ ئایا ئەو «کسرە...»یە هێز و قورسکردنە وەیا بزوێنە، لە ڕێی ئەو بڕیارەوە دەبێ بە بزوێن. ئیمە دەزانین بزوێن بڕگە دروست دەکات بەڵام هەر چونکە قورسکردنیش بڕگە دروست دەکات مەرج نییە بزوێن بێت، بەتایبەتی پاش ئەوەی دیتمان ئەو قورسکردنە لە هەندێ حاڵدا ئاوازە پەیدا ناکات، ئینجا زانیشمان بە تێ چوونی واتای وشە ناگۆڕێت. هەرچۆنیک بێ بابزانین بڕگە لە ئاخاوتندا چەند پلەی هەیە:

- بڕگەی هەرە کورت لە کۆنسنانتێک و قورسکردن پەیدا دەبێ وەک وشەی «چ»

تۆ کە حۆری وەرە نێو جەننەتی دیدەم چ دەکەی
لەم دڵەی پڕ شەرەر و سینەیی سووزانمدا

- بڕگە هەیە لە کۆنسنانتیک و کورتە بزوێنێک پێک دێت وەک «دە، تە، مە...»
- بڕگە هەیە لە کۆنسنانتیک و بزوێنێکی درێژ پێک دێت وەک «با، دۆ، سێ...»
- بڕگەی دوو کۆنسنانت و قورسکردن وەک «مز، دڕ، گل...»
- بڕگەی دوو کۆنسنانت و بزوێنێک وەک «مەڕ، کەس، کوڕ...»
- بڕگەی دوو کۆنسنانت و بزوێنێکی درێژ وەک «مار، تیژ، خۆش...»
- بڕگەی سێ کۆنسنانت و قورسکردنێک وەک «بست، مشت، مرد، بنج»
- بڕگەی سێ کۆنسنانت و کورتە بزوێنێک وەک «بەست، کورد، بیست»
- بڕگەی سێ کۆنسنانت و بزوێنێکی درێژ وەک «کارد، ماست، دانگ...»

ئەم بڕگانە پێبەپێ درێژ دەبنەوە لە پلەی یەکەمەوە تا پلەی نۆیەم، نە لە یەکەم بەولاوە و نە لە نۆیەم بەملاوە وشەی یەک بڕگەیی پەیدا نییە دەمەتەقەیەک هەڵدەستێ لەسەر ئەوەی ئایا لە دەربڕینی دەنگی وەکوو «س، ش، ژ، ز...» دا بێ ئەوەی هیچی دیکەیان بە دوادا بێت بڕگە پەیدا دەبێ؟ ئەگەر بڕگە نییە ئەدی چییە؟ دەنگی وەکو «د، ک، ت، ب...»

دەرنابڕدرێن ئەگەر قورسکردنیان لەگەڵدا نەبێ چونکە درێژکردنەوە هەڵناگرن هەرچی ئەوانی دیکەن درێژکردنەوە هەڵدەگرن.

بەهەمەحاڵ ئەم وردپێوییە لێرەدا لزومی نییە و دیاردەکە بۆ بینینی خوێنەر بەجێ دەهێڵم و دەچمەوە سەر ڕچەی باسەکە. بەلای باوەڕی خۆمەوە، کە لە تاقیکردنەوەشدا باوەڕەکەم پتەوتر دەبێت، بڕگەی یەکەم «دەنگێک و قورسکردن» بزوێنی حەقیقی تیدا نییە بەڵکوو جۆریک لە هێز پێدان وەیا قورسکردنی تیدایە کە پێداویستی ناچاری بۆ ناو وشە وەیا ناوتوێژی ڕستە دێنێت، هەر ئەم هۆیەشە وا دەکات «کسرة مختلسة» بە فۆنێم حیساب نەکرێت چونکە بەشێکی بنجی و سەربەخۆ و بەردەوامی وشە نییە و بە تێچوونی واتا ناگۆڕێ و نادۆڕێ، هەرچی بزوێنە بەشێکی بنچینەییە لە وشەدا. هەرچەند کورتە بزوێنەکانی «ضمة،کسرة، فتحة» لە ڕووی نرخی دەنگەوە ناچنە ڕیزی کۆنسنانت و بزوینە درێژەکان چونکە وجودی سەربەخۆیان نییە و لە دوا کۆنسنانت نەبی دەرناکەون، بەڵام دەوریان لە پێکهێنانی وشەو ڕستەدا وەک دەوری دەنگە تەواوەکانە بنجی و بەردەوامە، تەنانەت کەمتر لە کۆنسنانتەکان سوانیان بەسەردا دیت. بۆ نموونە لە وشەی «بەستریێرێ» دا دەنگی «س» دەسوێت وشەکە دەبێتە «بەترپێرێ» وەیا «ت»ـەکە دەسوێت و دەبێتە «بەسرپێرێ» بەڵام کورتە بزوێنی «فتحة» بەدوا «ب»ـەکەدا هەردەمێنێ، کاتیک کە وشەکە تەرکیبی گۆڕاو بوو بە «پترپێرێ» دەنگەکەی «فتحة» تێ دەچێ لەگەڵ تێ چوونی خۆیدا «ب»ـەکەشی کرد بە «پ» و «س»ـەکەشی تێبرد.

کورتە بزوێنی ڕاستینە پێداویستی دەنگ دەربڕین نییە کە بەپێ داخوازی جێگە بێت و بڕوات چونکە لە شیرازەهۆنی وشەدا بەشدارە و بەردەوامە، دەوریشی لە ڕستەسازی و تێک بەستنی دەستەواژە و وشەی ئامێتەدا وەک دەوری هەموو دەنگەکانی زمانە چ بزوێنی درێژ بێ و چ کۆنسنانت. بە نموونە لە وشەسازیدا:

دەست – دەستە

نە «دست» واتای هەیە، نە «دەست»یش جێی «دەستە» دەگرێتەوە. هەرچی «کسرة مختلسة» یە پێداویستی دەربڕینی دەنگەکانە بەپێی مان و نەمانی پێداویستەکە. ئەو «کسرة...» یە لە ئاخاوتندا دەمێنێتەوە وەیا جێ گۆڕکێ دەکات وەیا تێدەچێت، لەوە هەر گەڕێ کە پتریش لە کورتە بزوێن بێ وجودی سەربەخۆیە. با نەختێک سەرنج لەم نموونانە بگرین:

وشەی «سەر» یەک بڕگەیە، بەڵام کە داتە ڕاناوی کەسی یەکەمی تاک وەیا دوومی تاک دەبێتە دوو بڕگە «سەرم – سەرت». لە خۆوە دیارە بڕگەی دووەم ئەم «کسرة مختلسة» یە پەیدای کرد کە هاتە سەر «ر» ەکە .تۆ بڵێ ئەمە لە کوێوە هات؟

وەک بەدیهیە ئاشکرایە هی کۆتایی «سەر» نییە هەروەها وەک بەدیهیە دیارە هی ڕاناوەکانیش نییە. کەواتە دیسانەوە وەک بەدیهیە دیارە کە پێداویستێکی ئاخاوتنە. لەم حاڵەتەدا کە تاکە دەنگێک لە دەرەوە بۆ کۆتایی وشە دێت دەبێ بە هۆی قورسکردنەوە لە یەکدی جودا ببنەوە هەرچەند بەپێی داخوازی دەنگسازی لەوانەش بێ دەنگەکەی کۆتای وشەکە بە سکوونی تەواوەوە بکەوێتە بەرایی ئەو فۆنیمەی لە دەرەوە دێت و پێوەی دەلکێت. لەم نموونەیەی «سەرت» دا دەنگی «ر» لەلایەن فۆنەتێکەوە بە سکوونی تەواوە دەکەوێتە بەرایی «ت» وەک کە دەڵێ «کەرت، مارت» بەڵام «ر» ەکە قورس کرا لەبەر ئەو دەستوورەی تازە باسم کرد. هەروەهاش کە ڕاناوی «ت» هاتە دوای «کەس» لەوێشدا قورسایی دەخرێتە سەر «س»ـەکە هەرچەند «س» لە ڕووی فۆنەتیکی کوردییەوە دەبێ لە بەرایی «س» دا بە تەواوی بوەستێ بێ قورسکردن «کەس، کەست».

بەڵام کە گوتمان «ئەمە سەرمە، لەسەر سەرتە، عەشرەتێک خزم و کەستە...» لە هەموو حاڵدا قورسایی سەر «ر، س» هەڵدەستێ هەر چونکە بەهۆی هاتنی بزوێنێک بۆ سەر «م، ت» ـەکە قورساییەکەی بەرایی، شوێنی نەما. کورد ناڵێ «سە-رمە se-rime کە-ستە ke-site ،سە-رتە se-rite» لەمەشدا دەستووری فۆنەتیک بەسەر دەستووری ڕستەسازیدا زاڵ بوو، من و تۆش بەرپرسی ئەو جێگۆڕکێیە و لەناوچوونە نین لێشمان داوا ناکرێ بێ قووڵبوونەوە بزانین بۆچی حوکمی

«دەنگ» بەسەر حوکمی «ڕستەسازی» دا زاڵ دەبێ بەڵام لێمان داوا دەکرێ دیمەنەکە ببینین و نرخی ڕاستینەی ئەو قورسکردنە بزانین تاکوو لە پێویست بەدەر بایەخی پێ نەدەین.

زاڵبوونی دەستوورەکەی فۆنەتیک بەوەدا باشتر ڕوون دەبێتەوە لەجیاتی «کەست» بڵێن «کەستان» چونکە یەکسەر قورساییەکە هەڵدەستێ بێ ئەوەی هیچ بزوێنێکی دەرەکی بەدوا ڕاناوکەدا بهێنین، هۆیەکەشی ئەوەیە کەڕاناوی «تان» خۆی بزوێن دارە .

لەو نموونە مەشوورەی «نوستن، مردن» دا کە نوونی چاوگ بەدوا کاردا دێت و کەسرە مختەلەسە بە مل دەنگی کۆتایی کارەکەدا دەبڕی، ئایە قورساییەکە هی چییە؟ دەزانین هی کارەکە نییە چونکە کە «ن»ی چاوگت لادا کارێکی ڕێکوپێکی بێ قورسایی دەمێنێتەوە «نوست، مرد». دیارە هی «ن»ی چاوگیش نییە چونکە تاکە دەنگ لە خۆوە قورسایی بە پێش خۆیەوە ناگرێ، جگە لەوەی کە لەو کارانەی کۆتایی یان «ا، و، ی» بێت قورساییەکە وجودی نییە هەر چونکە لە بنەڕەتدا وجودی نییە و بەدوا بزوێنیشدا هەبوونی ناموکینە. «سووڕان، بەزین، ئەزموون...».

بێگومان زمانی حاڵیی ئەو پرۆفیسۆرە زمانناسانەی نرخ بەو قورسکردنە دەدەن دەڵێ هەقمان بەسەر ئەو لێکدانەوەوەیە نییە بەرانبەر شتێک کە هەست بە هەبوونی دەکەین، چونکە مادەم ئەو شتە هەیە دەبێ لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە. بەڵام ئەوان پرۆفیسۆرانە بایی سەری دەرزی مافی قسەی ئەوتۆیی یان نییە، ئەویش لەبەر دوو هۆی گرنگ و گرنگتر:

هۆی گرنگ ئەوەیە کە هات و لێکدانەوە بەڵگەی بەدەستەوەدا نابێ پشت گوێ بخرێ دەنا دەبێ لە ئاست سەرابیش بەڵگەی هەڵوەشاندنەوەی بپێچینەوە و بە ئاوی دابنێن. دەزانین سەراب دیاردەیە و چاو دەیبینێت، بەڵام دەشزانین ئاو نییە لە کەسیش ناسەلمێندرێ بڵێ دەبێ نرخی ئاوی پێ بدرێت.

هۆی گرنگتر لە هەڵوەستی پرۆفیسۆرەکان خۆیانەوە ڕووبەڕوویان دەبێتەوە: ئەوان هەر لە ڕێی لێکدانەوەوە دەیانەوێ بسەلمێنن دەنگی هەمزە بەخۆی و ئاوازە زەق و زۆپییەوە فۆنیم نییە و یاریدەدەرە و نابێ نیگاری هەبێ، ئنجا بۆ دەبێ لە ئاست ئەو دیاردە زێدە کز و بێ هێز و بێ دەوامەدا کە «كسرة مختلسة وەیا قورسکردنە» نابێ بایەخ بەلێکدانەوە بدرێ. خۆ ئێمە هەرای نێوان زۆردار و زۆر لێ کراو نابڕینەوە تاکوو بەزەیی بە بەڵگە و بێ بەڵگە بەلای زۆر لێ کراوماندا بشکێنێتەوە. لە ڕێنووس و ڕێزمان و فۆنەتیک و ئەوان کارانەدا شکانەوەی تۆژەرەوە بەلای خاوەن هێزدا دەبێت.

ڕاستێکەی، هەڵوەستی ئەو پرۆفیسۆرانە لە ئاست هەمزە و «كسرة مختلسة» دا تەشقەڵەکردنە بە ڕێنووس و بەسەر جوملەی لایەنی دەنگ لە باسەکانی زماندا و چ مانای شیرنتری تێدا نییە، ئۆباڵی من و تۆ و قوتابیەکانیشیان دەچێتەوە ئەستۆی ئەوانەوە کە ساڵەها بە گوێماندا دەچرپێنن و چێ دەیڵێن بە بەدیهیەمان لەسەر دەسەپێنن، قوتابیش بێت و بەرهەڵستی لە بیروڕایاندا بکات نیوەی عومری لە دەست دەچێت. ڕەنگە بەلای خوێنەرەوە منیش لە ئاست دەنگی هەمزەدا دەستبەتاڵی بەڵگە و بنۆس بم وەک کە پرۆفیسۆرەکان لە قسەکانی مندا دەست بەتاڵ نیشان دران... کاتێک گەیشتینە باسی دەنگی هەمزە ئەم لایەنەی دەستپڕی و دەستبەتاڵی خۆ بەدەر دەیەخیت. دانانی نیگار بۆ ئەو قورسکردنە لە ڕێنووسدا بەرەنگاری کێشەیەکمان دەکات بەقەدەر قەڵافەتی زمانی کوردی، ئەمەش نموونەی کێشەکە:

کە وشەی «ڕانک» مان لە فەرهەنگدا بە ranik نووسی ئەوسا یا دەبێ لە هەموو حاڵ و بارێکدا ئەو نیگارەی «كسرة مختلسة» لە دوا «ن» ـەکەوە بێت، یا دەبێ لە حاڵی تێچووونیدا نیگارەکەی ڕەش بکەینەوە:

ئەگەر نیگارەکەمان لە هەموو حاڵدا نووسی شێوەی ئاخاوتنمان دەبیتە ئەسیری ڕێنووسەکە و لە کوردی ڕەسەن دەشێوێت چونکە لە ڕێنووسدا قورسکردنێک بەسەر وشەدا دێنین کە لە ئاخاوتندا تێچوە وەک ئەوەی کە گوتت «ڕانکەکە» ناڵێت ranikeke بەڵکوو دەڵێت rankeke هەروەهاش لە زۆربەی هەرەزۆری کوردیدا کە قورسکردنەکەیان بە پێی جێگە و مەبەست دێتە ناو ئاوخاوتن وەیا تێدەچێت ئیتر دەبێت ڕستەی وەک «کرمەکە گرژە» بخوێندرێتەوە kirimeke girizhe چونکە لە وشەی «کرم، گرژ» دا قورسکردن هەیە. هەر ئەمەش دەبیتە ئاکامی ناچاری بەملدا برینی «كسرة مختلسة» چونکە قوتابخانەکان سەر لەبەریان وەهای دەنووسن، هەرچی منداڵیش هەیە بە قوتابخانەدا تێ دەپەرێت و زمانی کوردی لەو ڕێنووسەوە فێر دەبێت، مادەم نیگاریش بۆ «كسرة مختلسة» داندرا دەبێ بخوێندرێتەوە وەک کە هەموو نیگارێکی

دیکە دەخوێندرێتەوە، دەبێ «فکرم پەرشە» بخوێندرێتەوە fikirim perish ... ئنجا ئەگەر لە وەرامدا پێم بڵێیتەوە ئەم کێشەیە دەدرێتەوە بە سەلیقەی خوێنەر کە خۆی دەزانێ قورساییەکە ماوەتەوە یا هەڵستاوە، منیش پێت دەڵێمەوە کە سەلیقە بەرەوان بێ بۆچی لێ ناگەڕێی لە سەرەتاوە بڕیاری مان و نە مانی قورساییەکە بدات؟ بۆچی دوو جاران ئیمتحانی سەلیقە دەکەیت، جارێکیان بەوەدا کە دەبێ بزانی قورسایی هەیە یا نییە، جارێکیشیان بزانێ گوێ نەدانە ئەو نیگارەی لە نووسیندا بۆ قورسکردنەکە هەیە و لە ئاخاوتندا تێ چوە. چەند سەیرە تۆ ڕازی نەبیت بنووسرێ «کرمەکە» و بخوێندریتەوە «کرمەکە» و پێ لەسەر ئەوە داگری کە بنووسرێ kirimeke و بخوێنرێتەوە kirmeke...

لە زمانی کوردیدا بگەڕێیت دەبینیت ئەم هاتن و چوونەی «کسرة...» بەقەدەر دەمارەکانی لەش تێکەڵ بە شیرازەهۆنی زمانەکەیە و هێندەی کە جیوەش لەبەر پەنجەکانت هەڵدێت ئەویش لە ئاخاوتندا خۆیت لێ دەشارێتەوە.

ئەگەر نیگارەکەمان لە کاتی هەبوونی قورسکردنەکەدا نووسی و لە کاتی نەمانیدا ڕەشمان کردەوە ئەوسا بەشێکی بەرچاوی وشەی کوردی دوو بڕگەی دووشێوە نووسینی دەبێ، لە فەرهەنگیشدا پێویست دەبێ بەوەی خوێنەر ئاگادار بکرێ کە «کسرة»ی فلانە شوێنی وشەکە هەمیشەیی نییە. ئەم ئاگادارکردنەوە و دوو جۆر نووسینەش بۆ وشەی فەرهەنگی لە ئیمکاندا دەبێ بەڵام «کسرة...» ی کە لە تێک بەستن و داڕشتنی وشە و ڕستە دێن و دەچن بێ چارەسەرکردن دەمێنێتەوە، بە نموونە وشەی «گرتن» دەنووسرێ girtin بەڵام لە ڕێژەی فەرمان و نەهی و ئایندەدا قورساییەکەی سەر دەنگی «گ» تێ دەچێت و وشەکە دەبێتە bigre, megre, bigrim... وشەی «دیتمت» دەنووسری deetimit کە بوو بە «دیتمتەوە» دەبێتە deetimtew ئیتر بەو پێیە هەزاران تێک بەستن و تێک هەڵکێشان و لێک ترازاندن کە ئیمکان نییە لە پێشەوە فەرهەنگی بۆ دابندرێت وەیا پێشبینی تێدا بکرێ هەر جارە لە نووسیندا نیگاری ئەو قورسکردنە تێیاندا دەردەکەوێت و ون دەبێ، کە ئەمە خۆی عەیبێکی گەورەترە لەوەی پێشەکی بڕیاری نەنووسینی نیگاری ئەو قورسکردنە بدرێ. ئەوەندەی زمانی بێگانەم خوێندبێتەوە نەم دیتوە وشە و دەستەوشە و ڕستەکانی جار لە جارێ چۆنیتی نووسینیان بگۆڕێ.

ئێمە لەو نموونانەی شکڵ و بەدیهیدا دیتمان قورسکردن لە وشەدا تێ چوو و واتاشی نەگۆڕا، بەمەشدا هەر بەپێ تەعریفی پرۆفیسۆرەکان نرخی فۆنیمی نەما، ئیتر ئەگەر هەر پێ داگرین لە سەر پێویستبوونی نووسینی، دەبی نیگار بۆ دەنگی توورەبوون و لاواندنەوە... و...ش دابنێن چونکی ئەوانیش جۆرێکن لە دەنگ و بۆ مەبەستی تایبەتیس دێنە ناو ئاخاوتنەوە. وا دەبێ نارەزامەندی دەنگێکی وشە دەگرێت و بڕگەی تێدا پەیدا دەکات وەک کە دەگوترێ «فلانە شت؟ دەسا فللسێک ناهێنێ!» لەجیاتی «فلسێک...» یاخود لە نەهیکردندا دەگوترێ «نەککەی بچیت بۆ لای...».

دەبێ بزانین مومکین نییە ڕێنووس هەمووو دەنگێکی ئاخاوتن شکڵ نووس بکات هیچ ڕێنووسێکی ئەم جیهانەش نییە هێندەی ئێمە مەراقی خوردکردنەوەی ئاخاوتنی هەڵگرتبێ. من لە گۆشە نیگای خۆمەوە چ دوشمنایەتیم نییە لەگەڵ ئەو قورسکردنەدا هەر وەکوو دۆستایەتیشم لەگەڵیدا نییە، تەنانەت ئەگەر بە کۆمپیوتەر زانرا کە جۆرێکیشە لە جۆرەکانی بزوێن لێی وەتەنگ نایەم، هەر ئەوەندە حیسابەی بۆ دەکەم کە بزوێنی یەکجار کورت و بێ هێز کاری بزوێنی عادەتی ناکات و تێ دەچێت و واتا ناگورێت و فۆنیم نییە، خۆ ئەگەر بە بڕیاری کوتەک حەقی چل نیگاریشی بۆ دابندرێ، سەغڵەتم ناکات. ئەویش لەبەر دوو سەبەب

یەکێکم لەوانەی دەزانن کەی دێت و کەی دەچێت

بەشی هەرە زۆری عومرم ڕابوارد بێ ئەوەی ناچاربم نازی خۆڕای بکێشم... من پەرۆشی دوو شتمە:

یەکەمیان ئەوەیە کە بەخۆڕایی نرخێکی لە پێویست زیادی گرنگی و بایەخ بۆ خۆی دابڕیوە و گەلێک بەولای بەرژەوەندەوە زەینی نووسەرانی کوردی بەخۆیەوە خەریک کردووە لە حاڵێکدا ئەو قورسکردنە بریتییە لە پێداویستی نابەردەوامی ڕستەسازی و وشەسازی، هەر بە نەمانی پێداویستەکەش قورسکردنەکە دەرەوێتەوە جا ئەگەر پێم بڵێیت ئەم مەبەستانەی قورسکردنەکە پێکیان دێنێت چشتی بێ بایەخ نین لە وەرامدا دەڵێم پێک هاتنی ئەو مەبەسانە بێ ئەوەی

نیگار بۆ قورسکردنەکە دابندرێ دێنە جێ، چونکە وەک بزوێن و کۆنسنانت نییە بە نە نووسینی کەلەبەر بکەوێتە وشە و ڕستە وە وەیا واتایان بگۆڕێ وەیا بێ واتابن. هەر چۆن بەسەلیقە دەزانین بە پێی پێویست دەنگی پاڕانەوە لە حاڵی پاڕانەوەدا بخەینە ئاخاوتنەوە بێ ئەوەی نیگاری بۆ دابنێین هەروەهاش بە سەلیقە دەزانین قورسکردن لە کوێ دەبێت و کەی هەڵدەستێت.

دووەمیان ئەوەیە کە تێ خوێندنەوەی قورسکردن ئەرکێکی بێ سەروبن دەخاتە بەر ڕێنووس و نووسەر و خوێنەرەوەی کوردی چونکە نووسەر دەبێ هەمیشە بەپێ هاتن و نەمانی قورساییەکە خەریکی گۆڕینی ڕێنووسەکەی بێت. ئێمە وەتەنگ دێین لەو ڕێنووسەی ئێستاکەمان لەبەر زۆری خاڵ و نیشانەی سەرژێری پیتەکان، ئەم جارەیان سەربارێکی قورستر لەبن بارەکە سواری دەست و قەڵەممان دەبێ کەچی کەسیش هەستی بە نووقسانی ڕێنووس نەکردووە لەبەر نەبوونی نیگاری قورسکردنەکە، ناچاریش نەبوە بپرسێ ئایا قورسییەکە بۆ کوێ بهێنیت و کەی تێی بنات.

د. ئاوڕەحمان لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 13 ی گۆڤاردا بەسەر «گەنم - گەنمەکە» دا دەچێتەوە. خۆی لەوە ناگەیەنێت کە نووسینی genmeke لەچاو genim دا شکڵی کۆنی دۆڕاند و نیگارێکی i ی سەرلەبەری لێ کەم بۆوە، خۆ هەردووکیشیان هەر «قمح» ن و هەمان وشەن، هەر ئەوەندە دەڵێ لەبری بڕگەیەک بڕگەیەکی دیکە پەیدا بوو، لەمەشدا هیچ دڵدانەوەیەک شک نابەین چونکە سەرەڕای ئەوەی کە بڕگەی دووەم لە دەرەوەی وشەی «گەنم» پەیدا بوو بە هاتنی بزوێن وەیا قورسکردن بۆ کۆتای وشەکە، کێشەمان کێشەی تێ چوونی دەنگ و نەمانی نیگارەکەیەتی نەک «بڕگەسازی» چونکە وشە و ڕستە هەر دەبێ بڕگە و کەرتیان هەبێ، ئەوەی نەخوێندووشە دەنگ و وشە و کەرت و ڕستە دەردەپەڕێنێ بەڵام کە بوو بە نووسەر چاوەکانی دەبینن جاریکیان نووسرا Genim و جارێکیشیان نووسرا Genm کە بوو بە فۆنیمناسیش دەبینێ ئەو دەنگ و نیگارەی بە فۆنیم داندرابوو هەڵستا و واتاشی تێک نەدا. ڕاستییەکەی ئەم تەرزە ڕێنووسە ڕێ دەدات داوا بکرێ، وەک کراوە، فەرق لە نێوان نووسینی «کا» و «کێ»ش بکرێ، دالە کلۆرەکەی سلێمانیش نیگاری بۆ دابندرێ - وەک کە مامۆستا وەهبی بە «ذ» ی دەنووسی - منگەی نێوان «ن، گ»ی «دەربەنگ» یش لە نووسیندا تێ بخوێندرێتەوە. بەڵێ دەزانم کێشەی ئەمانە هاوچوونی تەواوی کێشەی «کسرة...» نییە بەڵام خۆ کێشەن! «کسرة مختلسة» ش هاوتای بزوێنی کورتی ئاشکرا نییە کەچی دەڵێن دەبێ وەک ئەو بایەخی پێ بدرێ، بە هەمەحاڵ کێشەی «کا، کێ» و دەنگی دالی کلۆر و «ن، گ» پتر لە کێشەی «کسرة...» نرخ پەیدا دەکات لەوەدا کە هەمیشەیی و بەردەوامن و نارەوێنەوە وەک کە قورسکردن کاتی و نابەردەوامە و تێ دەچێت.

د. ئاوڕەحمان چەند ڕستە و دەستەواژەیەکی هێنابۆوە بە نموونەی ناقۆڵایی نیگار دانەنان بۆ ئەو قورسکردنە، وەک «جلم برد شتم- من کرمم گرت- من پرشنگم گرت...» لە ڕواڵەتدا نموونەکان ڕەخنە هەڵدەگرن بەڵام بە لێ وردبوونەوە مەسەلەکە دەگۆڕێ: ئێمە دەزانین هەر دەنگێکی لە بەرایی وشەوە بێت و بزوێنی ئاشکرای لە دواوە نەیەت بەناچاری قورس دەکرێ ئیتر نیگار دابندرێ وەیا دانەندرێ قورسکردنەکە لە خۆوە بەسەر زاری مرۆڤدا دێت. جا ئەگەر لە پێشەوە بڕیارماندا، وەک کە ڕێنووسی ئینگلیزی بڕیاری داوە، ئەم شتە ناچارییە بدەینەوە بە فرمانی واقیع و ڕەنجی نیگار کێشانی تێدا نەبەین شتێکمان کردوە لە بڕیاری هۆش پێ شکان و ژێربێژی بوەشێتەوە هەر وەک لە جودا نەکردنەوەی کاف و گافی کلۆریش هۆشمان بەکار هێناوە و عەزابێکی بێ لزوممان لە کۆڵ نووسەری کورد و کوردی کردۆتەوە، هەر چەند لەئاست ئەو کاف و گافەدا هەموو کورد لە هەموو حاڵ و باردا یەک مامەڵە ناکات چونکە کوردی بەری سۆران لە وشەی وەک «دەپشکوێ، دەئەنگوێ...» دا کلۆریان ناکەن چونکە لە ئەسڵدا کاف و گافی «پشکووتن، ئەنگووتن...» کلۆرنین، هەروەها «مەرەکەبی کوینک و دەوڵەتی کویت و کوین ئەلیزابێت...» کاف و گافیان وەک خۆیان دەمێننەوە... لەگەڵ ئەمەشدا ئاسانکردنی ڕێنووس و یەکچوونکردنی لە زمانێکدا ئەوە دەهێنێت تێبینی وەها بەرتەسک لەبیر بکرێ، تا ئێستاش ڕێنووسی لاتینی کە من دیبێتم قورسکردنی بەرایی وشە تێ دەبات و نیگاری بۆ دانانێت و کەسیش تێدا نەشێواوە. ئێمە لە ڕێنووسی ئێستاکەماندا کە بە پیتی عەرەبی دەنووسرێ گرفتێکمان نەهاتۆتەبەر لەو تەرزە ڕستە و دەستەواژانەدا کە د.ئاوڕحمان نموونەی لێ هێناوەتەوە، بڕواش دەکەم «فرچکم گرت» گەلێک خۆش خوێن و ئاسانترە لە وشەی وەک «تێ هەڵ چوومەوە-تێهەڵچوومەوە- تێ هەڵچوومەوە».

د. ئاورەحمان دەیتوانی ئەو نموونانە بهێنێتەوە بۆ ئیسپات گەیاندنی کەم بایەخی ئەو قورسکردنە لە نووسیندا بەوەدا بڵێ ئەرێ خوێنەری کورد کامتان هەڵە دەکەن لە خوێندنەوەی «لنگم بڵند کرد»؟ بەڕاستی کەسیش هەڵەی تێدا ناکات هەرچەند وشەی «لنگ» بزوێنکیشی لێ قرتاوە چونکە ڕاستێکەی «لینگ» ـە.

لەو ڕستەیەی «لنگم بڵند کرد» دا بە ڕێکەوت وشەکانی «لنگ، بڵند، کرد» بە فەرمانی دەنگسازیی کوردی لە خۆوە گرفتیان ڕەویوەتەوە چونکە دەنگەکانی «نگ، ند، ڕد» لەو دەنگانەن کە بە دوا یەکدیدا قورسکردن هەڵناگرن ئنجا ئەگەر قورسایی سەر «ڵ» ـەکەت هەڵگرت دەبێ «ن»ـەکە قورس کەیت و لە «د»ەکەی دابڕیت، ئەمەش دژی دەنگسازی کوردییە چونکە «ن» ی وەستاو لە بەرایی دەنگەکانی «گ، د، ت» دا قورسکردن هەڵناگری. ڕاستێکەی ئەو دەنگەی «ن» لە وشەی کوردیدا لە بەرایی «ج» شدا قورس ناکرێ وەک «بنج، ڕەنج، کونج... » بەڵام گوێم لێ بوە هەندێ کورد لە وشەی «بەنج» دا قورسایی دەخەنە سەر «ن» ـەکە. دەبێ ئەوەش بڵێم لە دەنگسازی کوردیدا هاتنی بزوین لە بەرایی دەنگەکانەوە داخوازی قورسکردنیان دەکات بە پێچەوانەی ئەوەی بەدواییاندا بێت، بە نموونە وشەی «دنک» ئاسانتر نوونەکەی دەوەستیندرێ لە «دەنک» کە بزوێنەکەشی بوو بە بزوێنی درێژ وەستانەکە مومکین نابێ وەک لە وشەی «ڕانک» دا دەبێ نوونەکە قورس بکرێ. بەڵام کە بزوێن بەدوا وشەکەدا هات قورساییەکە دەڕوات وەک کە دەڵێ «ڕانکەکەم» نوونەکە دەوەستێندرێ. هەر لەبەر فەرمانی ئەم جۆرە دەستوورانەی دەنگسازییە کە گوتت «پڵنگ، بێژنگ، ڕەوشت» چارت ناچارە دەبێ دەنگەکانی «ڵ، ژ، و» قورس بکەین چونکە «نگ، شت» لە کوردیدا بێ قورسکردن بەدوایەکدا دێت، کەسێک وەهایان دەرنەبڕێ کورد نییە و کوردی فێرنەبوە.

مابنەوە لەگەڵ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاک بەدوای وشەی «لینگ» ـدا «لنگم»، تۆ کە بە خەڵقت ڕاگەیاند هەر تاکە دەنگێکی کۆنسنانت لە دەرەوەی وشەوە هێنا و بە وشەکەوەت لکاند قورسایی دەخاتە سەر دواین دەنگی وشەکە عوزری هەڵەکردنت بەدەست کەسەوە نەهێشتوە، ئەوساش نەک هەر لە ئاست ڕاناودا، بگرە لە ئاست هەموو پاشگرێکیش چاوی خوێنەرانت کردۆتەوە وەک «کوڵک، کوڵکن kulkin، دەست، دەستک Destik» دەستووراتی دەنگسازی کە خەڵق لە خۆوە بێ ئاگاداری و لێ وردبوونەوە بەکاریان دێنن گەلێک باری ئەو قورسکردنەی نەرم کردوە، بە نموونە دوو وشەی «فرچک، گرفت» دەدەینە بەر دەستووراتی دەنگسازی.

دوو دەنگی «ف، گ» لەبەرایی وشەکانەوە بە فەرمانی ناچاری قورس دەکرێن کە دەکاتەوە فەرمانی دەنگسازی. لە وشەی «فرچک» دا دیسانەوە بەناچاری دەبێ دەنگی «ر» لەگەڵ دەنگی «ف» ببێتە برگەی یەکەم چونکە هاتنی «ر»ەکە بەدوا دەنگێکی قورسکراودا دەبێ برگە دروست بکات مەگەر داخوازیەکی بەهێز وەها بکات سەرلەنوێ «ر»ەکە قورس بکرێت، وەک ئەوەی لە جیاتی «فرچک» وشەی «فرشتە» بایە دەبوو «ر»ەکە قورس بکرێ بۆ ئەوەی «ش»ـەکە بەبێ قورسایی بکەوێتە بەرایی «ت»ـەکەوە. هەر هۆیەکی ئەوتۆییشە وەها دەکات لە وشەی «گرفت» ـدا «ر»ەکە قورس بکرێت دەشزانین «ف» حەز لە «ت» دەکات...

ئێمە کە ئەم دەستوورە فۆنەتیکیە سروشتییانەمان لە دەنگسازی کوردیدا هەست پێ کرد سەیرمان نایەتەوە لەوەی کوردەواری لە خۆوە بڵێ:

- بێ - ژنگ
- ب - ڕشت
- گ - رفت
- پ - ڵنگ
- پر - شنگ
- کە - نشت
- د - روست

- ب - نێشت

شاخی «سگرمە» - «س- گر- مە» ئەگەر بزوێنی بەدوادا نەهاتبایە دەبوو بگوترێ «سگ- رم» بەڵام ئەگەر «سگرت» بایە دەبوو بگوترێ «س- گرت» وشەی «باڵندە»، ئەگەر پێداویستی فۆنەتیکی نەبوایە دەبوو وشەی «باڵ» کە بنچییە برگەیەک بێت و «ندە» ش کە پاشگرە برگەی دووەم بێت بەڵام چونکە «ن» ی پێش «د» دەبێ وەستاوی تەواو بێ «ڵ»ـەکەی بەقورس کراوی بۆ خۆی ڕاکێشا و لە ئەسڵی وشەکەی ستاندەوە. کەچی «باڵگرە» دەبێ «باڵ-گ-رە» بخوێندرێتەوە چونکە وشەی باڵ کە بنجییە هیچ ناچاریەکی دەنگسازی «ڵ»ـەکەی لێ ناستێنێ بۆ سەرەتای «گرە» کە لە وشە لێکدراوەکەدا پاشگرە، ئینجا ئەگەر پێم بڵێیت ئەم دەستوورانە کەی بەبیری خوێنەردا دێت تا لە خوێندنەوەدا بەپێی دەنگسازی بە بێ نیشانە و نیگار پێرەوییان بکات، لە وەرامدا دەڵێم:

1) نووسەر کە بیەوێ نیگار بۆ قورسکردن دابنێت دەبێ بە سەلیقە یا بە فێربوون شوێنی ئەو قورسکردنانە بزانێ دەنا لە ئاخاوتندا هەڵە دەکات و قورسکردنەکە لە شوێنی نالەباردا دادەنێت. ئنجا کە حاڵ وەها بێ نووسەر و خوێنەر هەر وەک لە ئاخاوتندا بە ڕەهایی و بێ نیگار وشە دەردەپەڕێنێ لە خوێندنەوەشدا هەروەها دەکات چونکە شتێک دەخوێنێتەوە کە پێشتر لە گەرووی خۆی دەرهاتوە و دواتر بەسەر نووکی قەڵەمەکەیدا تێپەڕیوە، نووسەر و خوێنەریش لەیەک حوکمدان چونکە خوێنەریش وەک نووسەر ئاخێوەر و سەلیقەدارە. بێگومان سەلیقەی ڕاست و ڕەوان بێ تەدەخولی ڕێنووس و نووسەر لە ئاست ئەو قورسکردنەدا ئازادتر و ڕەهاتر دەبێ لەوەی بێین دەستووری مامۆستا وەهبی بەسەردا بسەپێنین بۆی بنووسین «فیرچیکم گیرت، دەستیم بیڵیند کیرد...»

2) ئەگەر ڕەوا بێ ڕەخنەی ئەوتۆیی لەو قسانەی من بگیرێ دەبێ سەرلەبەری زانستەکانی زمان یاساغ بکرێن چونکە هەموویان شیکردنەوە و وردەکاری و دەستوورسازی و کێشانە و پێوانەی پەنامەکی لە شتی ئەوتۆدا دەکەن کە زۆربەی بابەتیان لەوانەن کاری سەلیقە بن. کام ئاخێوەری ڕەوانە بێنە لە ڕێزمان و سینتاکسی تاقی بکەوە متەق ناکا. قسەی من وەیا هی د. ئاورەحمان بۆ ئەو کەسانەیە کە لە بەر تیشکی لێکدانەوەدا سەیری دیاردەی ئاخاوتن و نووسین دەکەن. ئاخێوەری عادەتی نە بابەتی ئەوتۆیی دەخوێنێتەوە و نە تێی دەگات و نە بە تەماشە ڕۆژەک لە ڕۆژان پەنگ بە قسەکانی دەروونی بخواتەوە تا دەیانخاتە بەرانبەر ئاوێنەی ڕێنووس و ڕێزمان و زمانناسی و وشەسازی و دەنگسازییەوە.

بەڕاستی ئەم کێشەیەی «کسرة مختلسة» لە ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی عێراقدا هیچ گرفتی دروست نەکردوە و خاڵقەکە بەهۆی نەبوونی نیشانە ئەو «کسرة...» یە دەتوانن لوستر و ڕێکتر نووسینی کوردی بخوێننەوە، تەنانەت نموونەکانی د. ئاورەحمان بۆ خۆیان شایەدی ئەم ڕاستییەن چونکە هیچ خوێنەرێک هەڵەیان تێدا ناکات. کاتێک کەوتینە سەر نووسین بە لاتینی، گرفتەکە سەربەرز دەکاتەوە چونکە لە لاتینیدا چاومان بە جۆرە نووسینێکی دیکە فێربوە، هەرچەند دەزانم زمانناسی کورد پتر لە هی ئینگلیز و فرەنسە بایەخ بەو قورسکردنە دەدات، تەنانەت ئەگەر ڕێی هەبێ نووسەری ئینگلیزیش ناچار دەکا لە جیاتی Bring,Turn بنووسێت Biring, Turin.

ڕاهاتن و ئۆگرگرتن لەسەر جوملەی چالاکی مرۆڤی عادەتیدا کاریگەرێکە بارتەقای ڕۆشنبیری و زانست و خوێندن جلەوکێش و پاڵپێوەنەرە. تۆ بێنە ئینگلیزێک ناچار بکە وشەی neighbour - دەخوێندرێتەوە «نێبەر» وەها بنووسێ وەک لە زارەوە دەردێت nyber دەبینیت دەست و قەڵەمی دەشێوێن، وشەی archive بە فرەنسەییەک نیشان بدە دەخوێنێتەوە «ئەرشیڤ» کەچی ئینگلیز دەخوێنێتەوە «ئارکیڤ...» ئینگلیزێک کە بنووسێت «ئای» ئەگەر بە واتای «چاو» بێت دەنووسێت «eye» بەواتای «من» یش دەنووسێت «I». چ سەیریشی بەو کارەی نایەت.

دەبێ بزانین ڕێنووسی لاتینی بە تێکڕایی، پاشماوەی بەرەوپێش چووی و بە عیب و عاری ڕێنووسێکی چەند هەزار ساڵەییەکە لە بنەڕەتدا هێرۆغلێفی بوە و دواتر بە گۆڕانەوە بۆتە ڕێنووسی نەتەوە سامیەکان و لە 700ی پێش زایینیدا

پەڕیوەتەوە بۆ یۆنانیەکان – بنۆڕە: «فرهنگ ایران باستان، پورداود» و «العلاقة بين النطق والكتابة في تعليم العربية – محاضرة مجيد الماشطة، نيسان 1982» لەوێشەوە وردەوردە بە وڵاتانی ئەوروپادا بڵاو بۆتەوە. یونانیەکانیش بەشێک لە کۆنسنانتەکانیان کردوە بە بزوێن کە لە نووسینی ئارامیدا کۆنسنانت بوە بەڵام بەشێوەیەکی لێڵ بەبزوێنێش بەکار هاتوە «مجيد الماشطة – العلاقة بين النطق والكتابة...» ڕێکەوتێکی سادەی سەرەتای بوو کە لە نووسینی لاتینیدا دەنگی هەمزە نیگاری بۆ نەکێشراو ڕەگەڵ نیگاری دەنگی دیکەدا تێکەڵ کرا، ئەوساش بەر لە 2700 ساڵ نە فۆنۆلۆجی هەبوو نە فیلۆلۆجی نە سینتاکس و نە هیچ، هەرچی دەسکارییەکی لە ڕێنووسدا کرابێ بەچکەی نابەڵەدی و سەرپێیی و پەلە بووە بێ مامۆستا و بێ ڕابەر. گەلێک باری نووسینی ئینگلیزی و فرەنسەیی تامی «هێرۆگلێفی» دەدات کە لەوێدا وشە نیگاری هەبوە نەک دەنگ ئەگەر ڕێنووسی ئێستاکەی کوردی ئەو هەموو دەست هەڵبرینەوەی تێدا نەبوایە لەبەر زۆری خاڵ و نیشانە و نەلکانی بەشێکی پیتەکانی بە پیتی دوا خۆیانەوە، سەد جاران لەلایەن کێشانە و پێوانەوە لە هی لاتینی «وەک فرەنسەیی و ئینگلیزی» زانستیتر دەبوو چونکە چی دەنووسرێ خزمە لەگەڵ ئەوەی دەگوترێ، تەنانەت ناوناوە وردپێوی وەهای تێدا کراوە زۆر ژیرانە ڕێنووس و ڕێزمانی لە یەکدی گرێ داوە وەک کە فەرق کراوە لە نێوان تاکە پێشگر و دوو پێشگردا لە ڕووی لکاندنیان بە کارەوە وەیا پێشنیار هەبوە بە فەرقکردن لە نێوان نیشانەکانی فەرمان و نەهی و ئایندە و نەفی لەگەڵ پێشگر وەیا ڕاناوێکی کە دەکەوێتە پێش کارەوە لەو ڕووەوە کە ئەو نیشانانە پتر تێکەڵ بە تەکوینی تاکە «کار» دەبن بێ ئەوەی بیان کەن بە لێکدراو... جوداوازی نێوان «نە»ی بە واتای no و «نە» ی بە واتای neither, nor لە ڕێنووسدا ئەویش هەر وردەکارییە کە کوردیناسەکان لە ئاکامی تێکڕای پێشکەوتنی زانستەکانەوە بۆی چوون دەنا بەر لە 50 ساڵێک کە کوردی دەنووسرا کێشانە و پێوانەی تێدا بە کار نە دەهات. بڕوا دەکەم هەر جۆرە ڕینووسێکی بۆ کوردی بەپیتی لاتینی قەرارادە بکرێ بەهۆی ڕاهاتنەوە لە ئاکامدا بە لووسی دەخوێنرێتەوە، بەتایبەتی چونکە پیتەکانی دوو جۆرنین کە بلکێن و نەلکێن، خاڵ و نیشانەشیان وەک نەبێ وەهایە. ئینجا ئەگەر ڕێنووسەکە تا ئەو ڕادەیەی ناقۆڵایی تێدا پەیدا نابێ، لەو قورسکردنە ڕەها بکرێ بە قازانجی زمان و ڕێنووسی کوردی تەواو دەبێ. بەلای منەوە ناشێ قورسکردنێکی بەردەوام نەبێ، نیگاری بۆ دابندرێ... قورسکردنی دەنگی سەرەتای وشە نیگاری ناوێ... کورتی ڕای من ئەوەیە: هەتا بکرێ پێویستە لەو نیگارە خۆمان بدزینەوە چونکە فۆنیم نییە، بەردەوام نییە و داخوازی دەنگسازییە و... لەوەشدا زۆرم بۆ ئەو قورسکردنە بەجێ هێشتوە چونکە بەپێی تەعریفی فۆنۆلوجستەکان فۆنیم نەبێ مافی نیگار بۆ دانانی نابێ.

دەنگی هەمزە

گۆتارەکەی د. ئاوڕەحمان کە بیروڕای فۆنۆلۆجستەکان لە بارەی هەمزەوە پەسەند دەکات و لەوانەوە بەڵگە دەهێنێتەوە بۆ فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگە، بەرەو لێکدانەوەیەکەوە دەڕوات کە لە پێشەوە بڕیاری خۆی داوە بە ئیعدامکردنی هەمزە. تەنانەت هەبوونی لە بەرایی وشانەوە بە بەڵگەی نەبوون دادەنێت. ئەو مامۆستایانە دەیانەوێ بسەلمێنین کە هاتنی هەمزە لە بەرایی وشە تەنها بۆ دەربڕینی ئەو ڤاوڵانەیە کە بەدوایدا دێن.

د. ئاوڕەحمان دەنووسێت: «هەمزە... دەنگێکی یاریدەدەرە لە سەرەتای ئەو وشانەوە وەیا ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێ کە بە بزوێن دەست پێدەکەن».

جارێ دەبێ وەکوو بەدیهیە بزانین کە دەست پێ کردنی وشە وەیا بڕگە بە «بزوێن» لە بنەڕەتدا موستەحیلە. بزوێن هەمیشە بە دوا کۆنسنانتدا دێت. تەنها لێرەدا تێبینیەک هەیە دەبێ بن لێو نەخرێ. دوو دەنگی بزوێنی «و، ی»ی درێژ شێوەی کۆنسنانتیشیان هەیە، ڕاستیەکەشی دەبێ بڵێین «و، ی» بە بەریانەوە هەیە ببنە بزوێنی درێژ.

لە وشەی «یار، پایز، وەشت، دەروازە» دا هەردوو دەنگی «ی، و» کۆنسنانتن هەرچی دەنگی ئەلفە هەر بزوێنە و نابێتە کۆنسنانت. هەندێک لە زمانزانانی کۆنی عەرەبی کە هەمزەیان بە ئەلفی کۆنسنانت داناوە زۆر لە سەهوودان تەنانەت یەکێکی وەکوو «ابن درستويه» لە کتێبی «تصحيح الفصيح» دا هەمزە بە دەنگێکی سەربەخۆ دادەنێت. بزوێنی کورت لە دەنگی ئەلفیش پتر پابەندی کۆنسنانتە چونکە هێندەی ئەو وجودی سەربەخۆی نییە: تۆ بێنە وشەی «گە، گا» لە ڕیکۆردەردا تۆمار بکە و دواتر دەنگەکەی «گ – ک» لە هەردووویاندا بسڕەوە و گوێ بگرە لەوەی بە بزوێنی دەمێنێتەوە

دەبیەیت دەنگەکەی ئەلف دەناسرێتەوە باشتر لەوەی کورتە بزوێنی «فتحة» بناسرێتەوە. بەهەمەحاڵ ئەم لایەنە سەرێشەی کێشەی هەمزە نییە.

ئاخێوەر کورد بێت و عەرەب بێت و ڕووس بێت ناتوانێ دەنگی بزوێن لە بەرایی وشە بدرکێنێت. ئنجا کە هاتنی بزوێن لە بەراییدا موستەحیل بێت چۆن بسەلمێنن مام «بارام» یێکی بەر لەوەندە هەزار ساڵە بیری بۆ ئەوە ڕۆشتوە هەمزە بخولْقێنێ هەر بۆ ئەوەی موستەحیلەکە بکات بە مومکین. بۆچی نەهات دەنگی کۆنسنانتی دیکەی حازر بەدەست بخاتە پێش ئەو بزوێنانەی هەمزەی خستنە پێش، خۆ لە هەزاران هەزار شوێنی دیکەدا وەهای کردوە کە هەمزە فۆنیم نەبێت و مەوجود نەبێت بۆچێ، لەجیاتی «ئێرە، ئاو...» نەگوترا «فێرە، ژاو». ئنجا ئەگەر بلێی چ قەیدی هەیە هەمزە تێدا بەکار بهێنێت منیش دەڵێم چ قەیدی هەیە دان بەوەدا بهێنیت کە هەمزەش وەک «ف، ژ» فۆنیمە و دەنگە و پێکهێنەری وشەیە و بەلادان و گۆڕانی واتا یا نامێنێ یا دەگۆڕێ؟ ئەم ڕاستیانە بۆچی بکوژرێن؟ هەر هەتا هەمزە بکوژرێ؟

چەندێکی فکرم دێنم و دەبەم بۆ ئەوەی هۆیەک بدۆزمەوە فۆنۆلۆجستی ڕۆژئاوای ئیقناع کردبێت بەوەی هەمزە فۆنیم نییە هەر ئەوەندەم بەبیردا دێت کە لە کۆنەوە نیگاری بۆ دانەندراوە ئیتر چاوی بە نەبوونی ڕاهاتوە، دواتر دەرکی کرد کە بە زۆری وەیا هەمیشە بزوێنی بەدوادا دێت لەوەڕا یەکەندەر دوودڵی تەسکین بوو بەوەی کەوا هەمزە هەروەک نیگاری نییە فۆنیمی ڕەسەنیش نییە... جا ئەگەر ئەمەش سەبەب نەبێ هیچ سەبەبێک نامێنێتەوە لە ڕووپەڕەی زمانناسی و دەنگسازیدا بە بۆرە تەئویلیش پشتگیری لەو ڕایە بکات چونکە دەنگی هەمزە نەک هەر هەیە و بەس، بەڵکو لە دوو ڕووەوە پێش دەنگەکانی دیکە دەکەوێتەوە:

دەنگی هەمزە یەکەم فۆنیمە ئاوازەدارە (دواتر لەسەر ئەم خاڵە دەڕۆین).

لە هەموو زمانانددا هەیە کە دەزانین فۆنیمی دیکەی وەک «چ، ژ، ط، ص، ڤ، ث، غ، پ، گ، ذ، ک، ڵ، ح، خ، ض، ظ، ع» هێندەی هەمزە پەرەسەندوو نین. لە دیاردەی پێشکەوتنەوەی هەمزە لە بزوێن ڕاستیەکی فۆنۆلۆجی هەیە زۆر بە سەیری سەرەوبن کراوە: هەمزە بزوین بەدوا خۆیدا دەهێنێت نەک بزوێن لە هیچەوە هەمزە خەلق دەکات و دەیخاتە پێش خۆیەوە. لەو دێڕانەی دواتردا ڕاستی مەسەلەکە ڕوون دەکەمەوە، بەداخەوەش کەس لەسەری نەنووسیوە وەیا بۆی نەچوە تا سەرچاوەیەک یارمەتی نووسینەکەم بدات. چی لێرەدا دەیڵێم شتێکە یەکەم جارە دەگوترێ یاخود هەر نەبێ بەلای خۆمەوە یەکەم جارە، چونکە نە لە کەسم بیستوە و نە لە کەسیشم خوێندۆتەوە.

ڕۆشنبیری کورد، دەنگناسان بەتێکڕایی!

نەک تەنها هەمزە بەڵکوو سێ دەنگی دیکەش لەوانەی پێیان دەڵێن «حروف الحلق» لە کوردیدا بە دەگمەن نەبێ بێ بزوێن نایەن. دەنگەکانی «ء، هـ، ح، ع» هەمیشە لە سەرەتای وشەدا بزوێنی ئاشکرا لەگەڵ خۆیاندا دەهێنن.

دەنگی هەمزە بەرەژوورترین دەنگی ئاوازەدارە، هێندیش بەرەژوورە لە عەینی ژێ دەنگەکانەوە، کە ئاوازە پەیدا دەکەن، دەردەچێت.

دەنگی «هـ» بەرەژوورترین دەنگی کپە کە ئەگەر هاتبایە بە ژێ دەنگان بکەوتبایەوە دەبوو بە هەمزە. هەر ئەم نزیکایی شوێنی لێوە هاتنیانیشە دوو ئەنجامی بەخشیوە.

ئەنجامی یەکەم ئەوەیە دەنگی «هـ»ش بەزۆری وەک هەمزە لە نێوتوێژی وشەدا تێدەچێت. بە نموونە کاری «هات» لە ئایندەدا دەبێتە «دێت» و بەدەگمەن نەبێ ناگوترێ «دەهێت»، لە سلیمانیش بۆتە یەت. لە ڕێژەی فەرماندا دەبێتە بێ:

گێل ئەگەر تورکی، تعال گەر عەرەبی
بێ ئەگەر کوردی وەگەر فارسی بیا

کاری «هێنام» دەبێتە «دێنم»، هەرچەند دەشگوترێ «دەهێنم»، بەڵام لە فەرماندا بەزۆری «بێنە» لەباوە چونکە نیشانەی «ب» بزوێنی نییە وەک کە نیشانەی ئایندە «دە» بزوێنی هەیە. «هاڕین» لە وشەی لێکدراودا دەبێتە «دەستاڕ» نەک «دەستهاڕ». «هاویشتن» لە لێکدراودا دەبێتە «ڕەشاوێژ» نەک «ڕەش هاوێژ».

- ڕاهەژاندن بۆتە ڕاژاندن
- ڕاهێڵ بۆتە ڕایەڵ
- هەڵهاتن بۆتە هەڵاتن
  هەڵهێنان بۆتە هەڵێنان

لەمەوە دەردەکەێ: تێچوونی دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا وەک تێچوونی دەنگی «هـ» هیچ پێوەندی بە فۆنیم نەبوونەوە نییە: دیاردەیەکە دەچێتەوە بۆ سروشتی هەردوو دەنگ کە لە ژووررووی هەموو دەنگانەوە دێن. هەر بەپێی داخوازی فۆنەتیکیش وا چاوەڕوان دەکرێ دەنگی هەمزە کە ئاوازەدارە ئامادەتر بێ لە دەنگی «هـ» بۆ ئەوەی لە ناوتوێژی وشەدا خۆی بەدەنگی ئاوازەداری بزوێن ببەخشێت.

ئەنجامی دووەم ئەوەیە کە لە زۆر وشەدا هەمزە و «هـ» ێ بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە:

لە فارسی: أنار. أنجیر، أنگبین، أنبان، أبر، أوردن

لە کوردی: هەنار، هەنجیر، هەنگوین، هەنبان، هەور، هاوردن

- ئۆدە بۆتە هۆدە
- ئەیوان بۆتە هەیوان
- ئەڵووژە بۆتە هەڵووژە
- ئاسان ، هاسان
- ئێسک ، هێسک

چونکە دەنگی هەمزە و «ع» ئاوازەدارن بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە:

«ئاسمان – عاسمان»، «ئەرز – عەرز»، «ئەزیەت – عەزیەت»، «ئەژدەها – عەزیا»، «ئەبابەیلێ – عەبابەیلێ»، «ئەستەم – عاستەم»، «علیق – ئالیک»، «عومەر – ئۆمەر – هۆمەر»، «ئەنتیکە - عەنتیکە»، «ئەلەتریک – عەنەتریک»، «ئەنەدۆڵ – عەنەدۆڵ» هەرچوار دەنگی «هەمزە، هـ، ح، ع» کە لە قوڕگەوە دێن بزوێن بەدوا خۆیاندا دەهێنن. دوو دەنگی «ح، ع» کە کوردی ڕەسەنیش نین دوای ئەمەی پەڕینەوە بۆ ئاخاوتنی کوردی هەمان دەستووری «هەمزە، هـ» یان بەسەردا دێت. لە عەرەبی هەردوو دەنگ دەشێ بوەستێندرێن وەک «رعب، نبع، سبعی - رحب، نحو، رمح» بەڵام لەکوردیدا وشە نییە ئەو «ح، ع» ـە تێیدا بێبزوێن بێت وەک، عیو، عەزیا، حوشتر، حەفت...» ناوناوەیەک نەبێ کە بەدوا بزوێندا دەوەستن وەک پەح، تەح – دەعبا (لەدابەوە هاتوە) - مەعیەن لە معین - ەوە هاتوە...) ناشزانم وشەی «بلَح» لە کوێوە هاتوە بە خۆی و «ح» ی بێ بزوێنیەوە.

قسە لێرەدا لەگەڵ ئەو وشانەیە کە شکڵی کوردییان وەرگرتوە نەک وشەی عەرەبی کە وەک خۆی ماوەتەوە وەک «بەحر – بحر». لە ئینگلیزیشدا دەنگی «هـ» وەک دەنگی «هەمزە» هەم لە بەرایی وشەوە دێت هەم بزوێن بەدوا خۆیدا دەهێنێت. وشە هەیە وەک Re – hearsal بەهۆی پێشگرەوە دەنگەکەی «هـ» تێیدا ناوتوێژ بکا لەوانە بەولاوە زۆربەی هەرە زۆری دەنگی «هـ» لە فەرهەنگی ئینگلیزیدا دەکەوێتە بەرایی وشەوە.

وشه هەیه شکڵی «هـ»ی تێدایه بەڵام ناخوێندرێتەوە وەیا دەنگەکەی «هـ» پێش دەیەخرێ وەک when, where وشەی who بە «هوو» دەخوێندرێتەوە. سەرەتای ئەو وشانەی بە «هـ» دەست پێ دەکەن وەهان:

«hy, hu, ho, hi, he, ha» واتە بزوێن دەکەوێتە پاشیەوە وەک هەمزە.

مامەڵەی فارس لەگەڵ «هـ» دا جودایە چونکە لەناوتوێژ و کۆتای وشەدا دەردەکەوێ وەک «ئەهرەمەن، نهادن، نەهرە، شاهـ ماهـ کۆتاهـ ستوهـ..»

بەهەمەحاڵ لەوێشدا دەکەوێتە دوای بزوێنەوە، لە سەرەتای وشەوەش هەر دەبێ بزوێنی بە دوادا بێت وەک دەزانن زمانەکان هەموویان یەک دەستووری دەنگسازییان نییە بۆیە ناشێ دەستووری ئەمیان بە بەڵگە دابندرێ بۆ ئەوەیان وەیا حوکمی دەنگسازی غەیری خۆی هەڵوەشێنێتەوە.

ناوناوەیەک لە کوردیدا «هـ، ح» بەیەکدی دەگۆڕدرێتەوە وەک «هفت-حفت، هەوا حەوا، هونەر- حونەر...».

لە کوردیدا ئەوەندەی سەرنجم گرتبێ تەنها لە دوو وشەی «ئنجا - ئحم» دا دەنگی هەمزە لە بەرایی وشەدا بێ بزوێنی ئاشکرا هاتوە دیارە «ئنجا»ش بە ئەصل «ئەم جارە» یە لە کۆتایی وشەی کوردیشدا دەنگی هەمزە لە «نەء، بەء» دا هاتوە کە گۆڕاوی «نا، با» یە.

دەنگی «هـ» لە بەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خوارووا بە دەگمەن نەبێ لە ناوتوێژی وشەدا نەهاتوە وەک «نهۆم، سەربهوردی». هەرچەند بەتەواوی لە زارێ کرمانجی سەرودا دەنگی «هـ»م بەتاقی نەکردۆتەوە بەڵام وابزانم لە وێدا پتر دەنگی «هـ» هەم بە وەستاوی و هەم لە ناوتوێژی وشەدا دێت. لە کرمانجی سەروودا مەیلێک هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە تەنانەت «لە» دەکرێ بە «ل». ئەمەش تا ڕادەیەک لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە.

بەهەمەحاڵ ئێمە خەریکی دۆزینەوەی سەرەجوملەی دەنگسازی کوردی نین، خەریکین بزانین ئایا دەنگی «هەمزە» لە کوردیدا فۆنیمە یان نا؟ لەو نموونانەی کە دەشیەنە ناو نووسینەوە ئەم مەبەستە ڕوون دەبێتەوە، نموونەکانی زمانێکی وەک ئینگلیزی باشترە لە هی کوردیش وەرامی مامۆستا زلەکانی فۆنۆلۆجی دەدەنەوە چونکە بەلای ئەوانەوە بەرچاوترن، ئنجا لە زمانێکیشدا هەڵدەهێنجرێن کە گۆیا دەنگی «هەمزە» تێیدا فۆنیم نییە. یەکچوونی دەنگی «هـ» و هەمزە لە ڕووی هاتن و نەهاتنیان لە ناوتوێژی وشەی ئینگلیزیدا و هاتنی بزوێن بەدواياندا پتر یارمەتیمان دەدەن بۆ نزیکخستنەوەی دیاردەی «حروف الحلق» لەبەر چاوی ئەواندا چونکی لە زمانی ئینگلیزیدا تەنها ئەم دوو دەنگە هەنە لە گەروەوە دەربچن، پێنجەکەی دیکە لەوێدا پەیدا نین، هەر شتێکی لە بارەی «ح، ع» ەوە بڵێم ناگاتە بەر چەژی دەنگناسیی ئەوان. بەهەمەحاڵ ئەو مامۆستایانە دەنگیشمان نەبیەن خۆ دەنگی ئەوان دەبیەین و زمانەکانیان تا ڕادەیەک دەبنە کێڵگەی تاقیکردنەوەی بیروڕاکانیان. لەبەر ڕووناکیی ئەو توێژینەوەی کە ئێمە بە بەڵگە تێیدا دەگەین بەو پێیە لە نێوان خۆماندا ڕێمان هەیە دەنگی یەکدی ببەین و ئەگەر شتێکی قەناعەت بەخشمان لەو مەسەلانەدا گوت لە یەکدی بسەلمێنین. من کە لە بارەی هاوچوونی هەمزە و «هـ»ـەوە دەستوورێکی دەنگسازی کوردیم ڕەچاو کرد دواتر زانرا بەڵگەی ئەو دەستوورە لە زمانی ئینگلیزدا پتر دەست دەکەوێ ڕێم هەیە داوا لە دەنگناسی کورد بکەم چاو بە بڕیارەکانیدا بگێڕێتەوە کەوا بە ئەسڵ لە دەنگناسی و دەنگسازی ڕۆژئاوای وەرگرتوون.

سەیری فەرهەنگی «المورد» بکە دەبینیت لە ئینگلیزیدا دەنگی هەمزە فۆنیمێکی وەهایە کە ئەژماری ئەو وشانەی بە هەمزە دەست پێ دەکەن پترە لە وشەی هەر یەکێک لە دەنگەکانی دیکە. هەموو ئەو وشانەی بە o, i, a و ئەوانی بە e دەست پێ دەکەن (جگە لە 50 وشەیەکی eu کە دەبێتە «یو») سەرلەبەریان هەمزەیین. بەشێکی زۆری ئەو وشانە بە U دەست پێ دەکەن ئەوانیش هەمزەیین، بە حیسابێکی سەرپێیی پتر لە 4000 چوار هەزار وشەی «المورد» هەمزەییە. ئنجا چەند موعجیزەیەکی گەورەیە کە بسەلمێنین ئەو میللەتە لە کۆنەوە حەزی دەکرد وشەکانی بە بزوێن دەست پێ بکەن، کە دیتی هاتنی بزوێن لە بەرایی وشەدا موستەحیلە هات و ئەم هەمزەیەی بە چوار هەزار وشەوە نا و بزوێنی بە دوادا ڕاکێشا و موستەحیلەکەی پێ سەرنەرم کرد. عاجباتی هەرە عاجیاتیش لەوەدا ئەوەیە کە جارێ نەیدەزانی دەنگسازی و

بزوێن و کۆنسنانت چین چونکە ئەوسا نەخوێندەوار و کەڕەوار بوو... دەبێ جارێکی دیکەش جۆرە موعجیزەکارییەکی کردبێ کە هەمان ڕەفتاری لەگەڵ دەنگی «هـ» شدا کرد، خۆ نەشی دەزانی هەمزە و «هـ» لە «حروف الحلق»ن !!

دوو دەنگی «غ، خ» کە ئەوانیش بە هی گەروو داندراون، چونکە لە ڕۆخی بەرەو دەرەوەی گەرووەوە دەردێن و لە پیکی قوڕگەوە دوورن مامڵەتی کۆنسنانتی «ک.گ» یان لە گەڵدا دەکرێت و لە بەرایی وشەوە بە وەستاوی (بێ بزوێنی ئاشکرا) دێن وەک «خزین، خزم، خز، غریوە، غژە، غلۆربوونەوە...» بە لای باوەڕی منەوە دەنگی «خ» بەحاڵ هی گەروە چونکە خۆی لە دەنگی «ک» دەخشێنێت، تەنانەت بە هەوڵدان دەشێ دەنگی «ک» پشت «خ» بخرێتەوە وەیا «خ» بهێندرێتە دواوەی «ک». هەردوو دەنگیش بە یەکدی دەگۆڕدرێنەوە لە ناوتوێژ و کۆتایی وشەوەش دێن هەر وەک «ئاخ، ناخ، ڕۆخ، پوخت، سیخور – داغ، باغ، ڕاغ، جغز، شەغەڵ...»

د. ئاوڕەحمان کە دەڵێ هەمزە فۆنیم نییە دەبوو ئەو زمانانەی بە لای خۆیەوە هەمزە تێیاندا فۆنیم نییە، دەست نیشانیان بکات چونکە دەشێ دەنگێک لە زمانیکدا فۆنیم بێت و لە یەکێکی دیکە هەر پەیدا نەبێ. بە نموونە دەنگی «ض» هەر لە عەرەبیدا فۆنیمە. وەک دەزانم لەلای مامۆستاکانی ڕۆژئاواش هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیمە. لێرەدا جیاوازییەکی بنجی هەیە لە نێوان فۆنیمبوونی «ض و هەمزە» لە عەرەبیدا: هەرچی دەنگی «ض» ـە تایبەتی عەرەبییە، بەڵام کە هەمزە لە عەرەبیدا فۆنیم بێ و هەمان دەنگیشی لە کوردی و غەیری کوردیدا هەبێ بۆچی لەوانیشدا فۆنیم نەبێ؟

د. ئاوڕەحمان لەو بەڵگانەی بۆ فۆنیم نەبوونی هەمزە هێناوینەوە گۆڕانی دەنگی هەمزەیە بە بزوێن وەیا تێچوونیەتی.

ئەم بەڵگەیە لە جیاتی من وەرامی خاوەنەکەی دەداتەوە نەک یەخەی من و هەمزە دەگرێت چونکە لە کوردیدا کە دەماودەم بە لێژگەی مێژوودا بێ تۆمارکردن هاتۆتە خوارێ سوانی دەنگ و گۆڕانی بە دەنگێکی دیکە دیاردەیەکە زەق زەق لە چاوان دەچەقێ، ئەو زمانانەی نووسینی کۆنیان هەیە دەقی وشە و ڕستە و ئامێر و ئامرازەکانیان پارێزراون و دەبنە پێوانەی گۆڕان و سوانێکی لە ئاخاوتندا بەسەریاندا هاتوە. ئاخاوتنی ئێستاکەی فارسی کە بەسەر زاری فارسەکانەوەیە زۆر دوورە لە شێوە ئەدەبی فارسی «دەری» کە لە هەزار ساڵەوە پێی دەنووسرێت و پێشتریش لە سەردەمی ساسانییەکاندا پێی دەنووسرا زۆریش لە دەقەکەی ئەوسای ماون. جا ئەگەر بەراوردێک لە نێوان فارسی ڕەمەکی و ئەدەبی وەیا عەرەبی ڕەمەکی و ئەدەبی. بکەیت دەزانیت چۆن تا ڕادەی سەرەوبنبوون لە یەکدی دوورن هەرچی کوردییە تەنها شێوە ئاخاوتنی بە میرات ماوەتەوە، لە شێوەی کۆنی کەمتاکورتێکی بێبایەخ نەبێ بەدەست ناکەوێت، ناوناوە لە ئاڤێستا و پەهلەوی وشەی ئەو تۆ دێت لە کوردی ئێستاکەدا هەیە و لە فارسیدا نەماوە یا هەر نەبوە وەک وشەی «گوشن ئەسپ» بەواتای «نێرە ئەسپ» کە لەوێدا وشەی «گوشن» بەواتای نێر لە شکڵی «گون» لە کوردیدا بەردەوامە و لە فارسیدا نییە. لە فرێزی «ئەنووشە ڕەوان» بەواتای «بێ مردن گیان – نەمر» وشەی «نووشە» کە بە واتای «مردن»ـە لە کوردیدا بۆتە «نوستن» کە برای مردنە و لە فارسیدا وێنەی نییە... لەو تەرزە کەمتاکورتە بەولاوە کوردیی کۆن وەجاغی کوێربۆتەوە.
ئنجا کە بێینە سەر باسی قرتان و گۆڕانی دەنگ لە کوردیدا هەمزەی بەستەزمان تێدا ون دەبێ چونکە هەتا بڵێی دیاردەیەکی بەرفرەوانە: یەکێک لەو دەنگانەی بۆ سوان و تێچون خۆشجڵەون دەنگی «ت» و دەنگی «د» ە. لە کرمانجی سەروودا هەموو «د» ی دوای «ر» تێ دەچێت وەک «مرن – مردن، کرن – کردن...». لە سلێمانی ئەم دەنگە بە زۆری کلۆر دەکرێت واش دەبێ بەدوا «ن» ـدا دەبێتە «گ» هەندێ جاریش بیستوومە دەیکەنە «و» وەک کە دەگوترێ «کاک ئەحمەو – لە جیاتی ئەحمەد» وشەی «مرۆ» و «مەرد» لە بنەڕەتدا یەک شتن... دەنگی «ت» لە «د»ش خۆشجڵەوترە بەتایبەتی لە دوا دەنگی «س» ـدا وەک: «دەستگا – دەزگا، دەستک – دەسک دەستێنێ - دەسێنێ - دەسەنێ، دەست – دەس، ڕاست – ڕاس...».

وشەی «هەڵ بستە» بۆتە «هەستە» بە تێچوونی «ڵ، ب» وەیا «هەڵسە» بە تێچوونی «ب، ت».

وشەی «ئێسقان» ی سلێمانی کە لە «استخوان» ی فارسیەوە نزیکە لە بەری سۆران بۆتە «ئێسک». «خشەئرە پاونە»ی سەردەمی هەخامەنشی بۆتە «شارەوان». لە زۆر باردا «فرۆشتن، کرۆشتن» دەبێتە «فرۆتن، کرۆتن». لە نموونەکانی پێشووتردا دیتمان چۆن دەنگێک بە دەنگیکی نزیکی خۆی دەگۆڕێت، یەکێک لەوانەش دەنگی هەمزە بوو.

بێگومان مەیلی مرۆڤ بۆ ئاسانکردنی ئاخاوتن، بەرەو سواندنی دەنگ و سووکتر دەربڕینیەوە دەبات هەر ئەم هۆیەیشە وەها دەکات ڕێژەی ناوی کارای تێنەپەڕ لە زۆر شوێنی کوردەواریدا لە جیاتی «و» کە دەنگێکی قورسە «ی» بۆ بەکار بهێنن کە لەو سووکترە ئیتر لە جیاتی «نوستوو، ڕۆیشتوو، هەڵستاو» دەڵێن «نوستی، ڕۆیشتی، هەڵستای». بەری سۆران کە لامی قەڵەو دەکەن بە «ر»ی لاواز لەبەر ئەم هۆیەی سووککردنی دەربڕینە. هەڵبەت دیارە «داخێوێ» لە «دەئاخێوێ» سوکترە هەروەهاش «بەرداش» لە «بەردە ئاش» و «سەراو» لە «سەرئاو» هەر وەک «هەستە» لە «هەڵبستە»سووکترە.

ئەم تەرزە بەڵگەیە کە لە ئاست هیچ دەنگێکدا نەکراوەتە هۆی بڕیاردان لە سەر فۆنیم نەبوونی، هەر بۆیە دێتە حیسابەوە کە لە سەرەتاوە بڕیاردراوە هەمزە فۆنیم نییە، سەرەڕای ئەوەی کە بە دەنگی وەک خۆی (ھ) نەگیراوە تا یەکچوونییان نیگار بکێشێت و هەنگاوی دووایین بۆ بڕیاری ئیعدامکردنی نەختێک بوەخرێ بەڵگەی گۆڕانی دەنگ وەیا تێچوونی بۆ ئیسپاتکردنی فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگە، بەتایبەتی لە کوردیدا کە زۆر لە دەنگەکانی دەسوێن و تێدەچن، دەبێتە هۆی ئیعدامکردنی زۆربەی فۆنیمەکانی چونکە نابێ «قیامەت هەر لەبەرخی مەلا ڕا بێ» و تەنها هەمزەی پێ ئیعدام بکرێ. بەشێک لە زمانەوانی کورد لە زاراوەی هەمزەش وەتەنگ دێن هەر وەک لە زاراوەی «کسرة، ضمة، فتحة»ش قەڵسن، گۆیا ئەمانە پاشماوەی سەردەمی دواکەوتنن، کەچی هەرچوار زاراوە وێڕای ئەوەی کە مەبەست دەپێکن قسەش کورت دەکەنەوە. لە زمانەکانی ڕۆژاوادا وشەیەک نییە «هەمزە»ی پێ بناسرێ، لە هیچ زمانێکی غەیری عەرەبیشدا زاراوەی هێندە کورت و سووک نییە کە کورتەبزوێنەکانی پێ بناسرێتەوە. ئێمە دەڵێین «کورتە بزوێنی واو بێ» بۆ فەتحەش هیچ زاراوەمان نییە چونکە فەتحە کورت کراوەی ئەلف نییە... ئەمانە دەڵێم بۆ ڕاگەیاندنی دەوری لایەنی نەفسی مرۆڤ لە باسەکانی زانستی ڕووتدا.

ئەو بەڵگەیەی گۆڕانی دەنگی هەمزە لەو وشە عەرەبیانەدا کە دێنە ناو ئاخاوتنی کوردییەوە کە گۆیا ئەویش فۆنیم نەبوونی هەمزە نیشان دەدات تەنها لەو حاڵەدا قبووڵ دەکرێ کە دەنگی هەمزە لە کوردیدا نەبێت چونکە ئێمە کە لە ئاخاوتنی خۆماندا دەنگێکمان هەبوو و لە وشەسازیدا بەکار هات و بوە پێکهێنەری وشە و دەستەواژە و بە نەمانی واتا نەما چ پایەی کەم نابێتەوە بەوەدا کە لەبەر قورسایی دەنگەکە وەیا لەبەر شوێنی لە وشەدا بسوێت و بگۆڕێت چ لە وشەی کوردی بێت و چ لە وشەی بێگانە.

نموونەکانی د. ئاوڕەحمان لە عەرەبییەوە وەریگرتوون «دائیم — دایم، دائرة — دایەرە، مسئلة- مەسەلە، بئر- بیر» هەموویان هەمزەکەیان لە ناو وشەدایە کە ئەمە هۆیەکی کافییە بۆ گۆڕینی دەنگەکەی هەمزە وەیا سواندنی چونکە لە کوردی خۆیدا هەمزە لە ناو وشەدا دەرناکەوێ، ئنجا دەشزانین دەنگی «ی» سوکترە لە هەمزە، بەڵام چونکە لە وشەی «مسؤول» دا دەنگی «و» بۆ خۆی قورسە، ڕۆشنبیری کورد هەمزەکە دەهێڵێتەوە و نایکا بە «و» هەرچی نەخوێندوشن بە زۆری دەڵێن «مەنسوول». لە وشەی «مەئیووس» دا هەمزە تێ ناچێ لە «ڕەئیس و مەرئووس»یشدا هەروەها... ڕاستییەکەی هەموو کوردێکیش ناڵێ «دایەرە، دایم» بەڵام بەتێکڕایی دەڵێن «قایمەکاری...». ئەمانە هەموو واز لێ بێنە و سەیرێکی ئەو وشە عەرەبیانە بکە کە بە هەمزە دەست پێ دەکەن وەک «ئەمیر، ئەسیر، ئیسپات، ئیسراحەت، ئەحەی ناصر، ئوستاز، ئوممەت...» لە هیچیاندا دەنگی هەمزە ناسوێت و ناگۆڕێت چونکە لە بەرایی وشەوە دێت کەچی، چونکی دانیشتوی سلێمانی حەز لە «یۆ...» ناکەن بە زۆری دەڵێن «وێسف، وێنان، وێنە» (ناوی گۆڕاوی: یۆنە) دوور نییە وشەی «وێڵ و تەرتیب»یش لە «یۆڵ و تەرتیب» ـەوە هاتبێت کە وشەکە تورکیە بەواتای «ڕێگە».

ئەو وشە عەرەبیانەی هەمزەیان لە کۆتاییەوە دێت، بە سەرزاری کوردەوە هەمزەکەیان لێ دەسوێت وەک «رجاء، وفاء، برئ، ناشئ» کە دەبنە «رەجا، وەفا، بەری، ناشی» چونکە ئەگەر کوردیش بانایە بێ هەمزە دەبوون.

سەیر لەوەدایە ئاخێوەری ڕەمەکی عەرەب لە هەندێ ناودا «هەمزەکاری» دەکات و دەڵێت «ئمحمد، ئحسین، ئستیڤن» کە لەمانەدا هەمزەکە زیادییەکە دەوری فۆنیم نابینێت وەک کە لە کوردیشدا دەگوترێ «عەولای عومبەران» ئەو «ب»ـە لەناوی «عمر» دا فۆنیم نییە چونکە. واتای ناگۆڕێ یاخود کە «کسارە» دەکرێتە «کەستارە» دەنگی «ت» لەوێدا فۆنیم نییە...

ئنجا ئێمە لەبەر ڕۆشنایی واقیع و بیروڕای ئەو پرۆفیسۆرانەی هەمزە بە فۆنیم دانانێن و قورسکردنە بە فۆنیم دادەنێن دەتوانین پرسیار و وەرامی ئەوتۆیی تەرتیب بدەین:

- ئایا لە کوردیدا هەمزە دەنگە؟ بەڵێ دەنگە.
- ئایا کە تێچوو واتای تێ دەچێت؟ بەڵێ تێدەچێت.
- ئایا کە بەدەنگیکی دیکە گۆڕدرایەوە واتای دەگۆڕێت؟ بەڵێ دەگۆڕێت.
- ئایا بەسڕانەوەی ئەو دەنگە، کوردی ناتەواو نابێ؟ بەڵێ ناتەواو دەبێ.
- کەواتە ئەویش فۆنیمە وەک پ، ف، ل! نەخێر فۆنیم نییە.

بابێینە سەر قورسکردن:

- ئایا ئەو قورسکردنە بوونی سەربەخۆی هەیە؟ نەخێر.
- ئایا مومکینە تێبچێت؟ بەڵێ تێدەچێت.
- کە تێچوو واتە تێدەچێت؟ دەگۆڕێت؟ نەخێر نە تێدەچێت نە دەگۆڕێت.
- ئایا کە زەروورەتی مانەوەی بەسەرچوو تێدەچێت؟ بەڵێ لەزۆربازردا بەناچاری تێدەچێت.
- کەواتە فۆنیم نییە!
- بەڵێ فۆنیمە و دەبێ نیگاریشی هەبێ!!

تێبینی:

لە بارەی وشەی «هەناسە»

دوای لێ بوونەوە لە نووسینی ئەم گوتارە ڕێکەوت گێڕامیەوە بۆ کتێبەکەی «فەرهنگ ایران باستان» و لەوێدا بەسەر وشەی «أن – ئەن» دا کەوتم کە لە ئاڤێستادا بە واتای نەفەس هەڵێنان هاتوە، لەوەوە زانیم کەرتی «هەن» لە وشەی «هەناسە» دا ئەو «ئەن» ـەیە و هەمزەکەی گۆڕاوە بە «هـ» نەک وەک من بە هەڵە بۆ شیکردنەوە چووم... دەمێنێتەوە کەرتی «اسە» لە وشەکەدا کە نازانم لە چییەوە هاتوە.

«...»

چەند ڕیشەیەک لە ڕیشاڵی زمانەکەمان

«نووسەری کورد»، ژمارە 5 خولی سێهەم، ئەیلولی 1986

کوردێکی هەست بە ئازاری هەڵکەوتی کوردەواری بەچەنگ مێژووی بێڕەحمەوە بکات خۆی بەو ساوایە شیرەخۆرە دێتە بەر چاو کە لە سینگی دایکی دوور خرابێتەوە، لە سۆز و بزێو بێبەش دەبێت.

لەو ڕۆژەوە کۆڕشی هەخامەنشی بوو بە میرتگری خاڵوانە مادەکانی، دەمی بە مەمکی مێژووی کوردەوە نا و لە جیاتی کورد هەرچی میراتێکی هەیبوو، لە مایەکی و واتایەکی، هەڵی شت بۆ ناو هەناوی حکوومەت لەدوا حکوومەتی هەخامەنشی و ئەشکانی و ساسانی... هەتا ڕۆژانی سەردەم کە کورد لەتەک فارسدا وەکوو منداڵی فڕێدراوی کەس بەخۆیەوە نەگرتووی لێهات و بوو بە مێوانی ماڵی خۆی.

ئەو بنچکەی بەر لە دوو هەزار و پێنجسەد و ئەوەندە ساڵە کۆڕش لە دەستمانی دەرهێنا جارێکی دیکە پەنجەمان لێی گیر نەبۆوە. مێژوومان بوو بە ماڵی بێگانە، تەپڵێتۆپانی پێ دەکات... دای دەلەنگێنێ... لێی دەقرتێنێ... بۆیاخی دەگۆڕێ... بەسەریەوە دەنێ... بە ئارەزوو دەینەخشێنێ... کە پێویست بوو لە قوڕی هەڵدەکێشێ.

بەرەی ژێر پێمان کە خاکی نشتیمان بێ، بە کێشەکێش لەبن پێمانی دەردەهێنێ و دەیخاتەوە سەر بەرەی خۆی. ناوی لوتەشاخ و بیشەڵان و پووشەڵان و قەمیشەڵان و کەندەڵانەکانمان لێ دەگۆڕێ بایی ئەوەی لێمانی نەناس بکات... فەرەنجی لەبەر ئاواییەکانمان دادەماڵێت و زۆڵەپۆشاکەکەی خۆیانی تێ دەئاڵێنێ... تەزکەرە نفووسی خۆی بۆ نژادی کورد دەردەکات.

لەلایەن زمانەوە دووچاری دەسدرێژییەکی وێرانکەر بووین. کۆرپەی ناو بێشکە هەمیشە گوێ دەگرێ بۆ لایلایەی دایکە دڵسۆزەکەی... ئێمە بە تێچوونی دەوڵەتی «ماد»مان دابڕاین لەو لایلایەی کە دەبوو مێژوو لە گاتاکانی ئاڤێستاوە تا ئەبەد هەڵبەست و بەیت و گۆرانی و بەستە و لاوکمان بۆ بچرێت. ئاڤێستا و هەرچی لێی کەوتەوە لە ئێمە تار بوو، باوەشێکی بێگانە مێزی لێ گرت و بەبەر مەمکییەوە نیشت. پتر لە دووهەزار و پێنجسەد ساڵە مژمان لە گۆی مەمکی دایکە ئاڤێستا نەمشتووە...

خەتی ڕەچەڵەکی ئاڤێستا خوار بۆوە بۆ خاوەن دەسەڵاتی دەوڵەتی. هەرچەند زاناکانی زمان دەڵێن فارسیی کۆن جودایە لە زمانی ئاڤێستا، بەڵام جوداش بێت هەرچی ئاڤێستا و داب و دەستووری زەردەشتی پێوەندی «بیهـ دین» بە دەوڵەتەوە بە هەموو ئەو سامانە ئەدەبی و دینی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەی لە ماوەی ڕۆژگاری نێوان تێچوونی ماد و تێجوونی ساسانییان زاوزێی کردبێ بوو بە هی فارس. ئەو ڕۆژەی سپای ئیسلام ڕەوی هێنا بۆ سەر ئیمپڕاتۆرییەتی ساسانییەکان کوردی چارەڕەش بریتی بوو لە ڕەعییەیەکی ڕەش و ڕووت کە هیچ پشکی نەبوو لە شیرنیایی حوکم. هەزار و سەد ساڵ پتر بوو کورد لە پلەی هەرە بەرەژێری بێدەسەڵاتیدا سوخرە و بێگاری بۆ داگیرکەر دەکرد. چەند نیمچەکوێخایەکی پەڕپووتی فەرتووتی کورد وەکوو ڕێوی چاوەش کلکەکوتەی بۆ شاهەنشا و مەلیک و ئەستەندار و سپەهبوود و موبەد و هیربەد و دەستڕۆیشتووەکانی دیکەی دین و دەوڵەت دەکرد و نیمچەمەرحەباییەکی لالووتانەی لێ وەردەگرتنەوە و بەحاڵ نانێکی حەرامی پێ لە هەژاری کورد دەڕووتاندەوە. هەر چونکە کورد بەهیچ جۆرێک لە دینی زەردەشتیی دەوری ساسان کە بەلای چاکەی دەوڵەتدا خوار کرابۆوە هیچ سوودێکی نەدەدیت، بگرە لە زەرەر و ئازار بەولاوە لێیەوە بۆی نەدەهات، بایی خۆخوراندنیش بەرگریی بۆ ئەو دین و دەوڵەتە نەکرد و بەگژ عەرەبدا نەهاتەوە.

لە ماوەیەکی زێدە کوردتدا کوردنژاد دینی تازەی کرد بە جێگری دینی کۆنی، مەگەر لێرەولەوێ خاوەن دەسەڵات و قەڵاتێک کە بەرژەوەندیی لەگەڵ دەوڵەت و دەستگای دینی گونجابێ نەختێکی خۆگری کردبێ ئەویش هەر بایی ئەوەی کە بەفری سبەینان هەتاوی نیوەڕۆی پێ بکەوێت و بتوێتەوە. هەرچی فارسەکە بوو چونکە خاوەن دەوڵەت و دەسەڵات بوو حەشامەتێکی زۆری تێدا بوو پەرۆشی دینەکە و دەوڵەتەکەی بێت و بەدڵ پارێزگاریی لی بکات چونکە پارێزگاری لە

بەرژەوەندیی خۆی دەکرد، هی وەهاشیان تێدا بوو بەدڵ پەیڕەوی لە دینی زەردەشت دەکرد تا ئەوەی بەشێکیان پەنایان بۆ چین برد، پێشتریش یەزگورد خۆی داوای یارمەتیی لە ئیمپراتۆر تای تسونگ Tai Tosung کرد بەڵام لێی نەبیست. دوای کوژرانی یەزدگورد پەنابەران دەستە دەستە بۆ چین دەچوون هەتا کۆمەڵێکیش لەگەڵ «پیرۆز» کوڕی یەزدگورددا خۆیان گەیاندە تەخارستان کە ئەوسا لەبەردەستی چین بوو. لە 662ی زایینی ئەم پیرۆزە لەلایەن شای چینەکانەوە بە شای ئێران وەرگیرا. دوای ئەو کوڕەکەی «نرسی – نەرسی» بوو بە جێگری باوکی و خواییشتدا شای چین لەشکری بۆ ڕێکخست کە وەڵاتی خۆی پێ داگیر بکاتەوە، بەڵام لەگەڵ سەرداره چینییە هاوڕێکەی لێیان بوو بە ناکۆکی و سپاکە بەرەو چین، لە 707ی زایینی گەڕایەوە، لە 750ی زایینی دوایین کۆمەڵەی فارسەکان کە پەنایان بۆ چین بردبێ لە سجلاتی چین ناویان برداوە، یەزدگورد لای چینییەکان Yessesse، پیرۆز Pilusse، نەرسی Ni – nisse ناو هێنراون.

کۆمەڵێکی دیکە لە خوراسانەوە بۆ لای جەزیرەی هورمز و کەنداوی عەرەب جمین و بەینێک لەو ناوە مانەوە، بەڵام لەشکری ئیسلام بۆیان چوو. سەرەنجام پەنایان برد بۆ وەڵاتی گوجراتی هیندوستان و لە شاری «سەنجان» ڕاجا «جادی رانە» پەنای دان و مانەوە. دوای سێسەد ساڵ بە زۆر شوێنی دیکەی هینددا بڵاو بوونەوە تا لە ئەنجامدا شاری بۆمبای بوو بە بنگەی هێز و سەقافەتی پارسەکانی هیند... [بەکورتی لە لاپەڕە 22-17، مزدیسناو اداب پارسی، انتشارات دانشگاه تهران – د. محمد معین].

یەکێک لە ئاکامی بەسترانەوەی بەرژەوەندیی فارسەکانی سەردەمی فەتحی ئیسلام بە دەوڵەتی ساسانی ئەوە بوو کە دوای داگیرکردنی «مداین – پایتەختی ساسانی» لە خوار بەغدا، هەرچی فارس و زمانی فارسی بوو لەگەڵ فەرمانرەوایی یەزدگورددا پێچرایەوە و ئاوەژووی دیوی ئێران بۆوە. کوردەکە چونکە پشکی لە هیچ شتێکدا نەبوو کەس بە لایدا نەچوو هەر لە شوێنی خۆی مایەوە، بەڵکوو ئەو بەتاڵاییەی کە بەکشانەوەی فارسەکان لە دیوەی عێراق پەیدا بوو کوردی تێ ڕژا و سنووری کوردنشین بەرەو باشووری خۆی لێک کشایەوە. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا فارس هەر مایەوە بە میراتگری سەقافەتی هەزار و ئەوەندە ساڵەی ئێران، زۆریشی نەبرد دوای لەدەستچوونی حوکمیان، سەرلەنوێ زمان و ئەدەبیاتیان برەوی ستاندەوە، تەنانەت کتێبی باسکراو لەژێر خاڵەکانی: «نهضتهای سیاسی، نضهتهای مذهبی، پیدایش فرق متنفذ، کوششهای علمی و ادبی ایرانیان» بەرتەکدانەوەی فارسەکان لە پاڵەپەستۆی عەرەب و ئیسلام باس دەکات تا دەگاتە یادی «زبان شیرین پارسی» کە بە پەیدابوونی بوێژانی وەکوو: «محمد بن وصیف سگزی، حنظلة بادغیسی، ابو شکور بلخی، شهید بلخی، رودکی، دقیقی و فردوسی و پەخشاننووسی وەکوو بلعمی، وەرگێڕەکانی تفسیر طبری، دانەری حدود العالم، نووسەری الأبنیة عن حقائق الأدویة، دانەری مێژووی سیستان و دانەری مێژووی شاهنامە ابو منصوری و [بهمت فرهنگ نویسانی مانند اسدی و فرخی و قطران تبریزی]» ئا بەهۆی ئەمانەوە [هی دیکەش] زمانی فارسی لەسەر بناخەیەکی مەحکەم دامەزرا. (لاپەڕە 29-28 کتێبی ناوبراو) لەمەوە سەرلەنوێ فارس بۆوە بە میراتگری هەموو سەقافەتی کەرتی ئێرانی لە گەلەکانی هیندی ئێرانی. بەهۆی هەبوونی نووسینی ئەدەبییەوە لە کۆنی کۆنەوە، فارسی خۆی پاراست لەوەی وەکوو کوردی کە نووسینی نەبوو، ببێ بە دیالێکتی جۆراوجۆری تێکنەگەیشتوو تا ئێستە.

کە دێم وشەیەکی کوردی ئەمڕۆکەمان ڕادەگرم لە بەرانبەر ئاوێنەی مێژووی زمانی ئاڤێستا «گاتاکان» بەتایبەتی و «ڤیدا»ی سانسکریتی، ماوەی سێهەزار ساڵیکی لێکترازان و نائاشنابوون دەکەوێتە نێوانەوە کە وشەکە تێیدا بە بڕیاری واقیع خشکەی بەملاو بەولادا کردووە و گۆڕاوە و قرتاوە و سواوە... زۆر وشەی کە خشکەی لەگەڵ کورددا نەکرد بۆ پەناو پەسێوان بە یەکجارەکی لێمان دابڕا و لێمان نەناس بوو. هەرچی زاراوە و کەرەستەی پەرستنی زەردەشتی هەیە، مەگەر چۆنها، لە فەرهەنگی کوردی سڕایەوە چونکە هەروەک بە گۆڕانی دین لە زەردەشتییەوە بۆ ئیسلام ئەو زاراوانە بەلاوە نران نووسینیشمان نەبوو بتوانێ لەناو کفنی دەفتەران زیندەبەچاڵ یاخود مردەبەچاڵیان بکات و لە ڕۆژی پێویستدا گۆڕبەدەریان بکاتەوە.

لەم ڕۆژگارەدا زەردەشتیی فارس هەن لە یەزد و کرمانی ئێران و لە بۆمبای و هەندێ شوێنی دیکەی هیند بەشێوەیەکی وەکوو شێوەی سەردەمی ساسانی نوێژ و مەراسیم و دووعاخوێنیی ئایینی دەکەن. دیارە ئێمەی کورد دینی ئیسلام بەو دینە ناگۆڕینەوە بەڵام لەلایەن سەقافەتی میللییەوە چەندین سەدان وشە هەیە لەو مەراسیمەدا بە زانینیان سامانی

مەعنەویمان دەوڵەمەند دەبوو چونکە وشەکان دەچنەوە بۆ بەرایی نزیکی سێ هەزار ساڵ، ئنجا چ هێزێک لەبەر وزەی زمانەکەمان دەگەڕا کە ڕیشەی بچێتەوە بۆ سێهەزار ساڵ لەمەوبەر؟ ڤیدای سانسکریتی و ئاڤێستای زەردەشتی کۆنترین دوو سەرچاوەی فەرهەنگ و ڕۆشنبیریی سەرلەبەری گەلە هیندی – ئاوروپاییەکان کە هێندەی دوو خوشکی جمرانەش لە یەکدی نزیکن. هەر وشەیەکی کوردیی سەردەم لەوانە بێ وێنەی قاڵبی ئاڤێستایی پێوە مابێ پتر ڕەسەنبوونی کوردی بە ئیسپات دەگەیەنێ لە دەیان وشەی ئەوتۆی فارسیی سەردەم، چونکە مانی وشەی ئاڤێستا لە کوردیدا ئەوە ڕادەگەیەنێ (یان هەر نەبێ بە لای ئەو باوەڕەمانەوە دەبات) کە یەکبوونی زمانی ئاڤێستا و زمانی کوردی لە بنەڕەتدا هۆی مانەوەی وشەی ئاڤێستایە لە کوردیدا نەک پارێزرانی وشەکە بە نووسین، چونکە کوردی خاوەن نووسین نەبووە. فارس لە نووسیندا هەزاران وشەی عەرەبیشی وەها پاراستووە کە ئەگەر عەرەب فەرامۆشیشی کردبانایە هەر نەدەمردن، وشەی ئاڤێستاش هەمان حیسابی بۆ دەکرێ کە لە دەفتەری نووسراوی فارسیدا وەکوو وشەی عەرەبی ماوەتەوە. دەمەوێ بڵێم کە دیترا وشەیەکی ئاڤێستا لە فارسیدا دەردەکەوێتەوە و لە کوردیدا بزرە، ئەم دەرکەوتنە هی بوونی نووسینە بزربوونەکەش هی نەبوونی نووسینە نەک گۆیا خاوەنایەتی فارسی بە ئیسپات دەگەیەنێ.

بەکارهێنانی وشە لە نووسینی ئەدەبیدا پتری بە زمانی خۆی دەبەستێتەوە لەوەی ئاخاوتنی بێنووسین پێیەوە ببەستێتەوە، ئەویش نەک هەر بەهۆی پاراستنی وشەی نووسراو لە فۆتان بەڵکوو لەبەر هۆیەکی زێدە گرنگی سەر بە سروشتی زمانی ئەدەبییەوە. ئاخاوتن لەوانەیە وشە لە یەک قاڵبدا بەکار بهێنێ بەتایبەتی وشەی وەرگیراو کە هەر پێوەی دیار دەبێ کە بێگانەیە، کەچی بەکارهێنانی ئەدەبی جۆرە قاڵب لە وشە دادەڕێژێ وەک کە دێت گەردانی دەکا وەیا پێشگر و پاشگری پێوە بلکێنێ وەیا بە وشەی دیکەیەوە ببەستێتەوە کە ئیتر ڕەنگە ئەوەندە لە قاڵبی بنەڕەتیی خۆی دوور بکەوێتەوە کە نەناسرێتەوە. بەم جۆرە چەندین وشە لە تاکە وشە دەکەوێتەوە هەمووشی مۆرکی ئەو بنەڕەتەی پێوە دەبێت، بەمەشدا هەروەک باشتر دەبیتەماڵی زمان، لە چنگ فۆتانیش یەکجارەکی ڕزگار دەبێ چونکە لەوانەیە قاڵبێک و دوو قاڵبی هەر بەردەوام و بەرحەیات بێت، هەرچی تاکە وشەیە یەک ژین و یەک مردنی هەیە. بە نموونە وشەی vanghu ی ئاڤێستا بە واتای چاک، باش هاتووە. ئەم وشەیە سەرەژێر بۆوە هەتا لە فۆڕمی «بهـ – بیهـ» گەیشتە فارسی. لە کوردیدا وێنەی سەربەخۆی وشەکە تێچووە و تەنها لە «بێشەما»دا بە واتای تووتنی بۆنخۆش وێنەی ماوەتەوە. کوردەکە کەم تا کورتێکی نەبێ نازانێ بۆچی «بێشەما» وەکوو «بێپارە، بێحەیا» واتای کەمایەتی ناداتەوە بە پێچەوانەوە پەسندایەتی لێ دەفامرێتەوە. لە فارسیدا چەندین قاڵبی لێ پەیدا بووە، هەندێکی سەر بە ئاڤێستاوە دەنێن لەمانە وشەی «بهشت – بەهەشت».

ئەم وشەیە لە vanghu هاتووە کە خراوەتە سەر سیفەتی باڵا superlative و بۆتە vahishta کە بە واتای «چاکترین – باشترین» دێت. لە ڤەهیشتەدا کە بۆتە «بەهیشت» وشەی «بیهـ»ی فارسی ئاشکرایە. کورد دەڵێ «بەهەشت» وشەی «بیهـ و vanghu»ی دۆڕاندووە و نازانێ وشەکە لە چییەوە هاتووە، بەمەشدا بۆتە مێوان نەک خاوەنماڵ. ئەگەر فارس خاوەن دینی زەردەشت و ئاتەشگە و هیربەد و موبەد و مەراسیمی زەردەشتی و دەقەکانی ئاڤێشتا و پەهلەوی نەبوایە، ئەو پەیوەندییە نزیکەی بە بەهەشتەوە نەدەبوو کە دەماری خزمایەتی «بەهیشت و ڤەهیشتە» وەها بەدروستی بهێڵێتەوە. دەبێ بشڵێم ڤەهیشتە بەدوا وشەی «acha – ئەشە»ی ئاڤێستادا هاتووە و وەکوو صیفەت و مەوصوف «ئەشە = ڕاستی و دروستی» بەو پێیە «ئەشەڤە هیشتە = باشترین دروستی» ئەشە فەرامۆش کراوە و ڤەهیشتەی وەصف ماوەتەوە (ل 55 فرهنگ ایران باستان، پخش نخست، پور داود).

زۆر بە سەیری، گاڵتەی مێژوو ئەم وشەیەی «بیهـ»ی لە کوردیدا بە جۆرێکی وەها پەنامەکی و تەماوی بەدەر داوەتەوە سەرنجی ورد نەبێ نایدۆزێتەوە، کە بەدەریشی دەداتەوە حیکایەتێکی سەیر لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ. دین لە ئاڤێستادا «Daena – دەئینا» بووە. (ل 3 سەرچاوەی پێشوو) دواتر گۆڕاوە بە دین. ئەوانەی پێڕەوی زەردەشتیان کردووە پێیان گوتراوە «بیهـ دینان – خاوەنانی دینی چاک» لەمەوە دەردەکەوێت ناوی کۆکی «بادینان» کە هەم بە زێی گەورە و هەم بە سەرلەبەری هەرێمی لای ڕاستی ئەو زێیە دەگوترێ هەر خۆیەتی لە کۆندا «بیهـ دینان» بووە و چ پێوەندیی بە «بهاء الدینان»ـەوە نییە. بەڕواڵەت عەجایب لەوە دایە (کە لە ڕاستیدا عەجاییبرەوێنەوە لەوەدایە) کە هەر لە هەرێمی «بادینان – بیهـ دینان»دا یەزیدی (ئێزدی) بە جیرانەتی بیهـ دینان دەژین. بۆ دەبێ وابێ؟ لە نووسینێکی مامۆستا تۆفیق وەهبیدا

هاتووە: «یەزیدییەکان «میثرایی» ـن واتە ئەوان لەسەر دینی «دووهێز پەرستی» مانەوە و نەبوون بە زەردەشتی» [مامۆستا وەهبی نامێلکەکەی بە ئینگلیزی داناوە]. ئنجا سەیر نییە لەوەدا کە شوێنێکی میثرایی وەیا دژی دینی زەردەشتی تێدا بێ بە حوکمی مەنتیق «بیهـ دینان» هەمیشە یاد بکرێتەوە تێیدا – دوای نەختێک پتر ڕوون دەبێتەوە – هەرێمەکانی دیکەی کوردەواری کە بوون بە مسڵمان پێویستیان نەما بە «بیهـ دینان» چونکە ناشێت مسڵمانیش بن و وەڵاتەکەش هەر بە هی دینی زەردەشت لە قەڵەم بدەن. لە زاراوە دینییەکانی یەزیدیدا وشەی «کریف» ماوە بە واتای برای ئەبەدی. ئەم وشەیە لە سەردەمی زەردەشت و ئاڤێستادا «کرفە»ی هەبووە بە واتای «پاداش – ثواب» کە دەکاتەوە پاداشی ئەبەدی، چونکە هی دوای مردنە (ل 97، 98 فرهنگ ایران باستان). هەڵبەت ئاڤێستا لەخۆیەوە «کرفە، کریف»ـی نەخوڵقاند، دیارە لە کۆنترەوە ماوەتەوە ئیتر چ جۆرە پاداشی تێدا مەبەست بووبێ با بووبێ. زۆر وشەی کۆن بە واتای نوێ هاتنە ناو زەردەشتییەوە یەکێک لەوانی هەرە گرنگ وشەی «دێو»ە.

ئەم وشەیە لە ئاڤێستادا «Daeva – دەئیڤە» بووە (ل 3 فرهنگ ایران باستان، ل 244 مزده یسناو ادب پارسی). دێو لە کۆندا بەر لە زەردەشت، بە چەندین پەروەردگاری ئاریایی گوتراوە و پەرستراوە. بەڵام دوای هاتنی زەردەشت و ناساندنی «ئەهورەمەزدا» هەموو خواکانی کۆن، واتە هەموو دێوەکان، کران بە گومڕاکەر و شەیتان (ل 245 مزده یسنا ...). ئەوانەی لەسەر دینی کۆن مانەوە و لە دێوپەرستی بەردەوام بوون لە زەردەشتیدا پێیان گوترا «دیویسنان – دێویەسنان» تا ئەوەی Kavi وێنەی کۆنی «کەی» داندرا بە «شهریار دیویسنان» و Karpan بە «پێشەوای دیویسنان» لە قەڵەم درا (ل 251 فرهنگ ایران باستانی ناوبراو، پەراوێز 66). «کەرەپ» خۆی لە ئاڤێشتادا بەو کەسانە گوتراوە کە خۆیان لە دینی تازەی زەردەشت کەڕ کرد. «کەرەپ» و «کەڕ» یەک شتن. وشەی «یەسنە» و «یەزەتە»ی ئاڤێستا و «یەجەتە»ی سانسکریتی لە ڕیشەی «Yaz – یەز» بە واتای «پەرستن» وەرگیراون (ل 239 مزدیسنا ...) لەمەوە بە تەواوی ئاشکرا دەبێ کە «داسنی» بریتییە لە «دێویەسنا» بە واتای «دێوپەرست» ئەم دێوەی ناو وشەی «داسنی» کە نەختێکی لێ سواوە، بە وەرگێڕانی واتاکەی لە «خودا»وە بۆ «ئەهریمەن» بوو بە ناحەزی ئەهورەمەزدای دینی زەردەشت، واتە «بیهـ دین». ئینجا سەرلەنوێ تێدەگەین بۆچی «داسنی» تەنها لە هەرێمی «بیهـ دینان» بەردەوام بووە یاخود بۆچی «بیهـ دینان» هەر لە هەرێمی داسنیان خۆی پاراستووە.

- بیهـ دین   بیهـ دینان   «ان» هی کۆکردنە
- دێویەسنا   دێویەسنان   «ان» هی کۆکردنە

وشەی «دێو» لای هەموو گەلە هیندی – ئەوروپایەکان، بە لێدەرهاویشتنی ئێرانییە زەردەشتییەکان، واتای بنەڕەتیی خۆی کە «خوا»یە پاراستووە. لای هیند Deva. لای یۆنان Zeus. بە لاتینی Deus. بە فرەنسەیی Dieu. وشەی یەسنا، هەر خۆیەتی دواتر لە فارسیدا بۆتە «جشن» و لە کوردیدا بۆتە «جەژن».

لەم ڕوونکردنەوەیەدا کە هەمووی ئەوروپاییەکان کردوویانە، ئێمە لە حاڵوباری خۆمان دەگەین کە داسنی ئەو خواپەرستانەن لەپێش هاتنی زەردەشت لە قاڵبی «دێو» وەکوو گەلەکانی دیکە پەروەردگاریان دەناسی، هەڵبەت بە لای خۆیانەوە «دێو» هەر لەو واتایەدا مایەوە هەرچەند لە ماوەی چەندین هەزار ساڵدا گەلێک لە باوەرە کۆنەکانیان لەبیر کران و گەلێک شێوە باوەڕی تازە هاتە ناو دینەکەیانەوە.

دەمێنێتەوە وەڵامی پرسیارێک لە خۆمانی بکەین: بۆچی کورد بە تێکڕایی دوو جاران دینی خۆی گۆڕی، جارێکیان کە زەردەشت «مەزدە یەسنایی» داهێنا، جارێکیشیان کە عەرەب ئیسلامەتی بۆ هێنا، کەچی ئێزدییەکان «داسنییەکان» لە هەردوو جاردا پەنجەیان لە دینی خۆیان گیر کرد؟

ڕاستیەکەی من ناتوانم بە ڕەهایی و بەرمەیدان مل لێنێم. دەزانم جوولەکەش پتر لە غەیری خۆیان ئەو ڕژدییەیان پێوە دیارە، تا ڕادەیەکیش بەخۆوەگلانی جوولەکە لە تەعلیماتی تەورات و تەلموود دەفامرێتەوە چونکە لە ڕادەبەدەر هانیان دەدا

بۆ خۆ بەگرنگزانین (بە لای خۆیانەوە ئەوانن میراتگری ئادەم و نووح) بەڵام لە دینی ئێزیدیياتی ئەوەندە نازانم پەنای ببەمە بەرێ بۆکردنەوەی ئەم گرێیە. ناوی «ئێزدی» خۆی هەندێکمان بە ڕێگەوە دەبات لە ڕووی ئەوەوە کە ناوی «ئێزد، یەزد و یەزدان» لای دینی زەردەشتیش ڕێز لێ گیراوە. هەرچی «دێو» و «دێویەسنە»یە یەکجارەکی مۆرکی ناحەزایەتی لێ درا لە لایەن زەردەشتەوە کە ئیتر ڕێ نەما کەس بە خۆی بڵێ دێوپەرست بەڵام «ئێزدی» حیسابی جودایە.

Yaz بە واتای پەرستن «یەزەتە»ی لێ وەرگیرا بە واتای «لایەقی پەرستن» ئەم یەزەتەیە «یەزد – یەزدانکۆیەتی»ی پەهلەوی و «أیزد»ی فارسی لێ کەوتەوە. یەزەتە، دواتریش یەزد، بە فرشتەی چاکە ڕۆیشت (ل 240، مزدەیسناو ادب پارسی-ی باس کراو). ئەو هێزانەی لە زەردەشتدا یەزەتەیان پێ گوترا و لە پەهلەوی بوون بە یەزد لە کۆندا بە لای ئارییەکانیش پەسەند بوون. لەبەر ئەمە زۆر بە ئاسانی و بە نیازی خۆپاریزی دێویەسنەکان ناوە شیرنەکەی «یەزد»یان بەخۆوە گرت کە ڕقی زەردەشتییانی لێ دوور دەخستنەوە و خەلەلێکیشی بە باوەڕیان نەدەگەیاند. ناوی «داسنی» لە لایەن ناحەزەکانیانەوە پێیان دەگوترا.

لە لایەن گۆکردنەوە هەر وەکوو فارسەکان «یەزد»یان کرد بە «أیزد» داسنییەکانیش کردیان بە «ئێزد» و «ی» نیسپەتیشیان بەپێی ڕێزمانی کوردی پێوە نا و وشەکە بوو بە «ئێزدی». دەبێ لە کۆندا «ئێزدیک» بووبێ چونکە لە پەهلەوی بەرەژوورتر ئەداتی نیسبەت «یک» بووە، دواتر «ک»ـەکە سواوە و چ لە فارسی بێت و چ لە کوردی.

ئەم لێکدانەوەیە جۆرە مەسڵەتییەکی خۆپاراستنی دێویەسنەکانی تێخوێندۆتەوە کە حەق و پێویستیش بوو، بەڵام بایی تەفسیری تەواوی هەڵوەستەیان ناکا. ئێمە نازانین لە دەمی پەیدابوونی زەردەشتی و دوای بڵاوبوونەوەی بە ئێران زەمیندا چەند تاقم مانەوە بە «Karap – کەرەپ – کەرِ» کە نەهاتنە سەر دینی زەردەشت، بەڵام بەپێی ڕاگەیاندنی مێژوو بەدرێژایی سەدان ساڵ تاقانە دینی ئیمپراتۆرییەتی ئێران زەردەشتی بووە. لە «ل 111، مزدەیسناو اداب پارسی» هاتووە کە قاتلی[18] زەردەشت بە خۆی و پێنج برایەوە ناویان لە نووسراوەکانی «بندهشن، زات سپرم» براوە و لە خانەوادەی «کەرەپ» بوون. قاتلی زەردەشت توورانی بوو نەک ئێرانی، هەڵبەت دوایی کە ناوی بێت دەبێ لە «کەرەپ»ـەکان حیساب بکرێن بۆیە مانەوەی دێوپەرست لەو سەردەمانەدا کە دینی زەردەشت فەرمانڕەوا بوو دیاردەیەکی سەیرە و سایەدی بۆ باوەڕمەحکەمی ئەو کۆمەڵە دەدات. بەڵێ، زەردەشتی چاوپۆشی لە جوولەکە و گاوریش کرد بەڵام ئەمانە بێگانە و لە نژادی غەیری ئاریا و ئێران بوون و لەچاو سەردەمی زەردەشتدا زۆر بە درەنگەوە کەوتنە خاکی ئێران و قەڵەمڕەوی دینی زەردەشتی، خۆ گاو (دییان) دەوری 600 ساڵ لەدوای زەردەشت بڵاو بۆوە.

بەهەمەحاڵ، ئێزدییەکان نموونەی هەرە کۆنی دانیشتوانی ئەو ناوچەیەن کە بەشی «ئێرانی» لە «هیندی – ئێرانییەکان» تێیدا نیشتەجێ بوون. واتە کۆنترین کوردن و لە باوەڕدا پێش ئاڤێستا دەکەونەوە و دەبن بە هاوتەمەنی Vedaی هیند و لەویش کۆنتر. ئەگەر باوەڕی پێش زەردەشتییان بۆ پاراسترابا دەشیا بە باوەڕی هەموو گەلە هیندی – ئەورووپاییەکان حیساب بکرێت. بەڵام داخەکەم نەبوونی نووسین لە ماوەی دووهەزار ساڵدا (هەتا کەوتینە دەورانی بابەتاهیر و ئەحمەدی خانی و جەزیری و ... ئیدریسی) پتر لە لمی بیابان کە هەموو شتێک ژێر خاک دەکات زمان و مێژووماني ژێر مەرگ خست، چونکە دەشێ چ شتی ژێر لم بە لێدانەوە، ڕۆژێک لە ڕۆژان، دەربخرێتەوە، بەڵام وشەیەکی لە زماندا نەمێنێ و نووسینیش نەیپاراستبێ یەکجارەکی دەفەوتێ. بۆیە ساڵەهای ساڵە خەفەتی بێسوودی دەخۆم لە هەژەندی[19] دیاردەی نەبوونی نووسینی کوردی و فەوتانی وشە و ڕووداوی کوردی و بێسەروشوون چوونی ناوداری کورد لە مرۆڤ و لە خاک و لە ئاوی و لە ئاوایی. لە گۆشەیەکی ناچاری و پەرۆشیی بێدەسەڵاتانەمەوە تەمەنێکە زەق زەق دەنۆڕمە ئەو دروشمانەی

18- ناوی قاتیلی زەردەشت بەپێی خوێندنەوەی لە پەهلەوەی چوارجۆر هاتووە:

Brad-Resh, Brat-Royishn, Brat-Resh, Bratrok-Resh

19- «هەژەند» وشەیەکی دارژاوە لە ڕەگی «هەژ، هەژاندن و هەژان» و لە کێشی تەژەند، ڕەوەند و زەبەند ... بۆ ڕووداوێک ئەوەندە کاریگەر بێ مرۆ بهەژێنێ، وەکوو هەژەندی کوژرانی غاندی، هەژەندی تێکچوونی کۆماری مەهاباد.

کەوا کزکز بۆ ڕێنموونیمان بەرەو ڕابردوو دەجریوێنن وەکوو ئەستێرە دوورەکانی کەشکەڵانی فەلەک. لەو هەوڵە قەلەندەرانەمەوە وەکوو سواڵکەر، بەدەم ڕۆژگارەوە، کەچکەشیوێک لێرە و گوێچکەنانێک لەوێ کەوتنە ناو کەشکۆڵی هەژاریمەوە بایی ئەوەی سەری خوێنەر بە گوتارێک بیەشینم (ڕاستییەکەی پترم لا هەیە بەڵام بەڵێنێک لێناگەڕی جگە لە چەند وشەیەک بدرکێنم) لەو زەخیرە دەروێشییە گردوکۆییم کردووە چەندێکی پێشم کرابێ خەریک بووم ئەو وشانە بدۆزمەوە کە لە کوردیدا شێوەی ئاڤێستایی یاخود هەر نەبێ کۆنینەییان پێوە بێت و لە فارسیدا نموونەیان نەبێ. ناو ناوەش وشەی ئەوتۆم هاتۆتە بەرچاو کەوا هەرچەند لە فارسیشدا نموونەی هەیە بەڵام دەلالەتی وشەکە خۆی لە فەرهەنگ و کەلەپووری کوردیدا بایەخێکی تایبەتی هەیە. یەکێک لەمانە وشەی:

دوغدو

ئەم وشەیە ناوی دایکی زەردەشت و لە قەومی مادە، گەلێک سەرچاوەی باوەڕپێکراو ئەم ڕاستییە دەڵێن، یەکێک لەوان «مزدیسنا ...»ی باس کراو لە لاپەڕە 90، 91 دا باسی دوغدو دەکات کە دایکی زەردەشتە و لە ئیسپاتی قسەی خۆی ئەم ڕستەیە لەدەست نەچووەی «هادخت نسک»ی ئاڤێستایی دەهێنێتەوە.

Ma azarayoish Zarathushtra ma pourushaspahe ma Dugdovam aethrapaitish.

واتاکەی: مەئازەرێنە، زەردەشت، نە پوروشەسپ و نە دوغدو و نە هیربەدان.

«پوروشەسپ» باوکی زەردەشتە، «دوغدو» دایکیەتی، وشەی کۆتاییش شکڵی ئاڤێستایی ئەو وەزیفە دینییە کە دواتر بوو بە هیربەد دیارە aethrapaitish هیربەدە و ish یش وابزانم نیشانەی کۆیە.

گرنگیی وشەی «دوغدو» لەوەوە دێت کە وەک لەو سەرچاوەیە نووسراوە دەڵێ دوغدو هاوڕەگە لەگەڵ «دختر و دخت»ی فارسی و «Daughter»ی ئینگلیزی و «دتر»ی لەهجەی گێلەکی. لەمەوە دەردەکەوێت وشەی دوغدو بە واتای کیژ سەرچاوەی «دختر»ە چونکە ئاڤێستا هەزار ساڵێک لە فارسیی نوێ کۆنترە. لێرەدا خەفەتی بێنووسینی دەمار کشت دەکات. تۆ وەرە خاوەن وشە بیت بەڵام خۆت لێی نیمچە دەستبەتاڵ بیت و خەڵکی دیکەش تەراتێنەی پێ بکات. ئێمە لە پەراوێزێکی تەسکدا «دۆت» بەکار دەهێنین، ئەویش نەک تێکڕای کورد. هۆز هەیە دەڵێ «دۆتمام» بە واتای «کیژی مام» وەک کە دەشڵێن «پسمام» بە واتای «کوڕی مام». ئەم «پس»ـە لەگەڵ «پسر»ی فارسی یەک شتە وشەی «پزدان»یش کە «مشیمة»یە ئەو «پس»ـەی تێدایە، هەروەها دەڵێین: لە شایی دۆم لە دەستدا بوو. ئەم «دۆ»یەش «دۆت»ـە و لێی قرتاوە کەچی فارسی «دختر. دخت، شاهدخت، آذر میدخت» و چەندین وشەی دیکەی هەن بەوەوە شاد بوون.

دەمەوێ تۆڵەی دوغدو بە وشەیەکی دیکە بکەمەوە کە پایەی لە مەراسیمی زەردەشتیدا هەیە و نەشزانراوە لە کۆندا بە چی گوتراوە کە چی بۆم دەرکەوت کوردییەکی کەڵاشخواری پەسەندە.

ئەم وشەیە «برسم — بەرسەم»ـە. بەپێی ئەوەی کە لە یەسنا 25 بند 3ی ئاڤێستادا هاتووە urvaram baresmanim بە واتای بەرسەمی درەخت یان گیا، دیارە ڕوەکە. لە کتێبی مزدەیەسنا ...ی ناوبراو هەر لە لاپەرە 400 هەتا 411 لەسەر «بەرسەم»ی نووسیوە و دەڵێ لای کەس مەعلووم نییە کام ڕوەک بەرسەمە. دەشڵێ وشەی baresaman ی ئاڤێستا لە وشەی barez بە واتای «نمووکردن» هاتووە. ئەم barez ـە بە ئاشکرا تێمان دەگەیەنێ کە بەرسەم هەمان «باڕیزە»ی کوردییە کە بەدەوری ئاوی سارد و لە سێبەردا حەز بە ڕوان دەکا. لە دەمی مەراسیمی دووعاخوێندندا هیربەدێکی سەرپەرشتیکەری ئاگر چەند چڵەباڕێزەیەک بەیەکەوە دەبەستێتەوە و دەستاو دەکات هەتا دەگەڕێتەوە جێگەی خۆی لە «بەرسەمدان»دا، مووبەدێکی دیکە دووعاکان دەخوێنێ.

له وشه‌ی urvaram ـدا كه‌رتی rva پێیه‌وه دیاره كه «ڕوا»كه‌ی كوردییه. چه‌ند جێی سه‌یر پێدا هاتنه كه تا ئیمڕۆكه یاخود تا ده‌می نووسینی كتێبه‌كه‌ی مزدیه‌سنا ... نه‌زانراوێ «به‌رسه‌م»، «بارێزه»یه. تومه‌ز زمانی كوردی به‌هه‌ند هه‌ڵنه‌گیراوه له لایه‌ن زاناكانی زمان و مێژوو بایی ئه‌وه‌ی ناوناوه له ته‌نگانه‌دا سه‌رێكی پێدا بگیرێ. هه‌رم ئه‌م نائاشنایی نێوان زاناكان و زمانی كوردییه وه‌های كرد كه له ده‌می باسكردنی وشه‌ی pashush-haurvastan، fshu, pasu كه له ئاڤێستادا به واتای خورده ئاژه‌ڵی ماڵی هاتووه به بیریاندا نه‌یه‌ت كه ئه‌م وشه‌یه له كوردیدا له شكڵی «په‌ز» زیندووه. هه‌ر ئه‌وه‌نده‌یان زانی كه «چوبان»ی فارسی له‌و وشه‌یه وه‌رگیراوه. خۆ «شوان»ی كوردیش پتر ده‌قی كۆنی پاراستووه چونكه ده‌نگی «ش»ی «فشو» وه‌كوو خۆی هێشتۆته‌وه و نه‌یكردووه به «چ». «فشوان» یان «په‌شوان» بۆته شوان ... (بنۆڕه لاپه‌ڕه‌كانی 211، 214، 226، 245 له فرهنگ ایران باستان) مه‌به‌س له pashush-haurvastan ئه‌و قانوونانه‌یه كه له‌باره‌ی سه‌گی به‌ر مه‌ڕ دانراون مافه‌كانی دیار كردووه.

له لاپه‌ڕه 380ی مزده‌یسناو ادب پارسی، په‌راوێز 2، وشه‌یه‌كی نرخدار خۆ به‌ده‌ست فه‌رهه‌نگی دێرین و نوێی كوردییه‌وه ده‌دات. ئه‌م وشه‌یه له ناوتوێژی باسی «كستی، كشتی – كوستی، كوشتی» كه‌وا هه‌ر له لاپه‌ڕه 376 هه‌تا 389ی گرتۆته‌وه، هاتووه.

ده‌بێ بڵێم «كوستی، كوشتی»ی فارسی كه له kostik ی په‌هله‌وی وه‌رگیراوه ئه‌ویش له kost ی ئاڤێستاوه هاتووه به‌واتای «ته‌نیشت، كنار» كه له لاتینی costa و له ئینگلیزی coast و له ئه‌ڵمانی kuste و له فره‌نسه‌یی coste ی پێ ده‌ڵێن، ئا ئه‌م «كوستی، كوشتی»ییه پشتێنێكه له ته‌مه‌نی پازده ساڵه‌یی (به‌پێی ته‌علیماتی ئاڤێستای كۆن) ده‌خرێته كه‌مه‌ری گه‌نجی زه‌رده‌شتی. هه‌ر له‌و ده‌مه‌شدا كورته‌كێک وه‌یا پۆشاكێكی كه له كتێبه‌كه‌دا «صدره – واته صدریة»ی پێ ده‌ڵێ له‌به‌ر گه‌نجه‌كه ده‌كرێت و له‌گه‌ڵ مه‌ڕاسیمی تایبه‌تیدا ته‌مه‌نی منداڵی به‌جێ ده‌هێڵێ بۆ كامڵیی گه‌نجایه‌تی. ئه‌وه‌ی لێره‌دا مه‌به‌سته ناوی ئه‌و «صدره – صدریة»یه كه له په‌راوێز 2، لاپه‌ڕه 380 له‌باره‌یه‌وه ده‌ڵێت: «نیز پوشیدن صدره [كه در پهلوی shapik آمده] كه جامه مخصوص بهدینانست – واجب شمرده شده» واته: هه‌روه‌ها له‌به‌ركردنی «صدره» [كه له په‌هله‌وی shapik – شه‌پک هاتووه] - كه جلێكی تایبه‌ت به بیهـ دینانه – به واجیب ژمێرراوه.

وشه‌ی «شه‌پک» كه «صدره – صدریه – پۆشاكی سینگ» بێت دیاره ئه‌و شه‌پكه‌یه كه له «شال و شه‌پک»ی به‌ری بادینان ده‌یبیسین و له به‌ری سۆران ڕانكوچۆخه‌ی پێ ده‌ڵێن. له‌و لاپه‌ڕه‌یه‌دا قسه له به‌ندی 11، فصل یه‌كه‌م، كتابی سێهه‌می «نیرنگستان» ده‌هێنی كه ده‌ڵێ: ده‌شێ «كوستی» له خوری مه‌ڕ و مووی بزن یان وشتر بهۆندرێته‌وه. له به‌ندی 12ی هه‌مان فصل هاتووه: سۆشانس (موفه‌سیرێكی ئاڤێستای سه‌رده‌می ساسانییه) فه‌توای داوه كه له په‌مۆش دروست بكرێ. له فه‌صل چواره‌م، به‌ندی یه‌كه‌م، كتێبی شایست نه‌شایست هاتووه: ناشێ «كوستی» له ئاوریشم بێ، به‌ڵكوو پێویسته له خوری یان موو... بێت. له‌مه‌وه ده‌رده‌كه‌وێ كه خۆڕایی نییه هه‌تا ئێستاش «شال و شه‌پک» له موو دروست ده‌كرێت. ئه‌وه‌ی به مه‌به‌ست گیراوه له مه‌ڕاسیمی زه‌رده‌شتییان ته‌نها «شه‌په‌كه»، هه‌رچی «شاله» چی ده‌بێ با بێ كێشه‌ی به‌دوادا نایه‌ت هه‌رچه‌ند وه‌هام دێته به‌ر زه‌ین كه «شال» له‌گه‌ڵ «شالوار» خزم بێت، چونكه هه‌ردووكیان له پێ ده‌كرێ و فۆڕمیشیان له یه‌كدی نزیكه، به‌ڵام بڕیه‌ی لێ نادەم.

وشه‌یه‌كی دیكه‌مان هه‌یه زۆر به‌سه‌یری ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ كۆنترین به‌شه‌كانی ئاڤێستا، كه ئاڤێستا خۆی بریتییه له پێنج به‌ش «ل، 195 مزدیسنا ...»

1. یه‌سنا
2. ویسپرد
3. ڤندیداد
4. یشته‌كان
5. مزده‌ئاڤێستا

بەشی هەرەکۆنی ئاڤێستا لە «یسنا – یەسنا»دا هاتووە بەناوی «گاثا». ئەم وشەیە لە سانسکرێشدا Gatha لە هەردوو سەرچاوەی ئاڤێستا و سانسکریتیشدا «گاثا» بە قسەی هۆنراوە یان شێعر گوتراوە. لە لاپەڕەی 196ی کتێبی ناوبراودا لە بارەی واتای گاثاکانی ئاڤێستاوە دەڵێ: «سروود و نضم و شعر». دیارە سروود بە دەنگی بەرز دەخوێنرێتەوە. لە هەموو ڕوویەکەوە دیيارە کە «گاثا» لە کوردیی سەردەمدا بەسەر زاری ئێلی دزەیی دەوری هەولێر و مەخموور لە شێوەی «گاس» ماوەتەوە کە دەڵێن «گاسی بکە، گاسم کرد» بەواتای «بانگی بکە، بانگم کرد» دەمێکە دەنگی «ث» لە کوردیدا گۆڕاوە بە «س» مەگەر لە هەوراماندا مابێت. بۆیە گۆڕانی «گاث» بە «گاس» کارێکی ئاسایی و ناچاریشە. کەسێکی بلّێ «گازی بکە» هەڵەی کردووە. ئەم وشەیەم لە بەرایی ساڵانی حەفتاکاندا لەگەڵ «هەژار و زەبیحی» باسکردووە و هەرسێکمان بەو ڕایە ڕازی بووین.

لە کۆتایی ئەم گوتارەمدا مەترسی بەڵێنە باسکراوەکە پێمی کورت دەکاتەوە، سەرەنووکی وشەیەکی ئاڤێستا دەکەم بە دوعاخوازی ناچاری بە ئومێدی ئەوەی لە هێنانەدی بەڵێنەکەدا بە هەناسەی درێژترەوە وتوێژی ڕیشەدۆزی بکەین.

لە پەراوێزی لاپەڕە 356 و 357 لە کتێبی مزدیسنا ...دا باسی دابەشبوونی شەووڕۆژ بە پێنج کات لە ئاڤێستادا دەکات، لێرەدا تەنها ئیشمان بە دوو کات هەیە لەو پینجانە.

بەشی دووهەم کە نیوەڕۆیە Rapithvina پێ دەڵێت. بەشی سێهەم ئەو زەمانەیە کە ڕۆژ بە پایان دەگات ناوی لێ دەنێ Uzayeirna. ئەم وشەیە بریتییە لە پاشگری ina کە لە وشەی پێشووتریش دەرکەوت و لە Ayar بەواتای ڕۆژ و لە پاشگری Uz. ئەم «ئوز»ە بەواتای هەڵگرتن «برداشتن» دێت کە بریتییە لە توانا و هێز. ئێستاکە لە سلیمانی «Uz، ئوز» لە فۆرمی «وزە» بەکاردێت. کە دەگوترێ «لە وزەی منا نییە». دوور نابینم هێز خۆیشی بە شێوەگۆڕی لە «Uz، ئوز، وزە»وە کەوتبێتەوە بە تایبەتی کە دەزانین گۆڕانی دەنگی «هەمزە» بە «هـ» لە کوردیدا زۆر بەرچاوە.

تێبینی دەربارەی ڕیشە و ڕیشاڵەوە:

ڕیشە: تاکە یەک ڕەگی ڕوەک.
ڕیشاڵ: سەرلەبەری ڕەگەکانی تاکە ڕوەک.
ڕیشەڵان: ڕیشاڵی چەندین ڕوەک تێک ئاڵا بێت.

«...»

تیروپشکێ لە دەنگسازی

«ڕۆشنبیری نوێ» ژمارە 101 مارسی 1989

ڕۆژی دووەمی جەژنی قوربانی ڕابوردوو، دۆستە بەڕێزەکانم د. کەمال مەزهەر و د.ئاورەحمانی حاجی مارف سەریان لێ داوم، لە لاڕێیەکی ئاخاوتنەوە تاسەیەکی دەروونم سەرکەل کرد و گوتم، لەو جودایی بیروڕای نێوان د.ئاوڕەحمان و مندا هەیە لە بارەی هێندێ لاباسی سەر بە فۆنەتیک، کە دەکێشێتەوە بۆ لای ڕێنووسیش زۆر دڵ ناڕاحەتم. هەردوویان گوتیان دەربڕینی بیروڕای جودا کە بنیاتنەر و ڕوونکەرەوە بێ چالاکیی پیرۆز و سوودبەخشە. هەڵبەت منیش لەو باوەڕەدام کە پێویستە بیروڕا سەر وەدەربنێ بۆ بەربیستن و دیتن، بە هەموو عومریشم پشتگریم کردووە لە ئازادیی بیروباوەڕ هەر نەبێ لەبەر ئەوەی بەزۆری خۆم لە بارێکدا دیتووە پەکی لەسەر ئازادی بیروباوەڕ کەوتبێ بەڵام ئەگەر بلوێ و بشێ خاوەن ڕایەکان لەسەر یەک باوەڕ کۆببنەوە دەتوانن سوودی ڕوونکردنەوە و بنیات نان پێکەوە بگەیەننە خەڵق، چەند سوودی دیکەش بخەنە پاڵ ئەو دووەوە یەکیان کەمکردنەوەی ئەرک و کاتە. دووەمیان سوود وەرگرتنە لە ئەرک کاتی پاشەکەوت کراو لە مەیدانی دیکەدا، سێیەمیان چەپارە دانی ئاپۆڕەی خوێنەرانە لە سەرسوڕکێی نێوان بیروڕای جودادا. چوارەمیان سەرنج ڕاگرتنی خۆمە لە کێشەی جودایی بیروڕا بەولای هەنگاوی تێخوێندنەوەی سوود و زیانەوە دەڕوات دەچێتە ڕادەی ئەوەی بڵێم تەن ساغی و خۆ بەدەست نەخۆشیەوە نەدان ڕاستییەکی وەها بنەڕەتییە پێی ناوی بەراوردی بکەم لەگەڵ دۆزینەوەی دەرمان بۆ نەخۆش. گەڕان بەدوا دەرماندا ناچارییەکی ڕەزاگرانە لە نەخۆشییەوە بە ملماندا دێت، هەرگیز ناشێ حەز بە نەخۆشی بکەین هەر چونکە دواتر بۆ دەرمان دەگەڕێین. من لە کولانەیەکی هاراوتر لە زمان و باسەکانیانەوە نیگام بۆ کێشەی جودایی بیروڕا دەکێشێ وەک لە ڕووداوی ڕۆژانە و دەنگوباسی مێژووش دەدیترێ لێک تۆران و ترازانی خەڵق خۆش جڵەوترە لە تەبایی و ڕەباییان. چەندین هۆی بایەخداری یەکبوون دەپێچرێتەوە بەرانبەر یەک هۆی کەم بایەخی لێک ترازان. بە دەوری خۆتدا بنۆڕە و بپرسە بۆچی ئەو خەلقوڵڵایە وەها دەستە و یەخەی یەکدی دەبن کە دەبوو لە ئاست هەڕەشەی ترسناکدا وەکوو دەستەبرا بن.

ئەم تێبینییە پێشەکیانەم بۆیە بوو کە بزانرێ من لە مەسەلەی جودایی بیروڕادا بەسەر بابەتێکی تازەدا ناکەوم: پێشتر تێوەی ڕاماوم و بە زۆر لادا هەڵم گێڕاوەتەوە، ڕەنگە بەرەو دۆزینەوەی بنەمای خۆش جڵەویی لێک ترازانیشەوە ماوەم بڕی بێ و پتر لەو کەسەی سەرەنجی نەدابێتێ خۆمم زاڵ کردبێ بەسەر بڕیارە نافرەجایەکانیدا.

دوو ڕۆژ دوای ئەو سەردانە ژمارە 9 ی گۆڤاری بەیانم چەنگ کەوت و دیتم گوتارێکی د.ئاورەحمانی تێدایە لە ژێر سەرەناوی «چەند وشەیەک دەربارەی وتاری "لەگەڵ دەنگسازیی کوردیدا"» بەسەر بیروڕاکانی مندا دێتەوە کە پێشتر لە ژمارە 95 ی ساڵی 1983 ی «ڕۆشنبیری نوێ»دا بڵاوکرابوونەوە بە دەوری نووسینێکی د.ئاوڕەحماندا دەخولانەوە لەوانیشدا گوتبووم ناڕاحەتم بە دەست جودایی بیروڕا لە نێوانماندا. کە سەرەتاکانی گوتارە تازەکەی د.ئاوڕەحمانم خوێندەوە یەکسەر قسەکەی یەک دوو ڕۆژ پێشتری خۆمم بە بیردا هاتەوە و دەرلەحزە بڕیارم دا کۆنە قەناعەتەکەم لە پووچاندنەوەی کاری سەلبیی جودایی بیروڕا بەگەڕ بێنم و بەنیازی مشتوماڵ دانی ڕووپەڕەی بێگەردی برایەتیمان پاکانەیەک بۆ نووسینەکەی خۆم بکەم لەبەر تیشکی ئەم نیازەدا خەریکی ڕوونکردنەوەی ئەو شوێنانەی کۆنە گۆتارەکەم دەبم کە بەخت یاریدەی نەدان بەشێوەیەکی وەها ڕاگوێزرێنە ناو گوتارەکەی د.ئاوڕەحمان کە ئیتر لە منەوە ڕوونکردنەوەیان پێ نەوێ لەگەڵ ئەوە و بە دەوری ئەویشدا تێبینیەکی خزمەتی بابەت بکات بە کاغەزی دەسپێرم. لە کۆتایی ستوونی یەکەم و سەرەتای ستوونی دووەمی گوتارەکەی د.ئاورەحمان، لاپەڕە 62 ڕەخنەیەکی من لە دەستووری دەقگرتووی بە هەلومەرجی ناو کتێبان و بڕیاری یەکجارەکیی بەرنامان نیواونیو ڕاگوێزراوە و لەسەری نووسراوە. بۆ ئەوەی تەواوی هەڵوەستم ڕوون بێ ئەم یەک دوو دێڕەش دەخرێنەوە سەر قسەکانی ئەو شوێنەم. «وەیا لە بارێکی دیکەدا بەشێکی ئەو هەڵانەی گەشتی بێ ڕابەر بە مرۆڤی وەکوو منی دەکات بە ڕۆشنایی ئەو دەستورانە ساغ بکرێتەوە» من مەترسیی دەستووری قەرارداده و گەشتی بێ ڕابەر، وێکڕا لە حیسابمدا بوون، پاڕانەوەشم بۆ گەشتی بێ ڕابەر لەوەوە دێت کە بیروڕای ئەو تەرزە گەشتە، بەعادەت، دەبرێتەوە بۆ بەر ڕووناکایی دەستووری ناو کتێبان.

لە ئاست ئەو وەرام و بەسەردا چوونە کە د.ئاورەحمان لە ستوونی سێهەمی گوتارەکەیدا دەیانخاتە ڕوو دەبێ بزانرێ هەرچی ڕایەکی من لە وێدا وەرامی درابێتەوە بەئەسڵ لە نووسینەکەمدا ڕووی لە ڕابەرە فۆنۆلۆجیستەکانی ئەورووپا بووە، لەو باسانەدا کە شێوەی عمومییان هەیە موناقەشەی سەرچاوەکانیان دەکرێ. بە نموونە، کە داروین بیروڕای خۆی لە بارەی گیانلەبەران دەردەبڕێ یەخەگیری باوەڕی ناو کتێبە ئاسمانیەکان دەبێ نەک تاک تاکی ئیمانداران. من کە دەڵێم هەمزە فۆنیمە و کەسرە موختەلەسە پێداویستی دەنگسازییە ئەگەر بە بڵندنۆرینیشم لەسەر حیساب بکرێ هەر ڕووبەڕووی ڕابەرەکانی فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی دەبم. لەکوردەواریدا کەس پێشدەستی لەو بابەتەدا نەکردووە تا ببێتە ڕابەری مامۆستاکانی ئەورووپا، کە دەنگیشمان نابیستن. بە هەموو باوەڕمەوە وەهام زانیوە د.ئاورەحمان لە خوێندن وەیا گوێبیستبوونی تۆژینەوەی فۆنەتیکی و فۆنۆلۆجیی ئەورووپا هاتۆتە سەر ئەو ڕایەی کە لە بارەی هەمزە و کەسرە موختەلەسەوەی دەنووسێ پتریش بیرم بۆ ئەوە دەچوو کە بە خوێندن پێی گەیشتووە قەت بە دڵمدا نەدەهات کەسی وڵاتی خۆمان کە هێشتا تەقەی فۆنیم و فۆنەتیکی تێدا زۆر بەرز نەبۆتەوە لە پلەی خوێندن وەیا دوای خوێندنیش، بێ سۆسەکردنی سرکە و کورکەی ئەورووپا، گەییشتبێتە بیروڕایەک کە هەر نەبێ بە ڕواڵەت عەکسی هەست و پێزانینە بە تایبەتی لە کێشەی هەمزەدا. پرسیارەکانی سەربەزمان و دەنگیش وەکوو باسی کیمیا و فیزیا نین بە بەڵگەی مادی بۆ ئەو ڕابەرانە ساغ بووبێتەوە. دەنگناسی، فەلسەفە، ڕێزمان، مێژوو، کۆمەڵایەتی بەتێکڕایی میتافیزیک... بەند نین بە ئەزمووگە «مختبر» تەنانەت کۆمپیوتەریشیان تێدا بەکار بێت بڕیارەکان لە هەست و هۆشەوە دەردەچن. لە میدانی دەنگی زمانی کوردیشدا ڕابەری غەیری کورد ناتوانێ وەکوو کوردێکی سەرنجدەر بچێتە ناو شیرازە و ڕایەڵی زمانەکەوە. ئەو نموونانەی لە گوتاری ئێمەماناندا دێنەوە درەنگ بە خەیاڵی بێگانەدا دێت یان هەر نایەت.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 63 ئەم قسەیەم خراوەتە نێوان دوو کەوانەوە «ئەوەندەی بزانم دەنگناسان لە بارەی فۆنیم نەبوونی دەنگ دووابن هەر ئەوەندەیە کە د.ئاورەحمان لە گوتارەکەیدا باسی کردووە. بەدوا ئەوەدا دەنووسێ «ئەو چەند دێڕە کەمەی من تنۆکێکە لە دەریایەک» هەڵبەتە من ناشێ مەبەستم ئەوە بووبێ کە لە قسەکەی د.ئاورەحمان دەفامرێتەوە چونکە هیچیشم نەخوێندبێ و لێک نەدابێتەوە عومرەکەم لێی ناوەشێتەوە شتی وەها سەراویلکەی هەژارم مەبەست بووبێ. منێکی ئەلفوبێ فێربووبم چۆن وەهام لێ ڕەچاو دەکرێ! مەبەستم، لە زەمینەی داسەپاندنی ناساندن و سنوور دانان بۆ واتای فۆنیم شتێکم نەبیستووە و نەخوێندوەتەوە دژی ئەو ڕاگەیاندنە بێ کە نووسینەکەی د.ئاورەحمان بە دەستییەوە دەدا، قامووسیش دوو دێڕی کورتی بە تەعریف هێناوە بۆ فۆنیم. کە دەگوترێ یان کە من دەڵێم زەوی ئەستێرەیەکی بچووکە بەدەوری ڕۆژدا دەخولێتەوە نەهاتووم بڵێم زانستی جیۆلۆجی و فەلەک و بایۆلۆجی هەزار کتێبیان لەسەر دانەندراوە. د.ئاورەحمان خۆیشی نەیویستووە چی دیکە لەو دەریایەوە هەڵێنجێ لەبەر بێ لزومی.

هەر لەو ستوونەدا بەسەر قسەیەکمدا دێتەوە کە گوتوومە بەشێکی کۆنسنانتی کپ لەوانەن بەبردنە ژوورەوەی هەواش پەیدا ببن ئنجا دەڵێ «بەڕاستی ئەم تاقیکردنەوە نوێیەی مامۆستا مەسعود محەمەد بەهیچ چەشنێک لەگەڵ فەرمانی فۆنەتیکدا ناگونجێ» من لەدوای ئەوەی تاقیکردنەوەکەم باس کردووە گوتوومە: «لەگەڵ ئەمەشدا ئەو تەرزە دەنگانە کە برای دەنگی سروشتیشن هیچ کامێکیان نابنە فۆنیم چونکە ناتوانێ دەنگی دیکە بەدوا خۆیدا بهێنێ و وشە دروست بکات، جگە لەوەی کە هەرگیز ناتوانێ ئاوازە پەیدا بکات چونکە ئاوازە لە پیکی قورگەوە بەرەو دەرەوە دەردەچێت، هەر بۆیەیشە ئاوازەدار بەرەو ناوەوە پەیدا نابێ». خوێنەر دەبینێ من نرخی ئەو دەنگانەم زانیوە بەعەکسی هێمای قسەکانی د.ئاورەحمان و ئەو هێندە قسەیەم کە ڕایگوێستووە بۆ ناو گوتارەکەی. ئنجا ئەگەر لزوم نەبێ بگوترێ دەنگی «هـ» کە بەرەو ناوەوە پەیدا دەبێ فۆنیم نییە دەبێتە عەیب لەو ڕابەرە زلانەی فۆنۆلۆجی پێمان بڵێن فیکە و لرخە فۆنیم نین. لە کدوولەی تەڕیشدا کەس بەتەما نەبوە بڵێ ئەمانە فۆنیمن، نەک هەر فۆنیم نین، بەڵکوو کەس بە خەیاڵیدا نایێ بڵێ دەنگی زمانین. تەعریفی فۆنیم و دەنگی زمانی بەسن بۆ ناساندنیان یاخود هەر نەبێ لرخە و فیکە و کۆکە لە خەیاڵان بتەکێنێتەوە. کە باسی لرخە و فیکە هاتە ناوەوە تەجرەبەکەی من دەبێتە هەنگاوێکی ڕوونکەرەوەتر چونکە هەر نەبێ دەنگی «ە، ف، ت»ی بەرەو ناوەوە لە دەنگی ئاخاوتن دەکەن، سەرنج دانیشم لەو ڕاستییە کە ئاوازە لەو دەنگانە پەیدا نابێ وردپێوییەکە بە سوودی دەنگسازی تەواو دەبێ. وا ئێستا دەڵێم ڕستەی «بە برای خۆم بڵێم» تاقی بکەوە لەگەڵ خۆتدا لە ڕێ بردنە ژووری هەواوە گوێت لە شتێکی مەفهووم دەبێ، بەڵام نە بە ئاخاوتن حیساب دەکرێ و نە دەنگەکانیشی فۆنیم وەیا دەنگی

زمانین. تێبینی دیکە زۆرن وەکوو قسەی تووتی، ئەو دەنگەی لە میاوەی پشیلەدا بە «میاو» دەچێ، دەنگێکی حیلەی ماین کە بانگهێشتی جانوەکەی دەکاتەوە لەو شوێنەی قوڕگییەوە دەردەچێ کە دەنگی «ح» لە قورگی بنیادەمەوە دەردەچێ. هەموویان لە فیکە و لرخە شیاوتری قسە لێوە کردنن. پسپۆڕی زۆر شارەزای مۆنتاژی دەنگ دەتوانێ لەو دەنگانە وشە پێکەوە بنێ. لە قەوانێکی کۆنی «سامی شوا» کە بە کەمانچە، لە ژێر عنوانی «العاصفة- غرق المسافرين- آلام واحزان موسيقى» پڕی کردبوو و گوێت لە یەک دوو وشەی مەفهووم دەبوو کە بە کەمانچەکەی درکاندبوونی. هەڵبەت ئەمانە هیچیان نە ئاخاوتنن و نە فۆنیم و نە دەنگی زمانی، مەگەر تەعریفێکی تازە لەو بابەتانە دەرچێت و بیانگرێتەوە. لەوەوە ڕێم دەبێ وەرامی پرسیاری د.ئاوڕەحمان بدەمەوە کە دەڵێ: «مرۆڤ بۆ عەکسی واقیع بوەستێ سەرەڕای ئەوەش خۆی بۆ هەناسە سوار بکات.. ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان ئەو جۆرە قسانەیان بکردایە دەبوو هەڵوێستی مامۆستا مەسعوود چی بوایە؟». لە وەرامی ئەو پرسیارانەدا دەڵێم من بۆ سەپاندنی واقیع هاتم عەکسی واقیع وەستام نەک بۆ لەقاندنی. زاناکان هەناسە ڕاگرتنیان تاقی کردەوە تاکوو بزانن گیانلەبەر چەند دەقیقە بێ هەناسە هەڵێنان دەژیت خۆ ئەوانیش عەکسی واقیع ڕۆییشتن. دێ حاڵەتی بێ کێشی پەیدا دەکەن عەکسی هەموو یاسا و دەستووری ماددە... ئنجا ئەگەر بگوترێ ئەم تاقیکردنەوانە بۆ پاراستنی ژیان و گەشتی نێو ئەستێرانە منیش دەڵێم تاقیکردنەوەکەی من زرەدەنگەکان دەخاتە پاڵ فیکە و لرخە و ملچەی زمانەوە هەتا کەلەبەرێکی ئەوان بگرێ لە مەیدانی دەنگناسی و دەنگسازیدا، ئەمما ئەگەر فۆنۆلۆجیستەکان قسەی وەهایان بکردایە [ڕەنگە کردبێتیشیان و ئێمە نەمانبیستبێ] دەمگوت: دەک زارخۆش فۆنۆلۆجیست کە زمانت لە لرخە و فیکە هەڵئەنگاوت بۆ بەرەژوورتر، چ ڕێگەی دیکەش شک نابەم پێیدا بڕۆم.

لە بارەی بیروڕام بەرانبەر مامۆستا ڕابەرەکان کە لەو گوتارەدا وەها لێک دراوەتەوە گۆیا من قەدریان نازانم، لێرەدا دەڵێمەوە من دژی ڕابەرێکم ڕێی قوتابی نەدات بیروڕای خۆی هەبێ، مامۆستا هەقیەتی و واجیبیەتی ڕای خۆی بە قوتابیەکانی بڵێتەوە، پێویستیشە لەسەر قوتابی ڕای مامۆستا بزانێ، لەوە بەولاوە بێ ئینسافیە لە مامۆستاوە دەنگی قوتابی چاوساغ و بیرتیژ خەفە بکات. گریمان من مامۆستای دەرسی فۆنۆلۆجیم و لە سوختەکانم نەسەلماند بڵێن هەمزە فۆنیم نییە و ساڵەوساڵ لە ئەزموون خستمن هەتا لە فێرگە دەرکران ئاخۆ لێم ڕازین؟ چ ئینسافێکم بەکارهێناوە؟ مامۆستایەک بە هەڕەشەی نومرە شکاندن سەر بە قوتابی دانوێنێ بۆ ئارەزووی خۆی، کە دەسەڵاتی دنیایی هەبوو بەپێی سنووری ئەو دەسەڵاتە لە خراپە زیاد دەکات. د.ئاوڕەحمان کە لە ستوونی دووەمی گوتارەکەیدا دەڵێ «بەڵام وەنەبێ بەو چراخانە و ڕاستەشەقامەدا کوێرانە مل بنێم، بەڵکوو باش سەرنجی لێدەدەم و ڕای خۆمم زۆرە. ئەگەر وا نەبوایە هەڵبەت چەند جار ڕەخنەم لە ڕابەران و مامۆستایانم قەناتی کورد و چەرکەزی بەکۆ و کەریمی ئەیووبی و ئی. ئاسمیرنۆڤا نەدەگرت.» ئەم قسانە ڕاستن، بەڵام چەند سرنجێکی لێوە هەڵدەستی.

1) من نەمگوتوە د.ئاوڕەحمان لە ئاست ڕابەرەکانیدا چاو نووقاو بوە ناشزانم چۆنی قوتابیەتیی بەسەر برد لە زەمینەی ڕەدکردنەوەی ڕای مامۆستاکانی.
2) هەموو قوتابیەک ئەو لە خۆ بردووە نییە بەگژ ڕای مامۆستاکەیدا بچێتەوە.
3) د.ئاوڕەحمان لە دوای دەرچوونی کتێبەکەی ئەو بیروڕایانەی دەربڕی کە ئەوان ڕایانەی تێدان لە 1976 لە بەغدا چاپ کرا.
4) ئەگەر قوتابی ناچار بوو لە ئوتروحەدا بیروڕای مامۆستای بچەسپێنێ دواتر زەحمەتە لێی پاشگەز ببێتەوە چونکە شەهادەکەی پێ سووک دەبێ.
5) ڕاهاتنی قوتابی بۆ ماوەی 15-20 ساڵ بە گوتنەوەی بێ ڕەخنەی بیروڕای سەلمێندراو گەلێک مۆم لە مێشکیدا دەکوژێنێتەوە. هاوڕێی منداڵ لەگەڵ هاوزای خۆیدا بە تەئسیرە چ جایی لە سایەی دەسەڵاتی مامۆستایدا.
6) بەسترانەوەی گوزەران و چارەنووسی خوێندکار بە بەرنامەی سەلمێندراوی ئینجیلی بەرەو نەزۆکیی فکرییەوەی دەبات بەتایبەتی لەو مەیدانە هەستیارانەدا کە پێوەندییان بە فەلسەفەی ژیانەوە هەیە.
7) کە ڕێگە لە بیری سەربەخۆ بەستراوە چاپخانەی ئەوتۆش نامێنێ بتوانێ بیری سەربەخۆ لە چاپ بدات و بڵاوی بکاتەوە.

8) نەک قوتابی بەڵکوو مامۆستای زانکۆ لەسەر بیری ئازاد دووچاری وەستاندنی «ترقیەی علمی» بوو د.ئاورەحمان خۆی لەمە ئاگادارە.

مەسەلەی پاشگەزکردنەوەی گالیلیۆ لە بیرە ڕووناکەکانی بە هەڕەشەی دادگای کەنیشتە هی لەبیرکردن نییە، سووتاندن و حەپسکردنی فلان و فلانیش لە بیرئازادانی کۆن و نوێ هەروەها. مامۆستایەکی بە هەڕەشەی نومرە شکاندن قوتابیەکانی بتۆقێنێ دادگایەکی بچووکی کەنیشتەی بەر لە 500 ساڵە. لە خۆڕایی نەبوو برناردشۆ ئامۆژگاریی قوتابی زانکۆکانی بریتانیای کرد کە هۆشی خۆیان تەسلیم بە مامۆستاکانیان نەکەن. وابزانم لەمەوبەر قوتابیی ئینگلیز فێر دەکرا بڵێتەوە ئیمپراتۆریەتی بریتانیا خەریکی خزمەتی مرۆڤایەتییە… ئازادیی بیروباوەڕ بەر لە هەموو شتێک ڕێ دانە بە لایەنی بێهێز بۆ خۆ ڕوونکردنەوە، هەرچی لایەنی بەهێزە خۆی ڕێ بە خۆی دەدات. پێشم مەڵێنەوە مامۆستا قەناتی و ئەو بەڕێزانەی ناویان بردرا لەوانەن ڕێی بیری ئازاد بە قوتابی دەدەن. دەشێ ئەوان باغەڵ فەڕاح بن بەڵام کێ بەرباری ئەو متمانەیە دەبێ لای مامۆستایەکی دیکە ئەگەر لە سەرەتاوە ئازادیی بیروڕا نەبووبێتە دەستوور. دەشێ، چونکە تەجرەبەی من لەو هەرێمەی ئازادیی تەعبیر و سەپاندنی بین درێژتر و هەمەچەشنەتر بێ لەو جیلەی بەدوا مندا هات، من دڵگەرمانەتر لێوەی دەدوێم تاکوو تەپوتۆزیم گەیاندە مەیدانی فۆنەتیک، ببەخشن.

لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 67 دا د.ئاورەحمان چەندین نموونەی هێناوەتەوە لەو وشانەی دەنگی «هـ» کەوتۆتە ناو توێژیانەوە. ئەو وشانە هەندێکیان نموونەی دروستن وەک.. بەهرە، بەهار، نهێنی… بەڵام لێرەدا مەسەلەکە پێویستی بە ڕوونکردنەوەیەکی نەفەس درێژی زۆر لایەن هەیە.

أ- لە ستوونی یەکەمی لاپەڕە 30 ژمارە 95 ڕۆشنبیری نۆی گوتوومە «دەنگی ((ه)) لە بەری سۆران و تێکڕای کوردستانی خوارووا بەدەگمەن نەبێ لە ناوتوێژی وشەدا نەهاتوە وەک «نهۆم، سەر بهوردی..» هەرچەندە بە تەواوی لە زاری کرمانجی سەروودا دەنگی «ه» م بە تاقی نەکردۆتەوە بەڵام وابزانم لەوێدا دەنگی «ه» هەم بە وەستاوی و هەم لە ناوتوێژی وشەدا دێت. لە کرمانجی سەروودا مەیلێک هەیە بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە تەنانەت «لە» دەکرێ بە «ل» ئەمەش تا ڕادەیەک لەو دەستوورانەی دەنگسازیدا بەدەر دەداتەوە».

دیارە من چیم گوتووە:

1- دەنگی «ه» لە کرمانجی خوارووا بە دەگمەن دەکەوێتە ناوتوێژی وشەوە.

2- لە کرمانجی سەروودا هەم بە وەستاوی لە بەرایی وشەوە و هەم لە ناوتوێژی وشەدا دێت.

لە نموونەکانی د.ئاورەحمان ئەو بەشەیان لە بنەڕەتدا لزومی نییە کە دەیەوێ ئیسپاتی هاتنی دەنگی «ه» بە وەستاوی لە بەرایی وشەدا بکات چونکە هەموویان بەکارهێنانی کرمانجیی سەروون. منیش دانم بەوەدا هێناوە. دواتریش بۆیان دەگەڕێمەوە.

وەک بە لێکۆڵینەوە دەردەکەوێ، کەمبوونی دەنگی «ه» لە ناوتوێژ و بزربوونی لە کۆتایی وشەی کوردیدا دیارترە تا زمانی فارسی.. هەموو وشەی وەکوو «ئاگاه، پناه، راه، دەه، دیە....!» لە زمانی کوردیدا «ئاگا پەنا، ڕێ، دە ...» دەتوانین بڵێین لە کوردیدا دەنگی «ه» بارتەقای هەمزە بە کۆتایی وشەوە نەماوە فارسیش لە چاو پەهلەوی و هەخامەنشی و ئاڤیستا «ه» ی کەم بۆتەوە بە نموونە لە پەهلەوی پاشگری ناوی مەعنا «یە» بووە لە فارسی و لە کوردیدا بۆتە «ی» وشە هەبوە لە پەهلەویدا بە «ه» دەستی پێ کردووە لە فارسیدا دۆڕاندووەتی وەک:

- هان - أن
- هرم - خرم
- هماناک - مانند
- هوسکارت - سگالید

- هچ - از
- هنگار - انگار
- هنديشيت - انديشيد
- اهندوهـ — انروهـ
- هندرز - اندرز
- هنداخت - انداخت

بنواڕە واژەنامەی کۆتایی کتێبی کارنامه اردشیر بابکان، بهرام فرەوشی.

دیراسەیەکی تەواوی دەنگی «ە» لە کوردیدا بکرێ چاکتر بۆمان دەردەخات کە تێبردنی لە ناوتوێژی وشەدا دیاردەیەکی مێژوویی و بنجییە. لە کۆتایی وشەشدا وەک نەبوویێ وەهای لێ بەسەر هاتووە. بەشێک لەو نموونانەی د.ئاورەحمان هێنابوونیەوە وەک «بانگ هێشتن، نەهات، نەهێشتن، ناهەموار، بێهوودە، بێهۆش...» بەهۆی خێرایکردن کەوتوونەتە نووسینەکەوە دەنا د.ئاورەحمان وەک بەدیهییە دەزانێ نموونەکان بایەخیان نییە چونکە کەرتی پێشەوەیان لە لاوە هاتووە بۆ سەر ئەو وشانەی دەنگی «ە» یان لە بەراییدایە... لە ئەسڵدا «هێشتن، هات، هەموار، هوودە، هۆش..» بوون و کرانە وشەی لێکدراو [وەک بانگ هێشتن] یان داڕێژراو. ئەم نموونانە سەرلەبەری قسەی د.ئاورەحمان دەربارەی نەهاتنی دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا هەڵدەوەشێنن چونکە چەندێکی بتەوێ وشەی وەکوو «دەستئەستوور، نائەمین، بێئەمەک، بەئێش، تێئالان، خۆئەنگێوە، چاوئازا، بێئۆقرە..» دروست دەکرێت. بەهیچ کڵۆجێکلیش ئەو نموونە نادروستانە لەسەری حیساب ناکرێ، هەر خوا سەهوو ناکا. د.ئاورەحمان کتێبی لەسەر «وشە ڕۆنان» داناوە، ئیتر نموونەکان لە بەرانبەر باخەبەریی ئەودا لە خۆوە دەسڕێنەوە.

نموونەکانی: «هژمار، هلفرین، هلگرتن، هلهاتن، هنار، هرچ، هشیار، حزحزکەر» هەموویان دەچنەوە بۆ ئەو مەیلەی کرمانجیی سەروو بۆ وەستاندنی دەنگی بەرایی وشە. ئەسڵی وشەکان «ئەژمار، هەڵفڕین، هەڵهاتن، هەڵگرتن، هەنار، هەرچ، [یان هورچ]، هۆشیار، حەزحەزکەر» بووە. کەس بە خەیاڵیدا نایەت «هش» لە «هۆش» ـەوە نەهاتبێ. وشەکانی «هنەک، حسلەت، حشت، عجران، عنکر، عرین» لێیان بەڵەد نیم نایانزانم تاکوو بۆ بنەڕەتیان بچمەوە، ئەوانیش لەسەر لایەنی هەڵە و سەهووی گوتارەکەی من حیساب ناکرێن چونکە قسەم لە زاری کرمانجی خوارو بوو، کرمانجی سەروو دەنگی بەرایی پریپۆزیشنی «دە، لە» و نیشانەی مضارعەتیش دەوەستێنن.

ب- دەنگی «ە» ناگاتە دەنگی هەمزە بۆ ئیمتیازی تایبەتی کە لە دەنگەکانی دیکەی جودا دەکاتەوە. هیچ دەنگێک نییە وەک هەمزە بە ژێدەنگەکانەوە نووسابێ ئاوازەدارەکانی تەنها ئاوازیان لە ژێدەنگەکانەوە دێت.. دەنگی «د» زمانی- ددانییە، «ن» زمانی- لووتییە، «م» لێوی- لووتییە..هتد. چونکە «أ» یش وەکوو هەمزە خزمایەتی هەر بە ژێ دەنگەکانەوە هەیە بۆیەیە وەها هەمزە خۆی پێ دەگۆڕێتەوە، هەر ئەم نزیکییەیشە لە نێوانیاندا کە ئەلفوبێی عەرەبی 28 پیتە تومەز هەردووکیان بەیەک پیت بەخشیوە، لەوەیشەوەیە نرخی دەنگی هەرەدوای «ئەبجەد» تێپەڕی نەکردووە لە 1000.

ئیمتیازی هەمزە لە «ە» ئەوەیە هەمزە بە ژێ دەنگەکانی دەکەوێتەوە هەرچی «ە»، وەک بای هەناسە بە هیچ شتێک ناکەوێتەوە. دەنگی «ع»- وەک هەست دەکەم- جیرانی «ە» ە بەڵام تامی هەمزەی پێوەیە بۆیەیە زۆر جاران وەکوو هەمزە دەبێتە جێگری ئەلف یان دەبێتە هەمزە یان هەمزە دەبێتە «ع»... بە نموونە:

- مابین - مەعبەین
- دابە - دەعبا

- ئەرز - عارد
- عەسکەر - ئەسکەر
- وعدە - وادە
- سادە - سەعدە
- مەزرعە - مەزرا
- کعبە - کابە
- بەعەقل - باقل
- ئەلەمی نەما - عەلەمی نەما
- بەعەجەلە - بەئەجەلە
- ئەژدەها - عەزیا
- ڕابعە - ڕەعبە - ڕابی
- دەعوا - داوا
- دەعوەت - داوەت
- مەعقوول - ماقوول
- معاملە ماملەت، - مامەلە
- معروف - مارف
- مەعلوومە - مالوومە
- معلم - مالم
- عاشق و معشوق - ئاشق و ماشووق
- ئەنبار - عەنبار

هەروەها دەنگی «ع» لەگەڵ «ح» بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە چونکە جیرانی یەکدین و بە ژێ دەنگیش دەکەونەوە. دزەییاتی و بەشێکی خەڵقی ناوچەی کۆیێ سەرلەبەری- «ح، ع» بەیەکدی دەگۆڕنەوە.. «عەمەد، حەلی». لە بەغدا دەمخوێند گوێم لێ بوو پیرێک صەموونی دەفرۆشت دەیگوت «صمون عار- لەجیاتی حار» دەرکەوت بە قسەی خۆی خەڵقی «هەڵەجە» ی شێخ مارفە و 15 ساڵە لە بەغدا دەژیت.. دەنگی «ح» تامی «ە» ی پێوەیە بۆیەیە ناوناوە بەیەکدی دەگۆڕێن وەک:

- احوال - هەواڵ
- حرکە - هەرەکە
- هفت - حفت
- حرام - هەرام
- هەموو - حەموو

- حیزەمەڕۆ - هێزەمەڕۆ
- حەقیەتی - هەقیەتی
- حقە - هۆقە
- حەڵوا - هەڵوا
- چۆڵ و هۆڵ - چۆڵ و حۆڵ
- حەتتا «حتی» - هەتا
- حەول دان - هەوڵ دان
- حمزە - هەمزە
- بەهەواوە - بەحەواوە

زۆر زەحمەتە دەنگی «هەمزە، ە، ع، ح » بە «ق، ز، ر، ش، ن....» بگۆڕین، پشگۆڕین لە ڕێی نادروستەوە دەبێ،

فۆنەتیک، کە من نەمخوێندوە هەر بەلێکدانەوە و کەمتاکورتێکی خوێندنەوە- نەک خوێندن- تێی دەئاڵێم، دەبی ڕێ بۆ ئەم دیاردانە دەر بکات و ئەوەی لێی شارەزایە دەستوورەکانی بدۆزیتەوە وەیا بیانسەلمێنێ. بەهەمەحاڵ چونکە دەنگی هەمزە پتر لە هەموان لە پێکی قورگ و ژێدەنگەکانەوە نزیکە [تەنها دەنگی ئەلفی لێ بترازێ] ئیمتیازی وەرگرتووە و وەهای کردووە مامڵەتکردن لە گەڵیدا جودا بێ. لەگەڵ ئەمشدا میللەتان بە پێی باری ئاخاوتن و گوێزەگوێز و گۆڕانی دەوروبەر و پێداویستی هەمەجۆرەی ژیان و گوزەران و دەیان کاریگەری دیکە دەنگی کۆن دەسوێنن وەیا دەیپارێزن، دەنگی تازە پەیدا دەکەن و بەیەکدییان دەگۆڕنەوە. وادەبێ میللەتێک نازانێ دەنگی ئاخاوتنی میللەتەکەی دراوسێی بڵێتەوە.

تۆ سەیری وڵاتی نێوان زێی گەورە و زێی گچکە بکە کە پێی دەڵێن سۆران... لە هەر زێیەکیان بپەڕیتەوە باری ئاخاوتن دەگۆڕێ.. لە دەربەندی ڕەمکان ئاوا بیت بۆ دیوی پژدەر فەرقێکی گەورە پەیدا دەبێ... لە سلێمانی بەرەو هەڵەبجە بڕۆ لەهجە دەگۆڕێ پێی ناوێ هەزار میل دوور بکەویتەوە یان هەزار ساڵ چاوەنۆڕی بکەیت بۆ گۆڕانی چۆنایەتیی ئاخاوتن. ئنجا هیچ سەیر نییە زمانی کوردی لە ماوەی پتر لە دوو هەزار ساڵدا گۆڕان بەسەر دەنگەکانیدا هاتبێ و هێندێکی لێ سوابێ، وەکوو «ث، ذ» هی دیکەشی تێکەوتبێ وەکوو «ح، ع» وەیا جێگەی دەنگ لە وشەدا لەق بووبێ وەکوو هەمزە و «ە» کە لە کۆتایی وشەدا نەماون و لە ناوتوێژیش یا هەرنین یا دەگمەنن. زمانی کوردی نووسینی نەبووە لە کۆنەوە شایەدی بدا بۆ ئەو گۆڕانە مەگەر لە دوو ڕێگەوە بەڵگە بدۆزینەوە: یەکیان، لە بەراوردکردنی نێوان لەهجەکانی ئێستاکەی کە دیارە چەند لە یەکدی دوور کەوتوونەتەوە وەک کە لەهجەی بەغدا و توونس وەیا ئیسفەهان و تاران لەیەکدی دوور کەوتوونەتەوە.

ڕێگەی دووەم ئەوەیە کە بچنەوە بۆ ئەو نووسینانەی شێوەی کۆنی وشەی زمانە ئێرانیەکانی پاراستووە. بە نموونە لە دوو کتێبی «فرهنگ ایران باستان» و «مزدیسنا و ادب پارسی» ئەم وشانە و هی دیکەش دەدیترێن کە لە ئاڤێستا و لە هەخامەنشیدا دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەدا هەبوە. لە لیستەی وشەی ئاڤیستایی و هەخامەنشی و پەهلەوی، کۆتایی «فرهنگ ایران باستان»، نووسینی پورداود. لە لاپەڕە 358 تاکوو نیوەی لاپەڕە 365 ئەم وشانە دەبینیت:

- تەئیریەنە - ڤەئیچە - مەئیتەلە
- نەئورڤەنت - مەئیغە
- ئەنوروشە - مەئیشە
- ئەپەلوشە - مەئیریە

- بەئیتی – مەئوئیری
- پەئیس – مەرەغو سەئینە
- پوئورۆش ئەسپ – مەئورو
- تەئورونە – نەئیرە مەنە
- ثرەئیتەئون – ڤەئیرپە
- خشەثرە ڤەئیریە – ڤیش هەنورڤە
- خرەئوس – ڤوئورو کەشە
- دەئیس – هەئوشیەنگە
- رەئیتیە – هەلوسرە ڤەنگە
- زەئیرینە – هەئیچ
- زەئوروتە – هەئیچەت ئەسپە
- زەتورڤا – هەنورڤە
- سپیرنتومەئینیو – هەروئیڤە
- ستەئورە – هوتەئوسا
- فرەزەئینتی – هڤرە خشیەئیتە
- گەثو – گەئوش

لە لیستەی وشەی پەهلەوی کە هەشتا وشەیەکی تێدایە تەنها یەکێکیان هەمزەی لە ناوتوێژدایە ئەویش «پشوش هئوروستان» ـە دوای ئەمانە لیستەی فارسی دێت، ئەو وشانەی تێدایە کە ڕیشەی دەچێتەوە بۆ کۆنینە، هەر لە نیوەی لاپەڕە 365 ەوە دەگرێتەوە تا چواریەکی لاپەڕە 370 تاکە یەک وشەی نییە هەمزەی تێدا مابێتەوە.

لە کتێبی «مزدیسنا و ادب پارسی»، نووسینی فرەوشی، چەند وشەیەک هاتووە هەمزەیان کەوتۆتە ناوتوێژەوە وەک:

- دیائوە «سانگریتییە» – ل،37
- خشڤەئیڤە پەراوێزی – ل،48
- هەئومە – ل،49

هی دیکەش هەن بەڵام لە لیستەی پێشووتردا هاتن، لە لاپەڕە 90 هەمان سەرچاوە ئەم ڕستەیە هاتووە: «مائازارەیوئیش زەرەئوشترە ما پوئور وشەی سپەهی ما دوگدوڤام ئەئیترە پەئیتیش» واتە «مەئازارێنە، زەردەشت، نە پوروشەسپ نە دوغدو، نەمامۆستایان» «دوغدو» دایکی زەردەشتە.

لەم وشانەدا ڕێنوسەکەیانم هێنایە سەر ڕێنووسی کوردی بێ ئەوەی دەست لە شکڵی ئەو پیتە بدەم کە نرخی هەمزەی هەیە. هەرچەند ڕێنووسی فارسی پشتی پێ نابەسترێ بەڵام چونکە لە زۆر وشاندا حەرفی ئەوتۆیان لە لاتینییەوە بە «ی» هێناوە کە ئەگەر وشەکە بۆ فارسی نووسرابایە ئەو حەرفەیان دەکرد بە هەمزە بۆیە باوەڕ دەکەم نووسینەکە ڕاست بێ

بەتایبەتی چونکە زۆر ئەو پیتانەی بە هەمزە حیساب کراون چوکڵەیان بەسەرەوەیە بە نیازی نیشانەی جودا کەرەوە. فارسییش هێندەی کوردی دوژمنی هەمزەی ناو وشە نییە. لەم ڕۆژانەدا گوێمان لە وشەی «خەمەنەئی» دەبێ.

هەمزەی سەرلەبەری ئەو نموونانە دواتر سواوون دەنگی دیکەشیان لەگەڵدا سوواوە. «زەرەتوشترە» بۆتە زەردەشت. «قەهیشتە مەنەء» بۆتە بەهمەن، وشەی «گائو سپیتە» بۆتە گوسفند لە فارسیدا. لەم موناسەبەیەدا دەڵێم د.ئاورەحمان لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 66، لەبارەی تێچوونی دەنگی «ە» لە وشەی «دەست هاڕ- دەستاڕ» دا نووسیوەتی «بەیەکەوە هاتنی سێ دەنگی کۆنسنانتی بێ ئاوازەی «س» و «ت» و «ە» گرانە بۆیە یەکێکیان تێدا چووە« ڕاستە ئەم سێ دەنگە بێ ئاوازەن سەرەڕایی بێ ئاوازەیی یەکەم و دووەمیان وەستاویشن، بەڵام دیسانەوە ئەم ڕاستیيانە هۆی تێداچوونی دەنگەکەی «ە» نین. د.ئاورەحمان چەند خاڵێکی سەرەکیی لەو دیاردەیەدا فەرامۆش کردووە.

1) وشەی پشت، خشت، چشت، تفت، فستق، فستۆق... هەموو مەرجەکانی «دەست هاڕ» یان تێدایە و هیچ دەنگێکیش لەو سێ دەنگە بێ ئاوازەی لەهەر وشەیەکدا هەیە تێنەچووە. وشەی «ڕاست هاوێژ» سێ دەنگی «س، ت، ە» ی تێدایە بارتەقای «دەست هاڕ» لە وشەی «دەست کورت» دا دەشێ دەنگەکەی «ت» لە وشەی «دەست» دا بمێنێ و دەشێ تێش بچێ و وشەکە ببێتە «دەسکورت- وەکوو دەسخور، دەسکوژ، دەسکرد...».
2) لە وشەی «دەست درێژ» دا دەنگی دوای «س، ت» دەنگی «د» کۆنسنانت و ئاوازەدارە نەک کپ کەچی بە زۆری دەگوترێ «دەسدرێژ- وەکوو دەسرەنگین- دەسماڵ، دەسنوێژ، دەزنوێژ، حەفرەنگ، حەڤرەنگ».
3) لە وشەی «ڕەش هاوێژ» دا دوو کۆنسنانت «ش، ە» بەدوا یەکدیدا هاتوون کەچی وشەکە دەکرێتە «ڕەشاوێژ» و «ە» ەکە تێ دەچێ.
4) لە «شیربەهایی» دا تەنها یەک «ە» لە نێوان دوو ڤاوڵدایە کە ئاوازەداریشن، ئنجا تێچووە و سڕاوەتەوە و وشەکە بۆتە «شیربایی» وشەکانی «دەهاوێ، دەهێنێ» ش یەک «ە» ببێتە «دەهی» بەڵام نەکا ئیعتراز بگیرێ بەوەدا کە سڕانەوەی لە مضارعدا بە یەکجاری ڕێ نادات بە نموونە قبووڵ بکرێ لزوم نابینم «دێ، یەت» بەشایەد بگرم، وشەی دیکەش زۆرن لەم بابەتە.
5) لەو ڕایەی د.ئاورەحمان تەعلیل نییە بۆ هەڵبژاردنی دەنگی «ە» بۆ تێدا چوون. بۆچی نەگوتراوە «دەسهاڕ، دەتهاڕ»؟ بۆچی دەبێ قیامەت هەر لە بەرخی مەلا ڕابێ؟

کەواتە هاتنی سێ کۆنسنانت دەخلی نییە بەسەر تێداچوونی «ە» لە «دەستهاڕ»دا. بەپێ سەرنجێکی لە دەنگەکانی کوردیم گرتبێ و دیاردەی دەنگی گەرووییم تێد ڕەچاو کردبێ تێچوونی «ە» لەو نموونانەدا دەچێتەوە بۆ سروشتی دەنگی «ە» کە دەرووی لە دەرووی دوو دەنگی ڤاوڵی «ا، ی» وە نزیکە بۆیە لە زۆر باردا خۆی بە ئەوان دەبەخشێ. لە ئاست بزوێنی «و» دا وەها خۆبەختکەر نییە چونکە دەنگی واو لێوییە و لە دەرووی «ە» وە دوورە بۆیە کاری «هۆندییەوە» لە مضارعدا نابێتە «دۆنێتەوە»، وشەی «دەهۆڵ، سەهۆڵ» کە بۆتە «دۆڵ، سۆڵ» بە سوانی عادەتی «ە» ـەکەیان تێچووە نەک بە قۆناغی «ماضی و مضارع» دا وەک «هات، دێ...» بە سەرنج دەردەکەوێ «ە» پتر بۆ بزوێنی درێژ خۆ بەر دەدات. هەرچی کاری «هەناردی» یە چونکە بە زۆری لە سەرەتاوە کراوەتە «ناردی» بۆیە لە مضارعدا دەبێتە «دەنێرێ» کە فەتحەیە.

جارێ هەر وشەی «بەرەڵڵا» م بەبیردا دێت کە لە «بەر هەڵدراو» ەوە هاتووە و دەنگی «ە» تێیدا خۆی بۆ فەتحە بەخت کردووە بەڵام چونکە وشەکە وەها شێواوە هیچی بەسەر هیچی نەماوە دەستووری لێ وەربگیرێ بۆیەیە هیچ دەلالەتێکی سەربە «ە» نابەخشێ.

وشەی «هەنووم» هەر دەمێنێتەوە بە «دەهەنووم» نەک «دەنووم». لەگەڵ ئەمەشدا مەرج نییە دەستووره باسکراوەکە بچێتە پلەی حەتمییەتی یاسایی کیمیا و فەلەک چونکە ئاخاوتن بەلای «تجرید» دا بۆتەوە پتر لەوەی ماددی بێ. بە نموونە کاری «هاڕی» کە «دەستاڕ» ی لێ لە مضارعدا نابێتە «داڕێ». ئەگەر «هیچاندی» م لێ بسەلمێنن بە کاری ڕابردوو وەک کە لە نووسینمدا بەکارم هێناوە لە مضارعدا نابێتە «دیچێنێ» بەڵکوو دەمێنێتەوە بە «دەهیچێنێ».

وشەکانی «بەرهەڵست، بەرهەم، بەرهەتاو، بەرهەڵبێنە، سەرهەڵقەنە...» وەکوو خۆیان بێ سووانی دەنگی «ه» دەمێننەوە کەچی «هەویری هەڵهاتە، دەغڵی هەڵهاویتە» دەبنە «هەڵاتە، دەراویتە» بەڵام «هەڵاوێشتن، هەڵهاویشتن» هەموویان باون. بەهەمەحاڵ سروشتی دەنگی «ه» و جیرانەتی لەگەڵ ڤاوڵدا هۆی ئەم ئاڵوگۆڕەیە. ئەم ڕوونکردنەوەیەش لە منەوە بۆ جوابەجێیی نییە. دەنگناسانی کورد با سەرنجی لێ بگرن، ئەگەر بەرەو دروستییەوە بوو لە هەموان پیرۆز بێ دەنا خەزنە نییە پەرۆشی بۆ بخورێ. چ تەعلیلەکەی د.ئاورەحمان ڕاست دەرچووبایە و چ ئەمەیان ڕاست دەرچێ وەیا دەرنەچێ هەردووکیان ویستوویانە لە ڕێی فۆنەتیکەوە دیاردەیەکی سووانی دەنگ ڕاڤە بکەن.

بە وردبوونەوە لە تاقیکردنەوەی دەنگی دیکە بۆ تێچوون و تێنەچوون لەو تەرزە شوێنەدا کە دەنگی «ه» تێدەچێ پتر قەناعەت دەهێنین بەوەی کە سروشتی «ه» دەوری هەیە لە تێچوونی. بە نموونە هەرچی کار هەیە وەکوو: کێشای، باری، پاراستی، پێوای، ناڵاندی، ناشتی، وێرای، زانی، ڕازاندییەوە، پاچاندییەوە، تاسا، قاراندی... لە مضارعدا تاقییان بکەوە دەبینی دەنگەکانی پێشەوەیان تێناچێ وەک کە «ه» تێچووە زەحمەتیی دەربڕین کە ببێتە هۆی تێچوونی دەنگ لە وشەی وەکوو «دەست کەوت، دەست گیران، دەست درێژ، دەست ڕەنگین، حەفت ڕەنگ...» دەدیترێ کە وشەکان دەبنە «دەسکەوت، دەزگیران، دەزگرە، دەسدرێژ، دەسڕەنگین، حەفڕەنگ...» لە هەمووشیاندا دەنگی «ت» کە لە ناوەندایە تیدەچێ هێندێکیان، بگرە بەشی زۆری وشەکانیش دەنگی ئاوازەداریان تێدایە.

ج- من کە لە گوتارەکەمدا باسی دەگمەنبوونی دەنگی «ه» ی ناو وشەم کرد وەیا گوتم ئەویش و «ع، ح» یش لە بەرایی وشەوە دێن و ڤاوڵ بەدوا خۆیاندا دێنن مەبەستم ڕوونکردنەوەی باری دەنگی هەمزە بوو کە چۆن وەک دەنگێکی گەروویی دراوسێی ژێدەنگەکان لە بەرایی وشەوە دێت لەوە بەولاوە ئەو دەنگانە چۆناوچۆنی بێن هەر فۆنیمن و وشە دروست دەکەن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ.. سوانیان بەسەردا دێت و بەیەکدی دەگۆڕدرێنەوە و هەرچی بۆ فۆنیم ڕەچاو کرابێ لەواندا دێتە جێ. چ کەمایەتیش پەیدا نابێ کە لە بەرایی وشەوە بێت وەیا ڤاوڵ بەدوا خۆیدا بهێنێت.

«دەنگی گەروویی» دیاردەیەکە هی نەدیتن نییە. بەپێی دراوسییەتی دەنگەکەش لەگەڵ ژێدەنگەکان تایبەتیەتی جوداکەرەوە پەیدا دەکات لەو بوارەشدا لە یەکەم پلەدا هەمزە دێت و دووەم «ه» پاش ئەوان «ع» ئنجا «ح» هەرچی «غ- ح» ـە پشکیان لە دراوسێیەتی ژێدەنگەکان نەماوە و بوونەتە دراوسێی بەینی «ح» و «ک»، سرەی ئەو دەنگانەش بەم جۆرەیە هەمزە، «ه»، «ع»، «ح» ئنجا «غ»، «خ»، «ک».. من بەپێی هەستی خۆم وەهایان دەناسمەوە دەشێ پێش و پاشێک هەبێ بەڵام باوەڕ ناکەم گرنگ بێ و دەستوور بگۆڕێ. دوو دەنگی «غ»، «خ» بوونەتە برای دەنگە عادەتیەکان و لە هەموو شوێنێکی وشەدا بێ بزوێنی ئاشکرا دێن.

ئەگەر بسەلمێنن هاتنی دەنگ لە بەرایی وشەدا بە ڤاوڵەوە و نەهاتنی لە ناوتوێژ و کۆتایی وشەدا دەبێتە ئیسپات بۆ فۆنیم نەبوونی دەنگەکە دەبێ دان بە شتێکدا بهێنین کە لەو مەیدانەدا قسەی ڕابەرە دەنگناسەکانی ئەورووپا بەجارێ هەڵدەتەکێنێ.. سەیری فەرهەنگێکی فرەنسەیی بکە و سەر بەو وشانەیدا بگرە کە بە پیتی «ه» دەست پێ دەکەن. دوو دیاردەی زەق دەبینیت یەکیان ئەوەیە سەرلەبەری ئەو «ه» انە بزوێن بە دوایاندا دێت بە تەواوی وەکوو هەمزەی کوردی و ئینگلیزی و فرەنسەیی و.... تەنانەت «ئنجا، ئحم» یشیان تێدا نییە. دووەمیان ئەوەیە تاکێک لەو «ه» انە ناخوێندرێتەوە و دەکوژرێن و بەشی هەرە هەرە هەرە زۆریشیان جێگە بۆ دەنگی هەمزە چۆڵ دەکەن هەر بۆیەش بوو گوتم «پیتی ه» نەک «دەنگی ه».

ناوناویەکی یەکجار دەگمەن «ە» لەناوتویژی وشەی فرەنسەییدا دەدیتریّ بەلاّم لەویّشدا هەر دەکوژریّ و جیّ بۆ ڤاولّی دوایەوە چۆلّ دەکات، تەنانەت وشەی بیّگانەی وەکوو «مەهەراجا، ماهومیت، محەمەد» یش ئەو دەنگەیان تیّدا دەسویّت. بەکورتی هەر دەلّیی دەنگی «ە» لە فرەنسەییدا پەیدا نەبووە و بەخۆڕایی لە فەرهەنگاندا نیگاری دەکیّشن ئنجا ئەگەر هاتنی دەنگ لە بەرایی وشە بە ڤاولّەوە ئیسپاتی فۆنیم نەبوونی دەنگەکە بکات دەنگی «ە» لە فرەنسەییدا سیّ جاران لە فۆنیمبوون دەکەویّ جاریّکیان کە لە پیّشەوەی وشەوە و لە ناوتویّژدا بە ڤاولّەوە دەنووسریّ جاری سیّیەمیشیان کە خۆی بەقوربانی هەمزە دەکات هەمزەیەکی پیّی ڕەوا نادریّ فۆنیم بیّ، لە ئینگلیزیشدا وەک بارەها گوتم «ە» لە بەرایی وشە بە ڤاولّەوە دیّت لە ناوتویّژیشیدا دەگمەنە و هەمیشە ڤاولّیشی بە دواوەیە لە کۆتایی وشەیشەوە نایەت مەگەر لە وشەیەکی وەکوو hurrah نەبیّ کە «ە» ـەکەی دوایینی ناخویّندریّتەوە ئیتر چۆن هەقم نییە بلّیّم ئەو ڕابەرانە چی بیلّیّن لە بارەی هەمزەوە بایی فلسیّکە. دەبوو تەعبیریّکی ناسکتر بهیّنمەوە بەلاّم نووسەری زۆر گەورە تەعبیری یەکجار ڕەقتریان بۆ غەیری خۆیان بەکار هیّناوە نەزاکەتی تەعبیریش حەقیقەتی باسەکە ناگۆڕیّ بەرانبەر دیاردەی وەها ئاشکرا تەئویلی باهەلّدراوی ئەو ڕابەرانە بیّ بایەخ دەزانم.

لیّیان ناسەلمیّنم ئەو «ە» ـەی کە وجودی لەو وشانەدا نییە فۆنیمە، هەمزەکەی کە بووە جیّگریشی فۆنیم نییە. ئەو ڕابەرانە یان دەبیّ بلّین هەمزە و «ە» بە جووتە فۆنیم نین و هیچن یان هەردووکیان فۆنیمن خۆ ئەگەر بلّین بە جووتە هیچن من هەر لیّیان ناسەلمیّنم. بۆ خۆیان قسەیەک دەلّین لە بارەی ئەو دوو دەنگەوە تەنها هیّزیّکی تیّدا بیّت هەر ئەوەندەیە کە خۆی خۆی هەلّناوەشیّنیّتەوە لەچاو ئەوەی بلّیّن «ە» فۆنیمە و هەمزەش نا. ڕاستە بیّ فیلّە بیّ عەیبەکە ئەوەیە هەردوویان فۆنیمن. لە ئینگلیزیدا هەردوویان هەن لە فرەنسەییشدا هەمزە هەیە بە ئەسلّ «ە» ش هەبوە ئیستا لە سەر زمانیان سووک بووە، لە لەهجەی بەرتەسکیش ماوە. زمانی دیکەی دنیاش پڕن لە هەمزە و «ە» زمانی وەهاشیان تیّدایە هەردوو دەنگی هەمزە و هیّ لە بەرایی و ناوتویژ و کۆتایی وشانیانەوە دیّن بە وەستاوی و بە بزویّنەوە ئیتر چیمان دەویّ لەوە زیاتر؟ هەر ماوە داوا لە هەمزە بکەین بە دەنگ بیّت و بلّیّ کوڕینە فۆنیمن. خۆ هاواریش دەکا بەلاّم گویّی نادریّتیّ کەچی قورسکردنەکە دەنگیش ناکا دەلّیّن فۆنیمە.

ڕوونکردنەوە پێویستە لە بارەی مەبەست لە «سوان»ی دەنگ مانای چی دەنگ دەسویّ؟ ئایا فۆتانی دەنگ مەبەستە یان سووکبوونی یان بزربوون و دەرکەوتنەوەی یان شرانەوەی لە پەنا دەنگی دیکەدا ...؟

سوانی فۆنیمە ئاشکرا سەربەخۆکانی وەکوو «ب، ق» هەمزە «د، ر، غ، م، ن، و، س، ی...» دیاردەیەکە هەموان دەگریّتەوە. کورتە بزوێنەکان هەرچەندە سەربەخۆش نین بارتەقای دەنگی ئەلف کە ئەویش بیّ کۆنسنانت دەر نابردریّ سەرلەبەریان سوانیان بەسەردا دیّت. بە سەرنج ڕاگرتن لەم دیاردەیە دەردەکەویّ کە ئەم پلە خواروژوورانە لە سواندا هەن...

1) نەمانی فۆنیم لە زماندا وەک نەمانی «ذ، ث» لە کوردیدا.
2) نەمانی فۆنیم لای بەشیّکی ئاخیّوەری یەک زمان وەک کە لامی قەلّەو لە بەشیّکی کرمانجیی خواروو بەکار نایەت. ئەم فۆنیمە لە کرمانجیی سەروودا دەرنەکەوتووە. ڕەنگە بشیّ بلّیّین «پەیدابوونی فۆنیم لای بەشیّکی ئاخیّوەری زمانی کورد» چونکە لە سەردەمی مادەکان و هەخامەنشیشدا دەنگی لامی لاواز و قەلّەو جاریّ پەیدا نەبوو بوو، بە نموونە «ئەلبورز، ئەلوەند، بەلخ» لەو سەردەمانەدا «هەرە بەرزەئیتی، ئەتورڤەنت، باختەری» یان پیّ گوتراوە [فرهنگ ایران باستان ل،298].
3) گۆڕینەوەی دەنگ بە یەکیّکی دیکە وەک کە دالی «مەند» لە سلیّمانی بە گاف دەگۆڕیّ «دەربەنگ».
4) سوان و مانەوەی فۆنیم لە وشەدا وەک کە دەگوتریّ «دەستد» و «دەستک» وەیا «قەننە» و «قەلّنە».
5) مانەوەی فۆنیم لە نووسیندا بیّ ئەوەی بخویندریّتەوە: ئینگلیزی و فرەنسەیی پڕن لەو نموونانە.

6) گۆڕانی دەنگی فۆنیم لە دراوسێیەتی دەنگێکی دیکەدا وەک کلۆرکردنی «ک، گ» ی بەرایی «ی» لە کوردیدا وەیا گۆڕانی «س» بە «ز» لەتەک دەنگی ئاوازەداردا «دەستگا= دەسگا= دەزگا، دەستگرە= دەسکرە= دەزگرە». لە نێوان زمانەوانانی کورد وەها ڕۆیشتووە کە هاتنی دەنگی «ل»ی وەستاو لە پێش «ت»دا دەبێتە هۆی گۆڕانیان بە «ل، ط» وەک «خلّط، بالّطۆ، قەلّطارە»... ڕاستییەکەی دەنگی «ل» و «د» یش ئەو کارە دەکەن و دالەکەی قەلّەو دەکرێ بەرەو «ض» دەبێتەوە وەک «غلّدە، دالّدە، گۆڕی حەمەخالّدان [شوێنێکە لە شاخی باواجی-کۆیێ]، پالّدە، جەلّدە...

سەرلەبەری ئەو حالّەتانە دەخلیان بەسەر فۆنیمبوون و فۆنیم نەبوونی دەنگەوە نییە و نابنە بنەمای تاقیکردنەوەی دەنگ. لە وشەی وەکوو «دەسکرد، دەسکوژ...»دا نابێ بچنەوە بۆ «دەستکرد، دەستکوژ...» و لەوێوە بڕیار بدەین کە ئەو «ت» ـە فۆنیم نییە. هەر چونکە بە تێچوونی واتا نەگۆڕا ئێمە لە ئاکامی گۆڕان و هەڵسوکەوتی زمانەکەماندا گەیشتووینە بارێک هەردوو جۆری «دەستکرد، دەسکرد» ی تێدا باوە. ئەگەر بمانەوێ لە «دەسکرد» دا فۆنیم تاقی بکەینەوە دەبێ خەریکی فۆنیمەکانی «د، ە، س، ک، ر» بین. فۆنیمی «ت» لە هەزاران وشەدا زیندووە لێرەشدا لزوم بە وردپێوی درێژدابڕین نابینم. زمانناسان و دەنگناسەکان ئەم حالّەتانە دەزانن، دواتریش وێنەی دیکە لە جۆری گۆڕان و تێچوونی فۆنیم دەبینین...

سوان و گۆڕانێکی دیکە هەیە لە دەنگدا جودایە لەوەی باسمان کرد، ئەویش بە دوو بەشی سەرەکی دابەش دەکرێ:

یەکەمیان هاتن و چوونی ئەو نەبرە و توندی و نەرمیی ئاخاوتنەکە کە حالّەتی ئاخێوەر داخوازیی دەکات وەک: تووڕەیی، ڕەزامەندی، هەڕەشە، پاڕانەوە، تێراخورین، پرسیار تعجب. نەبرە و ئاوازی ئەم حالّەتانە پەیدا دەبن و هەموو ڕستە دادەگرن نەک تاکە فۆنیم کە حالّەتەکەش بەسەرچوو ئەوانیش تێدەچن. هەڵبەت ئەمانە فۆنیم دروست ناکەن هەرچەند بۆ هەندێکیان نیشانەش داندراوە وەکوو «؟، !».

بەشی دووەم هاتن و نەمانی کەسرە موختەلەسەیە کە من پێی دەڵێم «قورسکردن». قورسایی ئەم ناوەیشم بۆیە بەسەر دابڕیوە چونکە ئاخێوەر نایەوێ فۆنیم ببزێوێ، بەڵکوو تاکە مەبەستی ئەوەیە بتوانێ بێ بزوێن کۆنسنانتێک بە یەکێکی دیکەوە ببەستێتەوە. بە نموونە کورد دەڵێ «کردم». هەڵبەت دەبێ دوو دەنگ «ک، د» قورس بکات دەنا ناتوانێ فۆنیمی دیکەیان بەدوادا بهێنێ. لە فارسیدا دەگوترێ «کردم — کەردەم» و بە بزوێنی ئاشکرا تێکی بەستوون کە بزوێنەکان هەڵستان مایەوە قورسایی وەیا کەسرە موختەلەسە فەرمانی تێکبەستن جێبەجێ بکا. ئەم قورساییەش کورتکراوەی کورتەبزوێنەکەی فەتحە نییە چونکە کە بە تەجرەبە درێژە دەدەیت بەو ئاوازەیەی کە لە دەربڕینی «ک» ی «کردن» دا پەیدا دەبێ، فەتحە پەیدا نابێ، ئاوازەیەکی بێهۆیە کە لە هیچ دەنگێکی بزوێن و نابزوێن ناکات، دێتە کایەوە. ئەمەش یەکێکە لەو هۆیانە کە ناوی «كسرة مختلسة» بە هەڵە دەزانم چونکە ئەگەر «كسرة مختلسة» بایە دەبوو لە درێژکردنەوەیدا کەسرە پەیدا ببێ. ڕەنگە تەجرەبەکەشم وەکوو تەجرەبەی «بردنەوە ژووری هەوا» لێ بەعەیب بگیرێ بەڵام داخوازی مەنتیقی لێکۆڵینەوەم زاڵترە لە ترسی عەیبداری. هەروەک هاتنی دەنگی «كسرة مختلسة - قورسایی» بۆ ناو وشە وەکوو هاتنی «د، ە، و، چ...» نییە کە بریتیی بێ لە ڕاگوێستنی دەنگێکی حازر بەدەستی بە پۆز و زەق هەروەهاش سوانی دەنگەکە وەکوو سوانی «د، ە، و، چ» نییە لە ئاکامی ئاڵوگۆڕی زمان وەیا داخوازیی واتا وە یاخو گۆڕینەوە بە دەنگێکی دیکە وەیا جیرانەتیی دەنگ و دەنگ، وەیا جیرانەتیی میللەت و میللەت گۆڕان و تێچوونی بەسەردا بێت. ئەم دەنگە بێهێزەش هەر وەکوو هەیەجانی تووڕەیی ئاوازەیەکی تایبەتی بۆ ناو ڕستە دەهێنێ ئەویش بە پێداویستیی دەربڕینی دەنگ پەیدا دەبێت. دیسان هەر وەکوو ئاوازەی تووڕەیی بە نەمانی تووڕەیی هەڵدەستێ، ئەمیش بە نەمانی پێداویستیی دەربڕینی دەنگ تێدەچێ.

ئەم لێکچواندنەی قورسایی و ئاوازەی تووڕەیی تەنها لە ڕووی «پێداویست» بوونە نەک بڵێم لە یەک پلەدان چونکە لە سەرەتاوە لێکم جودا کردوونەوە لەگەڵ ئەمەشدا ئاوازەی تووڕەیی کەم و زۆر واتایەکی تازە بۆ ناو ئاوختن دەهێنێ کەچی قورسایی دەخلی بەسەر واتاوە نییە. ئەم لایەنەش دواتر ڕوونتر دەبێتەوە.

کە قسە لە زمانی لە کوردی بکەین ئەم چەند دەستوورە لە هاتن و بزربوونی قورسکردنەکە هەڵدێنجرێ..

1- دەنگی سەرەتای وشەکە بزوێنی ئاشکرای بەدوادا نەهات بە ناچاری دەنگە بێ هێزەکە پەیدا دەبێ بۆ خاتری دەنگی کۆنسنانتی دووەم بە دوا یەکەمدا بێت وەک ئەوەی هەتا توورە بیت ئاوازەی توورپی لە قسەتدا دەردەکەوێ. لە کرمانجی سەروودا بیستوومە وشە هەیە بە دەنگی بێ بزوێن و بێ قورساییش دەست پێ دەکات ڕەنگە قسەکە ڕاست بێ چونکە لە وشەی وەکوو «فتار، ستاندن، شتومەک.. » دا هیچ ئاوازە بە دوا فۆنیمی سەرەتای وشەکاندا نایەت بە عادەت قورسایی ئاوازە پەیدا دەکات.

2- لە نێوان ئەو دەنگە کۆنسنانتانەدا کە گونجانی تەواو هەیە وەکوو… «ش ت، ر د، ر ت، ن گ، ن د، ل ت، ن ج، س ت» قورسایی پەیدا نابێ چونکە دەربڕینی کۆنسنانتی دووەم پەکی لەسەر قورسکردنی دەنگی یەکەم نەکەوتووە، نەک چونکە قورسایی لەو شوێنەدا نەهاتووە. وشەکانی «دەنگ، ماست، پشت، گەنج، بەرد، خلْت، کەرت، بەند» قورسایی تەحەمول ناکەن بۆیەیشە هەموویان یەک بڕگەن لەگەڵ ئەمەشدا کە هاتی قورساییت خستە نێوان ئەو جۆرە دەنگانەوە واتای وشە ناگۆڕێ. بە نموونە نالی هاتووە لەبەر کێشی شیعر قورسایی خستۆتە سەر دەنگی «س» لەم بەیتەدا، واتای وشەکەش نەگۆڕاوە:

ڕاستی صەیقەلییە تیغی زمانی نالی
نەرم و تونر ئاوی گەڵووگیرە قسەی پێ دەربڕێ

وشەی «ڕاستی» بە قورسکردنەکە بۆتە سێ بڕگە لە جیاتی دوو بڕگە. لزوم نابینم درێژە بدەم بە نموونە هێنانەوە، مەسەلەکە زۆر ڕوونە.

3- لە نێوان ئەو دەنگانەی گونجانیان لەگەڵ یەکدیدا لە پلەی دوەمدایە وەکوو دەنگەکانی «نک، رگ، خ ت، رچ..» دەشێ قورسایی لە بەینیاندا هەبێت و نەبێت وشەکانی «دەنگ، مەرگ، بەخت، ورچ..» لەوان بەیەک بڕگە دەربڕدرێن هەر وەک مومکینیشە ببنە دوو بڕگە و بگوترێ «دە، نک، مە، رگ، بە- خت،و- رچ» لە هەردوو شێوەدا واتای وشەکان ناگۆڕێن..

4- لە نێوان ئەو دوو دەنگانەدا کە گونجانیان لە پلەی سێیەمدایە وەک..« ن م، ل م، ت ن، س ر، زر، ڕز، م ل، ت ر» دەبێ قورسکردن دەرکەوێ تاکوو بشێ کۆنسنانتی دووەم لە دەمەوە دەربێ وەک کە لە وشەکانی «گەنم، زەڵم، کەتن، کەسر، بزر، وەڕز، هووملل، چەتر..» دا دەبێ قورسایی هەبێ و وشەکان ببنە دوو برگە «گە- نم، زە- ڵم، چە- تر» هەتا فۆڕمی وشەکان لەو بارەدا بێ قورساییەکە بەردەوام دەبێ و مومکین نییە هەڵستێ بەڵام کە گوتت «گەنمەکە، لە زەڵمەوە بۆ هەڵەبجە، کەتنی وەها نەکراوە، کەموکەسری زۆرە، چاکەی دارا بزرە، وەڕزی مەکە، ئەو هووملانە لە زێوە هاتوون [هوومل ماسی ی زۆر گەورە]، چەترەکەم کڕی» دەشێ قورساییەکە دەبێتە حەتمی وەکوو «کەموکەسری، لە زەڵمەوە، چەترەکە، کەتنی گەورە». هەرچۆنێکیش وشەکان دەربڕیت واتایان کەم و زیاد ناکا ئەوەندە هەیە کە قورساییت خستە سەر دەنگێکی وەکوو «ڵ» ی «زەڵمەوە» دەزاندرێ کوردنیت وەیا بە شۆخی وەها دەڵێیت یان لەهجەی ناوچەییە.

5- دەشێ لە دراوسێیەتیی دوو وشەدا وەها ڕێک بکەوێ دوو دەنگی وەکوو «س ت- ش ت» کە لەگەڵ یەکدیدا دەگونجێن، بکەونە تەنیشت یەکتر و بەحوکمی ڕێزمان نەک دەنگسازی قورسایی بخرێتە بەینیانەوە وەک کە وشەی «گەش» بخەیتە ڕستەوە و بڵێیت «گوڵی گەشت چنی» لێرەشدا کە گوتت «ئیمڕۆ ڕۆژی هەرە گەشتە» قورساییەکە هەڵدەستێ و ناشێ دەربکەوێتەوە. لێرەدا سەرلەنوێ حوکمی دەنگسازی بەسەر ڕێزماندا زاڵ بوو.

ئەم زاڵبوونە لەم شوێنەدا وەها فەرمانڕەوایە لەگەڵ سەرلەبەری دەنگەکاندا ڕۆیشتووە نەک هەر دەنگی گونجاو، بە نموونە دەڵێی «قسەکەت چووە دڵم» و قورسایی دەخەیتە سەر «ڵ» ەکە بەڵام کە گوتت «قسەکەت بە دڵمە» قورسایی نەما و جێشی نابێتەوە لە هەموو حاڵاتیشدا واتا ناگۆڕێ.. نەگۆڕانی واتاش بە هاتن و چوونی ئەم دەنگە بێهێزە لەوەوە دێت کە بە ئەصل دەنگەکە بەشداریی نەکردووە لە واتای وشە یەعنی بەشێکی بنجی و دروستکەر نییە لە ئاخاوتندا. تاکە هۆی

بەستنەوەی دوو دەنگ بەپێی داخوازیی باری ئاخاوتن پەیدای دەکات و هیچ واتاش لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ کە فۆتاش چ واتای لە گەڵدا نەبووە تاکوو لە گەڵیدا نەفوتێ. مەرجی یەکەمی بەشاری کردن لە واتای وشەکە فۆنیمی پێ دەناسرێتەوە لەم قورسکردنەدا وجودی نییە د.ئاورەحمان بۆ چارەسەرکردنی دیاردەی هاتن و چوونی ئەم دەنگە بێهێزە بە پێی دەستووری دەنگسازی لە ستوونی دووەمی ل،64 دا دوو نموونەی هێناوەتەوە، نموونەی یەکەمی لە «نووسین، پێنووس» و لە «نووسرا» هێناوەتەوە گۆیا واوی «نووسین، پێنووس» درێژترە لە هی «نووسرا بە پێی ڕای د.ئاورەحمان هۆیەکە دەچێتەوە بۆ ئەوەی کە لە «نووسین، پێنووس» دا هێز [هێز= stress م. م] لەسەر دەنگی «وو»ە بەڵام لە «نووسرا»دا هێزەکە دەپەڕێتەوە بۆ سەر ئەلفی کۆتایی وشەکە ئنجا دەڵێ «جا بزوێنێکی درێژی وەک «وو» لە بارەی بێهێزیدا وەک «و» ی لێ بێت ئەوە بزوێنێکی ئێجگار کورتی وەک «ا» ئەگەر هێزی لەسەر نەبێ بە دیار نەکەوێ شتێکی دوور لە یاسا و دەستوور نییە».

نموونەی «نووسین، پێنووس» و «نووسرا» پتر بەلای ڕێزماندا دەچنەوە بەڵام چونکە ناوی هێز و تێچوون و سووک و قورسی لێ هات قبوڵ دەکرێ و دەشێ ڕوون بکرێتەوە.

1- کاری «نووسی» لە بارترە ببێتە هاوتەرازووی «نووسرا».

2- واوی «نووسرا» ئەوەندە کورت نییە ببێتە «و-ضمة».

3- مەسەلەی هێز دەخلی نییە بەسەر کورت و درێژیی واوەکان: ئەحمەد نووسی / نامە نووسرا - لەم ڕستانەدا هۆیەک نییە دەنگی واوی «نووسی» بخاتە ژێر هێزەوە و واوی «نووسرا»یش لە هێز بکەوێ.

4- هۆیەکە دەچێتەوە بۆ ئەوەی لە «نووسرا»دا دوو کۆنسنانتی «س، ر» کمێک واوەکە تەنبەڵ دەکەن ئەگەر «نووسا» بایە فەرقی نەدەبوو لەگەڵ «نووسی». وشەی «نووسی، پێنووس» بەوەدا واوەکەی هەناسەسوار نابێ کە کۆنسنانتێک لە کۆتاییاندایە چونکە داخوازی هیچ ئەرکێکی نەکردووە.

بۆ پتر ڕوونکردنەوەی خاڵی سێیەم و چوارەم نموونەیەکی زیندووی پڕبەپێستی بابەت هەیە: لە پژدەر دەگوترێ «کوشتن - کوشتی» بەڵام لە کاری کارابزردا ناڵێن «کوژرا - دەکوژرێ» بەڵکوو ئەو «ر»ە مابایەوە نەدەکرا واوەکە درێژ بکرێتەوە چونکە هەم لە ئەصلدا کورتە هەم هاتنی دوو کۆنسنانت لە «کوژرا»ش وەکوو «نووسرا» کارا بزرە؟ لە کاری «هەڵترووشکا»دا کە وەکوو «نووسا» کارا دیارە هەرچەندە مەسەلەی هێز لە بەیندا نییە، چونکە دوو کۆنسنانتی «ش، ک» هەن واوەکە نەختێک لێی کورت دەکرێتەوە. بەهەمەحاڵ ئەم موناقەشەیە لە بنەڕەتەوە دەخلی بەسەر تێچوونی کەسرە موختەلەسەوە نییە.

وەک پێشتر باسم کرد. هاتوچۆی ئەم دەنگە بێهێزە تاکە هۆی داخوازیی دەربڕینی دەنگ لە بارەی خۆیدا پێکی دێنی هەرچی stress وەیا هێز دێتە سەر کەسرە موختەلەسەیەکی لە وشەدا مەوجوودە نەک دەبێتە هۆی پەیدابوونی. تۆ بێنە وشەی «کردم» تاقی بکەوە، لە دوای «ک» و «د» دا ئەو قورساییە هەیە، ئنجا دەتوانی هێز بخەیتە سەر قورسایی داوی «ک» ـەکەوە وەیا دوای «د»ەکەوە وەیا هەر دوویانەوە بە پێی داخوازیی مەبەست ئەنجا چونکە قورسایی لە دوا «ر» ەکەوە نییە ناتوانێ هێزی بەدوادا بێنیت ئەگەر ویستت هێز بێنیت پێویستە لە پێشەوە قورسایی بخرێتە سەر ئەو «ر»ە و کارەکە لە دوو بڕگەوە بکەیتە سێ بڕگە ئنجا هێز بدەیتە ئەو قورساییە ئەوساش وشەکە لە کوردی دەشۆڕێ. کە قورسایی هەبوو پەکی لەسەر هێز ناکەوێ کە نەش بوو هێز ناچێتە سەر هیچ لە لایەن واتایشەوە ئەو هێزە چ لەسەر «د، و، ر، م...» بێ و چ لەسەر قورسایی بێ واتایەکی تەجریدی بە وشە وەیا ڕستە دەبەخشێ، هەرچی قورساییە واتای پێوە نییە چونکە وەک تەقەڵی دروومانە بۆ شوێنی پێویست بەڵام نەک تەقەڵی ماددی وەک دەزوو. لە فەرزی من بە سەهوو نرخی تەقەڵم دابێتێ ئەو هەر دەمێنێتەوە وەک هەیە چ دەخلی بەسەر واتاوە نییە. هێشتان لایەنی گونجان و نە گونجانی دەنگ پێوەبەندی هەیە بە تەکوینی وشەی کوردی لەو قورسکردنە چونکە بەشێکی زۆری وشەکان بە حوکمی ئەو گونجانە شکڵ وەردەگرن، بە نموونە وشەی «بڵند» کە دوو بڕگەیە و بریتییە لە «ب- ڵند» بە حوکمی گونجانی «ن-

د» ئەو شکڵەی وەرگرتووە چونکە ئەگەر بگوترێ «بڵ- ند» دەبێ قورسایی بخرێتە سەر «ن»ەکە ئەمەش دژی یاسای فۆنەتیکی کوردییە. وشەکانی «دەرد، دۆست، سارد، گۆشت، پێت، قەڵت، چەند، ڕەند، مەند، نەنگ، شەنگ، جانگ.. هەشت، بیست، گەشت».. و صەدانی وەک ئەوان ژمارەی بڕگەیان بەندە بە گونجان و نەگونجانی فۆنیمەکانیان ئەوانە هەموویان چوار فۆنیم و یەک بڕگەن چونکە لە هەموویاندا دوو فۆنیمی کۆتاییان لەگەڵ یەکدیدا دەسازێن. وشەی «مزر» سێ فۆنیم و دوو بڕگەیە چونکە «ز، ر» بەیەکەوە ناسازێن دەنا وەکوو «مشت، مردمست» دەبووە یەک بڕگە. هاتنی قورسایی بۆ سەر«ز» ی «مزر» و نەهاتنی بۆ سەر «ش، ر، س»ی وشەکانی دیکە بە هونەری خۆی وەیا ئارەزۆی من و تۆ نییە بە پێی باری گونجان و نە گونجانی دوو فۆنیمی دواییني وشەکانەوەیە، کە گوتت «ماستەکە مزرە» قورساییەکە دەبێتە دڵخواز کە گوتت «مزرە سێو» قورساییەکە تێ دەچێ، لە هیچ بارێکیشدا تەئسیری سەلبی و ئیجابی لە واتای وشە نەکردووە. قورسایی لە خۆوە وەکوو فۆنیمە ڕاستەقینەکان بۆ ناو وشە نایەت، بە ئارەزۆش نایەت: دەبێ ناچاریی فۆنەتیکی بیهێنێ و نەمانی ناچارییەکە بیسوێنێ. هەر چونکە قورسکردن پێداویستی دەربڕینی کۆنسنانتی وەستاوە بۆ لکاندنی بە کۆنسنانتی دوایەوە لە باری تایبەتیدا چ دەخلێکی بەسەر واتاوە نییە، هەندێ جار قورساییەکە لە بارێکدا دەبێ هەڵستانی مومکین نەبێ وەک لە وشەی «فرچک» دا قورسایی سەر «ف» ـەکەیە بە «ر» ەکەوە. ئێمە پێمان دەکرێ بڵێین «فچک، فک، فرک» و فۆنیمی زەق و زۆپ بەلاوە بنێن بەڵام لە هەموو حاڵاتدا قورسایی سەر «ف» ـەکە دەمێنێتەوە. خۆ مەعقوول نییە بڵێین ئەو دەنگە بێهێزە گرنگترە لەوانی دیکە چونکە قسەی وەها لە کەس ناوەشێتەوە هەر نەبێ لەبەر ئەوەی کە لە هەزاران باردا وەکوو سێبەری هەور دێت و دەچێت و هەستیشی پێ ناکرێ جگە لەوەی سێبەری هەور دێت و دەچێت و هەستیشی پێ ناکرێ جگەی لەوەی کە وجودی خۆی بەندە بەو فۆنیمانەوە بگرە وجودی بەندە بە جیرانەتی فۆنیم و فۆنیم... بزوێنەکان بەکورت و درێژیانەوە هەم دەشێ بە ئارەزۆ بیان هێنن و بیان سوێنیین، هەم بە هاتن و سوانیان واتا دەگۆڕێ وەیا نامێنێ. هیچ مەرجێکی «فۆنیم» لەو قورساییەدا نییە. پێداویستی دەربڕینی دەنگە لە باری تایبەتیدا چەندێکی تێش بچێ واتا ناگۆڕێ. لەبەر ئەم تێبینی و ڕاستییە بەدیهییانەیە خۆگیری دەکەم لەوەی پێی بڵێم بزوێن. تۆ بڵێ ئەگەر بزوێنە بۆچی لە کوردی و ئینگلیزیدا نەهات وەکوو بزوێنەکانی دیکە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ بۆچی هەمزەی دەنگدار و زەقوزۆپی بێ نیگار نەچێتە پێش قورسایی بە نیگار؟ هەڵبەت دەزانم چی بەڵگەی دنیا هەیە ناتوانێ ڕابەرکانی فۆنۆلۆجی ئیقناع بکا دژی ئەو قورساییە، وا من لە جیاتی ئەوان وەڵام بۆ ئەو تەرزە پرسیارە پێشکەش دەکەم و دەڵێم بەر لە هەزاران ساڵ بنیادەم زانی ئەم بزوێنە یەکجار کز و بێهێزە بەبەرەیەوە نییە هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە ئنجا کە گوترا ئەدی چۆن بنیادەم زانی دال و سین و گاف بەبەریانەوە هەیە؟ ڕابەرەکان دەڵێن ئا ئەمە بەڵگەیە کە هەمزە فۆنیم نییە وەک کە دال و سین و گاف فۆنیمن. دیسان ئەگەر گوترا: چۆناوچۆنی لە زمانی سامییەکاندا قوسایی بەبەریەوە هەبوو هەمزە بخاتە پێش خۆیەوە؟ لێرەدا بەڕاستی نازانم جواب چی دەبێ پێشتریش و لە هەموو حاڵاتیشدا جواب نەبوو بۆ ئەو پرسیارەی بڵێ: بۆچی تێچوونی قورسایی هەرگیزاو هەرگیز لە واتا تەئسیر ناکا؟ ئەدی فۆنیم نییە؟

بەر لە 2700 ساڵ کە ئەلفوبێ پەڕیەوە بۆ ئەورووپا و نیگار بۆ دەنگی هەمزە دانەندرا بڕیاری ئیعدامکردنی دەرچوو.

بە وردبوونەوە لەو دیفاعەی د.ئاوڕەحمان لە کەسرە موختەلەسەی دەکا بە هێنانەوەی نموونەکانی «نووسین، نووسرا» دەبینین لە حەقیقەتدا بێ ئەوەی ویستبێتی، ئەو خۆی کەسرە موختەلەسە پتر بێبایەخ دەکات لەوەی من کردوومە، چونکە کە دەڵێ دەنگەکە هێند کورتە هێزی لەسەر نەبێ دەرناکەوێ بڕیار دەدا کەوا ئەو دەنگە بەچکەی هێزەکەیە واتە لە بنەڕەتەوە بەندە بە هەبوونی هێز. ئەم قسەیە یەکسەر و بێ تەئویل وەها ڕادەگەیەنێ کە کەسرە موختەلەسە بریتی بێت لە هێز چونکە مەعلوومە هێز ناچێتەوە سەر «عدم، هیچ» قسەکە وەک ئەوەیە بڵێی کابرا هێند موفلیسە ئەگەر پارە نەخەیتە گیرفانی فلسێک لە گیرفانیدا نادۆزێتەوە. دەنگێک وەها بێ وجودی بەند بێ بە هێزەوە و واتاش نەگۆڕێ چۆن فۆنیمێکە؟ ئنجا چۆن بسەلمێنین دەنگی وەها سەراوی ئەوەندە بایەخی بدرێتێ نیگاری هەبێ [لەحاڵێکدا هەمزەیەکی زەق و زۆپ بێ نیگار بێ] کە نیگاریشی بوو ببێتە برای هیچ یان هەر هیچی بێ تەئویل کە بووش بە هیچ بایی زەڕڕەیەک کاری سەلبی و ئیجابیی لە واتای وشەکە نەکردبێ؟ هەر فۆنیمیش بێ؟

نموونەی دووەم لە زمانی ڕووسیەوە هاتووە کە وشە لە حاڵی جەڕدا بزوێنە ئاشکراکانی دەگۆڕێن وەیا تێدا دەچن.. کە کۆش دەکرێ هەروەها.. گۆیا ئەمەش نابێتە بەڵگە لەسەر فۆنیم نەبوونی ئەو دەنگانە. هەرچەند د.ئاوڕەحمان هەر هێندە دەڵێ و دیفاعەکەی لە فۆنیمی «ۆ، ێ» ی ڕووسییە بەڵام شوێنی قسەکەی دیاری دەخات کە مەبەستی ئەوەیە لەڕێی قیاسەوە بسەلمێنین کە تێداچوونی کەسرە موختەلەسەش نابێتە بەڵگەی عەکسی بۆی.

من ڕووسی نازانم ئیعتیرازیشم لە نموونەکان نییە بەڵام لە کوردیدا نموونە زۆرن تێی بئاڵێین:

- لە تۆ دەپرسم – لێت دەپرسم
- بە تۆ دەڵێم – پێت دەڵێم
- لە تۆ دەگەم – تێت دەگەم
- سووتا – دەسووتێ
- نەخوازێ ئەڵڵا – نەخوازەڵا. نەخەسەلا
- گوتی – دەڵێ

ئەم نموونانە و دوو نموونە ڕووسیەکە و هەرچی دیکەی ئەوتۆیی کەڵەکە بکات باری قورسایی ڕاست ناکەتەوە چونکە پێوەندییان پێیەوە نییە، ئەمانە سەر بە ڕێزمانن و دەچنەوە بۆ لای سینتاکس نەک فۆنەتیک. نموونەکانی یەکەم و دووەم و سێیەم، وەکوو هی ڕووسی حاڵەتی جەڕڕی ڕاناوی کەسی دووەمی تاک لە ڕستەکاندا نیشان دەدەن دیارە چۆن بە گۆڕانی ڕاناوەکە لە حاڵەتی نەلکاوییەوە بو حاڵەتی لکانی شکڵی «جار و مجرور» وێکرا گۆڕان، هیچ داخوازیەکی فۆنەتیکیش حوکمی نەکردووە «لە تۆ دەپرسم» ببێتە «لێت دەپرسم» کەچی «لە تۆ دەگەم» ببێتە «تێت- دەگەم». واتای «تێ گەیشتین» جودایە لە «لێ پرسین» و پتر بەرەو ناوەوەی «مجرور» دەڕوات بۆیە بە شکڵەکەی گۆڕا.

لە هەندێ لەهجەی ئاخاوتنی کوردی دەگوترێ «دەتۆ ڕادەمێنم- نەک لە تۆ ڕادەمێنم» دیارە «دە» ش نزیکترە لە «تێ». بەو پێیە ئەو لەهجەیە نزیکترە لە منطقی گۆڕانی دەنگ تا ئەوەی «لە» ببێتە «تێ» بەڵام بۆی ڕێک نەکەوتووە پەرە بستێنێ. لە کرمانجی سەروودا بەرامبەر ئەو «دە» یە «ژ» بەکاردێت. «سووتا» دەبێتە «دەسووتێ» بەپێی دەستوورێکی ڕێزمان هەرچی کاری ڕوودان و کارا نادیار هەیە بەری دەکەوێت و لە هەمواندا ئەم ئەلفە لە مضارعدا دەبێتە «ێ» وەکوو:

- سووتا – دەسووتێ
- ڕما – دەڕمێ
- برژا – دەبرژێ
- دیترا – دەدیترێ
- خورا – دەخورێ...

هەر عەینی ئەو کارانەی لە ڕابوردووی بەردەوامدا وەکوو خۆیان دەمێننەوە هەرچەند «دە» ی مضارعیشیان بەسەرەوەیە:

- سووتا – دەسووتا
- برژا – دەبرژا
- دیترا – دەدیترا

فۆنەتیک چ دەخلی بەسەر ئەم ڕژانەوە نییە ناشکرێ یەخەی کورد بگرین بڵێن بۆچی وەهات کردووە؟ «نەخوازێ ئەڵڵا» دەماودەم لە ماوەی صەدان ساڵدا بۆتە «نەخوازەڵا، نەخەسەلا» و چۆتە ئیدیەمەوە، بەڵام دەکرێ بگوترێ « قبوڵ نەکا ئەڵڵا» بێ گۆڕان و بێ دەردی سەر. بە هیچ تەئویلێک ئەم گۆڕانە وەیا «گوتی، دەڵێ» با نادرێتەوە بۆ داخوازیی فۆنەتیک، زمانە و دەگەڕێ و دەگۆڕێ و یاسا دادەنێت و تێی دەبات و تێی نابات و لەهجە تا لەهجە فەرق دەکات و دەیان ڕێچکۆڵە پەیدا دەبێ و دەبنە شەقامەڕێ و ئەوەی دەقەومێ دەقەومێ یاسای ڕێزمان تێیدا دیار دەبێ و هی فۆنەتیکیش هەروەها، پەند و ئیدیەم و مەتەڵ و فنونی بەلاغەت و... و نازانم چی دەزێتەوە جاڕومەجرور کارا و بەکار و سەدان کەرتی دیکەی ڕێزمان دەوری خۆیان دەبینن و یەکێک دەڵێ «بە تاق و تەنیا» و ئەوەی دیکە «تەک و تەنها» سێەمیان «بەتەنی تەقێ» بەپێی ڕاهاتن.. خولاسە دیاردەی زمان بە زەمان و مەکان و ئینسانیەوە شەپۆل دەدات و فۆنەتیک یەکێکە لە شەپۆلەکانی و ناتوانێ حوکمی شەپۆلی لە خۆگەورەتری وەکوو «ڕێزمان» بۆ خۆی ڕاکێشێ و ڕێی تەعبیری جودا و دەربڕینی هەمە چەشنە لەو خەڵقە هەمە چەشنەیە ببەستێ، ئێمە.. دەزانین «دەستگرە» دوای سوانی دەنگی «ت» بووە «دەزگرە» چونکە بەپێی دەستوورێکی فۆنەتیکی کوردی دەنگی کپ ئاغڵەب لە جیرانەتی دەنگی ئاوازەداردا دەبێتە ئاوازەدار بۆیە سینەکەی «دەسگرە» بووە «ز» بەڵام دەستووری دروستکردنی وشەی لێکدراو وەیا دارێژراو بە جۆرێکی سەربەخۆ لە زماندا هەزاران وشە پێک دێنێ وەک کە «دەستگرە- دەزگرە» ی هێنا ئیتر فۆنەتیک چۆنیکی کار دەکا با بیکا. صەدان وشەی وەکوو: کلک تەقێنە، بەردەنوێژ، دەستەبەرە، کێلەقەبر، بزمارکوت، شیرەخۆر، گورگنەخۆرە، مەلاخۆرە، گورگنەخۆرەی دزنەبەر، سەرهەڵقەنە، گێرەشێوەین، سەرپاڵە... بێ ئەوەی فۆنەتیک وەهای کردووە وشەی لێکدراوەکە بە دروستی دەمێننەوە دەڵێن «گاو اهن». کورد دەڵێ «حەماغا- لە جیاتی حەمەد ئاغا» هەرچی فارسە دەڵێ «حەمە ئاقا». کورد دەڵێ «دەئەنگێوم، دەنگێوم» بەڵام دەڵێ «نە ئەنگاوتن» و ناڵێ «نەنگاوتن». فۆنیمی حەقیقی لە سەرەتاوە وشە دروست دەکات دواتر پێداویستی فۆنەتیک تاووتۆی تێدا دەکات. دەبینی وشەی بێگانە کە چ دەخلی ئێمەی تێدا نییە و لە پشت حەفت بەحران ترووکاوە کە دێتە نێو کوردەواری هەر ناوچەیە جۆرە مامڵەتێکی لەگەڵدا دەکات. بە نموونە وشەی مەرەکەبی «کوینک» لە سلێمانی کافی پێشەوەی کلۆر دەکرێ لە بەری سۆران کلۆر ناکرێ، تەنانەت لەبەری سۆران هەر چونکە کاری «پشکووت، گوا، ئەنگوت» لە سەرەتاوە کاف و گافەکەیان کلۆر نەبووە. لە مضارعدا کە دەڵێن «دەپشکوێ، دەگوێ، دەئەنگوێ» کاف و گافەکە کلۆر ناکەن کەچی لە بەری بابان کلۆری دەکەن. خولاسە فۆنەتیک بەدوا وشە و ڕستەدا دێت و خزمەتکاری فۆنیمەکانە، هەرچی کەسرە موختەلەسەیە خۆی زادەی فۆنەتیکە چونکە بە پێی داخوازیی دەربڕینی فۆنیم یان دێت یان نایەت یان کە هات دەسوێت و دەخلی بەسەر واتاوە نییە واتە دەخلی بەسەر تەکوینی وشەوە نییە دەنا دەبوو بە سوانی واتا نەمێنێ.

تەکوینی وشە و واتای وشە دوو ڕووی یەک سککەن. ئەم قسەیەم لێی هەڵناستێ بگوترێ: بڕگە لە وشەدا یان بزوێن یان قورسکردنی تێدا نەبێ پەیدا نابێ چونکە قسەکەی من خۆی لە بنەڕەتدا وەرامی ئەم ئیعتیرازە دەداتەوە کە دەیەوێ لە پەنا بەهانەی تەکوینی بڕگەوە بایەخ بەو قورسکردنە بدات. سەرنج بگرە دەبینی ئەو بڕگەیەی بە هۆی بزوێنی ڕاستەقینە پەیدا دەبێ واتاکەی بەندە بەو بزوێنەوە مەگەر جودایی لەهجە و سوانی عادەتی بەسەر وشەدا هاتبێ فۆنیمی گۆڕی بێ وەک کە «مر» بۆتە «مەل» وەیا وشەی «شەلە» لە هەندێ لەهجەدا دەبێتە «شلە» کە ئەم دیاردەیەکە دەخلی بەسەر فۆنیمبوونی دەنگەکانەوە نییە، پێشتریش باسمان کردووە لە هەموو دنیاش باس کراوە. تێچوونی بزوێنی حەقیقی دەبێتە هۆی نەمانی واتا وەک کە «سەر» بوو بە «سر» واتا نامێنێ هەرچەندە ئەو قورساییەش لە سەر «س» ـەکە هەر ماوە. وشەی «پەنیر» ببێتە «پەنر، پنیر» لە هەردوو باردا واتای نامینێ. بەڵام قورسایی لەسەر «گەنم» لادە و بڵێ «گەنمەکە» واتا تێک ناچێ.. ئەمەش بەدیهییەیە.

لە هیچ ڕوویەکەوە قیاسی تێدا چوونی قورسایی لە وشەدا لەگەڵ تێدا چوون وەیا گۆڕانی فۆنیم ناکرێ چ لە وشەدا بێ چ لە ڕستە و باری ڕێزمانیدا بێ، چونکە ئەگەر ئەو قیاسە بکەین دەبێ بڵێن نەمانی دەنگی ئەلفی «ژماردی، سپاردی، ڕژا» لە «دەژمێرێ، دەسپێرێ، دەڕژێ» دا وەکوو نەمانی قورسایی لامی «دڵ» ـە لە «بە دڵمە» ئەوساش سەرەڕای بەهەڵەدا چوونێکی نەوعیی سەرەتایی سەرسووڕێن، دەکەوێتە تەناقوزێکی لە حیساب بەدەر چونکە لە لایەکەوە گوتمان نەمانی قورسایی و نەمانی ئەو ئەلفانەی وەکوو یەکدین، لە لایەکی دیکەشەوە زەق زەق دوو دیاردەی ڕێزمان و سسینتاکس

دەبینین ئەو لە یەکدی چوواندنە ناسەلمێنن: دیاردەی یەکەم ئەوەیە، ئەلفەکان لە مضارعدا نەفۆتاون بەڵکوو بە پێی یاسایەکی ڕێزمانی بوونەتە «ێ» یاساکەش وەها پەرەسەندووە هەموو کاری مطاوعەی وەکوو «سووتا، ڕما، برژا» و هەموو کاری مبنی للمجهول و هەموو کاری ڕێژەی «نواندی، بواردی، ستاندی» دەگرێتەوە تەنها «خواردی» ناگرێتەوە کە ڕیزپەڕە: دەسووتێ، دەڕمێ، دەبرژێ، دەنوێنێ، دەبوێرێ، دەستێنێ، دەچێنێ، دەسپێرێ...هتد. وەک دیارە گۆڕانەکە بە دەستووری ڕێزمان پەیدا بووە نەک فۆنەتێک.

دیاردەی دووەم ئەوەیە، گۆڕانی دەنگەکە لە ئەلفەوە بۆ «ێ» شان بەشانی گۆڕانی زمانی کارەکە لە ڕابردووە بۆ مضارع هاتووە، بێ گومان لەو کارانەدا گۆڕانی ئەلفەکە پتر لە «دە» ی مضارع بەشداری گۆڕێنی زمان بووە چونکە لە ڕابردووی بەردەوامدا «دە» ی مضارع هەیە و ئەلفەکەش ناگۆڕێ: دەگوترێ «دەسووتا، دەڕما.. دەمبوارد، دەتچاند، دەمانستاند، دەیانسپارد.. هتد».

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 67 دا وەها هاتووە کە «ئە» ی کاری مضارع، لە ئاخاوتنی سلێمانیدا بەهۆی سوانی «د» ی «دە» ی مضارع پەیدا بووە، گۆیا کە دالەکە سووا دەنگەکەی فەتحەی پاشیەوە «بەئاسانی ناتوانرێ تەلەفوز بکرێ» [سەرەتای لاپەڕە 68 بەیان]. لە پێشەوە کە دەڵێم دالەکەی سووا ئەو فەتحەیە نە بە ئاسانی و نە بە زەحمەت تەلەفوز ناکرێ، ئەگەر بشسەلمێنین دوای سووانی دالەکە هەمزە هاتووە بە جێگر هەر ئەوەندە مەعلووم دەکرێ کە هەمزە دەنگی چالاکە، پتر خزمەتی زمان دەکا لە «ف، ش، ج» دەنا چ قەیدی دەکرد بگوترێ «فەڕۆم، تەخۆم، جەنووسم». ئەمە با لێرە بێت.

ڕایەکەی د.ئاوڕەحمان تێبینی گرنگی دیکە هەڵدەگرێ: لە ئاخاوتنی سلێمانیدا بە دەگمەن نەبێ دەنگی دال لە بەرایی وشەدا ناسوێ، دەگوترێ: دار، دەزوو، دین... بەو پێیە دەشیا بگوترێ «دەڕوا»، بەڵام خەڵقەکە پێڕەوی ئەو شیبانەی نەکرد. ناوناوەیەکی زێدە کەم دەنگی «د» لە پێشەوەی وشەدا دەسوێ وەک کە «دای، دێت» دەبێتە «یای، یەت». بەبیرمدا نایەت لە ئاخاوتنی سلێمانیدا دالی بەرایی وتە لە غەیری «دە» ی مضارعدا کرابێتە هەمزە. وشەی «داخۆ، داخوا» دەشێ ببێتە «ئاخۆ، یاخۆ» بۆیە نالێم دالەکەی بۆتە هەمزە، دیارە شریکی هەیە. بچین بۆ بەرەو کۆتایی وشە، دەبینین قەصیدەیەکی نالی سەرلەبەری دەنگی دالی پاراستووە لەو شوێنەدا:

جۆشەش و تاوە لەناو دیدەیی گریانمدا
چ تەنوورێکە لە تەندوورەیی طووفانمدا

به عادەت ئاخێوەری سلێمانی دەڵێ «گریانمما، گریانما..» ئاخێوەری سلێمانی وشەی «تێدا» دەکاتە «تیا» و هەمزەی تێ ناترنجێنێ. دەشێ بڵێین دوای سووانی دالەکە بزوێنی «ی» هەیە و دەکرێتە کۆنسنانت و بە ئەلفەکەی دوایەوە دەلکێ، ئەمما لە «تیایا» دا کە گۆڕاوی «تێدادا» یە دیارە دالی «دا» ی دووەم کراوە بە «ی». وشەی «لێرەدا» دەکرێ بە «لێرەیا»، ئەویش دالی بە «ی» گۆڕاوە، «مەییان» لە «مەیدانەوە» هاتووە و دالەکەی بۆتە «ی». «عەودال» دەکرێتە «عەووال» و دالەکەی بە «و» گۆڕاوە. بە پێی ڕایەکەی د.ئاوڕەحمان لە گۆڕینەوەی «دە» بە «ئە» دەبوو لە بری «یام، گریانما، یاخۆ، تیایا، لێرەیا، مەییان، عەووال» ببنە «ئام، گریانمئا، ئاخۆ، تیائا، لێرەئا، مەیئان، عەوئال...» وشەی «یەت» چونکە لە «دەیەت، دەهێت» ەوە پەیدا بووە بەر دەستوورەکە ناکەوێ.. من ڕێم هەیە بڵێم ئەو وشانەی کە هەمزەکەیان دەکەوێتە ناوەوە ناجایەزن چونکە دەنگی هەمزە لە ناوتوێژی وشەی ئێستاکەی کوردیدا نەماوە، بەڵام د. ئاورەحمان دەڵێ هەمزە لە سەرەتای بڕگەشەوە بە یاریدەدەر دێت ئیتر بۆ نەیەتە بەرایی ئەو بڕگانەوە؟

لە سلێمانی دەبیەیت وشەی «بەدەل، مەدەد، ئەحمەداوا» و هی تریش بە جۆرێک دالەکەیان کلۆر دەکرێ لە دەنگی زمانی دەشۆرێ و قابیلیەتی نووسینی پێوە نامێنێ. ئنجا ئەگەر «دە» ی مضارع بەو نیازەی د. ئاورەحمان دەڵێ بووبێتە «ئە» دەبوو وشەکان ببنە «بەئەل، مەئەد، ئەحمەئاوا».

ڕاستیەکەی گۆڕانی «دە» بە «ئە» هیچ پەیوەندیی بە یاریدەربوونی هەمزەوە نییە، هەر ئەوەندە بە ئیسپات دەگەیەنێ کە دەنگی هەمزە پتر بە هانامان دێت لە «ق» هەر وەک «ی» ش پتر بە هانامان هات لە «غ». مەبیان، حەڤڤەیەم و ئەحمەداوا و بەدەل، هەموویان دوای سوانی دالەکەیان بەو جۆرەی دەیبیەین لە زاری خەڵقەکە خۆش هات، نە هەمزە لە توهمە دەپەڕێنێتەوە نە پشتگیریش لە ڕایەکەی د.ئاورەحمان دەکەن. منش پێم دانەگرت لەسەر بەهانە پێوە گرتنیان چونکە مەبەست ڕوونکردنەوەی مەوزوعە نەک یەکدی سەغڵەتکردن هەرچی بەڵگەیەکی لێرەو لێرە بە پێشەوەش نووسیبێتم لە بارەی هەمزە و قورسکردنەوە یەخەگیری سەرچاوەی باوەڕە جوداکە دەبێت کە مامۆستاکانی زانستی فۆنۆلۆجییە. د.ئاورەحمانکە لە سەرەتاکانی ستوویی یەکەمی لاپەڕە 66 دەنووسێ: «... بۆ دانەنانی هەمزە بە فۆنیم لە کوردیدا ئەوەی نووسیومە ڕاوبۆچوونی خۆمە و مامۆستا مەسعوود محەمەد بەخۆڕایی وای داناوە، کە بە پێی پەسەندکردنی "بیروڕای فۆنۆلۆجیستەکان لە بارەی هەمزەوە" لە پێشەوە "بڕیاری ئیعدامکردنی هەمزەم داوە"» قسەیەک بەزاری مندا دەهێنێ. هەرگیز بەو شێوەیە لە زارم دەرنەچوە.

لە ستوونی دووەمی لاپەڕە 20 ی «ڕۆشنبیری نوێ» گوتوومە: «فۆنۆلۆجستەکان کە د.ئاورەحمان لەوانەوە باسی فۆنیمان بۆ دەگێڕێتەوە ئەوە دەڵێن کە لە وتارەکەدا بە کورتی نووسراوە، واتە: فۆنیم بەو دەنگانە دەگوترێ کە لە زماندا وتە پێک دەهێنن و بە گۆڕان و نەمانیان واتا دەگۆڕن». چی لە قاموسیش نووسراوە هەر ئەمەیە ئیعدامکردنی هەمزەش بەهیچ جۆرێک وەپاڵ د.ئاورەحمان نەدراوە چونکە بەر لە د.ئاورەحمان بە ساڵەها قسەکە نووسراوە و بیستراوە.

ئەگەر ڕابەرەکانی ئەورووپا گوتبایان هەمزە فۆنیمە زەحمەتە مەودا مابایەوە لە پێش کوردێکی عێراقی کە خۆی خوێندنی لە ئەورووپا تەواو کردوە ڕایەکی دیکە دەرببڕێ. ئاسانترە بگوترێ هەمزە فۆنیمە چونکە وەکوو دال و میم و شین بەرهەستە و لە وتە و ڕستەدا کار دەکات، بەڵام دنیا بڵێ فۆنیم نییە بەو هەموو زەقییەی تێیدایە کارێکی ئاسان نییە.

ڕێکەوت وەها بوو لە ئۆتۆمبیلێکدا کە د. کەمال مەزهەر لێی دەخوڕی بۆ یەکەم جار لە د.ئاورەحمانم بیست کە بیروڕای لە بارەی هەمزەوە هی خۆیەتی، پێشم گوت کە من ئەمەم بە خەیاڵدا نەهاتووە ئەوساش گۆتارەکەم دەرچوو بوو یان لە چاپکردندا بوو [دەرچوونەکەشی لەگوینترە]. من هەر چونکە د.ئاورەحمان بە ئینسانێکی ڕاستگۆ دەزانم باوەڕ بەو قسەیەی دەکەم، ئەگەر پێشتر لێم بیستبایە لە گۆتارەکەمدا باسێکی ئەو لایەنەم دەکرد. بەهەمەحاڵ من هەر جارە باری قسە هاتبێ گوتوومە لەوەتەی ئەلفوبێی ڕۆژهەڵات بەر لە 2700 ساڵ پەڕیەوە بۆ ڕۆژاوا ئیعدامی هەمزە دەرچووە. لەبەر ئەوەی جێی خۆی نەبوو دوای قسەکانی سەرووی بڵێ: «بەپێچەوانەوە بۆم هەیە لە مەسەلەی هەمزەدا من ڕەخنە لە مامۆستا مەسعوود بگرم، چونکە لە نووسینەکەیدا ئاشکرا دیارە،کە ئەو هەوڵی داوە زمانی کوردی بخاتە قاڵبی عەرەبییەوە و فۆنیمی عەرەبی بەسەر کوردیدا ساغ بکاتەوە بەمە گیان بەبەری هەمزەدا بکات». تێ ناگەم من چۆن و چۆنی گیان بەبەر دەنگێکدا دەهێنمەوە کە کورد لەوەتەی هەیە بەکاری دەهێنێ؟ چما هەمزە «ض، ط، ظ» ـە ڕامگۆستبێتە ناو کوردی؟ کە بەڵگەش لە زمانی ئێرانی کۆن وەیا عەرەبی وەیا ئینگلیزی و فرەنسەیی بهێنمەوە کتۆیی و کواوکوویی و چۆناوچۆنی زمانی کوردی دەخەمە قاڵبی عەرەبییەوە؟ سەرلەبەری کۆڕی زانیاری کورد پێی نەکراوە واوی کەشیدەدار بەسەر ڕێنووسدا بهێنێ چونکە دەسەڵاتی نەبوو، گۆیا من تەنها پێم دەکرێ هەموو زمانەکە لە قاڵبی خۆی دەربێنم! بێ گومان لە زەمینەی جوابەجێییدا بە نوکتە ئەو قسەیە هاتووە دەنا هەر وەک د.ئاورەحمان بەو ڕایانەی پشتگیرییان لێ دەکات نایەوێ کافرستانی دابهێنێ منیش نەمویستووە لە ڕێی بیروباوەڕمەوە خەڵق بۆ حەج ڕاپێچەک دەم.

بەهەمەحاڵ هەرچی بڕیارێکی بۆ هەمزە بدرێ کار ناکاتە سەر لایەنی دیکەی زمانی کوردی، بۆ ئەگەر «تیروپشکێ...» لە چارەنووسی هەمزە بهاوێین زەرەر ناکەین. هەر ئەم هۆیەش بوو ناوی ئەم گوتارەمی دیاری کرد بە «تیروپشکێ...» هەرچی بڕیاریکیش بۆ کەسرە موختەلەسە بدرێ باری زمان ناگۆڕێ بە مەرجێک مانەوەی لەو شوێنانەی تێ دەچێ دانەسەپێ:

- «گەن، مە - کە» نەبێتە «گە- ن- مە- کە»،
- «بە- دڵ- مە» نەکرێتە «بە- د- ڵ- مە»،

- «هەڵ- تان- گرت» نەبێتە «هە- ڵ- تان- گرت»،
- «مەز- نە- پیاو» نەبێتە «مە- زنە- پیاو» نەبێتە «مە- ز- نەپیاو»

ئەگەر قورساییکردن بە نیگارەوە داسەپا و چاری مان و نەمانی تێدا نەکرا، زمانەکە وەها دەشێوێ عەیبدار بێت. ئەم زەرەرە چ قیاسی ناکرێ لەوەی کە د.ئاورەحمان دەیەوێ «ی» وەصف و ئیزافە بە دوا ئەو وشانەشدا بنووسرێن کە کۆتاییان بە واوی تیژی درێژ دێت، ئەم پێیە هەرچەند لە گوتندا مومکین نییە دەرکەوێ، هێندەی پێی ئەسڵی وشە و ئیسمی مەعناش درێژ نییە، تەنانەت بە دوا ئەلف و واو و فەتحەدا دەشبێتەوە کۆنسنانت. دیسانەوە خزمەتێکی ڕوونکردنەوەی ڕستە دەکات. بەڵام مەسەلەکە هەر بریتی نییە لە «ی» وصف و اضافە کە لە دوا «ی» تیژی درێژدا بزر دەبێ، خۆشم لەم گوتارەدا بە زۆری ئەو «ی» ـانەم نووسیوە چونکە نووسینیان بێ زەرەرە و بۆرە دەستورێکیش پشتگیری لێ دەکات. کە ئەم «ی» ـە لە نووسیندا ژیایەوە دەبێ زمانناسان بیر لە هەموو «ی» ـەکی وەک ئەویش بکەونەوە کە بە پێی دەستووری زمان دەبێ هەبێت و لە ئاخاوتندا بە دوا «ی» ڤاووڵدا تێ دەچێت. ئەمەش چەند نموونەیەک:

- لە کاری «دزی» دا دەبێ ئەو «ی» ـە دەرکەوێتەوە: من نووسیم - ئەو دزیی
- لە کاری «خشی» دا نابێ دەرکەوێ چونکە لە ڕابوردووی تێنەپەڕدا ڕاناوی کەسی سێیەمی تاک وجودی نییە: من خشیم - ئەو خشی
- لە کاری «نووسی، دزی...» دا دەبێ بۆ کەسی دووەمی تاک تەنها «ت» بە دوا کارەکەدا بەهێنین چونکە لەوکارانەدا تەنها «ت» ڕاناوە: من نووسیم، دزیم - تۆ نووسیت، دزیت
- لە کاری «خشی، جمی ڕزی...» دا دەبێ «یت» بۆ کەسی دووەمی تاک ببێتەوە، چونکە تێ نەپەڕن: من جمیم، ڕزیم، خشیم - تۆ جمییت، ڕزییت، خشییت
- لە کاری «نووسی، دزی» دا بۆ کەسی یەکەمی کۆ ڕاناوی «مان» دێت، دەبێ بنووسرێ: من دزیم، نووسیم - ئێمە نووسیمان، دزیمان
- لە کاری «خشی، ڕزی...» دا چونکە تێنەپەڕن دەبێ «ین» بێت: من خشیم، ڕزیم - ئێمە خشیین، ڕزیین
- لە کاری «دەنووسم، دەدزم....» دەبێ ڕاناوی کەسی دووەمی تاک و یەکەمی کۆ بەم جۆرە بلکێن: من دەنووسم، دەدزم - تۆ دەنووسیت، دەدزیت - ئێمە دەنووسین، دەدزین
- لە کاری «دەژیم» دا دەبێ ئەو ڕاناوانە بە دوا «ی» «دەژی» ـدا بێن: من دەژیم - تۆ دەژییت - ئێمە دەژیین

ئەمانە بەدیهیەی ڕێزمانن و خۆ لێ دزینەوەیان مومکین نییە: بەڵام دەشێ بگوترێ ئەم سەرشێواندنە مەتەڵاوییەی پێ ناوێ، با هەر یەخەی «ی» اضافە و وصف بگرین، منیش بەرهەڵستی لێ ناکەم دوای ئەوەی بە چاوی کراوەوە بڕیار درا. بەڵام ئەوساش گرفتی «ی» کەسی سێیەمی تاک لە حاڵەتی اضافەدا هەر دەمێنێ:

- دەستم چاوم ترۆزیم
- دەستی چاوی ترۆزیی

لەمەیاندا چ بکەین؟ هەر بڕیارێکی بۆی بدرێ خراپ نییە بە مەرجی مەنتیقی ڕێزمانی تێدا بەکار هاتبێ. بڕیاری بێ لێکدانەوە نابێتە جێی قەناعەت. کە بڕیار درا بنووسرێ «ترۆزیی» ئەوساش بێ دوو دڵی نووسینی ڕاناوی کەسی سێیەمی کۆ لەو بارانەدا لە خۆوە ڕوون دەبێتەوە:

- دەستی - ترۆزیی
- دەستیان - ترۆزییان

لەگەڵ «چی» دا بەقیاس دەنووسین:

- پیاوی دیت
- چیی دیت
- پیاویان دیت
- چییان دیت

من لە نووسینێکی کۆنمدا ئەم لایەنەم ڕون کردبۆوە، وابزانم گوتبووم بە ژیاندنەوەی «ی» وصف و اضافه یەک «جدول لۆغاریتم» لە ڕیزماندا قوت دەبێتەوە، وا ئێستاش دەڵیم، چاری ئەو جەدوەلە دەبێ بکرێ دەنا نووسەری نەشارەزا، بگرە شارەزاش، لە نغوردەکە بڕ ناکات، خۆ تێنەگەیاندنیش لە کێشەکە مەنتیقی تێدا نامێنێ چونکە لە سەرەتاوە ژیاندنەوەی ئەو «ی» ـە لە ڕێی ڕێزمان زانییەوە هاتە ناوەوە، چ ڕەوای هەقە زانینەکە هەر هەتا پێنجیەک و شەشیەکی ڕێگاکە تیشک بهاوێ؟

لەم موناسەبەیەدا دەڵیم، جارێکیان گوترابوو «یازدەم، دوازدەم....» کە من پێڕەوی لێ دەکەم هەڵەیە، دەبێ بنووسرێ: یازدەیەم، دوازدەیەم ئەم ڕەخنەیەش پێنجیەکی ڕێگەی بڕیوە چونکە کێشەکە هەر بە دوا یازدە و پازدە و نۆزدەدا نایەت:

وشەی «سەر، دووسەر» بزوێنی فەتحەی بەدوا نایەت. کە «لە» ی جەڕی کەوتە پێش دەگوترێ: «لە دووسەرەوە» واتە «ەوە» ی بەدوادا هات. کەواتە بۆ «پەنجەرە» دەبێ «یەوە» زیاد بکرێ وەک «یەم» بۆ «یازدە» زیاد کرا: یازدەیەم - لە دوو پەنجەرەیەوە.

وشەی «کوڕ» کە ئەداتی تەعریفی بە دوادا هات دەبێتە «کوڕەکە» واتە «ەکە» ی بۆ دێت. ئەویش بە قیاس لە «یازدەیەم» داوا دەکات ئەو فەتحەیەی بۆ بپارێزرێ و بگوترێ: یازدەیەم - برایەکەم. زۆربەی کوردیش وەها دەڵێ تەنها ئەو لەهجەیەی دەڵێ «یازدەیەم» پێڕەوی لە دەستووری خۆی ناکات و دەڵێ «براکەم».

کورد دەڵێ: دەشتاو دەشت، دزاو دز، دەستاو دەست. بەپێی دەستووری پاراستنی فەتحەی کۆتایی «یازدە» دەبێ ئەم ئەلفەی «او» یش بپارێزرێ و بگوترێ:

- چیایاو چیا - نەک چیاو چیا
  دەریایاو دەریا نەک دەریاو دەریا

من کە دێم دەنووسم «یازدەم، دوازدەم...» ئاگاداری ئەو دەستوورانەم بۆیە ڕێ بە خۆم دەدەم تا ئەو ڕۆژەی بڕیارێکی چاوساغانەی شارەزایانە لە هەموو ڕووی کێشەکە دەدرێ ڕێگایەک بگرمە بەر کە لە سەرجەمی دەستوورەکانی ئەو کێشەیەی لا نەدابێ.

بەڕاست، کە دەنووسرێ: دووهەم، سێهەم، نۆهەم، دەهەم..... نۆزدەهەم دەستوورێکی فارسی بەکار دەهێنرێ. بەهەمەحاڵ دووەم نۆیەم، یازدەیەم... نۆزدەیەم کوردیترە یانی لەبارترە. لەو ناوچانەی وەکوو من دەڵێن «یازدەم» تەنها لەو وشانەدا

که بریتین له یەک کۆنسنانت و یەک بزوێن، لەو حاڵەتانەدا «ی» ـەک دەهێنن بۆ پاراستنی بزوێنەکە و دەڵێن: دەیەم - شەیەکە - گایەکە.

لە ئاست «دوو» دا پێویست نابینن بەو «ی» ـە، واوەکە خورد دەکەنەوە دەڵێن «دووەم». لەهجەش هەیە دەڵێ: «دوویەم»، «لە زوویەکەوە، بەم ڕوویەدا هات...». لە «سی» شدا ئەو «ی» ـە نایەت بەزیادەوە بەڵکوو «ی» ی وشەکەی «سی» خورد دەکرێتەوە بە «کسرە+ ی کۆنسنانت» و دەگوترێ «سیەم».

قسەیەکی دواییم ماوە:

فۆنەتیکناسی و فۆنۆلۆجی لەوەدا بایەخ وەرناگرن فێرمان بکەن فلانە دەنگ لە لووتەوە و ئەوەی دیکەیان لە گوێوە دەردێ چونکە دەنگەکان بێ خوێندن و فۆنەتیک دەردێن و لەوەتەی مرۆڤیش هەیە بە دروستی دەری بڕیوون. چ قازانج بە کەس ناگات بگوترێ لە بەرایی نوونی چاوگدا قورسایی هەیە چونکە ئەم قورساییە لە «نووستن، نووستم، کردت، دڵت، دڵم، کوڵکن، جلک...» و بە کۆتایی صەدان و هەزارەن وشەوە هەیە نەک هەر نوونی چاوگ. ئێمە بە دۆزینەوەی قورسایی سەر نوونی چاوگ و پاشگری «ن» و «ک» لە «کوڵکن، جلک» دا نابێ وەها دانێین شیری مووسامان دۆزیوەتەوە چونکە ئەم کەسرە موختەلەسەیە لە کۆنی هەرە کۆنەوە دۆزراوەتەوە.

فۆنەتیکزان و فۆنۆلۆجیستی کورد لە سەریەتی ئەو هەڵانە ئاشکرا بکات کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. کەسرە موختەلەسە لە ڕێنووسی ئیستاکەماندا بەرچاو نییە: دەمەتەقە لەو باتە دەبێتە بابەتی ئەکادیمی تا ئەو ڕۆژەی پیتی لاتینی لە نووسینی کوردیدا بەکار دێت. گریمان هەموو دنیا سەلماندی، قورسایی بەرایی نوونی چاووگ و ڕاناوی کەسەکان... دەبێ نیگاری بۆ دابندرێ خۆ هەر مومکین نییە ئەو نیگارە پەیدا بکرێ. ئەوپەڕی ئیمکان لەو ڕێگەیەدا ئەوەیە بچینەوە بۆ پێشنیازەکەی مامۆستا وەهبی، باوەڕیش ناکەم کەس بەدوا پێشنیازی ئەوتۆیی بکەوێ.

ئێمە با جارێ یەخەی ئەو هەڵە ئاشکرایانە بگرین کە زەق زەق لە چاو دەچەقن. فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی ئەگەر هەر فێری زانیارییە سەراوییەکان وەکوو: ئاوازەدار، لێوی، پووکی، انفجاری... مان بکات وەک ئەو کەسەمان لێ دێ بزانێ بەردی سەر تەختەدامە ببزێوێ بەڵام جوغەدار و ئاڵتی داش و مەیموون ئۆیینی فێر نەبێ و نەتوانێ بەردێک بگەیەنێتە خانەی دامە. وەیا کەسێک دەم لە کێش و قافیە بدات و نەتوانێ شیعر هەڵبەستێ.

ئەو تەرزە زانیاریە سەرەتاییانە لە فۆنەتیکدا نەزۆک دەمێننەوە ئەگەر گەشتی بەرەو ناوەوەی زمان نەکەن. دەبێ دەستووری وەهایان تێدا بدۆزینەوە بشێ هەڵەی وتە وەیا تەعبیرمان بۆ ساغ بکاتەوە. ئێمە ئەگەر پێ داگرین لەسەر «یانزە، دوانزە، سیانزە، شانزە، حەڤڤە» چ دادمان نادا چەند سەرنجدەرێک لە ڕێی فۆنەتیکەوە وەیا لە خۆوە زانی بێتی، سوانی دەنگی «د» لەو وشانەدا نوونی بۆ چواریان هێناوە و «ڤ» شی بۆ یەکیان هێناوە. زانینەکە پێویستە، بەڵام پێڕەوی لێ کردنی فەرمانی سەرشانە، بە تایبەتی چونکە بەشی زۆری کورد وتە ڕاستەکان دەبێژن: یازدە، دوازدە، سێزدە، حەڤدە.

دەبێ بزانین شکاندنەوەی «ی» تیژی درێژ لە ئیشارەتکردن و کۆکردن و باری ئەوتۆیدا دەیکاتە «کورتە بزوێنی کەسرە» + «ی» کۆنسنانت ئیتر وەک کە دەڵێین «دارا برسییە، ئەم کورسییە شکاوە» دەبێ بڵێم «کورسییەکان، ئیتاڵییەکان» نەک «برسێکان، ئیتالێکان».

لە ناوچەی ئۆتۆنۆمی ئەم هەڵەیە بەسەر دەرگەی هەموو دایەرەکانیدا لە چاوان دەچەقێ کە لێیان نووسراوە «ئەمینداریێتی» لە جیاتی «ئەمینداریەتی». بەعادەتی دەستوری کورتبێژی زۆربەی کورد لەو تەرزە وشانەدا دەڵێن «ئیتالیەکان، ئەمینداریەتی» بەڵام دەڵێن «برسییەتی» نەک «برسیەتی». چ بڵێی «برسییەتی کافرە» و چ بڵێی «من برسیمە، دارا برسییەتی» فەرق ناکا لە ڕووی شکاندنەوەی «ی» درێژی تیژ.

بە نموونە، دەگوترێ «هەر ئەم پیاوە خزم و کەسیەتی» و ناگوترێ «کەسییەتی» بەڵام دەگوترێ «خزمییەتی» و دەشگوترێ «خزمیەتی». بەهەمەحاڵ «کەسیەتی، خزمیەتی» بەر یاسای دەنگسازی و کورت بێژی دەکەون بەڵام

«ئەمینداریتی، برسێتی، ئیتالێکان..» پێوەندییان تەنها بە زاری ناوچەییەوە هەیە نەک بە دەستووراتی ڕەسەنی هەمەکیی کوردییەوە. هەر ئەو زارەی دەڵێ «ئیتالێکان» ناچارە لە بنای وەصفدا بڵێ «ئیتالیە زیرەکەکان، برسییە ڕووتەکان».

دەبێ فۆنەتیکناس بە خەڵق ڕابگەیەنی «تێدا، جودا» ڕاستن و بەسەر زاری زۆربەی کوردەوەشن چ ئینساف لەوەدا نییە ئاخێوەری ڕانیە ناچار بێ لە نووسیندا ڕاستە شەقامی کوردی لەو وشانەدا بەجێ بهێڵێ بۆ «تیا، تیایا، جیا».

ئەگەر پسپۆڕی باسی فۆنۆلۆجی بەدەنگ بێت، بگرە جۆرێک بایی بوونیش لە خۆیدا هەست دەکات کە دەبینێ قەڵەمەکەی لەو جۆرە هەڵەی پەرەسەندوودا دەگێڕێ و خەریکە بە خۆی بڵێ: «ئەوە ئەزم لە بانان دەبەزم». لە وشەی وەکوو «نوێژ، توێ، کوێر، سوێر» دا نووسەران بە پێی لەهجەی شاری سلێمانی و بەشێکی دیکەی کوردستانی خواروو دەیانەوێ «دیفتۆنگ» ی نێوان «وێ» بەسەر نووسینی ئەدەبیماندا بسەپێنن. بە بەڵگەی بێ کەلەبەر ئیسپات بووە و دەبێ کە دیفتۆنگەکە ناوچەیی یە نەک کوردی ڕەسەن، وابزانم د.ئاوڕەحمانتیش پشتگیری لەو بەڵگانە کرد. نالی لە شیعردا شێوە ڕەسەنەکەی بەکار هێناوە:

هەر جۆگە وو جێگایەک کەوا سوور و سوێر بێ
جێی جۆشەشی گریانـی منە خوێ نەڕژاوە

وشەی «سوێر» ئەگەر دیفتۆنگی تێدا بێ کێشی مصرەعەکە لەنگ دەبێ:

بولبول کە گەرمی نەغمەیە ئاگر دەکاتەوە
غونچە حەزینە جەرگ و دڵی بۆ دەکا توێ

وشەی «توێ» دیفتۆنگدار بێ هەم شیعرەکە لەنگ دەکات و هەم ناشبێتە قافیەی «هوردوێ، گوڵی بوێ» ...هتد لە قەصیدەکەدا.

ئەمانە نموونەن بۆ دەستنیشانکردنی ڕێبازی فۆنەتیک و ئەرکی سەرشانی فۆنەتیکزان، کەچی بەداخەوە دەبینم خاوەن شەهادەی بەرزی زمان کە خۆیشی شیرمژی ئەو زارە ناوچەییە نییە لە جیاتی «دەرۆم» دەنووسێ «ئەڕۆم». من دژی «ئەڕۆم» نیم، بەڵام نابێ خۆی بەسەر «دەڕۆم» دا زاڵ بکات کە ڕێبازی ڕەسەن و زۆربەی کوردە.

د.ئاوڕەحمان لە بنی دڵیەوە بە پەرۆشەوە بۆ زمانی کوردی، هەموو هێزی لەش و هۆشیشی بەو بەخشیوە تا ئەوەی لە هیچ بابەتێکی دیکە قەڵەم ناگێڕێ. بە ڕۆژ خەریکیەتی بە شەویش خەونی پێوە دەبینێ. لەو شەنگ و تاقەتەیدا، بە باوەڕم لێی دەوەشێتەوە دەست بۆ هەر لایەنێکی «زمان» ببات بەرهەمی لێ پەیدا بکات. بەولای خەبەرداركردنی نووسەران لە هەڵەی باو، ڕێبازێکی دیکە هەیە چاپوکسوارێکی خۆتەرخان کردووی بەپەرۆشی وەکوو ئەو دڵسۆزەی گەڕەکە هاتوچۆی تێدا بکات ئەویش بەستنەوەی کوردی ئێستاکەمانە بە هی کۆنینە.

زمانی کوردی لە دوای مادەکانەوە و لە زەمانی مادیش نووسینی نەبوو وەیا لێی بەجێ نەماوە پێبەپێی ڕۆژگار و گۆڕانی باری ئاخاوتن و نووسین دەقی ڕەسەن و سەرچاوەی ڕوونی لەهجەکانی لێ بناسرێتە. هەر ئەم فەلاکەتەیشە بووە هۆی نەبوونی زمانێکی ئەدەبیی کوردی کە هەموو ئاخێوەری کورد تێی بگات. ئێمە کە نەتوانین مێژوو هەڵگێڕنەوە بۆ ئەوەی لە نووکەوە قاڵبی ئەدەبی بۆ هەموو کورد زمان ڕەنگرێژ بکەین، ڕەنگە بتوانین ڕایەڵە پساوەکانی پێوەندیی ئێستاکەی زمانەکەمان بە ئاڤێستاوە گرێ بدەین وەیا هەر نەبێ بە شێوەی پسپسۆکیش بێ ئەوەندەی مومکینە لەو ڕیشاڵە کەرت بوانە بە یەکدی بگەیەنینەوە. دەزانم موشکیلەی زۆرە لەو کارەدا، گەورەتریشیان ئەوەیە کە دوای سووتاندنی نامە زەردەشتیەکان لە سەردەمی ئەسکەندەری مەکەدۆنیدا زارەوزار ئاڤێستا و گاتەکان... گەییشتنە پەهلەوی. شێوە نووسینی هزڤارشیش دەستی گێرا لە شێواندنی ئەوەی پارێزرابوو، هەڵسوکەوتی زەمانی ساسانیەکانیش لە نووسینەوەی دووبارەی ئەو نامانە کاری سەلبی کرد (هەرچەندە لایەنی ئیجابیشی هەبوە، لێرەدا جێی لێدوانی نابێتەوە).

لەگەڵ ئەمانە هەموویدا کارەکە خۆ بۆ تەرخانکردن دەهێنێ، ڕێبازیشی کوێر نەبۆتەوە: وەختی خۆی لە ساڵی 1971-1972 کۆڕی زانیاری کورد ئەم فەرمانەی لەقەبەڵ ئەندامێکی تەرخانی کۆڕ کرد بەڵام داخم ناچێ هیچی لێ شین نەبۆوە لە تاکە گوتارێکی کورت بەولاوە. گوتارەکەش، ڕاستییەکەی بایەخدارە بەڵام دوورە لە گەیشتن بە ئامانج. حاجی قادر و نالی بە من سپێردران: ئێستاکە لەگەڵ خۆمدا دەڵێمەوە صەد جاران خۆزی بەوەی تەکلیفەکە پێچەوانە بوایە و لایەنە زمانیەکە بۆ من مابایەوە.

هەل لە دەست نەچووە، من نا، د.ئاورەحمان لە بارێکدایە بتوانێ خەست خەست هۆشی خۆی بە دەستەچرای زانستی تازەوە بە ناو تاریکایی ڕابوردووی زمانی کوردی پیرۆزدا بخولێنێتەوە. سەرچاوە چەنگ دەکەون. لە لەهجەکانی کوردیدا زۆر خڵتەی ڕاگەیێن و ڕوون کەرەوە هەن... قۆڵ و باسکی لێ هەڵماڵە، کۆڕی زانیاری عێراق و دەستەی کوردیش، بێ گومان، پاڵ پشتیت دەکەن، کوردێکی بشتوانێ نەوت بخاتە چراتەوە نابێ درێغی بکات... ئەوسا حەز دەکەی کارێک بە هەمزە بکە ناوی خۆی لە بیر بچێتەوە.

پوختەیەکی زێدە کورتی هەندێ خاڵی سەرەکیی ئەم گوتارە لەم چەند بەندەدا دەبێتە پاڵاوتە:

1. هەبوونی کەسرە موختەلەسە لە وشەدا بەندە بە داخوازی بەستنەوەی! فۆنیمی وەستاو بە فۆنیمی دوایەوە لە باری تایبەتیدا. بە نەمانی داخوازییەکە، کەسرە موختەلەسە دەشێ نەمێنێ و زۆر جارانیش دەبێ نەمێنێ.

2. هێز stress دێتە سەر کەسرە موختەلەسەی مەوجوود لە وشەدا، ئەگەر وجودی بەند بێ بە هێزەوە بایەخی «دەنگ» یشی نامێنێ چونکە بریتی دەبێ لە هێزەکە خۆی.

3. هەبوونی کەسرە موختەلەسە و هاتن و چوونی لە هیچ بارێکدا دەخلی بەسەر واتاوە نییە. هەرگیزاو هەرگیز تێدا چوونی ئەو دەنگە تەئسیر لە واتا ناکا بەو پێیە، موستەحیلە نرخی فۆنیمی هەبێ. دانانی نیگار بۆی دەبێتە هۆی خۆش خوێنی نووسراو نەک دانهێنان بە فۆنیمبوونی ئەو دەنگە.

4. فۆنیمبوونی دەنگ و فۆنیم نەبوونی لە حاڵاتی ڕێزمانیدا تاقی ناکرێتەوە، لە عەینی وشەدا تاقی دەکرێتەوە چونکە سوان و گۆڕانی دەنگ لە بارە جوداکانی ڕێزماندا دەستوورەکانی ڕێزمان ساغ دەکاتەوە نەک «هەوییەی» ی دەنگ.

5. هەمزە و دەنگی «ە» لەچاو هەموو دەنگەکانی دیکە تایبەتی و چۆنایەتی دەگمەنیان هەیە هۆیەکەش دەچێتەوە بۆ نزیکایی دەروویان لە پێکی قورگ و ژێ دەنگەکانەوە. هاتنیان لە بەرایی وشەوە بە ڤاوڵەوە و تێچوونیان بۆ ڤاوڵی ئەلفوبێ و بەیەکدی گۆڕانەوەیان بەڵگەیە بۆ چالاکییان و خزمایەتیی نێوانیان.

6. وا دیبارە فۆنیمی هەمزە یەکێکە لەوانەی لەگشت زمانەکاندا هەبێت، فۆنیمبوونیشی لە ڕادەی بەدیهییەدایە: هەر زمانێکی هەمزەی لێ بسڕێتەوە کاول دەبێ کەچی بە سڕینەوەی «ث، ن، ض، ط، ظ، پ، چ، ژ، گ، ڤ، ص، ڵ، ق، ح، خ، ع، غ» کە بریتین لە 17 فۆنیم هەموو زمانێک کاول نابێ.

7. تایبەتیەتی دەنگی هەمزە و هێ وەها دەکات لە زۆر زماناندا ڤاوڵ بەدوایاندا بێت، نەک ڤاوڵ لە هیچەی ئەو دەنگانە بە ساختە دەخاتە پێش خۆیەوە. موستەحیلە میللەتان بەر لە هەزاران ساڵ بیریان لەوە کردبێتەوە کەوا بۆ خاتری ڤاوڵ لە بەرایی وشەوە بێت دەنگێکی ساختە هەڵبەستن و بیخەنە پێشیەوە، هەزاران هەزار وشە هەن فۆنیمی پێشەوەیان ڤاوڵی بەدوادا دێت. چ قەیدی دەکرد لە جیاتی «ئەز، ئێمە، ئەنگوست....» یش بیانگوتبایە «شەز، شێمە، شەنگوست...»؟ خۆ هەمزە ناعوور نییە پەکی ئاو بەرزکردنەوەی پێ کەوێ، چونکە کەسرە موختەلەسە بەچکەی ناچارییە بە هەڵستانی ناچارییەکە تێدەچێت.

«...»

کورتەیەکی بیرورِا لەسەر پێشگرەکان «پێ، لێ و تێ»

گۆڤاری «سروە»، ژمارە 73 و 74 ساڵی 1991

ئەم نووسینە سەرپێییە و بێ کەرەستە و لە زەرفی نالەباردا چاوترووکاوە بە ئاسانی لە خوێندنەوەی بیروراکانی مامۆستایان «محەمەد حەمە باقی» و«ئەحمەدی قازی» سەبارەت بە «لە» و «دە» کە لە ژمارەی 57 ی «سروە»ی ئازیز بڵاوکرابوونەوە پاشتریش لەو سەردانەی رۆژی 27/5/1991 کە بەختیاری و کامیایی رەخساندی لە سروەی شۆخ و مامۆستا ئەحمەد و هاورێکانی بکەم، بوو بە پێویستییەکی ناچاری چونکە بابەتەکە بوو بە مەداری گوتوبێژ تا ئەوەی نیگای میهرەبانی ئەو بەرێزانەی وەلای مندا چەماندەوە بۆ سەرفرازیم بەخوایشتی دەربرینی بیرورای خۆم لەبارەی پرسیارەکەوە. منیش بە خاتری زەدەی رۆژگار و... قەهری ستەمکارەوە دەستی لەرزۆکم برد بۆ قەڵەم کەوا لەوەتەی هەرای نێوان عێراق و کوێت بەرپابوو نە دەرفەت و نە مجێز و نە هێز و نە هیچ ئیمکانێکم بووە نووکی دەندووکی قەڵەمە خەواڵووەکەم لە رووی کاخەز بژەنم و یەک تنۆک مەرەکەبی لێ بچکێنم بۆ تەرکردنەوەی تاکە یەک دانەی دانەوێڵەی رزۆکی فکری پسۆک. ئەگەر نافەرمانیم تەرکی ئەدەب نەبوایە من و فکر و بیرورا کوجامەرحەبا... لەکوێ بەیەکدی دەگەین؟ چۆناوچۆنی بەیەکەوە ئاو دەخۆینەوە! بەرداشی کارەسات بهارێت، مەگەر هەر خۆم داناشەکەی بم و سەپکێک لە هەویری لەشی خۆم بخەمە سەر سفرەی تازییەبارانەوە. ساحێبقرانی زادەی فەرمووی:

کنون کوردی تنی چون ریسمان آردبازارت

منیش تەپوتۆزێکی وەجاغی کاولبووی بیری پەرشوبڵاو و بەسەر رووی رووپەرەکانی سروەدا بتەکێنم بەڵکوو وەکوو خۆڵەمێشی قەدیمیان کە تەرایی مەرەکەبیان پێ لە دێرەکاندا وشک دەکردەوە، ئەویش وەکوو کل خزمەتێکی چاوەگەشەکەی سروەی رووناکبیر وگەشبین بە ئەنجام بگەیەنێت. ئنجا پەنا بە لێ بوردوویی دەستەی سەرپەرست و خوێنەرانی کۆوارە نازۆیە شەنگەکەمان بەرەو ئەوکارە دژوارەوە دەچم.

هەرچەندە تۆژینەوە لە بنەرەتدا بە دەوری «دە» و «لە» سەری هەڵداوە، بە ئاسایی و بە خشکەی هەست پێ کراو و پێ نەکراوی لێکدانەوە، رووی سەرنجی هۆش و گوتەی زمان لەو سێ پێشگرەی «لێ، تێ و پێ» دەگێرێت وەک کە مامۆستا «ئەحمەدی قازی» لە وڵامەکەی خۆیدا بۆ سەلماندنی بیرورای خۆی نموونەی «تێکردن، لێکردن، تێچوون، لێچوون، ویچوون، پێکهاتن، لێکەوتن، تێکەوتن و ویکەوتن...»ی هێناوەتەوە کە لە هەموواندا پێشگری ئەو کارانە «تێ، لێ، پێ، وێ» گۆراوی «دە، لە، بە، وە» یە. من لێرەدا بەسەر «وە»دا نارۆم کە بە سێبەرێکی «بە»ی دەزانم و ناوناوەیەکی کەم نەبێ واتای «بە» دەبەخشێت. بە دەرکردنی «وە، وێ» لە گوتوبێژدا دەمێنێتەوە «دە، لە، بە - تێ، لێ، پێ» قسەی لەسەر بکرێت و، کە هەلیش هەڵکەوت، بە دەوری ئەو کنەکردنەوەوە قەڵەم تەراتێنە بکات و لەملا گوڵەگەنمێک و لەولا شکۆفە نەرگزێکی بۆچوون و هەڵسەنگاندن دەستچن بکات بەڵکوو نووسینەکە ئەوەندەی بە بەرەوە بێت سەرێشەی خوێنەر بە پێوەخەریکبوونی بهێنێت.

وەک گوترا سێ پیشگری «لێ، تێ، پێ» لە سێ پرێپۆزیشنی «لە، دە، بە»وە هاتوون، هەر ئەمانەش هەن لە تاقمی پرێپۆزیشن بووبێتنە پێشگری «کار» (کار: فعل) بە جۆرێک کە وێنەیان بگۆرێت. تەنها پرێپۆزیشنی «بۆ» هەیە لە غەیری ئەم سێیانە کە ناوناوە دەبێتە پێشگری کار بێ ئەوەی فۆرمی بگۆرێت وەک دەڵێین: «بۆچوون، بۆهاتن» بە وردبوونەوەش دەردەکەوێ کە «بۆ» تەنها پرێپۆزیشنێکە یەکێکی دیکە بێتە پێشیەوە و دەبنە «لەبۆ». شیعر هەیە دەڵێ: «من لەبۆ تۆمە تۆ لەبۆ کێتە». «لەبۆ» وەک پرێپۆزیشنێکی لێکدراو کورت دەکرێتەوە و دەگوترێ: بۆ کوێ ئۆغر؟ وا پێدەچێت لە بنەرەتدا «بۆ» وشەیەکی بەرەی «ناو» بووە و لێی قرتاوە، لە واتاشدا «برای» فارسی دەگەیەنێت. دەگوترێ «لەبۆچی» و دەشێ بگوترێ «لەبۆ وا دەکەیت، بۆچی وا دەکەیت» ئنجا بگوترێ «بۆ وادەکەیت» دەگەیەنێ، بەڵام «لەبۆ کوێ دەچیت» لێی کورت ناکرێتەوە ببێتە «بۆ دەچیت» تەنها «بۆ کوێ دەچیت» دروستە بە قرتانی «لە» کە،

«لەبەر چی وادەکەیت» بەرانبەری «لەبۆ چی» دەوستێ. ئاشکرایشە ئەم «بەر»ە لێرەدا «برای»ـەکەی فارسی دەخوێنێتەوە و چ پێوەندی بە وشەی «بەر»ی «بەردانی، بەربوون، لەبەرچوون، بەرماوە...» وە نییە. لە فارسیش دەگوترێ «برای چە، از برای چە»، لە کوردی «لە»ی «لەبەر» ناقرتێ وەک «از»ی «ازبرای» قرتا.. با ئەم «لەبەر، ازبرای...» وە «لەبۆچی و لەبۆ و بۆ» لێرەدا بمێنن و بچینەوە بۆ «لێ، تێ و پێ»کەی خۆمان.

دوو پێشگری «لێ، پێ» هەر وەک لەگەڵ کاردا دێن لە ڕستەی «ئیسمی»ش بەگەڵ جێناوی لکاو دەکەون وەک: لێت ڕازیم، پێت شادم. پێشگری «تێ»ی تەنها کە تەواوکەرەکەی «دا»ی لەگەڵدا نەبێت «تێدا» بە پێی داخوازی سروشتی خۆی کە پتر خزمی سکون و بێجووڵەییە هەر لەگەڵ کاردا دێت، واتە لە ڕستەی فعلی دەردەکەوێت وەکوو: تێت دەگەم، تێمان دەڕوانێت.. بەڵام بەهۆی تەواوکەرەکەی «دا» دەتوانی بەشداری بکات لە ڕستەی ئیسمی و بگوترێ: ئەم هەرایە ئێمەی تێداین، تۆی تێدا نیت. پێشگری «پێ»ش ئەم «دایە» بە دوا خۆیدا دەهێنێت و دەگوترێ: پێداهاتنەوە، بەڵام لەگەڵ ڕستەی ئیسمی نایەت. هەرچی «لێ»یە ئەم «دایە»یە بە خۆیەوە ناگرێت مەگەر ناو وەیا جێناوی نەلکاو بکەوێتە نێوانیانەوە وەک: لە تۆدا، لە ماڵدا، ئنجا کە بیستت یەکێک گوتی «لێ دانیشتن، لێ دابەزین» بزانە ئەم «دا»یە پێشگرە و فعلەکە «دابەزین، دانیشتن»ـە نەک تەواوکەری «لێ»یە ئەگەر تەواوکەر بایە دەبوو بگوترێ «لێ دا دابەزین» وەک دەگوترێ «تێدا دابەزین»، «لێ» هەڵدەگرێ ببێتە «لێکدا» هەرچی «پێکدا» یە لە ڕستەی فێعلی دێت، «تێ»ش هەڵدەگرێ ببێتە «تێکدا».

هاتنی «لێ»ی تەنها لە ڕستەی ئیسمیدا و نەهاتنی «ی» جوداکەرەوەیەکی بنەڕەتییە لە نێوان «لە، دە» دا، وێڕای جوداکەرەوەیێکی دیکەشی کەوا دوای کەمێکی دیکە لێی دەدوێین. ئەم کورت هێنانەی «دە» لەچاو «لە» دا دەچێتەوە بۆ فرەوانی مەیدانی چالاکی «لە» بەپێی سروشتی واتاکەی لەو ڕووەوە کە هەرچی «دە»یە پتر وەلای ڕاگەیاندنی حاڵەتی «سکون»دا دەچێتەوە، سکونیش دەقگرتوویی و یەکلایەنی لێخۆش دێت کەچی «لە» بە زۆر لایاندا پەل دەهاوێژێت و لەگەڵ بزووتندا دۆستە، ئیتر بزووتنەوەی ڕاستینە بێ یا ئیعتیباری. ناتوانین بڵێین «دەمنەوە» وەک دەڵێین «لەمنەوە، لەمنرا» کەچی دەتوانین بڵێین «لە مندا» بارتەقای «دەمندا» چونکە تەواوکەرەی «دا» بزووتنەوەی «لە»ی پەک یەخستووە بەڵام چونکە «لێ دا» دروست نییە ناگوترێ «لێمدا بێهێزی هەیە» وەک کە دەگوترێ «تێمدا بێهێزی هەیە» کە «تێمدا» گۆڕاوی «دەمندا»یە. هەرچی «بە»یە دەتوانن وەکوو «دە» کار بکات و بگوترێ «پێداڕۆیشتن، تێداڕۆیشتن». دیارە لێرەدا «پێدا...» بۆ «مصاحبە»یە و «تێدا» بۆ «حلول»ـە، کە بێین و بڵێین: بە ڕێگەدا ڕۆیشتن، لە ڕێگەدا ڕۆیشتن، دەڕێگەدا ڕۆیشتن دوو وشەی «لە، دە» یەک واتای «حلول» ڕادەگەیەنن بە هۆی تەواوکەری «دا»وە. جوداکەرەوەی دووهەم ئەوەیە کە وا هەر بە پێی سروشتی وشەکان «لێ» بەسەر «تێ»دا ڕادەشکێت و دەیخاتە ژێرتاوی خۆیەوە وەک لەم نموونانەدا دەردەکەوێت.

لێ تێپەڕین، لێ تێگەیشتن، لێ تێکدان نایەتە ئەقڵەوە «تێ لێ گەیشتن، تێ لێ پەڕین» و وشە و ڕستەی ئەوتۆیی بەزاراندا بێت. هەر بەم شکڵە «پێ» زاڵە بەسەر «لێ»دا و دەڵێین «پێ لێکردنەوە - میوەکەم بە دارا لە درەختەکە کردەوە» وەیا «پێ لێستاندنەوە - پارەکەم بە دارا لە خدر ستاندەوە»، کە زانیمان «پێ» زاڵە بەسەر «لێ»دا لە خۆوە دیارە «پێ» زاڵە بەسەر «تێ»دا وەک «پێ تێکردن، پێ تێبەردان، پێ تێدان...».

ئایا «پێ» دەتوانێ لە بەرایی وشەیەکەوە بێت کە لە هەمان کاتدا دوو پێشگری «تێ، لێ»ی بەسەرەوە بێت و بگوترێ: «پێ لێ تێکوشین، پێ لێ تێکدان، پێ لە تێ هەڵپێچان..»؟ ئەم وەڵامە بۆ سەرنجی خوێنەر جێ دەهێڵم.

وشە هەیە وەک «تێپەڕین»، قبووڵ ناکا ئەو «تێ»ـیەی بۆ ڕستەیەک ببردرێتەوە کە تێیدا ببێتەوە بە «دە» یاخود «لە»، چارت ناچارە دەبێ بڵێی «لێ تێپەڕین، لە ئەو تێپەڕێن» ناگوترێ «لە ئەو پەڕین، دە ئەو پەڕێن». وەک خوێنەر دەبینێت ئەم «تێ»ـیەی «تێپەڕێن» هەر وەک نەشیا لە فێعلەکەی بترازێت هەر وەها، بەلای باوەڕی منەوە ناشێ ببردرێتەوە بۆ «دە» چونکە لەگەڵ بزووتنەوە تێکەڵە و پێیەوە بەندە. بزووتنەوەش لەگەڵ «دا» ناگونجێت... ڕەنگە دەمەتەقە لەوەدا بکرێت ئایا «لە ماین پەڕین» یاخود «دە ماین پەڕین» ڕاستە چونکە لێرەدا هیچ کام لە پێشگرەکان بە بزووتنەوەوە بەند نین و لەگەڵی تێکەڵ نەبوون وەک «تێ»ی تێپەڕین پێیەوە بەندە. کە مەبەست ئەوە بێ، کابرایەک لە

دەمی غارێندا لە ماین یا ئەسپ پەڕی بێت ئەوسا هەر «لە» دەست دەدا. «لێهاتن»یش بە واتای «لێپەڕین». واشبزانم قەت نەمبیستووە «دە ماین هاتن»...

وشەی «تێبوون»یش نەرمونیان نییە بۆ ئەوەی «تێ»کەی لێ وەرگرێتەوە و بیبەیتەوە بەرەو «لە» یاخود «دە». دەڵێین: ئەم قوماشە یەک کراسی تێدەبێ یا خود تێنابێ. بە زەحمەت دەڵێین: یەک کراس لەو قوماشە دەبێ. هەستی سەلیقیشم لێم ناگەڕێ بڵێم: یەک کراس دە ئەم قوماشە دەبێ. لە کەسی پشدەری یان مەهابادیم نەبیستووە ڕستەی «تێی دەبێ، تێی نابێ»ی بەرەو بنەڕەتی «تێ» بردبێتەوە تا بزانم دەیکا بە «لە» یان «دە». بەڵام دەبێ بڵێم ئەگەر بۆ «دە»ی بباتەوە من پێی ناراحەت دەبم چونکە بە مجیزی ڕێزمانێکی لێی دڵنیام «تێبوون» دوورە لە سکون، چەژێکی بە هەستوخوستی بزووتنی تێدایە کە خزمی «لە»یە. من کە ئەمە دەڵێم هەرگیز لەو باوەڕەدا نەبووم و نابم کە دەبێ ڕێ لە «دە» کوێر بکرێتەوە، بە پێچەوانەوە ئەگەر نووسەران و ئاخێوەران بۆیان مەیسەر بایە «دە» و «لە» بە ڕوونی و بێ قورت و گرفت بخەنە شوێنی لەباری خۆیانەوە کارێکیان دەکرد ئافەرینی لێ بوەشێتەوە چونکە بێگومان ئەو ئادەمزادانەی بە پێی سەلیقە «دە»یان بەکارهێناوە لەو وشانەدا کە کوردی کوردستانی عێراق «لە»ی تێدا بەکار دەهێنن، بە هەستیارییەوە کردوویانە و تێشیدا سەرکەوتوو بوون، ئەو ڕستەیەی مامۆستا «ئەحمەدی قازی» لە لاپەڕە 27ی کۆواری سروەی ژمارە 57 دا بە نموونە هێناویەتییەوە بۆ هەڵاواردنی «لە» لە «دە» کارێک نییە سەرپێچی تێدا بکرێت. «عەلی لە دار کەوت و دەحەوز کەوت» گۆڕین و بڕینی قبوڵ ناکات. لە دیوی عێراق دەڵێین: «عەلی لە دار کەوت و کەوتە حەوزەکە... حەوزەکەوە». «لە حەوز کەوتن» بە مەعنای دە حەوز کەوتن بەکار نەهاتووە ئەمما گوتراوە «لە ئاو کەوتن... یان لە حەوز کەوتن» بە مەبەستی «جەنابەت دەرکردنی پاش شەیتانیبوون» جارانیش خەڵک و خوا لەماڵەوە گەرماویان نەبوو، دەچوون لە قولەتێنی مەزگەوتان یاخود لە کانی و گۆماوی ڕوباران تێ دەکەوتن. حوکمی دەوروبەر وەها جێگیر بوو لە دڵاندا جەنابەتیان بە سەتڵ و تاس لە خۆ دەر نەدەکرد، دەبوو حەوز و گۆم بشڵەقێنن. دەگێڕنەوە یەکێک لە چلەی زستاندا خۆی دە حەوزێک هاویشت لە جیاتی نیەتی عادەتی گوتی: نیەتم وایە چیدی ناماقووڵی وەها ناکەم.

بێگومان، «دە» کە بەرانبەر «در - دەر»ی فارسی دەوەستێت، حەقیەتی مافی خۆی پێ بدرێت و لەو شوێنانەدا کە هەر ئەو دەست بدات دەبێ ئەو بەکار بێت. بەڵام سەد جاران بەداخەوە کارەکە ئەو ئاسانە نییە کە بە ڕواڵەت خۆ دەنوێنێ. سەختی کارەکە لە زۆر لاوە دێت.

لە پێشەوە دەبێ بڵێین و بسەلمێنین کە «دە، لە» پرێپۆزیشنی ئەوتۆن «ظرفية»یان تێدایە هەر وەک کە «بە» هاوسێیی دەبەخشێ و «تا، بۆ» مەودا دەخوێنێتەوە، «هەل» بۆ سەرەوە «دا» بۆ خوارەوە تێ دەڕوانن «وەر» کەوانەیی و بازنەیی بە دەستەوە دەدات... کە دەڵێم «دە، لە» ظرفية دەبەخشن مەبەست ئەوەیە «حلول، تێدابوون» ڕادەگەیەنن بەو پێیە خزمایەتی مەعنەوی لە نێوانیاندا پەیدایە تا ئەوەی پەراوێزێکی پان و پۆڕی تێکەڵ بە یەکتر لێکتریان نزیک دەخاتەوە ئنجا هەروەک ئاسان نییە «لە» تێکەڵ بە «هەڵ، تا، وەر، ...» ببێت، ئاسانیش نییە ئەو «لە»یە گردەبڕ لە «دە» جودا بکەیتەوە: کە هاتی تەواوکەری «دا»ت خستە پاڵ و گوتت:

لە دڵدا ئاتەشی عیشقت بڵێسەی میسلی تەندوورە

ئا ئەم «دا»یە بە تەواوی وشەی «لە» دەخاتە واتای «دە»وە و جووڵەی لێ دەبڕێت. خۆ ئەگەر بڵێ «دەدڵدا» چ فەرق بە واتای بەیتەکە ناکات، هێندە هەیە «لە دڵدا» چەژی شیرنترە چونکە لامەکانی لێکتر دوور کەوتوونەتەوە. هەرچی «دەدڵدا»یە دالەکانی لێکترەوە نزیکن. تۆ ناتوانی بڵێی «عەلی لە دارەکە داکەوت» چونکە جووڵەی «لە» بەو «دا»یە تێچووە.

نوختەی دووهەم ئەوەیە: چونکە زمانەکەمان لە کۆنەوە دەماودەم هاتووە و نووسینمان نەبووە دەق و فۆرم و چۆنیەتیی دروستبوونی وشە و ڕستە و بەکارهێنانی ئامرازەکانی بپارێزێت. نە زمانی یەکگرتوومان پەیدا بوو نە هیچ تاکە لەهجەیەکی توانی دروشمی بەر لە هەزارانساڵی بەخۆیەوە بگرێت و جۆری تێکبەستن و لێکترازاندن و بەگەڕهێنانی بەشە چالاکەکانی

ئاخاوتنی خۆی لە پەراوێزی کۆنینەی ڕەسەنیدا بهێڵێتەوە وەک کە زمانی یەکگرتووی عەرەبی بە هۆی قورئان و «معلقات» و «حکم، امثال، ایام العرب، کهانة...» و بەدوا ئەواندا دەوڵەتی ئیسلامی هەموو سەروبەر و ڕێزمان و فەرهەنگی عەرەبی بەردەوام دەکرد... لە کوردیدا هەرچی هۆیەکی پاراستنی دەقە کۆنەکانی هەبوو هەر ئەوەبوو بەسەر زمانانەوە و لە هەندێ بەیت و شێعردا مایەوە کە تەمەنی هەرە درێژی ئەو ئاستەوارانە لە چەند سەد ساڵێک تێپەڕ ناکەن و بوون بە هۆی مانەوەی ئەو جوداوازیانەی لە نێوان لەهجەکانی کوردیدا هەبوون کە دەبینین لە سەردەمی «بە اصطلاح»، ڕووناکی و زانستدا لە سەر «دە» و «لە» هەرا پەیدا دەبێت. خۆزی ئەو ئاستەوارانە هەر نەبا هەموو فەرهەنگی زمانەکەمانی گرتبایە باوەش، لە نموونەدا دەڵێم لایەنی دەرخستنی gender ی نێرایەتی و مێیایەتی وشە، تا ڕادەیەک، لەڕێی بیستنەوە دەما و دەم ماوەتەوە و لەهجەکانی بەشی زۆری کوردستانی عێراق و ئێراندا وشەکان بێ سەنەدی مێژوویی بە نێر یان بە مێ دادەندرێن، مەبەستیش ئەو وشانەن هەر لە ڕێزماندا نێر یا خود مێن نەک ژنن یان پیاون. لە حاڵاتی «اعرابی»دا ناوی نێر دەنگی «ی»ی تیژ و ناوی مێ دەنگی «ێ»ی پەل بەدوا خۆیدا دەهێنێت دەڵێین: برنجی دەچێنم، گەنمی دەپێوم، بەردی دەشکێنم، ئنجا دەڵێین؛ نۆکێ دەکوڵێنم، نیسکێ دەبژێرم، خۆڵێ دەماڵمەوە، قوڕێ دەشێلم. هەرچی ناوی چیایە نێرە و هی ئاوایی مێیە کەچی وشەی «شار، دێ» نێرە. ئەم دیاردەیە بەبەریەوە هەبوو بەسەر زمانانەوە تێکەڵپێکەڵییان لێ پەیدا ببێت تا وای لێهات نێر بە مێ و مێ بە نێر لە قەڵەم بدرێت و هێندێ وشەش بەهەردوو باردا بکەونەوە. بۆ نموونە دەڵێم وشیی «بنار» نێرە بەڵام کە من تاکە کچی خۆمم ناونا «بنار» کارەکە وەزحمەت کەوت چونکە هەڵگری ناوەکە مێیە. ئێستە هەندێک دەڵێن: بە بناریدا ڕادەسپێرم، کەسانیش هەن دەڵێن بە بنارێدا... گوێم لێ بووە دەڵێن هەتا کن دلاوەرێ دەچم و ناوەکە دەکەن بە مێینە. لە سلێمانی ئەم سەرێشەیە کەمە یان وەک نەبوو وایە چونکە وشەکان بە «اعراب»ی نێر و مێ لێکتر جودا ناکەنەوە: بە فاتم دەڵێم، بە ئەحمەد دەڵێم. لە لەهجەی کرمانجی سەروودا جوداکردنەوەی نێر و مێ هاراوترە، وەک بشزانم، کەمتر تێکەڵپێکەڵی تێدا پەیدا بووە و نیشانەی «ی» پەل هی نێرە و دەنگی «ا-ئەلف» هی مێیە.

سەرێک لەو تاقمە، ئەو تاقمە کارانەی من ناوم نان «انتقالی» و «انتقالی پێچەوانە» بکەینەوە و کاری «بوون» بە نموونە بگرین: لە گەرداندا دەڵێین: بووم، بوویت، بووین... هتد. من قوتابی بووم. لە حاڵی «ئینتیقالی»دا دەڵێی: بوومە قوتابی، کە «قوتابی»ت لابەرد دەڵێی: بوومێ، لە ئینتیقالی پێچەوانەدا دەڵێی: دەمبێ وەک کە ئافرەتێک بڵێ: منداڵم نەبووە بەڵام دەمبێ یا خود مرۆیەک بڵێ: ئێستە پارەم نییە ئەمما دوای دوو ڕۆژی دیکە دەمبێ.

وشەی «دزان» کە بەواتای «بە دزێوزانین» هاتووە هەر وێنەی «انتقال پێچەوانە»ی هەیە کە دەڵێی فڵانم زۆر دزا، زۆر دەمدزی. ئەم بەکارهێنانەش تەنها لە نێوان هەندێ ئێلی کورددا ماوەتەوە و لە ڕۆشنبیرانم نەبیستووە کە بە لایەوە چووبن.

ئەم «انتقال»یانە وەک «کەوتمێ، بوومێ، کردمێ، گەیشتمێ، نۆڕیمێ گرتمێ، چوومێ، بردمێ و گوتمێ... هتد». کە تێنەپەڕ بن وەک «کەوتم» لە حاڵەتی «انتقالی»دا «بەرکار» (مفعول) داوا دەکات. وەک: کەوتمە باغەکەوە، کەوتمێ... کە تێپەڕبوو داوای دوو بەرکار دەکات وەک:

- گرتم.. چوێلەکەم گرت یەک بەرکاری هەیە،
- بەردم گرتە چوێلەکە، بەردم گرتێ، دوو بەرکاری هەیە.

لە نێوانیاندا کاری «نۆڕین» ڕیزپەڕە (شاز)ە چونکە خۆی تێپەڕە و گەردانیشی هەر هی تێپەڕە کە دەڵێین: نۆڕێمان، نۆڕیتان... کەچی لە «انتقالی»ـشدا هەر یەک بەرکار بە خۆیەوە دێت، وەک: نۆڕیمە باغەکە، نۆڕیمێ.

دیاردەیەکی ئەم دیاردەیە ئەوەیە لە «انتقالی پێچەوانە»دا کە دەڵێی «دەمبێ» مەبەستیش «بوون بە خاوەن شتێک»ـە جێناوی کارا دەکەوێتە جێگەی بەرکار، لە کارەکانی «دەمبێ، دەمچێ، دەمدزێ»ـدا ئەم ڕاناوەی کەسی یەکەی تاک بە تەواوی شوێنی بەرکاری گرتووە وەک ئەوەی بڵێی «دەمبینێ...» تاکە کارێک هەیە ئەویش ڕیزپەڕە چونکە لە لەهجەی

کوردی «باشوور» (جنوب)یدا هەر بە شێوەی «انتقالی» لە کار دێت ئەویش کاری «ویستن»ـە کە دەڵێین: دەمەوێ، دیارە جێناوی کارا شوێنی بەرکاری گرتۆتەوە، من هیچ سەیرم نایەتەوە کە دەبینم ئەوەی تازە کوردی فێر دەبێ دەڵێ «دەوێم...» چونکە بەلای خۆیەوە لەسەر دەستوور ڕۆیشتووە وەک کە گوتبێتی: دەخۆم و دەچم.

جا ئەگەر دەمەتەقە لەسەر ئەم لایەنانە پەیدا بوو، دەبێ سەر بە کوێ بگەیەنێت. کەسێکی بیەوێت بەڵگەی مێژوویی بە پاڵپشت بهێنێتەوە دەست بۆ کوێ درێژ بکات؟ بەری بابان کە مەڵبەندی سەقافەتی خەستوخۆڵی کوردستانی عێراقە لە پەراوێزێکی زێدە تەسکدا نەبێت بەلای ئەم تەعبیرانەوە ناچێت، نالی فەرموویەتی:

وای فەرموو کە ماچت نەدەمێ...

ئەم «نەدەمێ»ـیە شێوەی «انتقالی»یە... با یەخەی سلێمانی نەگرم بچمەوە بۆ کۆیێ کە خۆم کۆییم، لە گوتارێکمدا نووسیبووم «ی» نیسبەت لەو وشانەدا کە کۆتاییان بە «ی» دێت لە دەوروبەری سۆران بە هێنانی «ت» بۆ نێوان «ی»ی کۆتایی وشەو «ی»ی نیسبەت ئەم دەقەی نیسبەتە دەپارێزن و دەڵێن: «کابرای جەلیەتی، سماقووڵیەتی» کە نیسبەتە بۆ جەلی، سماقووڵی، هەر لە بیرمە ڕۆژی 1972/7/15 لە تازیەی خزمێکی زۆر عەزیزم دانیشتبووم لە کۆیێ، یەکێک لەوانەی هاتبوونە پرسە (ئەویش بەر لە چەند ساڵێک مرد) گوتی: ئەوڕۆکە پیاوەکی جەلیەتی وەها و وەهای دەگوت. دوای نووسینی گوتارەکە و بڵاوبوونەوەی لە کۆواری کۆڕی زانیاری کورددا بە ماوەی ساڵێک یان پتر کاغەزم لە خوێندکارێکی خەڵقی سلێمانی کە لە مۆسکۆ دەیخوێند، وەرگرت تێیدا نووسیبووی کە خۆی لە چەند گەنجێکی خوێندکاری کۆیی پرسیبووی ئایا «جەلیەتی، سلێمانیەتی...» بەکار دێ لە کۆیێ، گوتبوویان هەرگیز شتی وەهامان نەبیستووە، بێگومان ئەوان ڕاستیان کردووە چونکە بە زەحمەت دەگەنە یەکێکی لادێیی کە جارێ دەقی کوردی ڕەسەنی لە بیرماوە هەتا لێی ببیەن: «سلێمانەتی، دەمدزێ، گوتمێ... هتد».

پژدەری دەڵێن: ئەمە گوتن ئەوە بیستووە، ئەمە کردن ئەو خواردوو، بەڵام کە هاتنە سەر ڕاز و گلەیی دەڵێن: ئەمەن کرد ئەوەو خوارد، خوێنەر دەبێ بزانێ کە ئەم دەقەی گلەیی لە ئاخاوتندا کوێر بووە، کوێریش دەبێتەوە، بە هەموو ئەفەندییەکانی سۆران و بابان و موکریان و مازەندەرانیش ناکرێ دەقێکی دیکەی ڕاگەیەنێ وەک خۆی بخەنە جێگەیەوە. سەد جار حەیف و مەخابن، ئا ئەم «مخابن»ـەم دیتووە بە دەست نووسەرەوە بۆتە «مخا بین» وەک کە گوتبێتی «کوێر بین، لاڵ بین» وای زانیوە «مخا» جۆرێکە لە نزا.

گەلێک لە ڕووناکبیرانی سلێمانی دەنووسن «یانگزە، دوانگزە» - لە بری 11، 12 - و لەسەریشی سوورن تا ئەوەی جارێکیان نووسیم ئێمەی کوردی جنوبی داوا لە هەموو کوردی کرمانجی سەروو دەکەین واز لە سەرلەبەری لەهجەی خۆیان بهێنن لەبەر خاتری سەقام پێگرتنی نووسینی ئەدەبیمان کەواتە کاکی نووسەر تۆش واز بێنە لە «یانگزە و دوانگزە...» بەڵام بێسوود.

گەلێک هەڵەی ئەوتۆیی لە زمانماندا هەیە کە دەچێتەوە بۆ نەبوونی نووسینی کوردی لە کۆنی کۆنەوە، یەکێک لەو ناتەواویانە تێکەڵبوونی «دە» و «لە»یە. هەڵە و ماملەتجوداییش کە بە دەم ڕۆژگارەوە ڕەچەی بەست لێ قوتاربوونی وەزەحمەت دەکەوێ. لەم بارەی ئێستەکەشدا کە جوداوازی بیروڕا لە نێوان دوو ناوچەی خاوەن ئەدەب و زانست و نووسین و ڕێنووس بوو وەک کە بابان و کوردستانی ئێران ئەو خاوەنەی، لە هەمان کاتیشدا هەر ناوچەیە لە سنووری واقیعێکی تایبەت بە خۆی و جودا لەوەی دیکەیان بژیت وەک کە کوردستانی عێراق و ئێران وەها دەژین یەک خستنی بیروڕا و برەو پێدانی دەستووری نامەئلووف تا ئەوەی جێ بە دەستووری دەقگرتوو چۆڵ بکات پشوودرێژ و دەروونی فەراح و لەخۆبوردوویی و هەوڵی کۆڵنەدەرانە و دەسەڵاتی ماددی و گەلێک هەلومەرجی دیکەشی دەوێت وێڕای شارەزایی لە زمان و زمانەوانی و دەنگناسی «فۆنەتیک، فۆنۆلۆجی» و هەندێک لەو زانستانەی بەراوردی سەر بە زمان و تەیاربوون بە شارەزایی لە دەقە کۆنەکانی زمانە ئێرانیەکان بە تایبەتی، ئاڤێستا و پەهلەوی (پارسیک) و زمانی سانسکریتی... لە نموونەی سەرەدەریکردن لەو دەقە کۆنانە شتێک لە تاقیکردنەوەی خۆم باس دەکەم:

لە بەشی سۆران (نێوان دوو زێی گچکە و گەورە) گەلێک شوێن دەنگی لامی قەڵەو بە «ڕ»ی نەرم دەگۆڕن کە لێشیان بووە بە عەیب هەر چەند لە هەموو ئاوێستادا دەنگی «ڵ» هەر نییە. یەکێک لەو وشانەی مەشوور و مەداری گاڵتە وشەی «کەڵەباب» بوو بە واتای کەڵەشێر کە دەگوترا «کەرەباب». ئێستەش هەروەها دەگوترێ. لە خوێندنەوەمدا دیتم بەر لە 2500 ساڵ پتر بە مەل گوتراوە «کەهرکە»، «بڕوانە فرهنگ ایران باستان، پوورداود».

ئەم وشەیە لە «کرکس»دا بەوە ڕەد دەداتەوە (سروە 73 لاپەڕە 18 دەکەوێتە ستوونی سێهەم) کە بریتییە لە «کەهرکە ئاس» بە واتای «مەلخۆر» لەمەوە سەرنجم بۆ ئەوە ڕاکشا کە دەبێ «کەرەباب»یش «کەهرکەباب» بووبێت بە واتای مەلی باب، مەلی بابانە یان نێر. وشەی «کەڵەباب» ئەگەر «کەرەباب، کەهرکەباب» نەبێ دەبێتە کەڵەکەڵ چونکە باب کەڵە. دیارە کەڵەشێریش هەر کەهرکەشێرە بە واتای مەلی وەک شێر.

هەر لەم بوارەوە شتی دیکەم بۆ ئاشکرابوو. ناوێکی کۆنی ئێرانی «پووررووش ئەسپ»ە کە وشەی «پووررووش» تێیدا بە دوو واتا هاتوە: یەکیان پیر، ئەوی دیکەیان سپی و ڕەش تێکەڵ. زاناکانی ئەورووپایی و ئەو زانا ئێرانیانەی پێڕەوی ئەوانیان کردووە بڕیاریان لەسەر ئەوەیە کە واتای وشە لێکدراوەکە «خاوەنی ئەسپی پیر» دەگەیەنێ. لە لای خۆمەوە بەڕوونی دیتم کە «پووررووش» بە واتای «سپی و ڕەش تێکەڵ» هەمان «بۆر»ی کوردییە کە زانا ئەورووپاییەکان و پێڕەوەکانیان لێی بەڵەد نین..

بیرم کردەوە کە مادەم «ئەن» بە واتای «نەفەس» بێت و «ئاسە»ش کەرتی فاعل بێت بە واتای «شتخۆر» دیارە «هەناسە»ی کوردی «ئەن ئاسە»یە و نەفەسخواردن دەگەیەنێت.. لەم بابەتە گەلێک لێکدانەوەم کردووە و لەسەر خەتی نێوان هەڵە و ڕاست ڕۆیشتووم. ئا لەو ڕۆژانەدا گوتارێکم خوێندەوە لە ژمارەیەکی مەیلەو بەسەرچووی «سروە»دا، خاوەنەکەی ناسەلمێنێ دەنگی «غ» لە کوردیدا هەبێت هەرچەند دەشڵێ دایکی زەردەشت «دۆغدۆ...» بووە. ئاڤێستا خۆی دەوڵەمەندە بە دنگی «غ» وەک «مەئیغە» بە واتای هەور کە لە فارسیدا بۆتە «میغ» و لە کوردیدا بۆتە «مژ». دەرەغوو درۆیە، تیغ تیژە.

ڕابوردووی زمانەکە لەبەر نەبوونی نووسین، ئا ئەم دابڕانە دەردێکی هەمەگیرە، کەس نازانێ کوردی بەر لە هەزار ساڵ یان پێش ئیسلام چۆن «دە» یان «لە» بەکارهێناوە وەیا ئەو ئامرازانە خۆیانن ماونەتەوە یاخود جێی ئامرازی دیکەیان گرتۆتەوە. بەنموونە دەڵێم، خوێندوومەتەوە کە «نی پێسە» بۆتە «نپشتن» بریتی بوو لە «نی» بە واتای ئەو پێشگرەی کە لە «داهاتن، دابەزین»دا هەیە و لە «پێسە» بە واتای نەخشی بەڵەک، سپی و ڕەش تێکەڵ. لەبەر ئەمە کوردێک کە «نیویسین» بەکاردێنێت لەبری نووسینی، کارێکی ڕەسەنانەی سەر بە زمانی کردووە هەرچەند ئاگاشی لە بەندوباوەکە نەبووبێت. خەڵکی ئەم زەمانە کە «ئافتاوە» لەبری مەسینە بەکاردەهێنن نازانن وشەی «ئافەنت» لە کۆنەوە بەو واتایە بووە، کەواتە ئێستە کە لە «ئافتاوە»دا دوو «ئاو» هەیە یەکیان «ئاف»ی سەرەتای وشە ئەوی دیکە هی کۆتاییەکەی.

کەمتاکورتێکی خوێنەران نەبێ نازانن وشەی «ڤەز» لە ئاڤێستاوا بەواتای «فڕین» هاتووە و «باز، باشۆکە»شی لەوەوە ماونەتەوە. ئەمەم لە کتێبان خوێندۆتەوە لە خۆمەوە بۆ ئەوەچووم «پەڕەوازە» و «پەرتەوازە»ش هەر بەچکەی ئەو «ڤەزەن» بە واتای «بەهۆی پەڕەوە دەفڕێ» و «بە فڕین پەرت بوون». لەوەش زیاتر خەیاڵگێڕیم کرد تا ئەوەی گەیشتمە قەناعەت لەوەدا کە دەڵێن فلان «وەزگی دا» بەواتای «فلان مرد» لەم «ڤەز»ەوە کەوتۆتەوە بە واتای فلان شتێکی دا کە قابیلی فڕینە ئەویش گیانە.

ئەم دەنگەی «گ» وەکوو پاشگر بەدوا گەلێک وشەی جۆراجۆردا دێت و هەر جارەش وشەیەکی تازە دادەهێنێت. کە دەڵێین «ورگ، هورگ» ویستوومانە بڵێین «ورەگ، هورەگ» بەو مەبەستە کە مەبەستە کە مێعدە جێی پەیداکردنی ورە و هێزە. «بەر» دەبێتە «بەرگ» مردن و مەرگ یەک شتن بەڵام «گد»ی مەرگ کاری بنچینەیی کردووە لەگەڵ «مەر» کە بە واتای «مردن» هاتووە وەک لە «مەرداد - ئەمەرداد»دا دەزانین کە واتای بێ مەرگ دەبەخشێ. مەردم خۆی لەو مەرەوە هاتووە کە واتای شیاوی مەرگد بەدەستەوە دەدات. زۆر وشەی دیکە هەن لەم بابەتە یارمەتی ئەوە دەدا کە باوەڕ بکەم «وەزگد و ڤەزگد» یەک شتن بە واتای گیان کە لێی دەوەشێتەوە بفرێت.

خولاسە چاوخشاندنێک بەو میراتە زمانییەی کە لە ئاڤێستا و پەهلەوی و سانسکریتییەوە بەجێماوە و هیچیشی پشکی کوردی تێدا دیاری نەکراوە تێمان دەگەیەنێ کە لە زۆر وشەدا ڕیشەی کۆنینەیی بەرچاوە بەڵام ژەنگی هێناوە مشتوماڵی دەوێ. لە نموونەدا دەڵێم من کە بە خوێندنەوە زانیم «ڤەریتەن» بەواتای سووڕان گۆڕاوە بە «گردیمرن، گەڕان» دەر لەحزە بیرم بۆ ئەوە چوو کە پێشگری «وەر» لە فێعلی «وەرگرتن، وەرکەوتن، وەرسووڕان ...»دا هەمان «ڤەر»ە ماوەتەوە بێ ئەوەی «ڤ »ەکەی بە «گد» بگۆڕێت. وا دەزانم «وەرە»ش هەر لەوەوە ماوەتەوە لەگەڵ نەختێک دەسکاری واتاییدا. دوور نابینیم «وەرین»یش لەهەمان ڕیشەوە بێت کە دەزانین ئەو شتانەی دەوەرن بە غالبی سووڕ دەخۆن. وەرکەوتنی سەگ لەچاو پاڵکەوتنی یەک سم جۆرە سووڕێکی تێدایە. تۆ بڵێی «وزاق»یش هەر لەو «ڤەز»ە باس کراوەوە نەهاتبێت؟

لە هەموو میراتی ئایینی زەردوشت چەند وشەیەکمان بە میرات بۆ مایەوە چونکە ئێمە لەبەر بێحکوومەتی دەستمان بەسەر بنگە ئایینیەکانەوە ڕانەگەیشت: هەرچی کەلەپووری پەرستەگەکان و ساختمانی مووبەدەکان و داب و دەستووری (طقوسی) دینی زەردەشتی هەبوو کەوتە دەست ئەو کەسانەی حکوومەتیان بەڕێوە دەبرد ... خۆوتالع وشەی «شەپک» کە لە شاڵوشەپکی بەری بادینان و کرمانجی سەروودا ماوەتەوە ئەو کورتەکەیە کە تا زەڕەسیوی زەردەشتی لە تەمەنێکی دیارکراودا بە «طقوسە»وە لەبەری دەکرد ... وشەی بادینانیش لە «بەدینان — بێهـ دینان»ـەوە هاتووە کە بە پێڕەوەکانی زەردەشت دەگوترا، دیارە «ان»ەکەشی هەر نیسبەتە وەک سپاهان، کرمان... هەر لەم بوارەی مانەوەی «بێهـ دینان»ـەوە دەگەین بەو ڕایەی کە «ئێزدی» و «داسنی»ـش لە ڕێی «نزاعی عەکسییەوە» لەو هەرێمە ماوەتەوە. «ئێزدی» ئاشکرایە بەڵام «داسنی» کە دوژمنانی ئێزدییەکان وەهایان ناو دەبردن لە «دیویەسنە»وە هاتووە بە واتای دێوپەرست.

خولاسە هەڵنەبڕان لە ڕابوردوو بۆ پتەوترکردنی بنە و ڕیشەی زمانی ئەدەبی کارێکی هەرە پێویستە بەڵام بەنیازی خزمەت نەک دەق بە زمان بەستن. لە دیوی عێراق کتێبی ئەوتۆ بەکڵکی ئەم نیازە بێت نایابە نەک کەمیاب، هاوردنیشی لە دەرەوە تا بڵێی ئەستەمە، خۆ ئەوەی ڕاستی بێ ئێمە چی ئەوتۆمان پێ ناگات لە نووسینی برا کوردەکانی کوردستانی ئێران: هەتا فرتەنەی شەڕی سەحرا نەیهێنامە ورمێ نەمدەزانی «سروە» هەیە. ناشزانم خەتا هەر لە دشواری هەڵکەوتی کوردە، یان خۆشمان تێیدا بەشدارین. ئێمە مادەم باسی ڕاستی و هەڵەیی ئاخاوتنان بکەین با یەک دوو هەڵەی زەق کە لە نووسیناندا باوە بهێنمە بەرچاوی خوێنەر.

غالبی کوردی دیوی کوردستانی ئێران لە جیاتی «مردار» دەنووسن و دەڵێن «مندار». کە بنەڕەتی وشەکە مردن بێت ناشێ مندار باو بێت هەر نەبێ لە نووسیندا. دەبینم دەنووسن «بەرامبەر»، ڕاستییەکەی «بەرانبەر»ە و بوونی وەستاویی پێش دەنگی «بێ» لە نوتقدا دەبێتە «م» بەڵام هەر بە «ن» دەنووسرێت. سەیرێکی «هەنبانە بۆرینە»م کرد دیتم نووسراوە «هەنبانە» نەک «هەمبانە». گیانی هەژار شاد بێت. سەرانسەر، بەرانبەر، دەورانەدەور، سێ وشەن لەم فۆڕمەدا هاتوون چی دیکەم لەم بابەتە نەدیتووە ئەوە نەبێ کە هەندێک بە هەڵە دەڵێن سەرانسوێ، ڕاستییەکەی «سەراسوێ»یە کە بریتییە لە «سەرئاسۆیی» وا دیارە عەرەب گوتەنی «طرداً للباب» بەگەڵ ئەو سێ وشەیە کەوتووە.

هەڵەیەکی دیکەی، بەتایبەتی لە دیوی عێراق، کە چاری نیە و لێمان بووە بە مووی لووت، ئەو زاراوە ناقولایانەیە کە بۆ «ضمیر pronoun» داندرا و بە «ڕاناو » ڕۆیشت: «ڕا» پێشگری کارە بە سرێژیش بە ناوەوە ناکا بێت. چ فەرق نییە لە ڕووی هەڵە و ڕاستییەوە لە نێوان «ڕاناو» و «ڕاپشیلە، ڕادۆلمە، ڕاگەنمەشام» ئەم هەڵەیە خەستتر دەبێتەوە، لە زاراوەی «ڕاناوی لکاو و نەلکاو»دا کە ڕاگوێستنێکی دەقاودەقی ڕێزمانی عەرەبییە، عەرەب بۆ خۆی بەر لە هەزار و ئەوەندە ساڵە وەهای پەسند کرد کە بڵێ «ضمیر متصل، غیر متصل، منفصل» بۆ دەبێ ئێمە بە چاولێکەری زاراوەیەک بەکار بهێنین سروشتی مەبەست و خەسڵەتی بابەتەکەی پێ بکوژین: ڕاناوی لکاو لە کوردیدا داینەمۆی ڕستەی واتادارە، هەرچی بیڵێین بێ ئەو واتا نادات مەگەر لە ڕابوردووی کاری تێنەپەڕ و ئایندەی کاری تێپەڕ و تێنەپەڕی کەسی سێهەمی تاک وەک کە دەڵێی: هات، نووست، دەکات، دەپسێت... لە هیچیاندا ڕاناو نیە لەوە بەو لاوە ئاخاوتنمان بێ ڕاناوی لکاو واتا نابەخشێت.

بۆیە بوو من لە نووسینی خۆمدا بەر لە 17-16 ساڵێک زاراوەی «مەند، چالاک»م پەسەند کرد بۆ «منفصل، متصل» چونکە لکان و نەلکان پێوەندی بە شکڵی نووسینیانەوە هەیە و بەس، چ دەخڵی بەسەر خەسڵەتیانەوە نیە. وەک ئەوەی کە

بڵێی: هەنگ گەزندەیەکە لە تەپۆ گەورەتر و لە فیل چووکتر... ئەم «ڕا»یەی پێشگر داخوازی دەکات لێرەدا دوو تێبینی لێوە بڵێم: یەکیان ئەوەیە «ڕاکردن» بە واتای بەزین و غاردان. لە فۆلکلۆر مەتەڵێکی گەپئامێز هاتووە دەڵێ: قوندەکە قوندەکە لەسەر بانان هەڕاکە بۆقە و پێت ناڵێم. ڕاکردن وەک دیارە کارێکی تێنەپەڕە کەچی ناشێ پێشگر یان پاشگر سروشتی کار بگۆڕێت لە تێپەڕی و تێنەپەڕیدا. هەرچی هەڕاکردنە وەک غارکردن بەرکار «مفعول»ەکەی لەگەڵ خۆی دایە و «کردن» تێیدا تێپەڕە. هەڕا لەگەڵ hurry ئینگلیزی و خێرای کوردی یەک ڕیشەیە. ئەمە دەڵێم لە بۆچوونی خۆمەوە نەک لە بیروڕای کەسانی دیکەوە.

تێبینی دووهەم ئەوەیە «ڕابردن» هەڵەیە و «ڕابوردن» ڕاستە. ڕابوردن بە واتای تێپەڕینە و خۆی کارێکی تێنەپەڕە، بۆیە ناشێ بڵێی «بمبووره» دەبێ بڵێی «بمبوێرە» کە ڕابوردووی «بواردن»، یاخود «لێم ببوورە». بواردن لەو کارانەیە ناوگری تێدایە لە «بوردن»ەوە هاتوە وەک هێندەی کاری دیکەی لەم بابەتە بە ناوگرەوە بوونەتە تێپەڕ. بە نموونە:

- بزووتن - بزاوتن
- ئەنگووتن - ئەنگاوتن
- پشکووتن - پشکاوتن
- ژمران - ژماردن

ئەم «ژمران»ە تێنەپەڕە نەک «کارانادیار» (مبنی مجهول)ە. هەرچی کارانادیاری ژماردنە «ژمێران». کە دەبێ بکرێتە «ژمێران » بۆ مەبەستی سووک دەربڕین. لە گەردانداندا بۆ ئەوەی تێکەڵ بە ژماردن نەبێتەوە دەبێ بگوترێ دەژمێرەرێ، ناژمێرەرێ چونکە «دەژمێری» لە ژماردنەوەیە. هەرچی «ژمێران»ـە تێکەڵ بە «ژماردن» نابێت.

هەڵەیەکی زەقی دیکە ئەوەیە نووسەران لە بری مێژووی نامەنووسین «بەروار» بەکاردەهێنن. ئەم بەرواره وەک کە ڕەحمەتی «زەبیحی» بۆمی باس کرد لەوەوە هاتووە کە لە دەمی چالاکی چلەکاندا لە مەهاباد نامەیەک بۆ دەفتەری ڕۆژنامەی ئەوسای کۆمەڵەی «قازی محەمەد» دێت لە ژێریەوە نووسراوە «بەرواری» و بە تەنیشتیەوە ڕۆژی نووسینی نامەکە هەبووە. برادەرانی دەفتەر وایانزانی ئەم «ی»ەی کۆتایی «بەرواری» هی «اضافە»یە وەک بڵێی «ڕێکەوتی» فڵانە ڕۆژ ئیتر بەرواریان قۆستەوە و لە نووسیندا بەکاریان هێنا تا ئەوەی کەوتە نێو فەرهەنگانەوە. تۆمەز ئەو نامە مێژووییە لە ناحیەی «بەرواری» هەرێمی دهۆکەوە هاتبوو.

وابزانم ئیزن هەیە بڵێم وشەی «ناو» بە واتای «اسم» لە ڕاستییەوە نزیکترە تا «نێو» چونکە «نام» ی فارسی دەبێتە پشتیوانی شکڵی «ناو». وا چاکە «نێو، نێوەند» بە ڕێگەی خۆیاندا برۆن و «ناو» یش بۆ «اسم» تەرخان بێت، تەنانەت لەگەڵ noun ناون ی ئینگلیزیش هاوئاهەنگە. ئەم دووهەم و سێهەم و دوازدەهەم ...»ە یش لەگەڵ زۆر سەروبەری زمان و ڕێزمان و دەنگسازی «فۆنەتیک»ی کوردی ناگونجێ: کوردی خەریکە لە کۆنەوە هەتا پێی بگرێت و بۆی بلوێت « ھ»ی ناوەندی وشە تێ دەبات، خۆ هەر بە جاری «ھ»ی کۆتایی وشەی ئیعدام کردووە «شاه، ڕاه، کوتاه... هتد» هەموویان لە کوردیدا قوڵەبوون. هەندێ وشەی کوردی «ھ»ی ناوەندیان ماوە، بەزۆری، لەبەر جیرانەتی فارسی و بە تاوی ئەو « ھ»ە کە نەمردووە. وشەی وەک داهات: لێهاتوو، پێ هەڵاچوون... بەهۆی هاتنی پێشگرەوە ئەو «ھ»ـە یان کەوتۆتە نێو وشەکانەوە. ئاخێوەری کورد بێ ئەوەی ئاگاداری هەرای نێوان ڕۆشنبیران بێت خۆی لە «ھ»ی نێو وشە دەدزێتەوە تا ئەوەی زۆر کەسی دەرودەشت بە بەهار دەڵێ بوار... بەهێ بۆتە بێ، ڕەهێڵ دەکرێ بە ڕەیێڵ. سەرەڕای ئەمە بە دەگمەن نەبێ «ھ»ی بە وەستای لە ڕیشەدا دەر ناکەوێت...

سەیر لەوەدایە، ڕەنگە سەیریش نەبێ، زمانی فرەنسەیی و ئینگلیزیش دژی «ھ»ی ناو وشەیە، دەتوانم بڵێم هەموو «ھ»کەیان لە سەرەتای وشە بە بزووتوویی دێت تەنانەت فرەنسییەکان کە ئەم «ھ»ە دەنووسن ناشی خوێننەوە. لە ئینگلیزی کە دەنووسن...which, where   ئەم دەنگە w دەەخەنە دوای h ـەکەوە. با ئەوەش بڵێم: وشەی وەکوو ئێستگە،

ڕێگە، جێگە، بەرماوە، شەوە ... دەنگەکەی کۆتاییان «ھ» نیە بەڵکوو «فتحة»ی عەرەبییە کە ئێمە ئەو نیشانەمان بۆ داناوە و هەر لە وشەی وەکوو «حمزة، معاوية، بصرة» مان وەرگرتووە کە لەو حاڵەتی سکوونەدا وەک دەنگی «فتحة» دێتە بەرگوێ. لەبەر ئەمە ناشێ بنووسین: «شاه، کاه...» چونکە ئەمانە دەنگی فەتحەن و بە تەنها هەر نانووسرێت چونکە هەتا بە دوای کۆنسنانتی وەک «ر، د، س، ک...»دا نەیەن مومکین نییە گۆ بکرێن. لە جەدوەلەکانی سروەدا ئەم «ھ»ە کە لە وشەی ستوونی فەتحەیە لە وشەی ئاسۆیی دەبێتە «ھ» ئەمەش ناجایەزە چونکە لە ئەلفوبێی کوردی یەک پیت تەنها یەک «تلفظ»ی هەیە... ئینجا کە بپرسێ چۆناوچۆنی 12، 13، 16، 19 ... لە حاڵەتی مەرتەبەدا گۆ بکرێن؟ دەڵێم: خەلق دەڵێن نۆیەم، دەیەم، دووەم، سێیەم... ئیتر یازدەیەم دوازدەیەم.... هتد جێی خۆیانن ئەوەی ڕاستی بێ بەشی زۆری ئاخێوەری کورد دەڵێ یازدەم دوازدەم، هەژدەم... سێزدەین، حەڤدەین.. هتد... «حەوت» ناجایەزە چونکە حەفت بنجی ترە بە بەڵگەی ئەوەی کە لە حەڤدە، حەفتادا بەرەهایی «ف»ەکە دێتەوە. لە «حەڤدە»دا ئەم «ڤ»ە (کە دەنگێکی کپە و ئاوازە لە پێکی قورگەوە دەرناهێنێ) بە جیرانەتی دەنگی «د» کە دەنگێکی ئاوازەدارە ئەویش بۆتە «ف» کە ئاوازەی هەیە (ئەم باسەی سەر بە فۆنەتیک زۆری بە بەرەوە. هەیە لێرەدا جێی نابێتەوە).

لەم نووسینەدا باسی ڕستەی «اسمی و فعلی» هات. کوردی ئێستەکەمان و ئەوەی لە نووسینی بەردەستدا هەیە «کاری هەبوون» (فعل الکینونه verb to be) ـە کار کەوتووە ڕاناوە لکاوەکان دەوری ئەو دەبینن، تەنها کەسی سێهەمی تاک نەبێ کە ئەسەری ئەو کارەی پێوە ماوە وەک کە دەڵێین دارا شۆخە، ئاشکرایەکە بزوێنی «ە-فەتحە» بە کۆتایی ڕستەکەوە پاشماوەی ئەو فیعلەیە کە لە فارسیدا «هست» و لە ئینگلیزیدا is و لە فرەنسەییدا est ی ماوە. دەڵێین: من هەم، تۆ هەیت، ئەو هەیە، ئێمە هەین، ئێوە و ئەوان هەن: لە مانەدا فێعلەکە بەرچاوە بە شکڵێکی لێ قرتاوە بەڵام کە دەڵێین من کوردم، تۆ کوردیت. ئێمە کوردین، ئێوە و ئەوان کوردن لە ڕاناوی لکاو بەو لاوە شتێک نییە لە ڕستەکاندا «استاد» دروست بکات. ئەم پاشماوەیەی «ھ» لەو ڕستانەی سەرووداِ «من هەم، تۆ هەیت ... هتد» بە ڕواڵەت هەر خۆیەتی دەکەوێتەوە لە ڕستەی: من هەمە هەیەتم، تۆ هەتە هەیەتت، ئەو هەیەتی، ئێمە هەمانە هەیەتمان، ئێوە هەتانە هەیەتتان، ئەوان هەیانە هەیەتیان بەڵام ئەم ڕواڵەتە چاوغەڵەتێنە چونکە دیارە «هەمە، هەتانە، هەیەتمان ... هتد» ڕاناوی لکاوی کاری تێپەڕی بە دوا خۆیدا هێناوە بەو پێیە دەبێ فێعلەکەی «هەمە، هەتانە» تێپەڕ بێت هەر ئەمەیش ڕاستی مەسەلەکەیە چونکە «هەم، هەین، ... هتد» هەر هەبوون «وجود» دەبەخشن کەچی «هەمە، هەتە، هەیانە» دارایی «تملک» دەبەخشن، دیارە کە دەڵێی: «پارەم هەیە» وشەی پارە لێرەدا بەرکارە بۆ زێدە ڕوون کردنەوەی ئەم نموونانە لە تەک یەکتردا دەنووسم:

- تۆ ڕۆیشتیت - تۆ هەیت
- من هاتم - من هەم
- ئێوە چوون - ئێوە هەن

ئەم ڕستانە سەرلەبەریان فیعلی تێنەپەڕیان تێدایە. ڕاناویشیان هی تێنەپەڕە.

- تۆ خواردت - تۆ هەتە، هەیەتت
- ئێمە خواردمان - ئێمە هەمانە، هەیەتمان
- ئەوان خواردیان - ئەوان هەیانە، هەیەتیان
- ئێوە خواردتان - ئێوە هەتانە، هەیەتتان

ئەم ڕستانەش هەموویان کاری تێپەڕیان تێدایە. ڕاناویشیان هی تێپەڕە. وا دەزانم بە چاویش دیارە، «هە»ی «هەم، هەیت...» کە تێنەپەڕە لەو سەرچاوەوە هاتووە کە «هست، est ،is» فارسی و ئینگلیزی و فرەنسەیی لێ پاشەکەوت بووە. کە دەزانین لە پەهلەویشدا گەردان دەکرا بۆ ڕابوردوو و ئایندە هەرچی «هە»ی «هەمە، هەمانە و هەتانە»یەکە تێپەڕ و «تملک» دەبەخشێ، خزمی have «هاڤ»ی ئینگلیزی و avoir«ئەڤوار»ی فرەنسەییە.

لەمەوە دەڵێم دەبێ لە کۆنەوە «هەڤ» بووبێت و بەر لە پەیدابوونی نووسینی کوردی دەنگەی «v»ی سوابێت. ڕێکەوت وەها بوو لە بەرەو کۆتایی نووسینی ئەم ڕووپەڕانەدا مەتەڵێکم دیت لە ڕووپەڕەی 96 ی ژمارە 4ی سروەی ڕەنگینی ساڵی 1264 وا لە ژێرەوە دەینووسمەوە بەدوا ئەویشدا دەقە ڕاستینەکەی بە عەرز دەگەیەنم کە زۆر نرخدارە لە لایەن هونەری دارشتنیەوە، حەیفە بشێوێت. بە داخەوە خاوەنەکەی نازانم کێیە ئەمما دیارە یەکێکە لە شاعیرە هەرە هێژاکانمان.

مەتەڵەکە وەها نووسراوە:

پاشماوەی کورتەیەکی بیروڕا...

«بلوورین گومبەدێکم بوو مانگ و ڕۆژی تێدا بوو کە ڕۆژ هەڵدێ لە نێو گونبەد بلوورین شووشە دەشکێنێ ئەگەر مەردی و مەتەڵزان بە بیری خۆت هەڵی بێنە کە چۆلەکەش هەڵی دینێ».

ئەمەش دەقە ڕاستەکەیەتی، بریتییە لە دوو بەیت، بەر لە 60 ساڵێک گوێبیستی بووم:

عەجایب گونبەدێکم دی مە و ڕۆژی لەنێو دابوو
کە ڕۆژ هەڵدێ لە گونبەددا بلوورین
شیشە دەشکێنێ
ئەگەر مەردی سوخەندانی وەرە ئەم
نوکتە هەڵبینە
موعەممایێکی هەند ئاسانە تەیرێکیش
هەڵی دێنێ

لە کۆتایی کارێکی وا بێ پرۆگرام و بێ سەرچاوە و بێ دەرفەت و بێ ئۆقرەیی خاوەنەکەیدا، سپاسی پڕ هەستی منەتبارانەی دڵ و دەروون پێشکەشی بە هەموو برایانی سەرپەرستی «سروە» دەکەم لە ئاست ئەو بەخێرهێنانە گەرموگوڕەی کە منیان پێ نازۆ کرد و بۆ ماوەی چەند سەعاتی بەختەوەر خستمیانە ژێر شەپۆلە ڕاحەتبەخشەکانی لوتفی ڕەفتار و شیرینی گوفتاریان تا ئەوەی بە زەحمەت تانووتم دایە بەر خۆم کە بتوانم بە پێدزە لەو بەهەشتەوە بەرە و جیهانی ئاسایی ڕۆژانەم جورئەتی بزووتنەوە بکەم. داخم ناچێ، دەرفەت نەما بۆ زێدە خوگنخاندن و تەفرەدانی پتر مانەوەم لە خاکی ئێران و کوردستانەکەی: زەنگی ڕیحلەت زرینگایەوە لە پەردەی بیسەرمدا کە ئیتر نۆرەی بادانەوەیە بەرەو کەلاوەکانی ئومێدی ناکام و ئاواتی بێ ئەنجام لە کوردستانی خوونینی عێراق ... مەگەر ئەو ئومێد و ئاواتە تنۆکی دڵ و سروەی گیانن کە هەتا مردن زاخاوەدەری وجوودی ئینسانن.

«...»

«نه... نه...»ی کوردی و هێندێ له دهستووره‌کانی

گۆڤاری «مامۆستای کورد»، ژماره 19، پاییزی 1993

له کوردیدا هەر دوو شێوەبەکارهێنانی «نە... نە...» دەستووری و دروستن: دەشێ بڵێین:

- نە دارا نە براکەی هاتن
- نە دارا نە براکەی، نەهاتن

ڕستەی دووەم، نەفیەکەی سەر «نەهاتن» بۆ تەئکیدە، تەئکیدیش لە فیعلەوە هەڵدەستێ، ئەگەر ڕستەی بێفیعل بێت. ڕێژەی ڕستەکە شێوەیەکی دیکە وەردەگرێت، لە نموونەدا کە گوتمان نە دارا نە براکەی نە جوانن، ئەوسا «نە جوانن» دەبێتە «نفي النفي». کە ویستت تەئکیدی ناشرینی بکەیت دەبێ بڵێیت: نە دارا نە براکەی جوان نین. ئەم «نین»ـە لە بنەڕەتدا verb to be تێدایە، بەڵام لە ئاخاوتنی کوردیدا فیعلەکە قرتاوە. کە بیکەیتە فارسی دەڵێی «نیستند» کە «هست»ی بە واتای is ی تێدایە. کە گوتت: نە دارا نە براکەی جوانن نەفییەکی بێتەئکیدت کردووە.

نموونەیەکی ڕوونکەرەوەی دیکە: دەزانیت «هیچمان، هیچتان، هیچیان، هیچ کەسێکمان، هیچ کەسێک» هەمووی بۆ نەفیە، بەڵام کە دەڵێی «هیچمان نەهاتین» نابێتە «نفي النفي» بەڵکوو ڕێت نییە بڵێی « هیچمان هاتین» چونکە ئاخێوەری کورد وەهای مامەڵەت کرد لەگەڵ وشەی «هیچ»دا کە ئەو نەفیەی تێیدایە هێندە هێزەی نەبێت بێنیازی بکات لە «نە»ی بە واتای Neither.

هەر لەم ڕوانگەی بێهێزیی نەفی ناو وشەی «هیچ»ەوە دروستە بڵێی «فڵانە کەس هیچە، فڵانە کەس هیچ نییە» کە هەردوویان یەک واتایان هەیە: بەپێی ڕووالەتی «نفي النفي» دەبوو فڵانەکەس هیچ نییە عەکسی «هیچە» بگەیەنێ.

نموونەیەکی دیکە: دەزانیت وشەی «هەمیشە» بۆ ئیجابە و «هەرگیز» بۆ سەلبە کەچی دەبێ بە ناچاری بیخەیتە سەر ڕستەی نەفی کراوەوە و بڵێیت «هەرگیز نایەم، نارۆم...» وشەی «هەرگیز» لە تەکوینی ناوەکیی خۆیدا «تەئکید» هەیە بۆیە داوای «نا» دەکات، هەر بۆیەشە دەچێتە سەر جوملەی فیعلی.

ڕوونکردنەوەیەکی دیکە، دەتوانیت بڵێیت: کەسمان نەهات، کەسمان نەهاتین، بەڵام ناتوانی بڵێیت: هیچمان نەهات، هەر دەبێ بڵێیت هیچمان نەهاتین، هەر وەک کە دەبێ بڵێیت: هیچ کەس نەهات، ڕێت نییە بڵێیت: هیچ کەس هات. وشەی «کەس» وشەیەکی بەهێز و تەواوە بۆیە دەشێ بڵێیت: هیچ کەسمان نەهاتین، هیچ کەسمان نەهات. دەبینیت توانرا «کەسمان» وەک تاک و وەک کۆ مامەڵەتی لەگەڵدا بکرێت...

بە دوای: «نە دارا نە براکەی هاتن» و «نە دارا نە براکەی نەهاتن» دا دەپرسیت: ئەدی ناشێ بڵێین: «نە دارا هات نە براکەی»؟ ئەم ڕستەیە نەک هەر ڕاست و ڕەوانە، بگرە لە جێگەی خۆیدا لە هەموو ڕێژەکانی دیکە لەبارتر و ڕەوانترە، من هەر ئەوەم گوتووە دوو ڕێژەکەی تر ڕاستن و تەکرارکردنەوەی «نە»ش نابێتە «نفي النفي» بەڵکوو بۆ تەئکیدە... ئەمەت وەها بەڵام ڕوون کردنەوەیەک پێویستە ناشێ پشتگوێ بخرێت، ئەویش بەم جۆرەیە: لە کۆبوونەوەی کەسەکاندا [واتە: قسەکەر، قسە بۆکراو، قسە لێکراو-متکلم، مخاطب، غائب] ڕستە بۆ کەسی یەکەم – قسەکەر – إسناد دەکرێت.

دەڵێین: تۆ و من کردمان- دارا و من کردمان- تۆ و دارا و من کردمان. ئەگەر کەسی دووەم و سێیەم لە ڕستەدا بوون، إسنادەکە بۆ کەسی دووەم دەچێتەوە. دەڵێین: دارا و تۆ کردتان.

کە ئەم ڕاستییە زانرا بەپێی داخوازی مەنتیقی وتوویژ و دەستوورەکانی دەبێ بیر لەوە بکەینەوە کاتێک «نە... نە» لە ڕستەیەکدا بوون کە دوو کەسی لێکتر جودا تێدا «مسندإلیە» - یان «فاعیل» بوون چۆناوچۆنی گەردانی فیعلی ناو ڕستەکە دەکەین! بەپێی دەستووره باسکراوەکانی سەرەوە ئیشکال لەوەدا نییە بڵێین:

- نە ئێمە نە ئێوە خواردمان [یان: نەمانخوارد].
- نە ئێوە نە دارا، نە ئەوان، نە لەشکری دنیا خواردتان [یان: نەتانخوارد].
- نە دارا نە خزمەکانی خواردیان [یان: نەیانخوارد].

هەروەها ئیشکال لەوەدا نییە بڵێین:

- نە ئێمە کردمان نە ئێوە
- نە تۆ کردت نە ئەوان
- نە ئێمە کردمان نە ئەوان، نە دارا.

بەڵام، کە «ئێمە، من، ئێوە، تۆ» لەگەڵ «دارا» دا کۆبوونەوە و داراش کەوتە بەرایی ڕستەوە و «ئێمە» کەوتە دواوە، ئایە دەشێ بڵێین:

- نە دارا کردی نە ئێمە؟
- نە دارا کردی نە ئێوە؟

فیعلی «کردی» بۆ تاکی سێیەمە، ئایە بە چ تەئویلێک دەبرێتەوە بۆ « ئێمە، ئێوە، من، تۆ»؟ من ڕێم بە خۆم نەداوە ئەو بڕیارە بدەم، لەو باوەڕەدام دەستووری باسکراوی سەرەوە لێرەشدا خۆی ڕەپێش دەکات کە «إسناد» بۆ کەسی یەکەمە ئەمجا دووەم ئەمجا سێیەم. مادام کەسی سێیەم پێش کەوت دەبێ کەسی یەکەم و دووەم بەپێی حاڵ فیعلی خۆیانیان پێ بدرێت و بگوترێ:

- نە دارا کردی نە ئێمە کردمان.
- نە من کردم نە ئێوە کردتان- نە تۆ کردت...

هەروەها کە کەسی دووەم لە پێشەوە هات، دەبێ کەسی یەکەم فیعلی خۆی پێ بدرێت... لە حاڵی وەک: نە خزمان کردیان نە دارا... لزوم نییە فیعلی سەربەخۆ بۆ دارا بێت، چونکە دارا خۆی تاکێکە کە کۆمەڵەی «غائب». هەروەها دەڵێین «ئێمە نەمانکرد، ئێوە نەتانکرد» ڕێ نییە بگوترێ:

- نە ئێمە کردمان نە من
- نە ئێوە کردتان نە تۆ،

چونکە تاکەکان لەناو توێژی کۆمەڵەکاندان... پێویستە بشڵێم دەشێ لە حاڵەتی «نە دارا هات نە ئەوان» ڕستەکە دروست بێت چونکە «غائب» بۆی هەیە هەزار کەرت و کۆمەڵ و تاکی جوداجودا بن، ئیتر دارا لەوانەیە تاکێکی «ئەوان»ی ناو ڕستەکە نەبێت، کەچی کەسی یەکەم و دووەم «متکلم» و «مخاطب» لەبەر یەک هەڵناوەشێت...

لە بەراورد کردندا ئەم «نە... نە»یەی کوردی نەک هەر لەگەڵ ناو و ڕاناو بەڵکە لەگەڵ فیعلیش دەڕوات وەک: نە کردم و نە خواردم. ئەم داڕشتنە بۆ کەسانی دووەم و سێیەمیش بە ڕەهایی لە کاردایە و فەرقی زۆرە لەگەڵ: نەمکرد و نەمخوارد. ئەمجا ئەگەر لەگەڵ فیعلی مضارعدا بەکار بێت دەڵێین: نە دەکەم و نە دەخۆم. لەم داڕشتنەدا ئەداتی «نەفی» لەگەڵ نیشانەی «دەی» مضارع کۆ بووەتەوە، ئەگەر مەبەستی تایبەتی لە بەیندا نەبایە، دەبوو بڵێین: ناکەم و ناخۆم. با بێین لەگەڵ فیعلی ئەمری ناصریح بە کاری بهێنین. لە حیکایەتاندا زۆر جار مەدحی ماشوقە وەها کراو کە گوتراوە: نە بکەی نە بخۆی تەماشای سای گەردنی بکەی... لێرەشدا ئەداتی نەفی «نە» لەگەڵ ئەداتی «ب»ی ئەمر کۆ بوونەتەوە، بە عادەت ئەگەر مەبەستی تایبەتی لە بەیندا بێت دەڵێین: نەکەی، نەخۆی، نەکەین، نەخۆین، نەکەن، نەخۆن، لەگەڵ ئەمری «صریح»دا دەڵێین: مەکە، مەکەن، کە دژی «بکە، بکەن»ـە. لەوێشدا «ن»ی نەهی صریح لەگەڵ «ب»ی ئەمر کۆ نەبۆوە...

من بەر لە چەند ساڵێک لە کوێرەڕێی نەکوتراوی «فقه اللغة»ی کوردییەوە (نەک ڕێزمانی کوردی) بۆ ئەوە چووم کە ئەداتی مضارع «دە» سەرەڕای بەدەستەوە دانی زەمانی ئایندە «إیجابیة»ی ڕوودانیش ڕادەگەیەنێ، بۆیە لەگەڵ «نفي» کۆ نابێتەوە چونکە إیجاب و نەفی کۆ نابنەوە، هەرچی زمانی عەرەبییە، نیشانەکانی سەرەتای فیعلی مضارع تەنها دەلالەتی زەمانیان هەیە یاخود هێما بۆ زەمان دەکەن نەک بۆ «وقوع» ئیتر «أذهب، نذهب، تذهب»... هتد، دەبێتە «لا أذهب، ما نذهب، ما تذهب، ما تذهبون»... هتد. لە «إذهبوا، لا تذهبوا»دا ئاشکرایە «لا»ی «نەهی» دەخلی بەسەر ئەداتی «ت»ی سەرەتای فیعلەکەوە نەبووە، هەر «ن»ی کۆتایی «تذهبون»ی قرتاندن کە پێوەندی بە زەمان و ئیجابییەتەوە نییە. کەچی لە کوردیدا «بکە» دەبێتە «مەکە» نەک «مەبکە»: ئا لێرەشدا نەفی و إیجاب کۆ نەبوونەتەوە. لە ئەمری ناصەریحدا دەڵێین: بکەین، بکەم، بکەیت، بکەن... لە نەهی ناصەریحدا دەڵێین: نەکەین، نەکەم، نەکەیت، نەکەن، نەکات... هەمان شکل «ب»ی ئەمر و «إنشاء» قرتا... هەر ئەو جۆرە لێکدانەوە بوو خستمیە سەر تەعلیلی ئەداتی نەفی لە فیعلی ماضی و مضارعی لەهجەی جنوبی کە لە ماضیدا دەڵێین: نەچووم، لە مضارعدا ناچم... دیارە «نە» بەهێزترە لە «نا» وەک کە «نەخۆش، نەپیاو» نەفی تێیاندا بەهێزترە لە «ناخۆش، ناپیاو» سەبەبیش ئەوەیە کە تۆ نەفی «چوون» دەکەیت لە «ماضی»دا و دەڵێی: نەچوو، نەچووین نەفی شتێک دەکەیت لەوانەیە 100% لێی دڵنیایت، کەچی لە «ناچێت، ناچین»دا لەوانەیە، بە پێچەوانەوە، چونکە ڕوو بدات و نەفییەکە بپووچێتەوە – واتە لە نەفی ڕابردوودا «یەقین» هەیە یاخود هەر نەبێ جێی یەقینە، لە مضارعدا ئەو یەقینە پەیدا نییە.

زمانی کوردی لە بواری خۆیدا وەک هەر زمانێکی دیکەی ئەم جیهانە، ڕێگەی هەمەجۆری تەعبیری کردۆتەوە: ئەم «نە... نە»یەش نموونەیەکی «فرەدەستوور»ە بۆ ڕاگەیاندنی مەبەست. بە ڕواڵەت لە بۆ دەربڕینی «وجوب ومنع» دەبوو هەر «دەبێ بکەی، نابێ بکەی» ڕەوا بێ، کەچی «دەبێ نەکەی»ش بە شێوەیەکی بیژۆک خۆی هاویشتۆتە تەعبیرەوە.

شێخ ڕەزا دەڵێ: «سەییدە و سەیید قسەی سووکی دەبێ دەرحەق نەکەم» ئەم «دەبێ... نەکەم»ە لە جیاتی مەنعی کردن ئەمری بە نەکردن داوە کە شتێکی مەحاڵ داوا دەکات... ئەم تەعبیرە ئێستاکە و لەسەردەمی شێخ ڕەزا و پێشتریشدا جێی خۆی کردۆتەوە و توانجی لێ ناگیرێت، بەڵام هەندێ نووسەر کە دەڵێن و دەنووسن «هەرگیز تۆم خۆش ویستووە...» هەمیشەیان تەعتیل کردووە کە بۆ ئیجابە و دژی هەرگیزە. تەنانەت ڕێ نییە بگوترێ «هەمیشە تۆم خۆش نەویستووە» هەرچەند لەلایەن واتای گشتیی ڕستەکەوە «إستحالة» پەیدا نییە بەڵام سروشتی وشەی «هەمیشە» وەک دانەیەکی قامووسی نەفی بە خۆیەوە ناگرێ وەک کە «دەبێ» لە شیعری شێخ ڕەزادا نەهی بە خۆیەوە گرت لەو ڕووەوە کە «دەبێ» بە مەبەستی «دەستوورە» نەک فیعلێکی عادەتی مضارع بەکار هاتووە. لە عەرەبی وشەی «قط» بەرانبەر «هەرگیز» دەوەستێ بۆ نەفی لە ڕابردوودا، کە مەبەستی نەفی دوارۆژ بوو وشەی «عوض» دروستە: «ما ذهبت قط، لا أذهب عوض» بەڵام لە نووسینانیشدا «قط» لە جێی «عوض» بەکار دێت، چونکە ئەمیان بە تەواوی مردووە. لەگەڵ

ئەمەشدا ڕاستیی واتای وشەکان لە قامووس و «نحو»دا پارێزراوە. بەداخەوە ئەدیبەکانی ئێمە لە سەرەتای دانانی زمانی ئەدەبی و دەستووری ڕێزمان چی هاتە بەردەسیان ئەوە دەدروونەوە، ئیتر «ڕاناو، زانکۆ...» دژی هەموو دەستوورێک خۆی سەپاند.

«و»ی عطف کە لە ڕستەی وەک: «نە من و نە تۆ»دا دێت، وەک من بە هەستی زگماکی «ئاخێوەری» ی کوردیم بۆ مەسەلەکە و تێکڕای بەکارهێنانی ئەو «و»ە لە کوریدا دەچم، بەم شێوەیە لێک دەدرێتەوە:

کوردی پتر لە زمانی دیکە حەز لەو «و»ە دەکات. نموونەیەکی سەرپێیی لە زمانی ئینگلیزییەوە دێت، کە هات و چەند شتێک بە دوای یەکتردا هاتن، تەنها یەک and دەخەنە بەرایی وشەی هەرە دواوە، لە کوردی و زۆر زمانی دیکەشدا هەر کامێک لەو شتانە «و»ێک بە دوای خۆیدا دەهێنێت، دەڵێی: دەشت و دەشت هاتم، مەبەستت ئەوەیە کە لە دەشتەکەت لانەداوە. دەڵێی: دەشتاودەشت هاتم، واتە لە دەشتێکەوە بۆ دەشتێک هاتیت تا جێگەی مەبەست. [کە وشە لە کۆتاییدا «ا- ئەلف» هەبوو یەک لە دوو ئەلفەکە دەقرتێ: شاخ و شاخ نەک شاخا...].

لە زۆربەی عەشیرەتی شاخنشین دەڵێن: فاتێ و ئەحمەدان کانییەکیان دەردا. ئەو «و»ە لەم ڕستەیەدا فاتێ و ئەحمەدی وەها جۆشخواردوو کردن تا بوون بە «کۆ». لە وتووێژی عادەتی کە ویستت نەفی شتێک بکەیت کەلێنی نەبێ، دەڵێی: تۆ چەند جارێک چوویتە لای دارا، من هەر سەرم لێ نەدا و... لە یەکێک دەپرسیت: ئەحمەدت دیتووە؟ پێت دەڵێتەوە نا و[20]...

لە وشەی وەک هەلاهەلا، ونجرونجر، کەرتکەرت، شەقاڵشەقاڵ کە دووبارە بوونەوەی کەرتی یەکەمی تێدایە، «و» بەکار نایەت، لزوومیشی نییە. بەڵام دەڵێی شرۆشیتاڵ، برویزگور، کەلوپەل، سەروبەر... لە عەرەبی و ئینگلیزی ئەم «ئەداتی عطف»ە بەکار نایەت وەک helter – skelter کە دەکاتەوە «شذر مذر»ی عەرەبی. بەپێی بۆچوونی خۆم، ئەگەر ئەو شتانەی «نە... نە» یان بە دەمەوەیە لە هیچ ڕوویەکەوە پەیوەندییان بە یەکەوە نەبوو، ناشێ «و» کۆیان بکاتەوە، وەک کە بڵێم: لە لیستەی ناوی شارەکان نە بەغدا نە مۆسکۆم نەدیت. ئەمما ئەگەر پێشتر مناقشە لەسەر ئەو ناوانە هەڵسابێ، دەشێ بڵێم: نە بەغدا و نە مۆسکۆم نەدیت... نە بەغداش و نە مۆسکۆشم نەدیت [ئەمەش باسێکی سەربەخۆیە: ئێمەتان نەدیت، ئێمەتان نەدیتن – ئێوەمان نەدیت، ئێوەمان نەدیتن – تۆم نەدیت، تۆم نەدیتی – منت نەدیت، منت نەدیتم].

لە مجێزی مندا زمان تەنگی پێ هەڵنەچێ و ڕێگەی تەعبیری جۆراوجۆری[21] لێ نەگیرێ، هەم لە لایەن هێزوپێزەوە، هەم لە نوختەنیگای ئارایشتەوە، سوودمەند دەبێت: بەڕاستی هەستی نائارامی دەکەم کە ناچار بکرێم ئەو «نە... نە»یە لە تەنها ڕێبازەکەی بیروڕای تۆوە – کە گومان نییە لە ڕەوابوونی – هەناسە هەڵبێنێت. هەڵبەت «ڕێگەی تەعبیر» دەروازە بە ڕووی هەڵەکاری و هەوەسبازیدا ناکاتەوە. لە نموونەدا، شێخ ڕەزا دەڵێ: «خۆم موجتەهیدی چاکم و تەقلیدی کەرم کرد». داڕشتنەکەی پڕ بە دڵی گوێگرە، ئەگەر گوتبای «موجتەهیدی چاکم تەقلیدی کەرم کرد» لە ڕووی واتاوە بێعەیبە، بە لابردنی ئەو «و»ەش کەرتی دوای ئەو پتر بە کەرتی پێش خۆیەوە دەلکێت و جۆشخواردوو دەبێت، بەڵام هەناسەسوارییەک و لێقرتاوییەک لە دێڕە شیعرەکە پەیدا دەبێت بە زەرەر دەگەڕێت. کەواتە «و»ەکە بێجێ نییە [لێرەدا چاوپۆشی لە لەنگیی بەیتەکە دەکەین چونکە مەبەست تاقیکردنەوەی واتایە].

- نە تۆ کردت نە من
- نە تۆ کردت نە منیش
- نە تۆش کردت و نە منیش

---

20 - بەتایبەتی لە بەشێکی خۆشناوەتی و نێوان ڕەواندز و شەقڵاوە زۆر باوە.

21 - دەمتوانی بڵێم «جۆر جۆر» بەڵام زەوقم ئەویانی هێنا. «چۆناوچۆنی»ش بە بەریەوە هەیە لەباری تایبەتدا شیرینتر بێ لە «چۆن چۆنی».

- نە تۆش کردت و نە من...

هەمووی ڕاست و دروستە چونکە لە لایەکەوە بە سەرزارانەوە باوە و باو بووە، لە لایەکی دیکەشەوە پێچەوانەی هیچ دەستوورێکی ڕەوای ئاخاوتن نییە [تێبینی ئەوە هەیە کە چاوپۆشی کراوە لە «إسناد» بۆ کەسی یەکەم کە لە ڕستەکاندا بە کەسی دووەم بەگەڵ کەسی یەکەم دەکەوێت]. بارتەقای ئەمانە: نە تۆ و نە من نەمانکرد- کردمان، نە تۆش و نە منیش... هتد نەمانکرد، کردمان، هەموویان ڕاست و ڕەوانن و تەگەرەی «إسناد»یشیان تێدا نییە... من کە ئەم بڕیارانە دەدەم خودبەسەر نیم، دەستوورەکانی زمانیان تێدا ڕەچاو دەکەم بایی ئەوەی ئەو دەستوورانە بە ئێمە گەیشتبێت.

لە نموونەدا دەڵێم: دەمێکە بۆ ئەوە چووم کە پێشگری «لێ، تێ» - وەک لێ بوونەوە، تێگەیشتن - لە پریپۆزیشنی «لە» وەرگیراون [لە تۆ دەگەم- تێت دەگەم، لەتۆ دەفکرم- تێت دەفکرم. لە دیوی ئێران کوردی موکریان «لە، دە»یان هەیە، دیارە بە ئەسڵی «لە» بووەتە «لێ» و «دە»ش بووەتە «تێ» ئێمە ئەو «دە»یەمان فەرامۆش کردووە مەگەر لە نێوان عەشرەتەکانی سەر سنووری نێوان کوردستانی عێراق و ئێران کە «دە»یان پاراستووە]. پێشگری «پێ»ش لە پریپۆزیشنی «بە» وەرگیراوە [بە تۆ دەڵێم- پێت دەڵێم]. بەلامەوە مەیلەو سەیر بووە کە دەنگی «ب» بێلزووم بە «پ» بگۆڕێت... دواتر بۆم دەرکەوت کە پریپۆزیشنی «بە» لە پەهلەوی و بەرەو ژوورتردا «پەت» بووە. هەر کە ئەمەم زانی گورج بیرم بۆ لەهجەی هەندێ لە ڕەوەندەکان ڕۆیی کە زستان لە نێوان هەولێر و کۆیەدا نیشتەجێ دەبن و پێوەندییان بە خزم و دۆستی ئێمەوە هەیە. لە ئاخاوتنی ئەواندا تا ئێستا «پە» لەجێی «بە» بەکار دێت، تەنانەت دەڵێن «نانەکە پە تەرسی»، واتە نانی بە ڕووتی، ئیتر بە لەهجەی کۆیەی بەکار بهێنیت دەبێتە نوکتە: [نانەکە بە تەرسی دەخۆی]. هەر ئەوان لە هەڵبەستی سەربە سۆفیگەریدا دەڵێن: خدر یێژی ئەز خدرمە، لە چۆل و بەریان حازرمە، ئەولادی عەبدولقادرمە...
دیسانەوە لە نموونەدا دەڵێم دەوری سیساڵێک دەبێ بۆ ئەوە چووم کە «هـ»ی «هەبوون» بە واتای «وجوود، بوون» to be جودایە لە «هـ»ی بە واتای «تملک» [من هەم، من هەمە] لێم سوور بوو کە «هەمە» لە «هەڤمە»وە هاتووە و لێی قرتاوە، خزمی haveی ئینگلیزی و avoirی فرانسەییە... ئەو خولیایە هەر مابێ، سەرچاوە و بنگە هەتا بەر لە 4-5 مانگێک لە کتێبی «فقه اللغه ایرانی»ی ای. م أرانسکی، تەرجەمەی کەریم کشاورز دیتم لە دەقێکی ئاڤێستادا ئەم «هە»یە «هڤە»[22] بووە.

نموونەی ئەوتۆیی دەهێنمەوە بە نیازی پاکانەکردن بۆ هەستێکی لە دەرووندا ورتەی دێت و ڕووناکاییش شک نابات جگە لە زەوقی زگماکی دەستوور ناسینەوەی کوێر بوویەوە.

«...»

22 - دەقەکە: Havathwo بە واتای «هەی بوو» ل 86، Xsayait hvathwa [پادشاهی داشت].